

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ**

АЗИМХЎЖА ОТАХЎЖАЕВ

**ИЛК ЎРТА АСРЛАР МАРКАЗИЙ ОСИЁ
ЦИВИЛИЗАЦИЯСИДА
ТУРК-СУҒД МУНОСАБАТЛАРИ**

**“ART-FLEX”
Тошкент – 2010**

Масъул муҳаррир: т.ф.д., проф. М.М. Исҳоқов
Тақризчилар: т.ф.д., проф. Т.Ш. Ширинов
т.ф.д. Г.А. Агзамова
т.ф.н. Ғ.Б. Бобоёров

Монография Марказий Осиё минтақасининг илк ўрта асрлар даври (V–VIII аср биринчи ярми)да кечган тарихий воқеликни турк-суғд муносабатлари доирасида очиб беришга бағишланган. Бу икки этнос Марказий Осиё цивилизацияси шаклланишида минтақада юз берган ижтимоий-сиёсий ва этномаданий жараёнларда муҳим роль ўйнагани тарихий мисоллар востасида ёритиб берилган. Китобда, туркийлар ва суғдийлар ўртасидаги муносабатлар асосида бу даврдаги давлатчилик ҳолати ва эволюцияси холис, илмий асосланган, манбаларга суянган ҳолда очиб берилган. Хусусан, илк ўрта асрларда вужудга келган Биринчи Турк ҳоконлиги ва Суғд конфедерацияси ўртасидаги серқирра муносабатлар нафақат минтақадаги, балки ўзбек давлатчилиги эволюциясидаги ўзига хос бир босқич эканлиги алоҳида кўрсатиб ўтилган. Бу жараёнларнинг минтақада кузатилган кейинги даврлардаги давлатчилиги анъаналарининг ривожланиши ва ўзбек халқининг этник шаклланишидаги ўзига хос ўрини манбавий маълумотлар билан асосланган. Ушбу монография тарихчилар, талабалар, ижтимоий соҳа мутахассислари ҳамда мазкур масала билан қизиқувчи китобхонлар оммосига мўлжалланган.

Отахўжаев А. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. Монография. –Т.: ART-FLEX, 2010.

ISBN 978-9943-301-84-9

© “ART-FLEX” нашриёти, 2010

МУНДАРИЖА

Кириш	4-6
I БОБ. Марказий Осиёда турк-суғд муносабатларининг тарихий илдизлари	7-64
1.1. Буюк Ипак йўлининг турк-суғд симбиозидида тутган ўрни.	7-27
1.2. VI аср ўрталари - VII аср бошларида туркий халқлар консолидацияси ва илк туркий давлатлар ҳукмронлиги (Биринчи Турк хоқонлиги (552-603) ва Шарқий Турк хоқонлиги (603-744)) даврида турк-суғд муносабатлари	28-40
1.3. Турк хоқонлиги ва Суғд алоқаларининг характерли хусусиятлари ва эволюцияси	40-48
1.4. Маънавий ва маданий ҳаёт: ўзаро таъсир, юз берган ўзгаришлар	48-64
II БОБ. Суғдда конфедератив давлат тизими ва маъмурий – бошқарув тамойиллари (V-VIII асрлар)	65-108
2.1. Биринчи Турк хоқонлиги (552-603) ва Ғарбий Турк хоқонлиги (603-742) даврида Суғднинг маъмурий бошқарув тизими	65-73
2.2. Ғарбий Турк хоқонлиги: маҳаллий ҳокимликлар ва марказий бошқарув тизими ҳамда уларнинг асосий хусусиятлари	73-89
2.3. Турк хоқонликлари даврида Суғд маъмурий бошқарув тизимида юз берган ўзгаришлар	89-100
2.4. Суғднинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ривожидида туркийларнинг тутган ўрни	100-108
III БОБ. Араб истилоси ва халифалик даврида Мовароуннаҳрда кечган этник жараёнларда туркийлар ва суғдийларнинг роли	109-154
3.1. Араб истилосига қарши курашда Суғд-Турк хоқонлиги иттифоқининг вужудга келиши ва унинг дастлабки босқичи (651-715 йиллар)	109-123
3.2. Суғд-турк қаршилик ҳаракатининг иккинчи босқичи (715 -751 йиллар) ва унинг оқибатлари	123-140
3.3. Мовароуннаҳрда халифалик ҳукмронлигининг ўрнатилиши ва Суғд конфедерациясининг тақдири. Маҳаллий халқларнинг шаклланишида турк-суғд ассимиляциясининг ўрни	140-154
Хулоса	155-158
Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати	159-180
Шартли қисқартмалар	181-182
Иловалар	183-225

КИРИШ

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи муаммолари устида қатор тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Ҳозирда Марказий Осиё худудининг географик яхлитлиги, тарихий воқеаларнинг унда жойлашган барча давлатлар ва халқларга дахлдорлиги, улар этномаданий умумийлик асосида яратилган маданий ва маънавий мероснинг ворислари эканлигини англаб етиш даври келди. Хусусан, Ўзбекистон Президенти И. Каримовнинг: “Биз учун Турон – минтақадаги туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг ўта сиёсий эмас, балки маданий бирлигининг рамзидир. Бундан ташқари, умумий маданий, тарихий ва антропологик илдизларимиз бизни тожик халқи билан ҳам туташтиради. Бу ҳол бизга ўз маданиятимизни Марказий Осиё учун маълум даражада ноёб бўлган турк ва форс маданиятларининг синтези деб ҳисоблашга тўла ҳуқуқ беради”,¹ - деб, таъкидлагани бежиз эмас.

Ўзбекистон ва қолаверса, Марказий Осиё тарихининг илк ўрта асрлар босқичи (V–VIII аср биринчи ярми) ўзига хос тарихий жараёнлари билан аҳамиятлидир. III–IV асрларга келиб, Кушон ва Қанғ каби давлатлар таназзули кучайиб, улар ўрнига сиёсий жиҳатдан мустақил ва маҳаллий маъмурий бошқарувига эга давлатлар (Африғийлар, Чоч ва Фарғона) ва давлат уюшмалари (Суғд ва Тохаристон конфедерациялар) вужудга келди. Уларнинг шаклланишида минтақада кечган ижтимоий-сиёсий ва этномаданий жараёнлар муҳим роль ўйнади. Хусусан, икки йирик этник гуруҳ: ҳинд-европа тиллари оиласига мансуб суғдийлар, хоразмийлар, бохтарийлар ва олтой тиллари оиласи вакиллари – туркийларнинг ўзига хос синкретик яқинлашуви кучайди. Прототурк қабилалари уюшмаси “турк” номи остида минтақада етакчи мавқега чиқа бошлади. Натижада, бу ходиса этномаданий жараёнларни такомиллаштирди. Марвдан Хитой деворига қадар турли этнослар, жумладан туркий ва суғдий компонентлар симбиози рўй берди. Бу янги типдаги давлатларининг сиёсий барқарорлиги, иқтисодий ривожига маҳаллий халқларнинг шаклланишига замин ҳозирлади.

Илк ўрта асрлар янги тарихий давр сифатида ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихида муҳим босқич бўлиб, ҳанузгача илмий адабиётларда тўлақонли ёритилмаган. Бу даврни чуқур ўрганиш, атрофлича таҳлил этиш ва воқеаларга объектив баҳо бериш XXI аср бошларида вужудга келган худудий ва этник мансублик каби муаммоли масалаларнинг ечимини топишга ҳам ёрдам беради.

Илк ўрта асрлар даврида Марказий Осиё минтақасида кечган мураккаб жараёнларда бошқа этник гуруҳлар қатори фаол иштирок этган туркийлар ва суғдийлар ўртасидаги муносабатлар бу даврдаги давлатчиликнинг ҳолати ва эволюциясини холис, илмий асосланган, манбаларга суянган ҳолда тўлақонли ёритишнинг долзарблигини тасдиқлайди. Зеро, минтақада кечган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий жараёнларни суғдий, қадимги туркий, хитой, араб-форс ва бошқа манбалардаги маълумотлар асосида, кўп босқичли, узвий ва тадрижий турк-суғд муносабатларини ўрганиш орқали объектив ва чуқур ёритиш мумкин.

Муаммо XIX аср охири – XX аср бошларида топилган археологик ашёлар ва ёзма ёдгорликлар маълумотлари асосида айрим тадқиқотчилар томонидан ўрганилган. Улар масалани ёритишда ўзларининг сиёсий ва мафкуравий ёндашувлари асосида муаммонинг муайян жиҳатларига эътибор қаратганлар. Бироқ, турк-суғд муносабатларининг V–VIII асрлар давлатчилиги ва этномаданий жараёнларга таъсири махсус тадқиқ этилмаган. Баъзан тадқиқотчиларга масалани очишда

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б. 143.

материаллар етишмаган бўлса, баъзида тадқиқотчилар турк-суғд муносабатларига жиддий эътибор бермаганлар. Шуни қайд этиш лозимки, тарихи, тақдири, маданияти, дини ва урф-одатлари яқин бўлган Марказий Осиёнинг ҳинд-европа (шарқий эроний) ва туркий тилли халқларининг ўзаро муносабатларига уларнинг тилларидаги фарқли жиҳатлар тўсиқ бўлмаган. Қолаверса, минтақада илк ўрта асрларда турк-суғд икки тиллилик (билингвизм) муҳити ҳукмронлик қилган. Бу бир ҳудудда тинч-тотув ҳамда бир-бирининг ҳаётига даҳл қилмай яшаш – симбиоз ҳолатини келтириб чиқарган. Муаммонинг айрим жиҳатларига эътибор қаратган олимлар бу даврни “турк-суғд” даври деб, эътироф этганлар². Бу даврда вужудга келган Биринчи Турк ҳоконлиги ва Суғд конфедерацияси ўртасидаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий муносабатлар нафақат ўзбек давлатчилиги, балки минтақадаги давлатчилик эволюциясида ўзига хос бир босқич эди.

Томонларнинг манфаатли ҳамкорлик илдизлари қадимий бўлиб, бу жараён мил. авв. IV–III асрлардан бошланганлигини археологик тадқиқотлар ва хитой манбалари тасдиқлайди. Шу жиҳатдан турк-суғд муносабатларининг бир ярим минг йиллик тарихи (то X–XI асргача) ва унинг чўққиси – илк ўрта асрлар (V–VIII биринчи ярми) босқичини ўрганиш муҳим илмий аҳамиятга молик бўлиб, тадқиқот натижасида кўплаб муаммолар – сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, этномаданий, диний масалалар ўз ечимини топади.

Турк-суғд муносабатларининг энг юқори даражаси ҳисобланган 552-750 йиллар Марказий Осиёда кечган тарихий жараёнларнинг етакчи ҳаракатлантирувчи кучлари – туркийлар ва суғдийларнинг ўзаро сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий алоқалари натижасида Биринчи Турк ҳоконлиги (552-603) ва Ғарбий Турк ҳоконлиги (603-742) вужудга келди. Бу давлатлар ўз навбатида Марказий Осиёнинг, хусусан, Суғднинг сиёсий барқарорлиги, иқтисодий тараққиётига ижобий таъсир этди. Этномаданий жараёнлар янада фаоллашиб, турк-суғд симбиозини вужудга келтирди. Минтақада ягона “тарихий-маданий макон” ҳосил бўлди. Томонлар Хитой тажовузи, Эрон таҳдиди ва Араб Халифалиги қўшинлари истилосига қарши курашда бирлашдилар. Бу жараёнлар минтақадаги кейинги даврда кузатилган ўзбек давлатчилиги анъаналарининг ривожланишида ва ўзбек халқининг этник шаклланишида ўзига хос ўрин тутди. Бу ҳолатлар монографиянинг даврий чегарасини белгилайдиган асосий хусусиятлар ҳисобланади.

Мазкур даврни белгилайдиган бир қатор кўрсаткичлар мавжуд бўлиб, улар қуйидагиларда намоён бўлади.

– Буюк ипак йўли бўйлаб амалга оширилган алоқалар натижасида нафақат савдо муносабатлари, иқтисодий ҳаёт борасида турли халқларнинг тажриба алмашинуви, балки турли этник қатламларнинг яқинлашуви, ассимиляцияси юз берган. Хусусан, туркий ва суғдий тилли аҳолининг ўзаро этномаданий алоқалари Марказий Осиё сиёсий харитасига ҳам муайян ўзгаришлар олиб кирди. Минтақада вужудга келган Турк ҳоконликлари (VI–VIII) ва Ўрта Осиё тарихий-маданий ўлкалари тараққиёти бу муносабатларнинг маҳсули эди.

– Суғд конфедерацияси ҳудудида яшаган ўтроқ маданият вакиллари минтақада яшаган кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли билан бевосита ёки билвосита алоқаларга киришиб келганлар. Бевосита алоқа – минтақада яшаган прототурк ва шарқий эроний тилли аҳоли билан хўжалик, маданий алоқаларда бўлган. Билвосита – айрим суғдийлар фаолияти, хусусан, Буюк ипак йўлида жойлашган суғд колониялари орқали ўтроқ ва кўчманчи халқлар ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётини яқинлаштиришга, уларнинг интеграциясига хизмат қилган.

² Бернштам А.Н. Среднеазатская древность и ее изучение за 30 лет // ВДИ. – 1947. – №3. – С. 91.

– Суғдийлар улар атрофидаги аҳоли ўртасида ўзига хос маданият ташувчи бўгин вазифасини ўтаган. Улар эгаллик қилган оромий ёзуви асосида вужудга келган суғдий ёзув маданияти қадимги туркий, уйғур, мўғул ва манжур ёзувларининг шаклланишида замин вазифасини бажаришган. Суғдийлар дунё динлари: буддавийлик, христианлик, монийликнинг Марказий Осиё халқлари орасида тарқалишида фаол иштирок этган.

– Биринчи Турк хоқонлигининг ташкил топишида суғдийларнинг ўрни катта бўлиб, бу кейинчалик вужудга келган Турк хоқонликлари ва Суғд конфедерацияси манфаатларини ифодалар эди. Ушбу омил Хитой, Эрон ва Византия билан ташқи муносабатларда томонларнинг ҳамжиҳатлигини таъминлаган. Суғд манфаатлари Турк хоқонликлари томонидан ҳимоя қилинган. Суғдда ер мулкчилиги муносабатларига асосланган маъмурий бошқарув тизими Турк хоқонликлари даврида ислоҳ қилиниб, туркий унвон ва мансаблар жорий этилган. Маҳаллий бошқарувда туркий сулолаларнинг иштироки етакчилик қила бошлаган.

– Араб истилоси даврида (654-751) қаршилик ҳаракатида Суғд етакчи роль ўйнади. Суғд – Чоч – Фарғона – Турк ва Туркаш хоқонликлари коалицияси араб истилосига қарши бир аср (654-751) кураш олиб борди. 751 йилда эса маҳаллий кучлар Талас жангида минтақага хавф солган Хитой босқинини тўхтатиш учун араб кўшинлари билан бирлашди. Бу воқеа Мовароуннаҳрни исломлашиш жараёнини тезлаштиришга хизмат қилди.

– Томонларнинг яқин алоқалари натижасида Суғддаги азалий прототурк қатлами хоқонлик турклари ҳисобига янада бойиди. Бу ҳолат этногенетик жараёнларга таъсир кўрсатиб илк ўрта асрлар феномени – турк-суғд симбиозини вужудга келтирди ҳамда ҳозирги ўзбек ва тожик халқлари шаклланишида муҳим босқич бўлди.

Ушбу монографик тадқиқотни яратишда ўз илмий маслаҳатлари билан катта ёрдам берган т.ф.д., проф. М.М. Исҳоқовга, т.ф.д., проф. Д.А. Алимовага, т.ф.д., проф. Т. Шириновга, т.ф.д. Г.А. Агзамовага, т.ф.н. Ғ.Б. Бобоёровга ва ЎзР ФА Тарих институти “Ўрта асрлари бўлими”, Археология институти “Мовароуннаҳр археологияси” бшклими олимларига чуқур миннатдорчилик билдирамыз.

I БОБ

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ТУРК-СУҒД МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ

1.1. Буюк ипак йўлининг турк-суғд симбиозидида тутган ўрни

Марказий Осиё худудидида шаклланган минтақавий ва халқаро аҳамиятга молик савдо йўллари тизими Шарқ ва Ғарб халқларининг ҳаётида муҳим аҳамият касб этган. Мил. авв. III–II минг йилликлардан фаолиятини бошлаган бу йўлни мил. авв. 138 йилда Чжан Цзян Хитой учун кашф этди³. XIX асрда “Буюк ипак йўли” номи илмий адабиётлардан ўрин олди. Бу йўл тармоқлари минтақадаги турли этносларнинг ўзаро алоқаларга замин яратган. Жумладан, мил.авв. IV–III асрларда шаклланган “дашт йўли”⁴ орқали суғдийлар Хитой билан туташ чегараларга етиб бордилар⁵. Натижада, Амударёда то Гансудаги Хэси йўлагига⁶ қадар Ипак йўлининг “турк–суғд” йўналиши вужудга келди. Македон савдогари Маэс Татионос таъбирича, Хиерополис (Hieropolis)дан Хитой (Sera Metropolis)гача мил. авв. I минг йиллик ўрталаридан то мил. I минг йилликача суғдийлар етакчилик қилишган⁷.

Буюк ипак йўли антик давр (I–IV асрлар)да Рим, Парфия, Кушон ва Хан салтанатлари ўртасида сиёсий ва иқтисодий манфаатлар кураши майдониға айланган. III–IV асрларда минтақадаги Қанғ ва Кушон салтанатлари парчalandи. Шундан сўнг, тахминан 350 йилдан Ипак йўлида суғдийларнинг мустақил фаолияти кучайди⁸. Бу даврни минтақа учун “суғдийлар даври” деб, ҳам аташ мумкин.

Илк ўрта асрлар (V–VIII асрлар)да “Ипак йўли” учун Хитой, Эрон, Византия ва Турк хоқонлиги ўртасида рақобат давом этди. Бу йўл тизимининг функционал аҳамияти нафақат тижорат, балки сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёт билан ҳам белгиланарди⁹. Жумладан, тужжорлар ўзлари бўлган юртлари ҳақида “махсус суҳбат ва учрашувлар” орқали ўз ҳукмдорларига зарурий маълумотларни етказиб турганлар.

Суғдийлар нафақат моҳир савдогар, балки бозорларга сифатли маҳсулот етказиб берувчилар ҳам эди. Суғд маҳсулотлари Византиядан Корея ва Япониягача,

³ Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь // Энциклопедический справочник. – Ташкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1999. – С. 12–21; Его же. Из истории Великого шелкового пути // Мозийдан садо, 1999. – № 3. – С. 8–13; Его же. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Ташкент, 2005. – С. 196, 233; Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Akademiya, 2008. – Б. 8–131; Кобзева О.П. Великий Шелковый путь: проблемы научной периодизации и истоки изучения европейскими учеными во второй половине XIX – начале XX вв. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Ташкент, 2001. – С. 17; Её же. Великий шелковый путь: история и современность. – Ташкент: Фан, 2005. – С. 16.

⁴ Дашт йўли – минтақа орқали ўтган транзит савдо йўли. Олтойдан бошланиб, Эрон, Месопотамия, Арабистон ва шимолий Африка ҳамда Итил ва Ёйик дарёлари оралигидаги даштлардан Ҳиндистонга олиб борувчи йўл. Бу йўлда чорвадор кабилаларнинг миграцияси катта ўрин тутган. Қаранг: Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Б. 88–91.

⁵ Henning W. B. The date of the Sogdian Ancient Letters // BSOAS. – 1948. – Vol. XII. – Pt. 3–4. – P. 608; Кобзева О.П. Великий шелковый путь: история и современность. – С. 16.

⁶ Хэси коридори ёки Хэши йўлаги – Хитойдаги Хэси дарёсининг ғарбий томони. Гансу (Кенгсув) ўлкасида жойлашган. Ғарбдан Шарққа чўзилган бўлиб, узунлиги энига нисбатан катта. Буюк ипак йўлида муҳим стратегик аҳамият касб этган. Савдо йўллари ва савдо учун қулай. Уруш ва ҳарбий ҳаракатлардан холи зона ҳисобланган.

⁷ Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2007. – Б. 66–70; Ртвеладзе Э.В. Самарканд на Великом шелковом пути // Самарканд шахрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида тутган ўрни. – Тошкент–Самарканд, 2007. – С. 109.

⁸ Vaissiere de la E. Histoire des marchands sogdienis. – Paris, 2004. – vol. XXXII. – P. 14–82.

⁹ Кобзева О.П. Великий шелковый путь: история и современность. – С. 16; Togan A.Z.V. Umumî Türk Tarihi'ne giriş. Cild I. – Istanbul, 1981. – S. 54; Мирбобоева Т.Х. Вклад Согда и согдийцев в Великом шелковом пути. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Худжанд, 2005. – С. 12.

Тибетдан Шри–Ланкагача куруклик ва денгиз йўллари орқали етиб борган¹⁰. Хорижда Суғднинг қишлоқ хўжалиги ва хунармандчилиги маҳсулотларига талаб кучли эди. Хитой манбалари Суғдга: “Иқлими иссиқ, сифатли буғдой етиштиришга мос. Аҳолиси боғдорчилик ва зироатчиликка мойил. Дарахтлари кўркем”¹¹, – деб таъриф берган. Бу даврда Суғддан боғдорчилик (шафтоли ва гилос), узумчилик (майиз) маҳсулотлари, зотдор отлари ва кўйлари Хитойга экспорт қилинган¹². Ҳатто ипакчиликда Суғд соҳа ватани Хитой билан рақобатлашган¹³.

Мил. авв. IV–III асрлардан халқаро тижоратга киришган суғдийлар, шимолий-шарқий йўналишда кейинчалик шаҳарларга айланган савдо манзилгоҳларини вужудга келтирди¹⁴. Бу манзилгоҳларда турли маданиятлар синтези, хусусан, турк-суғд симбиози шаклланди. Бу табиий жараён ўзаро манфаатдорлик асосида кечди. Кўчманчи (прототурк¹⁵)лар суғдийлар билан бўладиган иқтисодий ва маданий алоқалардан, суғдийлар эса улар билан бўладиган сиёсий алоқалардан манфаатдор эди. Шу боис ҳам Чочдан Ганьсугача бўлган йўналишдаги “турк-суғд манзилгоҳлари” тизимидаги жой номларида суғдий кент (k’nd) – қишлоқ ёки шаҳар ҳамда диз (dyz) – кўрғон ёки қалъани англлатувчи топонимлар учрайди¹⁶. Айниқса, Уструшона, Чоч, Етгисув, Шарқий Туркистон ва Ганьсудаги манзилгоҳлар савдо, хунармандчилик марказлари сифатида бу ўлкаларнинг маданий ва диний-мафкуравий ҳаётига ҳам таъсир ўтказди¹⁷.

Суғдийларнинг шимолий-шарқий ва қўшни маданий ўлкалар билан алоқалари турк-суғд муносабатларининг муҳим омили бўлди. Жумладан, **Суғднинг минтақавий ва ташқи алоқаларида Уструшона** муҳим ўрин тутган. Бу ҳудуд ўтроқ ва кўчманчи минтақалар ўртасида “контакт макон” эди. Азалдан Суғд ва Чоч таъсиридаги бу ўлкадан ўтган савдо йўллари чўл минтақаси ва Сирдарё бўйларини Зарафшон воҳаси – Суғд ва жануб – Тохаристон билан боғларди¹⁸. Уструшона

¹⁰ Grenet F. Les Merchants Sogdiens Dans les mers du Sud à L’époque preislamique // Cahiers d’Asie Centrale. – 1996. – N 1-2. – Ss. 65–84; Compareti M. Sogdiana tarihihe giris // Türkler, 2 cilt. – Ankara: Yeni Türkiye yayinlari, 2002. – S. 161; Sims-Williams N. The Sogdian Merchants in China and India, Cina e Iran // Da Alessandro mango alla Dinastia Tang, a cuta di Alfredo Cadonna e Lionello Lanciotti, 1996. – S. 45–68; Yoshida Y. Review of the Sims-Williams 1989 // III. – vol. 36. – P. 252–256; ib. Additional Notes on Sims-Williams Article on the Sogdian Merchants in China and India, Cina e Iran // Da Alessandro mango alla Dinastia Tang, a cuta di Alfredo Cadonna e Lionello Lanciotti. – 1996. – S. 69–78; Симс-Вильямс Н. Путешественники в Тибет: согдийские надписи Ладака // ВДИ. – 2005. – № 2. – С. 61–65.

¹¹ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – М.– Л.: Изд-во АН СССР, 1950-1953. – Т. II. – С. 281.

¹² Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 311; Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикент. – С. 12–20; Yoshida Y. On the Taxation System of the Pre-Islamic Khotan // Acta Asiatica. Bulletin of the Institute of Eastern Culture. Japanese Studies in the History Pre-Islamic Central Asia. – Tokyo, 2008. – P. 95–126; Schefer Ed. The golden peaches of Samarkand. A study of Tang exotics. – Berkeley and Los Angeles, 1963. – P. 1, 117.

¹³ Колганов А.П. К истории шелка в Средней Азии (по китайским источникам). В кн. Исследования по истории, истории науки и культуры народов Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1993. – С. 110–111.

¹⁴ Рысбергенова К.К. Древние топонимы по маршруту «Великого шелкового пути» / Шелковый путь и Казахстан. – Алматы: Жибек жолы, – 1999. – С. 141–148; Мирбобоева Т.Х. Вклад Согда и согдийцев в Великом шелковом пути. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Худжанд, 2005. – С. 15–17.

¹⁵ Прототурк – мил. авв. II м. й. ох. – мил. I м. й. биринчи яримгача Марказий Осиёдаги кўчманчи чорвадор ва ярим ўтроқ ҳаёт кечирган туркий тили кабила ва элатлар (сак-скифлар, канглар, усунлар ва б.). Турк хоқонлиги вужудга келгач, айримлари “турк” атамаси билан умумлашган.

¹⁶ Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии. Автореф. дисс.... кан. фил. наук. – СПб., 2004. – С. 10–13; Рысбергенова К.К. Древние топонимы по маршруту «Великого шелкового пути». – С. 141–142; Камолитдин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. – Ташкент: Шарк, 2006. – С. 77–122.

¹⁷ Кляшторный С.Г. Древнетюркская письменность и культура Центральной Азии / Тюркологический сборник 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 258; Исхаков М.М. Палеографическое изучение согдийских памятников. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Ташкент, 1992. – С. 3.

¹⁸ Негматов Н. Историко-географический очерк Уструшаны с древнейших времен по X в. н.э. // МИА. – М., – 1953. – № 37. С. – 231–252; Пардаев М.Х. Северо-Западная Уструшана в эпоху раннего средневековья: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1997. – С. 3; Ўша. Уструшона ва Суғдиёнинг антик ҳамда илк ўрта асрлардаги моддий-маданий алоқалари // Шахрисабз шахрининг жаҳон тарихида туган ўрни: халқаро илмий конференция маърузалари тезислари. – Тошкент: Фан, 2002. – Б. 107–108; Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Б. 136.

Суғднинг Маймурғ мулкига чегарадош бўлиб, Зарафшоннинг юкори оқимидаги Суғд қишлоқларига Уструшона орқали ўтилган¹⁹. Хитой манбаси “Тан шу”га кўра, Су-дуй-ша-на (Suo-tuai-sa-na)²⁰дан Ши (Чоч) ва Кан (Самарқанд)гача бўлган масофа бир хил, Тухоло (Тохаристон)гача узокроқ ҳисобланган. 618-626 йилларда Су-дуй-ша-нанинг ёш ҳукмдори Кан (Самарқанд) билан биргаликда Хитойга элчилар юборган бўлса, 627-йилда Уструшона Бухоро, Самарқанд ва Иштихон билан бирлашган карвонини Хитой юборган²¹.

Хитой сайёҳи ва роҳибни Сюань Цзаннинг VII асрга оид маълумотида кўра, сутулисен (уструшона)ликларнинг урф-одатлари чочликларникига ўхшаш бўлиб, подшоси Турк ҳокони вассали ҳисобланган²². Бу Уструшонанинг Суғд, Чоч каби Турк ҳоконлиги таъсирида эканлигини ҳамда турк-суғд муносабатларидаги ўрнини кўрсатади.

Уструшона Суғд каби VI–VIII асрларда бунёд этилган “Канпирак девори” мудофаа тизими²³ орқали кўчманчилардан ҳимояланган. Бундан ташқари VIII аср бошларига оид суғдий тилли Муғ архивининг А-14 ҳужжати – Панч вилояти ҳокими Деваштичнинг Чочга юборган элчиси “Фатуфарн мактуби”да: ’strwšnyk ’wt’k s’tw ’rū’nstk – “Эструшана вилояти ҳаммаси (душманга – арабларга) топширилган”²⁴ жумласи ва А-9 ҳужжатидаги: ’strwšnk n’βw – “Эструшана одамлари”²⁵ сатрлари Суғд ва Уструшона тарихи ва тақдири бир бўлганлигини кўрсатади.

Уструшонана ҳукмдорлари – “афшин” (’ršun)лар²⁶ қароргоҳи Қалъаи Қаҳқаҳа саройидаги тасвирларда бўри эмаётган икки бола акс этган. Буни Н.Н. Негматов христианлик мифологияси билан боғлайди²⁷. Бизнингча, бу манзара туркий қавмлар келиб чиқиши билан боғлиқ ва у Уструшонанинг кўпчилик аҳолиси VI–VIII асрларда туркийлардан бўлганлигини исботлайди. Хусусан, Уструшона ҳокими Афшин халифалик хизматига ўтганда, ўз ўрнига холаваччаси Мангужур (Мангучўр)ни колдирган эди²⁸. Бу маълумот Афшиннинг аждодлари, она томонидан туркийлардан эканлигини исботлайди. Ҳукмрон табақа орасида турк-суғд никоҳлари одатий ҳол бўлган. Қолаверса, Суғд каби Уструшона аҳолиси орасида зардуштийлик эътиқоди кузатилади. Улар марҳумларни Суғд ва Чочдаги каби остодонларда дафн этишган²⁹. Бу Уструшонада ҳам Суғд ва Чоч каби анъаналар амал қилганлигини исботлайди.

Уструшоналиклар тилини суғдий тилнинг бир шеvasи эди, дейиш мумкин. В.А. Лившиц Чилхужрадан топилган ёғоч тахтачага тушь билан ёзилган ҳужжатларни ўқиб, уни Муғ архиви ҳужжатлари билан қиёслагач,³⁰ Уструшонада маҳкамачилик ишлари суғдий тилда юритилганини исботлади.

Суғд–Чоч (Тошкент воҳаси) алоқалари минтақадаги турк-суғд муносабатларида ўзига хос ўрин тутган. Чирчиқ ва Оҳангарон ҳавзаларидаги деҳқончилик ва кўчманчи чорвадорларнинг ҳудудлари кесишган минтақада

¹⁹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана / Соч. – М.: ИВЛ, 1963. Т. II (1). – С. 188–189; Негматов Н. Настенная живопись дворца афшинов Уструшаны // СА. – 1973. – С. 183–202.

²⁰ Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: тексты и исследование. – Новосибирск, 1989. – С. 83; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – Душанбе: Ирфон, 1989. – С. 365.

²¹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 138.

²² Гафуров Б.Г. Таджики. Кн.1. – С. 366.

²³ Пардаев М. Уструшона ва Суғдиёнанинг антик ҳамда илк ўрта асрлардаги моддий ва маданий алоқалари. – Б. 108.

²⁴ Согдийские документы с горы Муг. Вып. II: чтение, коммент. и пер. В.А. Лившица. – М.: Наука, 1962. – С. 87 (далее СДГМ II); Исоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 5.

²⁵ СДГМ II. – С.87; Исоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 48.

²⁶ Бартольд В.В. Афшин / Соч. – М.: Наука, 1962. Т. II (2). – С. 497.

²⁷ Негматов Н.Н. «Капитолийская волчица» в Таджикистане // Новый журнал. – 1968. – № 2. – С. 33–34.

²⁸ Ахунова Н. Тюрки в системе государственного управления арабского халифата. – Баку: Элм, 2004. – С. 16–18.

²⁹ Henning W.B. F Sogdian God // BSOAS. – 1965. – vol. XXVIII. – pt. 2. – Pp. 242–254.

³⁰ СДГМ II. – С. 71–74.

жойлашган Чоч³¹, Ипак йўлининг шимоли-шарқий йўналишида стратегик аҳамият касб этган. Бу худудга суғдийлар дастлаб мил. авв. VI–IV асрда аҳамонийлар ва юнон–македон истилолари даврида кириб кела бошлади. Илк ўрта асрларга қадар Чочда бир неча ўтроқ маҳаллий (сак) ва суғдий аҳолининг манзилгоҳлари пайдо бўлган бўлса, илк ўрта асрларга келиб улар сони ниҳоятда ошди.

Чочга прототурк кабилаларининг таъсири мил. авв. I минг йиллик сўнгги чорагида яққолроқ сезилди. Турк хоқонлиги даврида эса туркийлар воҳада етакчи кучга айланди. Аммо воҳанинг туркий ҳукмдорлари маҳкама ишларида суғдий тилва ёзувдан фойдаланишган. Жумладан, VII–VIII асрларга мансуб тангаларини ҳам суғдий ёзув ва тилда зарб эттиришган. Бу фанда турк–суғд намунасидаги тангалар деб юритилади³². Чочда суғдий тил ва ёзув қаторида туркий тил ва ёзувнинг ҳам амал қилиши Қанҳа шаҳри харобасидан топилган сопол идишдаги турк руний битигидаги³³ Чоч – с’с атамасида³⁴ ўз аксини топган. Бу воҳанинг илк ўрта асрлардаги этник манзарасини ҳам акс эттиради.

Чоч – Чжэшэ (Чиачиат) давлати VI асрга оид “Вэй шу” солномасида тилга олинади. Шу маълумот VII асрга оид “Бэй шу” солномасида ҳам такрорланади. Уларда келтирилишича, 437 йилда мустақил Чоч Хитойга элчилар юборган. Бошқа хитой манбаси “Тундянь”да Чоч давлатининг Суй сулоласи (581–618) билан дипломатик алоқаси тилга олинади.³⁵ Қолаверса, VII аср бошларигача Суғд ва Чоч ҳукмдорлари (605 йилгача) келиб чиқиши юэчжиларга³⁶ бориб тақалувчи чжаоулар хонадонига мансуб бўлганлар³⁷. Чочда Қанғ давлати даврида маҳаллий чжаоулар, Турк хоқонлиги давридан, 605 йилдан сўнг туркий сулола давлат бошқарувини амалга оширган.

Чочга суғдийларнинг кириб келиши, маҳаллий сакларнинг ўтроқлашиб³⁸, зардуштийликни қабул қилишига туртки бўлган. Воҳада зардуштийлик анъаналари кенг ёйилган. Бунга 1871 йилда Тошкентдан³⁹ ва 2001 йилда Тўйтепадаги Бешкападан топилган VI–VII асрларга оид остодонлар мисол бўлади⁴⁰. Қолаверса, Чоч кўплаб диний конфессиялар кесишган минтақа бўлиб, бу ерда маҳаллий туркларнинг тангричилик, христианликнинг несториан оқими, монийлик каби динлари ҳам тарқалган. Воҳа топонимида диний ибодатхоналар билан боғлиқ: Динбағинакет ёки Динфағнакет, Фарнакет (Паркент), Х(в)арашкет⁴¹ кабилар сақланиб қолган.

³¹ Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Б. 136.

³² Смирнова О. И. Каталог монет с городища Пенджикент. – М.: Наука, 1963. – С. 130–134.

³³ Буряков Ю. Ф. К истории раннесредневекового Чача // O'zbekiston tarixi. – 2002. – № 3. – С. 11.

³⁴ Суғдий тилда Чоч (с’с) атамаси II–III аср биринчи ярмига оид Култупа харобасидан топилган сопол лавҳа акс этган. Қаранг: Грене Ф. Новые свидетельства о Нахшабе и Кеше античного периода // Роль города Карши в истории мировой цивилизации. – Ташкент – Карши, 2006. – С. 34–36; Sims-Williams N., Grenet F. The sogdian Inscriptions of Kultoba // Shyugs. – 2006. – № 1. – P. 95–111; Исхаков М.М., Камолиддин Ш.С., Бабаяров Г.Б. Заметки по истории нумизматики раннесредневекового Чача (III–VIII вв.) // Серия рабочие документы ИФЕАК. – Вып. 26. – Ташкент, 2007. – С. 7–26.

³⁵ Ходжаев А. Наиболее ранние сведения китайских источников о государстве Шаш (Ташкент) // O'zbekiston tarixi. – 2005. – С. 3–18.

³⁶ Юэчжилар – мил. авв. II асрда хуннлардан зарбага учраб Шарқий Туркистон худудидаги Рузие –Юэчжи давлатидан Ўрта Осиёга кириб келган туркий кабилалар гуруҳи. Улар ҳукмрон сулола хитой манбаларида чжаоу деб келтирилади. Ўрта Осиё жанубида юэчжилар эроний тилтаъсирида эронлашган. Қаранг: Ходжаев А. О трансформации «юэчжи» из топонима в этноним // O'zbekiston tarixi. – 2005. – № 4. – С. 3–14.

³⁷ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – М.: Наука. – С. 272–282; Смирнова О. И. Очерки из истории Согда. – М.: Наука, 1970. – С. 24–27.

³⁸ Буряков Ю.Ф. Археологические материалы к этнической истории бассейна Средней Сырдарьи в древности и средневековье // Материалы к этнической истории населения Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1986. – С. 50–51.

³⁹ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 309, 359.

⁴⁰ Миносянц Б.С. Новые находки оссуариев из Тойтепа // O'zbekiston moddiy madaniyati tarixi, 33-nashri. – Самарканд, 2002. – С. 168–172.

⁴¹ Буряков Б.Ф. К истории раннесредневекового Чача. – С. 18–19.

Самарқанддан чиққан карвонлар Уструшона ва Чочдан ўтиб, Егтисув томон йўл олган⁴². Суғдий савдогар, тадбиркор, хунарманд ва дехқонлар турли даврлар ва вазиятларда Чочнинг тоғли ва тоғ олди ҳудудларига ҳам ўрнашиб, атрофдаги ярим кўчманчи ва ўтроқ маҳаллий (прототурк) аҳоли билан бирга яшай бошлади. Айрим қишлоқ ва шаҳарлар: Паркент, Пискент, Заркент, Хўжакент, Дукент, Нукет, Харашкент, Чинонкент суғдий, Тўқкент, Тўнкент, Хатункент кабилар турк-суғд топонимлари сифатида⁴³ воҳада юз берган симбиоз ҳолатини кўрсатади.

Буюк ипак йўли Қанғ давлати (мил. авв. II – мил. IV асрлар) даврида савдо карвонлари орқали улкан ҳудуддаги мулклар ва шаҳарларни, жумладан Суғд ва Чочни ўзаро боғлаган бўлса, Эфталийлар даврида (V–VI асрлар) Чочнинг Ипак йўлидаги муҳим стратегик аҳамияти камаймади. Шу боис, Сосонийлар подшоси Хусрав I (531–579)нинг эфталийларга қарши кураши баён этилган манбада, Чоч Фарғона каби эфталийларнинг чегара ҳудуди сифатида келтирилган⁴⁴. Бу даврда Чоч Суғд ва бошқа мулкликлар каби ўз мустақил ички ва ташқи сиёсатини давом эттирган.

VI аср иккинчи ярмидан Чочда Турк хоқонлиги ҳукмронлиги ўрнатилиб, воҳа аҳолиси этник таркибида туркийлар салмоғи кескин ошди. Маҳаллий туркий забон аҳоли хоқонлик вакиллари каби “турк” деб аталади. Шу боис бу даврда сиёсий ва маъмурий бошқарув маҳаллий туркийлар ва суғдийлар қўлида қолаверди⁴⁵. Воҳанинг этник таркиби ўзгаргани билан, анъанавий маъмурий бошқарув сақланди.

Чоч вассал мулк сифатида Истами ябғу-хоқон тасарруфида, хоқонлик иккига бўлингач (603 йил), Ғарбий Турк хоқонлиги таркибида бўлди. Хусусан, 605 йилда Шегуй шад (шаҳзода) Чочнинг маҳаллий ҳукмдорини ўлдириб, ўрнига Истами авлодларидан ашина сулоласига мансуб Тегин Тяньчжини (605-609) тайинлайди. Тегин Тяньчжи Ғарбий Турк хоқонлиги яратган иқтисодий ва сиёсий эркинликдан фойдаланиб, Хитой билан дипломатик алоқа ўрнатди⁴⁶. Тегинлар сулоласи Чочни 750 йилга қадар бошқарди. Чоч маъмурий бошқарувида тегиндан кейин солиқ йиғиш бўйича нозирлар – тудунлар турган. Манбаларда Ган-тутун – Тўн тудун (658) Мохэду-тутун – Баҳадур тудун (Табарийда Бадар тархон 713-740), Инай тутун Кюйле ёки Инай тудун Кюлюк (741) каби тудунлар келтирилади⁴⁷.

618 йилда ҳокимиятга келган Ғарбий Турк ҳукмдори Тўн ябғу ўз қароргоҳини Чоч яқинидаги Мингбулоқ (хитойча Цян-цюан) мавзесига кўчирди. Бошқарувда ислохатлар ўтказиб, қарам ўлкаларга ўз вакиллари – элтабар (эл (давлат) бошқарувчилар)ни юборди. Тушадиган солиқ назоратини тудунлар орқали амалга оширди⁴⁸. Бу даврда пойтахтнинг кўчирилиши сиёсий ва иқтисодий масалаларни ҳал қилишга, айниқса Ипак йўлида савдо назорати ҳамда тижорат ишининг жонланишини таъминлади.

Илк ўрта асрларда воҳада дехқончилик ва хунармандчилик ривожланиб, 255 атрофида манзилгоҳлар, 30 дан зиёд қалъа ва шаҳарлар қад ростлади. Лашкарак

⁴² Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Б. 136.

⁴³ Камолитдин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. – С. 81–84.

⁴⁴ Буряков Ю.Ф. К истории раннесредневекового Чача. – С. 10-11.

⁴⁵ Мукминова Р.Г., Филанович М.И. Ташкент на перекрестке истории. – Ташкент: Фан, 2001. – С. 6.

⁴⁶ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. 2. – С. 277–282, 313–314; Буряков Ю.Ф. К истории раннесредневекового Чача. – С. 12.

⁴⁷ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. 2. – С. 313–314; Бобоёров Ф. Турк хоқонлигининг Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизими ҳақида // O'zbekiston tarixi. – 2000. – № 4. – Б. 73–74; Еро же. Древнетюркские монеты Чача (VII-VIII вв. н.э.). – Ташкент: Изд-во Нац. биб-ки им. Алишера Навои, 2007. – С. 46–49; Ўша. Чоч – Ғарбий турк хоқонлигининг бошқарув марказларидан бири сифатида // Ўзбекистон пойтахти Тошкент 2200 ёшда. Халқаро илмий конференция маърузалари. – Тошкент: Фан, 2009. – Б. 118–125.

⁴⁸ Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги / ЎзМЭ 8. – Тошкент: Ўз МЭ, 2004. – Б. 642.

кумушлари, Тункет ва Тўқкет метали, Қорамозор мовий ферузалари⁴⁹ четга чиқарилди. Ички бозор учун тангалар зарб этилди. Чоч худудида Ғарбий Турк хоқони Тарду хоқон (576-603) – $trdw \gamma' \gamma' n$ номи чекилган тангалардан то Тўн ябғу хоқоннинг (618-630) – $twn srw \gamma' \gamma' n rny$ – “ябғу-хоқон пули” деб номланувчи тангалар муомалада бўлган⁵⁰. Бу тангалар суғдий ёзувда битилгани билан аҳамиятли эди. Қолаверса, туркий хоқимларнинг суғдий ёзувли тангаларининг муомалага киритиши иқтисодни ўсиши ва халқаро савдонинг ривожига ёрдам берган. Хусусан, Чоч савдогарлари суғдий тужжорлар билан четга маҳсулот олиб чиқиб, хориждаги манзилгоҳларида бир жамоа бўлиб яшашган⁵¹. Бу савдо алоқалари хоқонлик хазинасига даромад келтириш баробарида, хоқонликка сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан ўртаосиёликлар муҳожир савдогарларни ҳимоя қилиш масъулиятини юкларди.

Асрлар давомида шаклланган Суғд урбанистик маданияти Чочга ҳам ўз таъсирини кўрсатди⁵². Бу ерда суғдий ва туркий шаҳарсозлик анъаналари синтезлашди. IX–X асрларгача Шошнинг Бинкет, Динфиғонкет, Бенакет, Харашкет, Ардланкет, Худайнкет, Кабарна, Нужекет, Хатункент, Жабғукет, Фарнкет; Илоқнинг Тўнкент, Секекет, Банжхаш, Нукет, Балаян, Тўқкент, Арбилах, Немудлик, Хумрек, Бискет, Кухисим, Даҳкет, Хаш, Ханганкет⁵³ каби шаҳарларда туркий ва суғдий қавмлар ёнма-ён яшаб, Чоч тараққиётига муносиб ҳисса қўшганлар.

Ўзлари мард, юрти обод, ҳукмдорининг мухтор бўлган⁵⁴ чочликлар ҳақида Афросиёб деворий тасвирларидан ҳам маълумот олиш мумкин. Самарқандга ихшид Вархуман (Авархуман) (650/655- 675) ҳузурига келган Хитой ва Чағониён элчилари қаторида Чоч элчиси ҳам бўлган⁵⁵. Бу элчилик Чоч ҳукмдори Тўн тудун (658) томонидан Суғдга юборилган бўлиши мумкин.

Араб истилоси даврида Чоч ўз ҳукмдори ($s'cyk xwb$) – турк тегини ва тудун ($tdwn$) томонидан бошқарилган. Хусусан, Мохэду тутун – Баҳадур тудун (713-740) ва Суғд маъмурияти муносабатлари Муғ архивининг А-14 хужжатида ўз аксини топган⁵⁶.

Илк ўрта асрларда чочликлар суғдий аҳоли таъсирида уларнинг тили ва ёзувидан фойланганлар⁵⁷. Суғдий тил бу ердаги туркий қатлам учун мулоқат тили вазифасини ўтаган.

⁴⁹ Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака. – М.: Наука, 1974. – С. 101–107.

⁵⁰ Ртвеладзе Э.В. Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача // ОНУ. – 1982. – № 8. – С. 32–36; Его же. Монеты Тюркеш – правителя Чача // Нумизматика Центральной Азии. – Вып. V. / Сб. статей. – Тошкент, 2001. – С. 43–47; Зеймаль Е.В. Монеты раннесредневековой Средней Азии / Археология. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху раннего средневековья. – М., 1999. – С. 203–205; Бабаяров Г. Монеты с титулом тудун // Нумизматика Центральной Азии. – Вып. VII. – Ташкент, 2004. – С. 40–43; Его же. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв. н.э.). – С. 9–14; Бабаяров Г., Кубатин А. К вопросу монетного чекана Западно-тюркского каганата (на основе нумизматических материалов Ташкентского оазиса) // Тюркология. – Туркистан, 2005. – № 6 (20). – С. 97–105; Шагалов В.Д., Кузнецов А.В. Каталог монет Чача III–VIII вв. – Ташкент: Фан, 2006. – 326 с.

⁵¹ Хўжаев А. Суғдийларнинг Хитойга бориб қолиши // Мозийдан садо. – 2002. – № 2 (14). – Б. 42.

⁵² Тереножкин А.И. Согд и Чач // КСИИМК. – Вып. 33. – М.–Л., 1950. – С. 152–163; Филанович М.И. О раннесредневековых престижных сооружениях Чача и Согда // Великий Шелковый путь. Культура и традиции. Прошлое и настоящее. Материалы научно-теоретической конференции. – Ташкент, 2006. – С. 40–43; Её же. Взаимодействие элитных субкультур Согда и Чача в раннем средневековье // Самарқанд шахрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида тутган ўрни. – Тошкент–Самарқанд, 2007. – С. 65–68; Алимова Д.А., Филанович М.И. Тошкент тарихи (қадим даврлардан бугунги кунгача) – Тошкент: Art flex, 2009. – Б. 31–35.

⁵³ Бетгер Е.К. Извлечение из книги “Пути и страны” Абу-л-Касыма ибн Хаукаля // Тр. САГУ. – Вып. IV. 1957. – С. 22–24.

⁵⁴ Худуд ул-олам (Мовароуннахр тавсифи). Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи Омонулло Бўриев. – Тошкент: O'zbekiston, 2008. – Б. 17–18.

⁵⁵ Альбаум Л.И. Новые росписи Афрасиаба // СНВ. – Вып. X. – М.; Наука, 1971. – С. 88–89.

⁵⁶ СДГМ II. – С. 77; Лившиц В.А. Согдийский посол в Чаче (док. А–14 с горы Муг) // СЭ. – 1960. – № 2. – С. 92–109.

⁵⁷ Исхаков М.М. Палеографическое изучение согдийских письменных памятников: Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Ташкент, 1992. – С.3; Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы, 2002. – С. 158.

Чоч воҳаси стратегик ўрни, карвон йўллари ва Суғд билан яқин алоқаси туфайли турк-суғд муносабатларида муҳим аҳамият касб этган.

Суғд ва Шарқ савдо алоқаларида ва турк-суғд муносабатларида **Фарғона водийси** ва ундан ўтган транзит йўлларнинг ўрни бекиёс эди. Фарғона водийсидан ўтган савдо йўллари Суғднинг минтақавий ва ташқи алоқаларида бир тармоқ сифатида шаклланиб⁵⁸, бу йўналишда суғдийлар Чоч билан бир вақтда мил. авв. IV–III асрлардан ҳаракатлана бошлаганлар. Ҳатто илк ўрта асрларга оид хитой манбалари Фарғона (Да-ван, Полона (мил. авв. V а.), Бохань (VI–VII аа.) ёки Ниньюань (VII–VIII аа.))ни Суғд таркибидаги мулк деб қайд этилган⁵⁹. Хусусан, “Бей шу”нинг 435 йилга оид маълумотида ҳам Фарғона алоҳида мулк сифатида тилга олинмади⁶⁰. Хитойшунос Э. Пуллейблэнк хитой манбаларида Фарғонанинг Суғд конфедрацияси таркибига киритилганлигини Фарғона аҳолисининг тили, антропологияси, урф-одати ва эътиқоди суғдийлар билан айнан⁶¹лиги билан боғласа, А.Н. Бернштам Хитой сайёҳлари Сюань Цзян ва Хой Чаоларга суяниб, фарғоналикларнинг тили қўшни аҳоли тилидан фарқланишини эслатади⁶². Буни VII асрда водийда туркий тил етакчилиги билан изоҳлаш мумкин.

Хитой манбаларига кўра, фарғоналиклар чарм ва пахта матодан кийим кийганлар⁶³, харидоргир шишалар ишлаб чиқаришган. Хусусан, Хитой императорига совға сифатида қирмизи ранг Фарғона отлари қатори (479 йил) ва 675 йилда Фарғонанинг яшил шишаси юборилган⁶⁴.

Фарғона маҳсулотлари ички ва ташқи савдони ривожлантирган. Хусусан, ташқи савдо алоқаларида суғдийларнинг водийликларга таъсири сезиларли эди. Буни VII–VIII асрларга қадар Фарғонада муомалада бўлган Сосоний ва Суғд дирхамлари ҳам тасдиқлайди⁶⁵. Қолаверса, дастлаб Фарғона маҳсулотлари Суғд савдогарлари воситачилигида Шарқий Туркистон ва Хитойга етказилган. IV–V асрлардан эса даванликларнинг ўзлари савдо фаолияти билан шуғулланиб, фойда устида рақобатлаша бошлаганлар⁶⁶. Тижорат иши Фарғона аҳлининг иқтисодий эҳтиёжига айланиб борган.

Водийнинг мис, кўрғошин, олтин, темир конлари металлсозлик хунарини ривожлантирди. Фарғона Хитойга беда (“му-су”) уруғи ва ёнғоқ етказиб турди. “Бой хонадонлардаги хумларда 10 000 дан миқдорида май сақлаган”⁶⁷. Фарғонанинг самовий отлари эса азалдан машҳур эди. Улар ҳам даромад соҳасига айланган. Суғд ва Чочда ҳам шу каби отлар етиштирила бошланган⁶⁸. Минтақа ишлаб чиқариши ва савдосидаги бундай ҳамкорлик томонларнинг иқтисодий манфаатларига хизмат қилган.

VIII аср бошлари, яъни араб истилоси даврида Суғд ва Фарғона сиёсий иттифоқи хусусида Муғ архиви⁶⁹нинг А-14 рақамли ҳужжати – Панч вилояти ҳокими

⁵⁸ Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Б. 137.

⁵⁹ Pulleblank E.G. Chines and Indoeuropean // Journal of Royal Asiatic of Great Britan and Irland. – London, 1966. – P. 25–30.

⁶⁰ Раҳмонов Н., Матбобоев Б. Ўзбекистоннинг кўхна туркий-рун ёзувлари. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 54.

⁶¹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 161–162.

⁶² Бернштам А.Н. Древняя Фергана (научно-популярный очерк). – Ташкент: АН УЗССР, 1951. – С. 16–17.

⁶³ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн.1. – С. 369.

⁶⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 260, 321–322; Раҳмонов Н., Матбобоев Б. Ўзбекистоннинг кўхна туркий-рун ёзувлари. – Б. 55.

⁶⁵ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 165.

⁶⁶ Матбобоев Б. Қадимги Фарғона давлати (Давань) / Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерки. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 33.

⁶⁷ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 161–162, 186–188; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 202.

⁶⁸ Шефер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. – М: ГВЛ, 1981. – С. 578–585.

⁶⁹ Фрейман А.А. Описание, публикации и исследование документов с горы Муг: СДГМ I. – М.: ИВЛ, 1962. – С. 90 (Далее СДГМ I).

Деваштичга элчиси Фатуфарнинг “жавоб мактуби”да маълумотлар бор. Унда Суғд, Чоч, Фарғона ва Шарқий Турк хоқонлигининг араб истилочиларига қарши тузган коалициясига оид воқеалар акс этган⁷⁰. Хужжатга кўра, Фатуфарн “Фарғона подшосига мўлжалланган мактубни Фарғона тутуғи орқали Фарғона хукмдори (βγῡ'nk MLK')⁷¹га” топширган. Томонлар ўртасида иттифоқчилик муносабатлари йўлга қўйилган. Муғ архивининг В-17 хужжати – Деваштичнинг Хохсар ҳоқими Афарунга мактубига кўра, Фарғона подшосидан Ғўнак⁷²ка ҳарбий бошлиқ юборилган⁷³. Бу Фарғона хукмдори кўшниси Панч билангина эмас, балки Самарқанддаги Суғднинг қонуний подшоси Ғурак билан муносабат ўрнатганига ишора беради. Воқеалар баёни тахминан 719-720 йилларга тўғри келади.

Хитой манбаларига кўра, Фарғона подшолари (Моцай, Чан, Фин, Мугуа (мил. авв. 104 йилда хитойликларни мағлубиятга учратган хукмдор), Яньмо⁷⁴, Чонпон⁷⁵ кабилар) келиб чиқиши Суғд каби чжаоу хонадонидан бўлган⁷⁶. Илк ўрта асрларда эса Фарғона маҳаллий ва туркий сулолалар томонидан икки пойтахтдан: маҳаллий ва суғдий ихшидлар Ахсикент ва Гесай (Косон)дан, Турк хоқонлиги вассалигидаги ҳокимият тутук назорати остида Хумин (Кува)дан бошқарилган. Ашина Шуни (630-650), Йебочжи (Косонда 650-660), Аляоцен (Хуминда 640-660), Алатар (700-720), Асилан-даган – Арслон тархон (720-745) каби хукмдорларнинг номлари манбаларда қайд этилган⁷⁷.

Тўн ябғу (618-630) маъмурий ислохотларидан сўнг маҳаллий маъмуриятда туркий “чўр, тутук, тархон” каби унвонлар жорий этилган эди. 630 йилда Тўн ябғу вафотидан кейин ҳам бу унвонлар амалда бўлган. Хусусан, тутуклар Фарғонада ҳарбий маъмурият бошлиғи ҳисобланишган⁷⁸.

Фарғона ҳам Суғд ва Чочдаги каби VII аср иккинчи яримидан туркий ашина сулоласи вакиллари бошқарувига ўтган. Фарғонадаги ихшидлик бошқаруви ҳақида XIX аср муаррихи Ибрат: «...Косонда Муғний кўрғони ва ўрдаси деб машхурдир... Ани тарихлар кўрган кишилар бўлса Ихшид деб зикр қиладурғон Суғд подшолари ҳам бул ерда хукмронлик қилган»⁷⁹ деб, ёзади. Манбада келтирилгандек, VII аср биринчи ярмигача маҳаллий, сўнгра Суғд подшолари – “ўн ўк” туркий сулоласи вакиллари суғдий ихшид унвон остида Фарғона шимолида ўз бошқарувини жорий этган, дейиш мумкин.

Манбалар Фарғона хукмдорларидан бири Алутар⁸⁰ шахсига алоҳида урғу беради. Унинг бошқаруви О.И. Смирнова бўйича 715 йилдан - Кутайба ибн Муслим

⁷⁰ Исҳоқов М.М. Суғдийна тарих чорраҳасида. – Т.: Фан, 1990. – Б. 25.

⁷¹ СДГМ II. – С.84; Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 5.

⁷² Ғўнак, яъни гунохкор, эҳтимол Суғд ихшиди Ғурак бўлиши мумкин. Чунки унинг 712 йилда Кутайба билан имзолаган “Самарқанд шартномаси” ўрта Осиё ҳокимликлари орасида салбий қабул қилинган.

⁷³ СДГМ II. – С. 119–121.

⁷⁴ Матбобоев Б. Қадимги Фарғона давлати (Давань). – Б. 32.

⁷⁵ Абҳолик Абдурасул ўғли. Қадимги Фарғона тарихидан. – Т.: Фан, 2002. – Б. 98

⁷⁶ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 41; Раҳмонов Н., Матбобоев Б. Ўзбекистоннинг кўхна туркий-рун ёзувлари. – Б. 57.

⁷⁷ Бобоёров Ф. Турк хоқонлигининг Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизими ҳақида // O'zbekiston tarixi. – 2000. – № 4. – Б. 74–75.

⁷⁸ Бу агама IX–X асрга оид Қораболғасундан топилган суғдча матнда ҳам учрайди. Тадқиқотчилар уни хитойча “toutouk” – “тоутуок” атамасининг туркий тилларга ўзлаштирилган шакли деб кўрсатадилар. Қаранг: Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 26; СДГМ II. – С. 85; Бобоёров Ф. Тутук // ЎЗМЭ, 8-жилд, 2004. – Б. 683. “Тутук” – туркий “тутмоқ, тутиб турмоқ” феълидан ясалган “(ҳарбий) ҳокимиятни қўлда тутувчи” маъносига.

⁷⁹ Исҳоқхон Жунайдуллоххожа ўғли Ибрат. Фарғона тарихи // Мерос туркуми. – Т.: Камалак, 1991. – Б. 277.

⁸⁰ VIII аср бошларидаги Фарғона подшоси, йирик тарихий шахс Алутар ёки Алатар араб манбаларида ат-Тар деб, келтирилади. Табарий кўра, у Фарғона малики (хукмдори) бўлган. Қаранг: История ат-Табари. – Ташкент: Фан, 1987. – С. 185. О.И. Смирнова. Алутар исмини суғдча – Алутар ёки Алудар, хитой манбаларида А-леао-та шаклини Таншу манбаси асосланиб, Аллода деб келтиради. Баъзи тадқиқотчилар “ат-тар”, эроний «кора» – таг сўзидан келиб чиққан деб талкин этишади. Қаранг: Согдийские документы с горы Муг. Хозяйственные документы. Чтение, перевод и

Фарғонани эгаллаб, уни тахтга чиқаришидан бошланган⁸¹. О.И. Смирновага асосланиб, Ғ. Бобоёров Алутарнинг бошқарувига 700-720 йиллар деб аниқлик киритади⁸². Аммо Алутарнинг 720 йилдан кейинги фаолияти ҳам Табарийда учрайди. Унга кўра, Алутар Хўжанд фожиаси⁸³ дан сўнг, 723 йилда арабларга қарши кураш олиб борган⁸⁴. Унинг даврида, яъни 726 йилда Фарғонадаги икки ҳокимликка барҳам берилган.

Ушбу шахснинг этник мансублиги унинг амакиваччаси Нилон (Балаз) ва Нилоннинг ўғли кейинчалик Фарғона подшоси бўлган Алтичўр исмининг туркий эканлиги орқали аён бўлади. Бу Турк хоқонлиги даврида Фарғона ва Панжикент ҳокимлари (Чакин чўр Билга) хоқонлик жорий этган чур (чўр) унвонли амалдорлар томонидан бошқарилган дейишга асос беради. Қолаверса, илк ўрта асрларда (V–VIII) Фарғонада туб туркий тилли аҳоли, VIII асрдан сўнг эса туркий қарлуқлар етакчилик қилишган⁸⁵.

Хитой манбаларига кўра, 739 йилда Фарғона тахтига Асилян-даган, яъни Арслон тархон келади. Ғ. Бобоёров О.И. Смирнова фикрига таянган ҳолда, Арслон тархон ҳукмронлигини 720-745 йиллар билан белгилайди⁸⁶. А. Фон Лекокка кўра, Арслон тархон чигил қабилаларидан бўлиб, 739, 745 ва 751 йилларда Фарғонани бошқарган⁸⁷. Бу маълумот ҳам Фарғона ҳукмдорларининг келиб чиқиши масаласига ойдинлик киритади.

Суғд таъсирида Фарғона водийсида ҳам зардуштийлик анъаналари, урф-одатлари ёйилди⁸⁸. Буни Шахристониининг (XII аср) Косондаги оташпараст – муғлар ҳақидаги маълумоти ҳамда Ибратнинг “Муғний кўрғони” ҳақидаги маълумотлари ҳам тасдиқлайди⁸⁹. Зардуштийлик фарғоналиклар ва суғдийларни маънавий яқинлаштирган⁹⁰. Бундан ташқари Фарғонада буддизм тарқалганини 1957 йилда Кува шахри харобаларидан топилган будда ибодатхонаси қолдиқлари⁹¹ орқали исботлаш мумкин.

Гарчи VII–VIII асрларда туркийлар Фарғонада кучли мавқега эга бўлсалар-да, туркий тил девон тили мақомида бўлмаган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Фарғонанинг ўз маҳаллий тили бўлиб, унинг “ўзга қўшни ўлкалар тилларидан фарқланувчи” тил эканлиги ҳақида хитойлик сайёх Хой Чао (726 йил) маълумот беради⁹². В.А. Лившиц бу тилни шарқий эроний тиллардан бири эди деб, Й. Маркварт эса Фарғона тилини суғдий тил таъсирида бўлган деб⁹³, таҳмин қилади.

комментарии М.Н. Боголюбова и О.И. Смирновой. – М.: ИВЛ, 1962. – С.85. (Далее СДГМ III). Аммо О.И. Смирнованинг бу қараш асосли эмас.

⁸¹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – М.: Наука, 1970. – С. 285.

⁸² Бобоёров Ғ. Турк хоқонлигининг Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизими ҳақида. – Б. 75.

⁸³ Хўжанд фожиаси ҳақида кейинги бобларда маълумот берилди.

⁸⁴ История ат-Табари. – С. 188

⁸⁵ Кляшторный С.Г. Древнетюркская руническая надпись на бронзовом перстне из Ферганы // Археологические работы в Таджикистане 1957 году. – Вып. IX. – Сталинабад, 1959. – С. 167–171; Заднепровский Ю.А. Тюрки в Фергане (по археологическим данным) // Новое о древнем и средневековом Кыргызстане. – Вып. 2. – Бишкек, 1999. – С. 77–79; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 145.

⁸⁶ Бобоёров Ғ. Турк хоқонлигининг Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизими ҳақида. – Б. 75.

⁸⁷ Le Coq von A. Türkische manichaica aus Chotscho I // АРАW. – Anhang 1911. – Berlin, 1912. – S. 44.

⁸⁸ Аширов А. “Авесто”да мерос маросимлари. – Тошкент, 2001. – Б. 7–8; Его же. Древние религиозные верования в традиционном быту узбекского народа (по материалам Ферганской долины): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Ташкент. – С. 25–26; Ўша. Ўзбек халқининг қадимий этикод ва маросимлари. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – Б. 9–72.

⁸⁹ Бернштам А.Н. Древняя Фергана (научно-популярный очерк). – С. 19–21; Ибрат. Фарғона тарихи. – Б. 277.

⁹⁰ Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий этикод ва маросимлари. – Б. 53–72.

⁹¹ Роберт Ч. Истер. Буддизм. Путь к нирване. В кн. Религиозные традиции мира. – Бишкек: 1997. – С. 52; Литвинский Б.А. Буддизм в Средней Азии // ВДИ. – 2001. – № 4. – С. 188–199.

⁹² Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726) // ВДИ. – 1952. – № 1. – С. 195.

⁹³ Лившиц В.А. Письменность древней Ферганы (?) // НАА. – 1968. – № 6. – С. 229.

Хусусан, Кувадан топилган ашёдаги суғдий ёзув намунаси ва Фарғона хукмдорининг “ихшид”, деб аталиши бежиз эмас.

Фарғона ёзуви хусусда В.А. Лившиц Самарқанд музейи фондидаги «Фарғона подшоши» унвони ва исми зикр этилган тангани ўрганиб, уни суғдий, хоразмий ва парфиён ёзувларидан фарқлайди. Палеографик шаклини оромий ёзувига ўхшашлигини қайд этиб, бу ёзувни “махсус Фарғона ёзуви” эмасмикан, деган фикрни ўртага ташлайди⁹⁴. Бундан ташқари, Фарғонадан руник ёзувда намуналар ҳам топилган. Ю.А. Заднепровский Исфарадан сополга битилган руник кўринишидаги ёзув намунасини топган бўлса, С.Г. Кляшторний бир узукка битилган руник ёзувини ўрганиб, ундаги “ypanch” сўзини бирор унвон ёки шахс исми билан боғлайди. Умуман, VI–VIII асрларда Фарғонада руник ёзуви ҳам ривожланганлигини Кува, Исфара ва Лўмбитепа ёдгорликлари ҳам тасдиқлайди⁹⁵. Бу ёзув Фарғонада амалда бўлиб, баъзи жихатлари илк суғд ёзувига ўхшайди⁹⁶. Бу илк ўрта асрлардаги турк-суғд муносабатларининг ёзув маданиятида мисолида водийдаги ҳолатини акс эттиради.

Водий топонимиясига назар солинса, унда Ахсикент, Шавкат, Навкат⁹⁷ ва Куркат, Хуваканд (Кўқон)⁹⁸ каби жой номлари учрайди. Бу ҳам Ипак йўлида кечган турк-суғд муносабатлари Фарғона водийсида ҳам фаол кечганлигидан дарак беради.

Суғднинг минтақавий алоқалари нафақат шимоли-шарқий, балки жанубий йўналишда ҳам амалга ошган. Унинг жанубдаги кўшниси **Тохаристон** ва унинг мулки **Чағониён** билан муносабатлари ўзига хос кечди. Гарчи Чағониён антик даврда Кушон таъсирида⁹⁹, Суғд Қанғ таъсирида бўлса-да, улар ўртасидаги муносабатлар савдо йўллари туфайли узлуксиз давом этган.

Суғдийлар I асрдан бошлаб Тохаристон орқали Ҳиндистон ҳудудларига қариб борганлар. Хусусан, Қорақурум водийсида Германия – Покистон экспедицияси томонидан топилган бир ярим мингдан ортиқ 17 тилдаги ёзма ашёларнинг 250 таси суғдийларга тегишлилиги аниқланган. Суғдийлар Қорақурум водийсининг тоғли Шатиал ва Чилос йўлида фаол савдо олиб бориб, ўз ҳаракатларини жанубий ва шарқий йўналишда давом эттирганлар¹⁰⁰.

Хитой сайёҳи Сюань Цзан 630 йилдаги хотираларида Чинганйен-на (Чи-о-ян-на) ҳақида маълумот бериб, унда 500 гача буддавий монастр ва нисбатан камроқ роҳиблар бўлганлини таъкидлайди¹⁰¹. Бу Суғддан фарқли равишда Чағониёнда буддавийлик дини етакчи бўлганлигини кўрсатади.

VI аср иккинчи ярмида Турк хоконлигидан мағлуб бўлган эфталлийлар жанубга чекиниб, ўзларига Чағониён хукмдори Фаганишни подшо этиб сайлашган. Аммо у

⁹⁴ СДГМ II. – С. 51, 84–85; Лившиц В.А. Письменность древней Ферганы (?). – С. 229.

⁹⁵ Раҳмонов Н., Матбобоев Б. Ўзбекистоннинг кўхна туркий-рун ёзувлари. – Б. 16–44.

⁹⁶ Бернштам А.Н. Древнетюркские рунические надписи из Ферганы // ЭВ. – 1956. – Вып. IX. – С. 54–58; Литвинский Б.А. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы / История и культура народов Средней Азии (древность и средние века). – М.: Наука, 1976. – С. 56–57.

⁹⁷ Камалиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. – С. 84–88.

⁹⁸ Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии: Дисс. ... канд. филол. наук. – СПб., 2004. – Лист. 103.

⁹⁹ Камалиддин Ш. Чағониён карвон йўллари // Шарқ машъали. – 1993. – № 1–3. – Б. 23; Его же. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам. IX – начале XIII в. – Ташкент: Ўзбекистон, 1996. – С. 132–149. Чағониёнда Кушонларнинг илк поймахти Ходзо шаҳри жойлашган эди.

¹⁰⁰ Буряков Ю.Ф. К вопросу о связях Согда и Индии в древности и раннем средневековье // Индия и Центральная Азия (доисламский период). – Ташкент, 2000. – С. 161–162.

¹⁰¹ Notes on Hwen Thsang's account of the principalities of Tokharistan / By colonel H.Yule. C.B. // Real Asiatic Society Great Britain and Ireland. – London, 1872. – P. 1–29; Бартольд В.В. Чаганиан. Статьи из “Энциклопедии ислама” / Соч. – М.: Наука, 1965. Т. III. – С. 558; Камалидинов Ш.С. К исторической географии средневекового Чаганиана // Исследования по истории, истории науки и культуры народов Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1993. – С. 196; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 285; Пардаев М. Шимолий Тохаристон Турк хоконлиги даврида. – Б. 22; Togan A.Z.V. Umumî Türk Tarihi'ne giriş. – S. 19.

Хусрав I Анушервон (531-579) Чағониёнга кириб келгач, Сосонийлар ҳукмронлигини тан олган. Ҳудуд масаласида Хусрав I ва Турк ябғу-хоқони Истами ўртасида музокаралар олиб борилган¹⁰². VI аср охирларидаги турк-эфталий, VII аср бошларидаги турк-сосоний ҳарбий тўқнашувларидан сўнг, Тарду хоқон даврида (576-603) бутун Тохаристон, жумладан, Чағониён хоқонлик тасарруфига ўтган¹⁰³. Тарду хоқон тегин унвони остида ўз ўғлини Тохаристонга юборгач, бу ўлкада Тарду авлодлари: Тегин (Деле) (VI аср сўнги чораги), Тун ябғунинг ўғли Тарду шад (Дату ше) (618-630), Тарду шаднинг ўғли Ишбара ябғу (Шабало-шэху) (630-650), Ашина Учебо (653-660), Гун Ишбара ябғу (gwn špr'уур) (VII аср сўнги чораги), Надунили (700-720), Қутлуғ Тун Тарду (Гудулу Тун Дату (720-730), Шилиман Гало (Сулаймон (?)) (750) каби туркий сулола бошқаруви йўлга қўйилган. VIII аср иккинчи чорагида эса Тохаристон бошқаруви қарлуқ ябғулари – “жабғу ал-харлухий”лар қўлига ўтган. Тохаристон ҳукмдорлари хитой манбаларида “Тухало шеху” – Тохаристон ябғуси, араб манбаларида “жабғуя ат-Тухарий”, суғд ҳужжатларида tʷw'g'k MLK' – Тохар малиги шаклида учрайди¹⁰⁴. Бу Турк хоқонларининг минтақада, жумладан Чағониёнда сиёсий барқарорлик ва иқтисодий юксалишни таъминлашга ҳаракат қилганликлардан далолат беради. Вилоятлар ҳокимларини хоқонлик билан боғлаш мақсадида жойларда “ябғу”лик жорий қилинган¹⁰⁵ ўзини оқлаган кўринади. Шу боис, Турк хоқонлиги васийлигида Чағониён Тохаристонда ярим мустақил сиёсат олиб борган. Сюань Цзанга кўра, Чағониён маркази Будрач Тохаристон пойтахти Термиздан икки баробар кичикроқ бўлган¹⁰⁶.

Суғд ва Чағониён ўртасидаги иқтисодий алоқалар Ипак йўлининг жанубий йўналиши Субоҳ, Хузор, Темур Қапуғ (Бузғола) орқали Термизга қадар амалга оширилган¹⁰⁷. Суғддан чиққан карвонлар Чағониёнга Темир қопуғ (Дарбанд) орқали ўтган. Иқтисодий жиҳатдан эса Чағониён Суғдга нисбатан кам тараққий этган эди¹⁰⁸. Воҳадаги суғориш учун яроқли ерларининг танқислиги, аҳолининг сийрақлиги, қишлоқ ва шаҳарларнинг камлиги бунга сабаб эди. Бироқ бу ердаги чорвачилик, дехқончилик ва муайян даражада ривожланган хунарманчилик савдо муносабатлари учун имконият яратган. Хусусан, 660 йилда у ерда ясалган қизил ва зумрад рангли шиша буюмлар Хитойга юборилган¹⁰⁹.

Илк ўрта асрларда Суғд ва Тохаристондаги конфедератив давлат тузилиши¹¹⁰, улар таркибидаги мулкларга ички бошқарувни мустақил амалга ошириш имконини берган. Хусусан, Чағониённинг кўшни мулклар билан алоқаси элчилик муносабатлари даражасигача кўтарилган. VII аср иккинчи ярмига оид Самарқанд Афросиёби саройидаги Суғд ихшиди Вархуман (Авархуман) ҳузурига ташриф буюрган элчилик миссияси акс эттирилган деворий тасвирларида¹¹¹ туркийлардан

¹⁰² Гафуров Б.Г. Тажикки. Кн.1. – С. 272.

¹⁰³ Пардаев М. Шимолий Тохаристон Турк хоқонлиги даврида. – Б. 22–23.

¹⁰⁴ Бобоёров Ф. Тохаристон ябғулари тарихига доир (VII-VIII асрлар) // O'zbekiston tarixi. – 2003. – № 3. – Б. 3–12.

¹⁰⁵ Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726). – Б. 190; Бобоёров Ф. Турк хоқонлигининг Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизими ҳақида. – Б. 77.

¹⁰⁶ Гафуров Б.Г. Тажикки. Кн. 1. – С. 286; Камолиддинов Ш. Чағониён карвон йўллари. – Б. 23; Его же. К истории географии средневекового Саганиана. – С. 197; Пугаченкова Г.А. К исторической типологии Чаганиана // Научные труды ТашГУ. Вып. 200. – Ташкент, 1963. – С. 59.

¹⁰⁷ Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – С. 134.

¹⁰⁸ Камолиддинов Ш. Чағониён карвон йўллари. – Б. 23.

¹⁰⁹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 153.

¹¹⁰ Гафуров Б.Г. Тажикки. Кн.1. – С. 285, 313–314.

¹¹¹ Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. – Ташкент: Фан, 1975. – С. 55; Альбаум Л.И. Росписи Афрасиаба. Иллюстрация (табл. X. Западная стена. Деталь 1.). – Ташкент: Фан, 1976. – Табл. X. Матн мазмуни: “Шунда ихшид (подшо) Авархуман (Вархуман)...ёнига \элчи\ келиб оғиз жуфтлади: Мен дапирпати (девонхона бошлиғи) \исмим\ Букарзат. Чоғаниён подшоши Туронтош (номидан) бу ерга – Самарқандга, ихшид (подшо) ҳузурига эхтиромимни билдирмоқ учун келдим. Ва мен ҳозир ихшид (подшо) \ҳузурида\ эхтиром билдирмоқдаман. Ва \сен\ (Вархуман) менга нисбатан ҳеч қандай шубҳага бормагин – Самарқанд (Суғд) худолари ҳақида, ҳамда /суғд/ ёзуви ҳақида менинг яхши

бўлган Чағониён ҳукмдори Туронтош томонидан Самарқандга ўз саройи дапирпати Букарзат - мирзо бошисини элчи сифатида юборганлиги қайд этилган. Суғдга ташриф буюрган бу элчилар ўзлари билан совға сифатида туякуш олиб келишган¹¹².

Тохаристон, жумладан Чағониён аҳолисининг аксарияти буддавийлик динига эътиқод қилгани боис, Турк хоқонлари Тохаристонда буддавий монастрлар қурдиришган. Хой Чао ва У Кун каби хитой сайёҳларининг маълумотларига кўра, турк подшоси ўғли Телекин ва малика Катун (Хотун)лар шарафига монастрлар бунёд эттирган. Қолаверса, Чағониён аҳолиси миллий ва диний бағрикенглик анъаналарига ҳам содиқ бўлганлар. “Бэй шу” ва хитой тарихчи Сон Юн маълумотларига кўра, маҳаллий тегинлар икки сулолалага мансуб бўлиб, бири буддавийликка, бошқаси девлар ва париларга эътиқод қилганлар¹¹³.

Суғднинг минтақавий алоқаларида туркий қавмлар зич яшаган тарихий-маданий ўлка **Еттисув**¹¹⁴ алоҳида ўрин тутган. У ерда мил. авв. II–I минг йилликдаёқ кўчманчи саклар яшаб, ўзига хос юксак маданият яратганлар. Тасвирий санъатда уларнинг “скифча ҳайвонларни тасвирлаш усули”¹¹⁵ илк ўрта асрларда туркийлар дунёси орқали суғдийлар ва бошқа халқларга ўз таъсирини кўрсатган эди¹¹⁶.

Еттисув саклари, кейинчалик усунлари¹¹⁷ мил. авв. II асрдан – милодий V асрга қадар минтақадаги бошқа ўлкалар, хусусан, Суғд билан узвий алоқада бўлганлар¹¹⁸. Қанг давлати таркибида Суғд ва Еттисув алоқалари янги босқичга кўтарилган. Еттисув савдо факторияларидаги суғдийлар маҳаллий сак ва усунлар билан этномаданий жиҳатдан яқинлашган¹¹⁹.

Еттисув хўжалигида чорвачилик ва қисман, дарёлар бўйлари ва тоғ олди худудларида деҳқончилик етакчилик қилган. Мил. авв. IV–III асрдан то илк ўрта асрларгача бу ерда қатор суғдий колониялар тизими шаклланган эди. Турк хоқонлигининг қарор топиши эса ўлкалараро савдо-сотик алоқаларига катта имконият яратди.

Суғднинг урбанистик маданияти Еттисув шаҳарларининг шаклланиши ва ривожланишига самарали таъсир кўрсатди. Жумладан, VI асрда рўй берган Абрўй кўзғолонидан сўнг Еттисувдан паноҳ топган кўплаб бухороликлар бу ерда Ҳамукат (Жамукент) шаҳрига асос солдилар¹²⁰. Ипак йўли бўйлаб Еттисувдаги суғдийлар жойлашган худудларда кент (канδ) – шаҳарлар тармоғи (Шалжикат, Жувикат, Навикат, Нузкат) вужудга келди¹²¹. VI–VIII асрлар давомида биргина Чу водийсида

хабарим бор. Ва /Самарқанд (Суғд) ихшиди (подшоси)га ҳеч қандай ёмонликни амалга оширмадим”. Авархуман... унга рухсат берди. Ва /шундан сўнг\ Чоч дапирпати оғиз жуфтлади...” каби жумлалар сақланган. Қаранг: Гафуров Б.Г. Тажикчи Кн. 1. – С. 319.

¹¹² Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 321; Бобоёров Ф. Тохаристон ябғулари тарихига доир (VII–VIII асрлар). – Б. 11.

¹¹³ Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726). – С. 190.

¹¹⁴ Еттисув – Ҳозирги Қозоғистоннинг жануби-шарқий қисми. Шимолда Балхаш кўли, шимоли-шарқда Жунғор Алатови, жанубда Танритог (Тяншан) тоғлари орасидаги тарихий маданий худуд. Еттисув номи Балхаш кўлига қуядиган Или, Қоратол, Оксу, Биён, Лепса, Баскан ва Сарқанд каби еттита дарё ва сойлар умумлашмасидан келиб чиққан.

¹¹⁵ Гафуров Б.Г. Тажикчи. Кн.1. – С. 100, 106.

¹¹⁶ Гюль Э.Ф. Проблемы этнокультурных взаимодействий в античном и средневековом искусстве Узбекистана: Автореф. дисс. ... докт. искусс. наук. – Ташкент, 2002. – С. 15–22.

¹¹⁷ Якубовский А.Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. – Тошкент: ЎзФАН, 1941. – Б. 5.

¹¹⁸ Заднепровский Ю.А. Об этнической принадлежности памятников кочевников Семиречья усуньского периода II в. до н.э. – V в. н.э. // СНВ. – Вып. X, 1971. – С. 27–36; Maršak B. I. Türkler ve Soğdlular // Türkler. 2 cilt. – Ankara: Yeni Türkiye yayınları, 2002. – S. 172–173.

¹¹⁹ Бернштам А.Н. К вопросу об усунях, Кушанах и тохарах (Из истории Центральной Азии) // СЭ. – 1947. – № 3. – С. 43; Шониёзов К.Ш. Қанг давлати ва қанглилар. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 168.

¹²⁰ Наршахий. Бухоро тарихи // Мерос туркуми. – Т.: Камалак, 1991. – Б. 91.

¹²¹ Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья / Соч. – М.: Наука, 1963. Т. II (1). – С. 46–47; Рысбергенова К.К. Древние топонимы по маршруту «Великого шелкового пути». – С. 142–143; Камолитдин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. – С. 77–80.

суғдийларнинг 18 та шаҳар ва кўрғонлари бўлиб, уларда туркий ва суғдийлардан ташқари сурөнийлар ва форслар яшашиб, асосан савдо билан шуғулланганлар. Чу водийси маҳаллий аҳолиси суғдийлар таъсирида V-VI асрлардан ўтроклаша бошлаган эди¹²². Мазкур шаҳарлар ҳокимларининг бир қисми Суғддан бўлган. VI аср 80-90 йилларида Ҳамукат (Жамукент) ҳокими пойкентлик Ҳамук (Жамук), 710 йилларда Навикат¹²³ ҳокими Самарқанд ёки панжикентлик Вахзанак ўғли Чер, 732 йилда Семекна ҳокими суғдий Нек-сенгун, Тароз ҳокими бухоролик Ўғултархон шулар жумласидандир¹²⁴.

Чу водийсидаги суғд-турк шаҳарлари орасида Суёб алоҳида ўрин тутган. Бу шаҳар Турк хоқонлигини иқтисодий ва маданий марказлардин бири бўлган. Талас дарёси бўйидаги Талас шаҳри эса Ғарбий Турк хоқонлиги даврида сиёсий ва ҳарбий марказга айланди¹²⁵.

Сюан Цзан Еттисув аҳолисини суғдийда сўзлашувчи “ху” – “ғарбликлар”лар деб атаган эди¹²⁶. Ғарчи суғдийлар Еттисув туркийларга кучли маданий таъсир ўтказган бўлса-да, бироқ катта салмоққа эга бўлган туркийлар кейинчалик суғдийларнинг туркийлашувига сабаб бўлди. Маҳмуд Кошғарий: “Балосоғундаги суғдаклар Бухоро ва Самарқанд орасидаги Суғддан бўлиб, улар туркларнинг кийим ва одатларини қабул қилганлиги” ҳақида ёзган¹²⁷. Бу маълумот IX–X асрга келиб, туркийлар орасидаги суғдийларнинг ассимиляцияга учрай бошлаганини кўрсатади.

Еттисувда кечган этносимбиозни Муғ архивининг Nov. 3 ва Nov. 4 рақамли – “никоҳ битими ва мажбуриятлари” тўғрисидаги ҳужжатлари орқали ҳам кузатиш мумкин. Унда панжикентлик туркий аслзода Ўттегин (’wttkyn)нинг Еттисувнинг Навикат шаҳри ҳокими Чер (суг) ҳомийлигидаги Чатта (ctth) лақабли суғдий қиз Дуғудғунча (δywtϋwnch) билан никоҳи қайд этилган¹²⁸.

Еттисувдаги турк-суғд муносабатлари бу ердаги туркий ҳукмдорларнинг суғдий ёзувли тангаларни зарб қилдиргани орқали ҳам кузатиш мумкин. Ғарбий Турк хоқонлиги ва Туркаш хоқонлари (699-766) анъанавий (суғдий βyу tywrkyš γ’γ’п рпу – “Ҳукмдор Туркаш хоқон пули”) турк-суғд тангаларини муомалага киритишган¹²⁹.

Шундай қилиб, илк ўрта асрларда Еттисувдаги жараёнлар ўтрок, ярим ўтрок ва кўчманчи маданиятлар синтезига олиб келди. Суғдийларнинг дехқончилик, ҳунарманчилик, ва савдодаги маҳорати, шаҳарсозлик маданияти, кўчманчи ва ярим кўчманчиларнинг ўтроклашувига ижобий таъсир этди. Қолаверса, Еттисувда турк-суғд симбиози шакллана ва ривожлана бориб, суғдийларнинг туркийлашувига олиб келди.

¹²² Кляшторный С.Г. Согдийцы в Семиречье // СЭ. – 1958. – № 1. – С. 7–11; Его же. Согдийцы в Центральной Азии (по руническим текстам) // ЭВ. – 1961. – Вып. XIV. – С. 29–31; Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. – Фрунзе, 1959. – С. 168–169; Его же. Оседлое поселение Таласской долины // Археологические памятники Таласской долины. – Фрунзе: Илим, 1963. – С. 145–171.

¹²³ Навикат - nwykt – Янги шаҳар Чу дарёси ўнг соҳилидаги муҳим истеҳком ва савдо марказ.

¹²⁴ Мокрынин В.П. Византийский историк о согдийцах в Семиречье. Из истории до революционного Киргизстана. – Фрунзе: Илим, 1965. – С. 179–180; Лившиц В.А. Согдийцы в Семиречье: лингвистические и эпиграфические свидетельства. В кн. Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XV годичная научная сессия ЛО АН СССР (доклады и сообщения). Часть I(2). – М., 1981. – С. 81.

¹²⁵ Зуев Ю.А. Китайские известия о Суябе // Изв. АН Каз. ССР. Серия истории, археологии, этнографии. Вып. 3(14). – Алма-Ата, 1960. – С. 89–97; Каримова Э.Н. Суяб и Талас – важные стратегические пункты на Великом шелковом пути // Shygys. – 2005. – № 2. – С. 20–25.

¹²⁶ Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности / Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX века). – Бишкек: Илим, 2004. – С. 54; Зуев Ю.А. Китайские известие о Суябе. – С. 90-91; Камалов А. Тюрки и иранцы в Танской империи (618-907 гг.): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Алматы, 2008. – С. 13.

¹²⁷ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. 65.

¹²⁸ СДГМ II. – С. 18.

¹²⁹ Смирнова О.И. О классификации и легендах тюркских монет // Уч. Зап. ИВАН СССР. – Вып. XVI. – 1958. – С. 531.

Турк-суғд муносабатлари Ўрта Осиё худудидан чиқиб Марказий Осиёнинг **Шарқий Туркистон воҳалари**да ва Хитойга туташ худудларда ўзига хос ривож топди. Маълумки, Ипак йўли Хитойни нафақат Даван (Фарғона), балки бутун Ўрта Осиёга қизиқишини кучайтирган. Шу боис императорлар ўз сайёҳ – жосусларини (Сон Юн, Сюан Цзян, Хой Чао кабилар) Ўрта Осиёга йўллаб, кўплаб маълумотлар тўплашга ҳаракат қилган.

Суғдийлар мил. авв. V–IV асрлардан бошлаб савдо йўллари орқали Шарқий Туркистон воҳаларига кириб борган. Мил. авв. III асрдан эса, Хитой билан савдо муносабатлари ўрнатилган¹³⁰. Шу даврларда Шарқий Туркистонда илк суғдийлар колониялари пайдо бўлди. Милодий 197 йилга оид суғдий мактублар тўплами “Қўхна хатлар”да (2-хат) Хитойнинг Лоян (суғдча s’gʷ – Сараф) ва Чанъан (суғдча ’gʷmtn – Ахумтан) шаҳарларини Цзюцюан (суғдча swc’n – Чучан) билан боғлаган худудда мавжуд бўлган суғдийларнинг колониялари зикр этилган.¹³¹ Шу боис, Э.Г. Пулейблэнк: “Улар (суғдийлар) нафақат моҳир савдогар, балки мусаввир, хунарманд ва янги дин тарғиботчиси эди. Суғдийлар Марказий Осиёга тарқалиб, Ипак йўли бўйлаб жойлашиб, Хитойнинг ички вилоятлари ҳамда кўчманчилари орасига кириб бордилар. Шулардан бири суғдийларнинг туркийларга цивилизация таъсири эди”, - деб таърифлаганида ҳақ эди¹³².

350–йилларгача асосан тижорат мақсадларида барпо этилган суғдий савдо манзилгоҳлари 350-750 йилларда сиёсий, иқтисодий ва маданий аҳамият касб этди¹³³. Жумладан, улар туркийларда савдо маҳоратини шаклланишига ижобий таъсир кўрсатган. Савдо соҳасида катта тажрибага эга бўлган суғдийларнинг ватани ҳақида маълумотлар тўплашга юборилган хитой элчилари – V аср 20-50 йилларида Шимолий Вэй (386-550) сулоласи Эфталийлар хузурига юборган уч элчилиги (425 йилдаги Ван Эншен ва Хэй Ван, 437-438 йиллардаги Туе Юань ва Шао Мин, 444-453 йилдаги Чжечжиба миссияси) Самарқанд ва Маймурғда бўлиб, муҳим маълумотларни тўплашга муваффақ бўлганлар¹³⁴. Суғдийларнинг савдо маҳорати ҳақида Хитой императори Ян-ди (605-617)нинг элчиси Вэй Цзе Самарқанднинг “барча аҳолиси асл савдогар, ўғилларини беш ёшга тўлгандан савдога ўргатадилар. Бола ўқишни бошлагач, уни савдо ишларидан таълим олишга соладилар. Наф кўриш аҳолисининг кўпчилиги томонидан кадрланади”,¹³⁵ - деб ёзган эди. Шу ҳислат суғдийлардан туркийларга ва айниқса, уйғурларга ўтган, чунки асрлар давомида Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистон аҳолиси ягона этномаданий маконда¹³⁶, доимо бир-бирларига ўзаро таъсир кўрсатганлар.

Суғднинг **Хитой** билан муносабатлари узлуксиз давом этган. Айниқса, бу жараён Тан сулоласи даврида (618-907) янада жонланди. Биргина 627-647 йилларда Суғд

¹³⁰ Чугуевский Л.И. Новые материалы к истории согдийской колонии в районе Дуньхуана // СНВ. – Вып. X. – М.: Наука, 1971. – С. 147.

¹³¹ Зуев Ю.А. Ранние тюрки. – С. 158; Harmatta J. Sogdian Sources for the history of Preislamic Central Asia // *Probegomona to the History of Preislamic Central Asia*. – Budapest, 1972. – Pp. 152–165.

¹³² Pulleyblank E.G. A Sogdian colony in Inner Mongolia // TP. – 1952. – vol. 41. – P. 317–356

¹³³ Vaissiere de la E. Histoire des marchands sogdiens. – P. 86–108.

¹³⁴ Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – С. 139.

¹³⁵ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – С. 190; Pulleyblank E. G. Chinese and Indo-Europeans // JRAS. – 1966. – № 1–2. – P. 29.

¹³⁶ Кляшторный С.Г. Проблемы ранней истории племени турк (ашина) // Новое в советской археологии. – М., 1965. – С. 278–281; Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута // СНВ. – Вып. X. – М.: Наука, 1971. – С. 143–144; Содиков Қ. Эски уйғур ёзуви. – Тошкент, 1989. – Б. 44; Литвинский Б.А. Исторические судьбы Восточного Туркестана и Средней Азии (проблемы этнокультурной общности) // Восточный Туркестан и Средняя Азия. История, культура, связи. – М.: Наука, 1984. – С. 28.

конфедерацияси мулкларидан Хитойга 9 та элчилик юборилган¹³⁷. Бу иккинчи томондан суғдийларнинг туркийлар билан муносабатига ҳам йўл очган.

Марказий Осиёда Турк хоқонлигининг қарор топишида суғдийларнинг ўрни бекиёс эди. Улар Ганьсудаги суғдий колониялар вакиллари сифатида, жануб, шарк ва шимолга йўналган савдони ўз қўлларига олган эдилар¹³⁸. Турк хоқонлиги Хитойнинг Суй сулоласини мағлуб этгач, суғдийлар Кумул шаҳри яқинидаги Хами вилоятини назоратга олиб, бу ерда хоқонлик тасарруфидаги бошқарувини жорий қилганлар. Самарқандлик Кан Су-ми Ордосдаги Бэйан округи губернатори (духуфуси) лавозимига тайинланган. Бу даврда мазкур ҳудудларга Суғддан муҳожирларнинг келиши давом этган. Жумладан, 630 йилда “улуғ сардор” бухоролик Ан Ту-хан 5 минг суғдийни шимолий Хитойга олиб келиб жойлаштирган¹³⁹. Ўзи эса Ордосдаги Вэйжоу округи ҳокими бўлган. VII асрнинг иккинчи ярмида самарқандлик Кан Ян-тян гуруҳи Тарим сойи шарқдаги Лоб Нор кўли атрофидаги ташландиқ шаҳарга ўрнашиб, бу ерда учта қишлоқ бунёд этган. Улардан бири Путаочэн – Узумзор деб аталган (узум ва май p'u-tao хитой ва япон тилларига суғдий bu-dav (аникроғи βwdw) орқали кириб борган)¹⁴⁰. VII асрдан сўнг суғдийларнинг бу ҳудуддаги нуфузи ошиб борган, буни Дуньхуандан топилган ҳужжатлар тасдиқлайди. Уларда VII–VIII асрларда Лоб Нор кўли жанубида тўртта суғдийлар шаҳри бўлганлиги¹⁴¹ қайд этилган.

Суғдийлар томонидан бунёд этилган ўнлаб шаҳар ва қишлоқлар, Хитой ва Турк хоқонлиги манфаатлари тўқнашадиган Ордос ва Шанси ўлкалари оралиғидаги Лучжоу, Личжоу, Ханчжоу, Сайчжоу ва Ичжоуда жойлашган эди. Жумладан, Култегин битиктошининг 24 қаторида : *sekiz jegirmi jashima alti chub \ sogdaq\... tара suladim* – “ўн саккизинчи йилда мен олти суғд ўлкасига юрдим”¹⁴², - деб ёзилган. Суғдийларга қарашли “олти вилоят” хавфсизлигини таъминлаш мақсадида Турк хоқонлари у ерга ҳарбий кучларини юбориб турганлар. Бу шаҳарлардаги суғд-хитой савдо рақобати Хитойнинг савдо-иқтисодий ҳаётига ижобий таъсир кўрсатган¹⁴³.

Суғдийлар учун Хитой билан савдо қилиш осон кечмаган. Тарихчи Хоу Жэн-чжининг ёзишича Хитой: “тўлов йўк, савдо йўк, тўлов бор – савдо бор” сиёсатини олиб борган¹⁴⁴.

Хитой ичкарасида муқим қолган суғдийлар бу мамлакат иқтисоди ва маданияти ривожига ҳам самарали таъсир кўрсатган. Хитой тарихчилари Ванг Чжэнгъя, Гуан Лянжи, Ли Минвэй, Чэн Айчжу, Жин Юэ кабилар: “Хитой ва Ғарб ўртасидаги алоқаларда сак, хун, суғдий, рузеи (юэчжи), турк ва уйғурлар ниҳоятда катта ҳисса қўшганлар. Саклар Евроосиё шимолий савдо йўлини илк бор очган халқ ҳисобланса, суғдийлар мил. авв. V асрдан то мил. X асргача, тахминан бир ярим минг йил

¹³⁷ Кляшторный С.Г. Согдийцы в Центральной Азии (по руническим текстам). – С. 29–31; Кобзева О.П. Великий шелковый путь: история и современность. – С. 28.

¹³⁸ Vaissiere de la E. Histoire des marchands sogdiens. – P. 112-125.

¹³⁹ Камалов А. Тюрки и иранцы в Танской империи (618-907 гг.). Автореф. дисс. – С. 21; Его же. Китайские источники по истории кочевых уйгуров // Исследования по уйгуроведению. – Алматы, 2002. – С. 109–126; Maršak B. I. Türkler ve Soğdlular. – S. 174.

¹⁴⁰ Ртвеладзе Э.В. Самарканд на Великом шелковом пути. – С. 111; Pulleyblank E.G. A sogdian colony in inner Mongolia. – P. 317-354; Pelliot P. Le “Cha tcheoutou fou t'ou king” et la colonie sogdienne de la region du Lob-Nor // JA. – 1916. – vol. VII. – № 1. – P. 122.

¹⁴¹ Кызласов Л.Р. Культурные взаимосвязи тюрков и иранцев в VI-XIII вв. (язык, письменность, религия) // ЭО. – 2004. – №6. – С. 3-4.

¹⁴² Древнетюркский словарь. Под ред. В.М. Наделяева, Д.М. Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М. Щербака). – Л.: Наука, 1969. – С. 39.

¹⁴³ Кляшторный С.Г. Роль согдийцев в экономической жизни тюркского и уйгурского каганатов (VI–IX вв.) // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. – Вып. IX. – М., 1973. – С. 19–22; Vaissiere de la E. Histoire des marchands sogdiens. – P. 125-134.

¹⁴⁴ Кляшторный С.Г. Древнетюркская письменность и культура Центральной Азии // ТС. – 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 256.

давомида Ипак йўли орқали олиб борилган алоқаларнинг ривожланишига бекиёс хисса қўшганлар”, - деган холис фикрни билдирадидилар¹⁴⁵. Бунга қуйидагилар орқали амин бўлиш мумкин. Хитой пойтахти Чанъан (Сиан)га ўтиладиган йўл – Хэси коридори Гансу ўлкасидаги энг қулай жой бўлиб, бу ердан келадиган савдо даромади ҳудуд хавфсизлиги учун сарфланган. Хэсини тарихчи Ли Мин-вэй: “ўзига хос мустақил ёки ярим мустақил, барқарор ҳудуд”, - деб таърифлайди. Бу ердаги Гуочжоу (Анси), Сучжоу (Жючюан), Шачжоу (Дунгхуан), Ганчжоу (Чжангъе), Лянгжоу (Увэй) ва Ланчжоу (Гансунинг маркази) каби туманларда асосан суғдийлар яшаган¹⁴⁶. Шимолий Вэй сулоласи даврида, яъни 439 йилда император У-ди Ланчжоунинг эгаллаб, суғдийлардан иборат аҳолисини асирликка олади. Фақатгина Суғддан юборилган элчилик вакиллари қатта тўлов эвазига бу асирларни озод қилади¹⁴⁷. Кейинчалик, урушлардан ҳоли этилган бу ҳудудларда савдо-сотик учун кенг имкониятлар яратилган эди. Буни Дунхуан вилояти мисолида яққол кузатиш мумкин. Дунхуандан Ўрта ер денгизигача Буюк ипак йўлининг учта йўналиш: шимоли Хами, марказий Турфон ва жанубий Дунхуандан бошланган¹⁴⁸. Суғдийлар яшаган бу йирик марказ “Дунгхуан – Друан” ҳақида Ли Мин-вэй “Суйтан сичоу чжилу” асарида: “Дунгхуан вилоятидаги 13 та қишлоқдан бири Сунгхуа деб аталади”. Вэй (220-265) ва Цзин (317-425) сулолалари давридан то 534 йилгача Увэй шаҳрида суғдийлар сони бир неча баробар кўпайишига Вэй сулоласи яратган имтиёзлари сабаб бўлган. “Суй шу” солномасига кўра, бир миллионлик Чанъан аҳолисининг 50 мингга яқини муҳожирилар, жумладан, суғдийлар эди. Улар “Чжаоу жоу шин ху” – “ тўққиз ўлка хулари”, - деб номланган¹⁴⁹.

Суғдийларнинг шимолий Хитой ҳудудларидаги фаолиятлари ҳам диққатни тортади. V аср бошларида улар Амур дарёси бўйларига Еттисув, Жанубий Сибир, Мўғулистондан ўтган “сувсар йўли” орқали ўтиб, Онон, Шилка, Амур дарёси ёки Керулен дарёси ва Далай нор кўли йўналишига чиққанлар. Амурнинг Сунгари ва Уссури ирмоқлари орқали Амур бўйидан Приморье ўлкасига қадар етиб борганлар. Муданцян ва Сунгари дарёлари кесишувида Угочэн – Беш мулклик шаҳрига асос солганлар ва қўшини қабилалар билан фаол савдо олиб борганлар¹⁵⁰.

Суғдийлар савдодан ташқари маъмурий ва ҳарбий соҳаларга ҳам жалб этилган. Буни Хитой саройига хизмат қилган самарқандлик отлик қўшин бошлиғи Фаданинг ўғли Канг Можанинг Лоянгдаги қабр устидаги ёзув тасдиқлаб, у ҳарбий жасорати учун мукофатлангани қайд этилган¹⁵¹. Бундан ташқари 2000 йилда қадимги Сиан (Чанъан) шаҳри харобаларидан топилган 557-581 йилларга оид Аньцзя сартбау – Тунчжоудаги суғд савдо манзилгоҳи раҳбарига тегишли даҳма ҳам ва ундаги саркафагда акс этган тасвирлар¹⁵² ҳам суғдийларнинг бу ҳудуддаги мақеи турк-суғд муносабатлари даражасини белгилайди.

¹⁴⁵ Хўжаев А. Суғдийларнинг Хитойга бориб қолиши. – Б. 41.

¹⁴⁶ Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: тексты и исследование. – Новосибирск, 1989. – С. 36; Хўжаев А. Суғдийларнинг Хитойга бориб қолиши. – Б. 41–43.

¹⁴⁷ Шавкунов Э.В. Согдийско–иранские элементы в культуре бохайцев и чжуржаней // Проблемы древней истории Сибири. – Новосибирск, 1985. – С. 76–80.

¹⁴⁸ Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – С. 140.

¹⁴⁹ Хўжаев А. Суғдийларнинг Хитойга бориб қолиши. – Б. 42; Ўша. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Б. 216.

¹⁵⁰ Шавкунов Э.В. Великий шелковый путь и соболя дорога согдийцев // Формирование и развитие трасс Великого шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. – Ташкент: Фан, 1990. – С. 73–74; Его же. Согдийско–иранские элементы в культуре бохайцев и чжуржаней // Проблемы древней истории Сибири. – Новосибирск, 1985. – С. 76–80.

¹⁵¹ Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Б. 217.

¹⁵² Байпаков К.М. Западнотюркский и Тюркешский каганаты: тюрки и согдийцы, степь и город // Известия НАН РК. Средневековая археология. Серия общественных наук. – 2009. – № 1. – С. 113–118.

Хитой тарихининг Тан сулоласи давридаги 755-762 йилларда асли бухоролик Ан Лу-шан ва унинг сафдоши Ши Чао-илар исёни ўчмас из қолдирган. Император Сичуан “варварларини варварлар кўли билан енгил” усулини қўллаб, исёни кўчманчилар ва Уйғур хоқони ёрдамида бостирган¹⁵³. Бу уйғурларга савдода имтиёзлар берган. Суғдийлар ўзларини уйғур деб эълон қилиб, бу имтиёзлардан унумли фойдаланганлар.¹⁵⁴ Бу суғдийларнинг бир қисмини уйғурлар ичида ассимиляциялаштирган.

Хитой бозорларида кўчманчилар чорва маҳсулотига, Ўрта Осиё отларига, Хўтан яшмасига талаб кучли эди. Агар 607 йилда 3000 (уч минг) отга 13000 (ўн уч минг) ўрам ипак тўланган бўлса, 763-779 йилларда уйғурлар Хитойга 100 минг от етказиб, ўрнига 1 млн. ўрам ипак олиб, ҳар бир от баҳосини 10 ўрамга баҳолаган. VII аср охири – VIII аср бошларида эса битта отга 50 ўрам ипак мато тўланган¹⁵⁵. Бир ўрам ипак мато 20 суғдий дирҳамга баҳоланган¹⁵⁶ ва отнинг баҳоси икки баробар қимматлашган. Самарқандда эса бир ўрам ипак мато 28 дирҳамга сотилган. Бу эса Суғдда ипак ишлаб чиқаришни кучайтирган ва юқори даражага олиб чиққан¹⁵⁷. Суғд ипак безаклари Тан сулоласи даврида (618-906) “Ўрта Осиё усули” сифатида хитой матоларида ўз аксини топган¹⁵⁸.

Суғд молларининг асосий харидори биринчи навбатда туркийлар эди. Суғдийлар ўз матолари, тикувчилик ва ҳунармандчилик маҳсулотларини иқтисодий ва сиёсий манфаатлардан келиб чиқиб туркийларга арзон баҳога сотганлар.

Муҳожир суғдийлар Суғддаги қавмдошлари билан мунтазам алоқада бўлганликлари II–IV асрларга оид “Кўхна хатлар”да ўз аксини топган. Мактублар, Н. Симс-Вильямс фикрича, 313 (314) йилларда ёзилиб Самарқандга жўнатилган, аммо манзилига етиб келмаган. Мактубларнинг биринчиси Минайнинг онаси Чатисга ўз аҳволи ҳақида, иккинчисидананай Канаkning Варзакка номаси, учинчисидананайдотга Шайон исмли қиз номаси ва бешинчисиданаспандотнинг Фрихватавга ёзган хати эди¹⁵⁹. Бошқа бир 639 йилга оид мактуб эса, Турфондаги Чинончканд бозорида самарқандлик савдогар Вахшубирт Тўдак ўғлининг ва хитойлик роҳиб Йон-Сийон Ута ўғлига Упачаҳ исмли чўрини сотишига бағишланган. Унда Упачаҳнинг туркий ва суғдийлар юрти – Турк хоқонлиги тасарруфидаги ҳудуд – Туркистондан эканлиги алоҳида таъкидланган¹⁶⁰.

VII–VIII асрларда Суғдда Турк хоқонлиги таъсирида Хитой намунасидаги тангалар зарб қилинди. Улар V–VII асрларда Ўрта Осиёга эфталийлар ҳарбий ўлжа сифатида келтирган сосоний тангалари ўрнини эгаллади. VII асрнинг иккинчи ярмидан Суғд ва Чочда танга зарб қилиш марказлари шаклланди. Бу тангалар Тан сулоласи тангалари стандартида бронзадан бўлиб, асосий муомала воситасига айланди. Суғдийлар уларни хитойча fen-piuen – “фен” – pi (y) – “пан(и)” ва туркийлар pin – “пунг”, - деб аташган¹⁶¹. Бу пул бирлиги Муғ тоғи архивининг Б-27

¹⁵³ Камалов А.К. Положение иноземцев в Танской империи: восстания Ан Лу-шаня и Ши Чао-и (755–562 гг.) // Shygys. – 2005. – № 2. – С. 10–20; Его же. Тюрки и иранцы в Танской империи (618–907 гг.). – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – С. 13; Кобзева О.П. Великий шелковый путь: история и современность. – С. 20.

¹⁵⁴ Хўжаев А. Суғдийларнинг Хитойга бориб қолиши. – Б. 42–43.

¹⁵⁵ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – Б. 154.

¹⁵⁶ История ат-Табари. – С. 266.

¹⁵⁷ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 151–155.

¹⁵⁸ Колганов А.П. К истории шелка в Средней Азии (по китайским источникам). – С. 111.

¹⁵⁹ Vaissiere de la E. Histoire des marchands sogdiens. – P. 43–67; Sims-Williams N. The Sogdian Ancient Letters (1, 2, 3 and 5). School of Oriental and African Studies University of London. <http://depts.washington.edu/silkroad/texts.html>; Grenet F., Sims-Williams N. The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters. Transition Periods in Iranian History. Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau, Studia iranica. Cahier 5, Leuven, 1987. – Ss. 101–122; Ртвеладзе Э.В. Самарқанд на Великом шелковом пути. – С. 110.

¹⁶⁰ Исхоков М. Номи азал Туркистон // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. 20 – май. – Б. 1, 5.

¹⁶¹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 167, 179.

рақамли хужжатида: (1)... sgy 20+4+3 pny (2)... |n|w' sgy| 20+20 pny ds' sgt... - “(1)... ўтган (ой), 27 пани- (2)... тўққизинчи ўтган (ой), 40 пани – ўнинчи ўтган (ой)”¹⁶² тарзида қайд этилган.

Умуман олганда, турк-суғд муносабатларида яқин қўшни Хитой билан алоқалари ўзига хос серқирра ва мураккаб жараён бўлиб, бу минтақанинг кўп асрлик таракқиётини четлаб ўтмаган.

Ипак йўлидаги халқаро савдо ва иқтисодий сиёсатда Биринчи Турк хоқонлиги Мухан хоқон давридан (554-574) Византия, Сосонийлар Эрони ва Хитой билан Узоқ Шарқдан то Ўрта Ер денгизигача бўлган ҳудудда кечган курашга қўшилди. Бунда хоқонликнинг **Эрон ҳамда Византия** билан алоқалари турк-суғд муносабатлари учун муҳим босқич бўлди. Суғдийлар Амударёдан Хитой деворигача бўлган “турк-суғд” карвон йўлларини Турк хоқонлиги ҳомийлигида назоратга олди. Бу хоқонликнинг сиёсий мавқеи, иқтисодий мустақиллиги ва молиявий эркинлиги учун ҳам зарур эди.

562-567 йилларда Эфталлийларнинг тор-мор этилиши, Сосонийларни Турк хоқонлиги билан яхши муносабат ўрнатишга мажбур қилди. Эфталлийларга қарши кураш мақсадида Сосоний ҳукмдори Хусрав I Анушервоннинг (531-579) турк ҳукмдори Истами ябғуга куёв бўлиши турк-сосоний иттифоқини юзага келтирди. 567 йилдаги шартномага кўра, Амударё шимоли-шарқдаги ерлар хоқонликка, жануби-ғарбдаги ерлар сосонийлар ихтиёрига ўтди. Аммо иқтисодий манфаатлар тўқнашуви, айниқса ипак савдосида кучайди. Ўрта Осиё, хусусан Суғд ипаги Ғарб бозоридан Хитой матоларини сиқиб чиқара бошлади. Византияга бу маҳсулотни етказиб бериш фақат Эрон орқали ўтарди. Ўрта Осиё – Византия алоқалари азалий эди¹⁶³. Эрон эса VI асрда Хитой пойтахти Лоянга ўз элчиларини юбориб, Ғарбга Хитой ипагини етказиш тўғрисида битим имзолаган эди¹⁶⁴. Аммо Суғд тадбиркорлари Эрон иштирокисиз, Византия билан бевосита алоқа ўрнатишга интилдилар. Натижада, Эрон савдогарлари ипак таннархини сунъий оширдилар¹⁶⁵. Византиянинг Эронни четлаб Ҳиндистондан ипак олишга бўлган уриниши самара бермади. Византияда ипак матолар қимматлашиб, вазиятдан чиқиш учун VI асрдан ипак қурти етиштиришга ҳаракат қилиб кўрилди. Бироқ кутилган натижага эришилмагач¹⁶⁶, Византия яна Суғд билан боғланди. Бу эса Турк хоқонлиги манфаатларига мос келарди.

Турк хоқонлиги ва Византия муносабатларида сиёсий муаммолар ҳам бор эди. Шулардан бири – 565 йилда Баёнхон ташкил этган Шимолий Кавказдаги Авар хоқонлиги ва унинг Турк хоқонлиги билан зиддияти эди. Дастлар, Византия аварларга ҳайрихоҳ эди, аммо аварлар Византия ерларига ҳам ҳужумлар уюштира бошлагач, Византия аварларни бартараф қилишда Турк хоқонлиги билан ҳамкорлик қилишга киришди. Истами ябғу 563 йилда шу масалада нушиби қабиласи оқсоқоли Эскил бошчилигидаги элчиларни Константинополга юборди. Икки томон манфаатдор бўлган сиёсий ва иқтисодий алоқаларнинг ривожини учинчи томон – Эрон билан муносабатларни чигаллаштирди. Хусусан, Турк хоқонлиги Суғд ташаббускорлигида 568 йили Византияга ипак матолар етказиш мақсадида Эронга элчилар юбориб, бу савдода форсларга воситачиликни таклиф қилди. Элчиларга

¹⁶² СДГМ III. – С. 55–56.

¹⁶³ Массон М.Е. К вопросу о взаимоотношениях Византии и Средней Азии по данным нумизматики // Труды САГУ. – 1951. – Вып. XXIII. – С. 91–104.

¹⁶⁴ Кызласов Л.Р. Историко-культурное взаимодействие иранских и тюркских народов. – С. 6; Vaissiere de la E. Histoire des marchands sogdiens. – P. 204–207.

¹⁶⁵ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. I. – С. 276; Vaissiere de la E. Histoire des marchands sogdiens. – P. 211–223.

¹⁶⁶ Пигулевская Н.В. Византийская дипломатия и торговля шелком // ВВ. – 1947. – Т. I (XXVI). – С. 184–196.

суғдийлар “рахбари” Маниах бош бўлди¹⁶⁷. Эрон шохи Хусрав I эфталий маслаҳатчиси Катульф куткуси билан бу элчиларни Суғд эмас, Турк хоқонлиги номидан келганлигини баҳона қилди. Элчилар таклифи рад этилиб, улар келтирган ипак матолар сотиб олиниб, уларнинг кўз ўнгида ёқиб юборилди¹⁶⁸. Бу форсларнинг турклар хизматидаги суғдийларнинг махсулотларига эҳтиёж йўқлигини белгиси эди¹⁶⁹. Истами ябғу мурасага бориб, кейинги сафар турклардан иборат элчиларни Эронга юборди. Хусрав I бу гал ҳам масалага ноҳолис ёндашиб, элчиларнинг бир қисмини қайтариб, бир қисмини заҳарлади. Турк хоқонига эса “элчиларнинг иссиққа дош беролмади” қабилида сохта хабар етказилди. Аслида бўлиб ўтган воқеани яширди¹⁷⁰. Бу Турк хоқонлиги ва Сосонийлар Эрони ўртасидаги иттифоқчилик барҳам топиб, уруш ҳолатини пайдо қилди¹⁷¹. Иқтисодий манфаатлар сиёсий вазиятни чигаллаштирди. Турк-суғд карвонлари учун Эрон чегаралари ёпилиб, дипломатик алоқалар узилди. Хоқонлик ҳукмдорлари Сосонийлар рақиби Византия билан алоқаларни тиклаш учун яна “Истами ябғу (Силзабул)га садоқат” кўрсатган Маниах хизматидан фойландилар¹⁷². У Византияга Каспийнинг шимолий соҳили орқали элчиларни бошлаб боришни зиммасига олди. Нотаниш ва хатарли бу йўлнинг иқлими ва табиати оғир бўлиб, карвонлар сувсиз чўл ва Кавказнинг тор даралардан ўтиши лозим эди. Шундай бўлса-да, Маниах элчилар гуруҳи 568 йилда Константинополга етиб келди. Бу Турк хоқонлигининг Эрон олдидаги сиёсий ютуғи эди. Ушбу “Кавказ ипак йўли” орқали Якин Шарқ ва Мисрга чиқиш мумкин эди¹⁷³.

Турк хоқонлиги элчилари Византия базилевси - император Юстин II саройида қабул қилинди. Менандрга кўра, элчилар императорга Истами ябғу хоқоннинг “скиф” хати¹⁷⁴ билан ёзилган мактубини ўкиб беришди. Музокаралардан сўнг император элчилар таркибидаги савдогарларга Константинополда божсиз савдо қилиш ҳуқуқини берди. Савдогарлар ўз ипак мато ва бошқа буюмларини сотиб, Рум молларини харид қилдилар¹⁷⁵.

Томонлар ўртасида савдо-сотик, элчилик ва ҳарбий иттифоқ характердаги шартномалар имзоланди. Шартнома Эронга иқтисодий тазйиқ ўтказиб, савдо карвонларига бу давлат ҳудудидан йўл очишга қаратилган эди. Анъанага кўра, шартнома имзоланган томонлар унга содиқликка онт ичдилар. 568 йил августида эса Маниах ва унинг ҳамроҳлари Византия императори Юстин II элчиси Земарх ҳамроҳлигида Истами ҳузурига қайтадилар¹⁷⁶. Улар 568 йил кузида Ўтуқандаги хоқон ўрдусига¹⁷⁷ етиб келди. Истами ябғу элчиларни қабул қилиб, Маниахнинг

¹⁶⁷ Кызласов Л.Р. Историко-культурное взаимодействие иранских и тюркских народов. – С. 6; Harmatta J. *Byzantinoturcica // Magyar tudományok Akadémiája. Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae.* – Т. 10. – Budapest, 1962. – Р. 131–150.

¹⁶⁸ Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 1. – С. 83.

¹⁶⁹ Пигулевская Н.В. Византия во пути в Индии. Из истории торговли Византии с Востоком в IV-VI вв. –М.-Л.: 1951. – С. 203.

¹⁷⁰ Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 1. – С. 83.

¹⁷¹ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 277.

¹⁷² Зуев Ю.А. Ранние тюрки. – С. 189. Яна қаранг: Golden P.B. *Khazar studies. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars.* – Budapest, 1980. – Vol. 2. – Р. 190.

¹⁷³ Пигулевская Н.В. Византия во путях в Индию. – С. 203; Иерусалимская А.А. К вопросу о связях Согда с Византией и Египетом // НАА. –М.: Наука, 1967. – № 3. – С. 118–126; Ртвеладзе Э.В. Из истории Великого шелкового пути. – С. 8.

¹⁷⁴ “Скиф хати”. Л.Р. Кызласовнинг фикрича, VI асрдан XIII асргача Ўрта ва Марказий Осиёдаги ҳамда Жанубий Сибирдаги туркий халқлар ва уларнинг ҳукмдорлари суғдий тил ва ёзувига давлатнинг расмий мақомини берганлиги боис, “скиф” хати суғдий ёзувининг айнан ўзи эди. Қаранг: Кызласов Л.Р. Культурные взаимосвязи тюрков и иранцев в VI–XIII вв. (язык, письменность, религия). – С. 3–13.

¹⁷⁵ Пигулевская Н.В. Византия на пути в Индию. – С. 203.

¹⁷⁶ Пигулевская Н.В. Византия на пути в Индию. – С. 203; Morovcsik G. *Byzantinoturcica / Die byzantischen Quellen der Geschichte der Turk Volker.* – II. 2. Aufl., Bd. 1-2. – Berlin, 1958. – Р. 67–78; Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – С.143–144.

¹⁷⁷ Ўтуқан - Тангритоғнинг Оқтоғ этагидаги жойлашган ўрдугоҳ.

хисоботини тинглади ва уни муносиб тақдирлади¹⁷⁸. Шартномаларни хоқон номидан Маниах имзолагани турк-суғд муносабатлари даражасини кўрсатади. Унинг дипломатик фаолияти Марказий Осиё минтақасидаги умумманфаатлар учун хизмат қиларди.

Византия ва Турк хоқонлигининг яқинлашуви Эронни ўз элчиларини хоқон хузурига юборишга мажбур қилди. Истами ябғу византияликлар кўз олдида Эрон элчиларига Хусрав I қилган муомаласига жавобан салбий муносабат билдирди. Византия элчилари билан яна хоқонликдан Тағма Тархон бошчилигидаги элчилари гуруҳи Контантинополга юборилди¹⁷⁹. Баъзи тадқиқотчилар Тағма Тархонни Маниахнинг ўғли деб қарайдилар¹⁸⁰. Фикримизча, Тағма Тархон Маниахнинг шогирди сифатида у билан Эрон ва Византия миссияларида иштирок этган. Тағма Тархон бошчилигидаги элчилар гуруҳига Истами рухсати билан Хоразмшоҳ Африғийлар сулоласи вакиллари ҳам кўшилди. Бундан хабар топган эронликлар улар йўлига пистирма қўйди. Аммо кўчманчи туркий қабилалар элчилар карвонини Византияга бехатар етиб боришларига имконият яратиб бердилар¹⁸¹. Томонлар ўртасида элчилар алмашуви саккиз йил давом этди. Византиядан Еттисувга Валентин Меченосец (Қиличбардор) бошчилигидаги элчилар гуруҳи ташриф буюргани ҳақида Менандр ўзининг “Агафиева тарихи давоми” асарида маълум қилган¹⁸².

576 йилда Истами ябғу вафот этиб, ўғли Билга Тарду – Турксанф (Tourxanth) (576-586)¹⁸³ ҳокимиятга келди. Юстиан II нинг аварлар билан яна муносабат ўрнатиши Ғарбий Турк ябғулиги ва Византия муносабатларини жиддийлаштирди. Аммо Византия – Ўрта Осиё муносабатлари турли даражада то XIII асргача Византия империяси тугагунча ҳам давом этган¹⁸⁴.

Бу даврда Эрон билан сиёсий муносабатлар кескинлашди. 588 йилдаги Чўрбуға хоқон (Қорачўр) ва Сосоний кўмондон Баҳром Чўбин тўқнашувида 300 минг кишилиқ турк армияси тор-мор этилиб, Чўрбуға ҳалок бўлди. Унинг ўғли Бармуд Текин (Эл тегин) қўшин тўплаб, 589 йил Хиротда Сосонийлар билан яна тўқнашди. Бу жангда у асир олиниб, томонлар ўртасида “Термизда сулҳи” имзоланди.¹⁸⁵ Баҳром Чўбин Пойкентни эгаллаб, шаҳар хазинасидаги бойликларни бир неча туяда ўз шоҳи - Истами ябғунинг кизидан туғилган Хурмурзд Туркзодага жўнатди¹⁸⁶. Бу ҳақда арман тарихчиси, епископ Себеос: “Баҳром Чўбин тетал (эфталий)¹⁸⁷ ларни енгиб, подшосини жангда ўлдирди ва барча хазинасини эгаллаб олиб кетди (ўғирлади)”¹⁸⁸, - деб қайд қилади. Бироқ турк қўшинлари сосонийларга ўз мавкеларни бериб қўйишни хоҳламасдилар. 598 йилда Тўнга Турон (Тўлон) хоқон (588-600) қўшинлари Эронни Рай ва Исфохон шахригача етиб бориб, Сосонийларга

¹⁷⁸ Зуев Ю.А. Ранние тюрки. – С. 189; Шювен П. О Византийских посольствах к первым тюркским правителям Согда (проблемы ономастики и топонимии). Пер. с французского М.И. Филанович // ОНУ. – 1995. – № 1–3. – С. 33–38.

¹⁷⁹ Пигулевская Н.В. Византия на пути в Индию. – С. 206; Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. – С. 138.

¹⁸⁰ Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Суғд // Шарқшунослик. – 2002. – № 11. – Б. 123–124.

¹⁸¹ Шювен П. О Византийских посольствах к первым тюркским правителям Согда (проблемы ономастики и топонимии). – С. 35–38.

¹⁸² Зуев Ю.А. Ранние тюрки. – С.189–190.

¹⁸³ Турксанф исми Ғарбий Еттисув суғд-турк тангаларида учрайди. Бу тангалар Тургаш хоқонлиги (699-766) даврига оид бўлиб, уларда *tʷws'nʰk ʷwβw* – тухсан хвабу, яъни тухсилар ҳукмдори жумласи учрайди. Қаранг: Смирнова О.И. Сводной каталог согдийских монет. – М.: Наука, 1981. – С. 405–410.

¹⁸⁴ Массон М.Е. К вопросу о взаимоотношениях Византии и Средней Азии по данным нумизматики. – С. 91–104.

¹⁸⁵ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. – С. 126–132; Гумилев Л.Н. Война 589 года и Гератская битва // ИООН АН Тадж. ССР, 1960. – № 2 (23). – С.64–74; Тургун Алмас. Уйгуры. Кн. 1. – С. 85.

¹⁸⁶ Тургун Алмас. Уйгуры. Кн.1. – С. 85.

¹⁸⁷ Арман тарихчиси Себеос анахронизмга йўл қўйган, у туркларни тетал, яъни эфталийлар деб келтирган. Ваҳолаки, бу даврда Эфталийлар давлати тугатилиб, эфталийларнинг Ўрта Осиё сиёсий саҳнасида иштироки йўқ эди.

¹⁸⁸ Тревер К.В. Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IV–VII вв. // СА. –1954. – Вып. XXI. – С. 140.

жиддий зарба берди¹⁸⁹. Айрим маълумотларга кўра, бу курашда Шимолий Афғонистонда сақланган эфталийларнинг турклар билан иттифоқи муҳим роль ўйнаган. Айтиш мумкинки, ҳатто Сосонийларнинг Византияни тор-мор этиши ҳам уларга Ипак йўлида назорат ўрнатиш имкониятини бермади¹⁹⁰. Ипак йўлининг Марвдан Хитой деворигача бўлган қисми туркийлар ва суғдийлар қўлида қолаверди.

Умуман олганда, Марказий Осиё бўйлаб суғдийларнинг савдо ҳаракатлари илк ўрта асрлардаги турк-суғд муносабатлари учун сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий замин ҳозирлади ҳамда улкан минтақада ягона этномаданий маконни вужудга келтириш жараёнини фаоллаштирди. Қолаверса, Буюк ипак йўлининг Марвдан Хитой девори қадар тармоғи шу ҳудудда яшаган элат ва халқларни иқтисодий ҳамкорлик асосида сиёсий ва этномаданий жиҳатдан яқинлаштирди. Шарқда Хитой ва Ғарбда Эрон билан рақобатда, минтақа мустақиллигини сақлашда туркийлар ва суғдийлар тенгма-тенг ҳаракат қилдилар. Суғдийларнинг колониялари Хитой билан Ғарбий Осиё халқлари орасидаги савдо-иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаларда воситачилик вазифасини бажарди. Бу савдо манзилгоҳлари шаҳарларга айланиб, уларда ўтроқ ва кўчманчи маданиятлар синтези рўй берди. Суғдий тил ва ёзув хоқонлик аҳолиси тили туркий тилнинг мавқеига путур етказмаган ҳолда расмий мақомга эга бўлди. Бу эса ўз навбатида суғдийларнинг туркийлар билан ассимиляциялашуви жараёнини жадаллаштирди. Томонларнинг урф-одатлари, анъаналари яқинлашуви кузатилди.

Буюк ипак йўлида ўтроқ ва кўчманчи маданиятлар муштараклик топди ҳамда бир-бирини бойитди. Минтақадаги сиёсий барқарорлик, иқтисодий тараққиёт ва маданий юксалиш кўп жиҳатдан турк-суғд муносабатлари ва симбиози асосида қурилди. Энг муҳими суғдийлар таъсири остида туркийлар ўтроқ маданиятга, туркийлар таъсирида эса суғдийлар ишончли иқтисодий шерик ва сиёсий ҳимоячига эга бўлдилар.

¹⁸⁹ Togan A.Z.V. Umumî Türk Tarihi'ne giris. Cild I. – S. 72.

¹⁹⁰ Тургун Алмас. Уйғуры. Кн.1. – С. 85.

1.2. VI аср ўрталари – VII аср бошларида туркий халқлар консолидацияси ва илк туркий давлатлар (Биринчи Турк хоқонлиги (552-603) ва Шарқий Турк хоқонлиги (603-744)) даврида турк-суғд муносабатлари

VI аср ўрталарида ташкил топган илк туркий давлат – Биринчи Турк хоқонлиги минтақада кечган сиёсий жараёнлар натижаси эди.

Биринчи Турк хоқонлигининг (552-603) вужудга келишида давлат ядроси туркийлар ва ўтроқ маданият вакиллари суғдийларнинг ўзаро муносабатлари муҳим ўрин тутди. Қолаверса, Ўрта Осиё воҳаларида ўтроқ маданиятга Марказий Осиёнинг дашт ва чўл минтақаларига нисбатан эрта киришилган эди. Бу кўп жиҳатдан сув захиралари ва иқлим билан ҳам боғлиқ эди. Аммо табиий шароит минтақада ўтроқ ва кўчманчиларнинг ягона тарихий-маданий макон яратишига тўсқинлик қилмади ва илк ўрта асрлардаги турк-суғд муносабатлари ўрнини белгилаб берди. Эътироф этиш керакки, Марказий Осиёда антик даврдан ўрта асрлар даврига ўтиш босқичида минтақадаги туркий ва шарқий эроний тилли этносларнинг симбиози натижасида юксак даражадаги цивилизация вужудга келди.

Марказий Осиё – Биринчи Турк хоқонлиги вужудга келиши ва тарихий ўрни боис, нафақат географик, балки тарихий-маданий минтақани англатувчи атамага айланди. Унда шаклланган этномаданий муҳит бепоён Евросиёнинг Қора денгиз бўйидан то Ордосгача ҳудудда ўзига хос ягона маданиятни вужудга келтирди¹⁹¹. Воҳаланки, Турк хоқонлигига қадар ҳам минтақада кўчманчи давлатлар бўлиб, улар хоқонлик даражасига кўтарила олмадилар. Жумладан, Хуннлар давлати (мил. авв. III – мил. V аср) гарчи ҳарбий жиҳатдан қудратга тўлиб, Европа марказига қадар етиб борган бўлсалар-да¹⁹², бу давлат даврида маданий жиҳатдан туб ўзгаришлар кузатилмади. Улар фақат ўз йўлида учраган кўчманчи дашт маданиятини Марказий Европа қабилалари маданиятига қўшиб юбордилар, холос.

II асрда хуннларнинг бир қисми Қанғ давлати таркибига қўшилди. Ҳатто усунларга қарши курашда томонлар иттифоққа бирлашди¹⁹³. Хуннларнинг ворислари кизил хуннлар – хионийлар, кидарийлар ҳамда оқ хуннлар - эфталийлар IV–V аср биринчи ярмида Ўрта Осиёда кечган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий жараёнларда иштирок этиб, этник жиҳатдан маҳаллий аҳоли билан ассимиляциялашди. Хуннларнинг авлодлари Ўрта ва Марказий Осиёдаги туркий қабилалар орасида ўзига хос хўжалик турини, сиёсий жамиятни ва маданий анъаналарни шакллантиришда иштирок этди¹⁹⁴.

Турк хоқонлиги маъмурий бошқарув тизими асосида ҳарбийлашган саркардаларнинг қабилавий ҳукмронлиги ётар эди¹⁹⁵. Улар давлат сиёсатининг ички ва ташқи вазифаларини белгиларди. Ички сиёсат асоси қабилаларни консолидацияга, бир давлат остида бирлаштириб, иқтисодий муносабатларини йўлга қўйиш бўлди. Давлатнинг ташқи сиёсати халқаро майдонга чиқиш, мустақил сиёсат юргизиш ва ташқи савдони ўстириш билан характерланди.

Марказий Осиё кўчманчи аҳолисининг иқтисодий ҳаёти, асосан, чорва маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашиб, улар ўзларини деҳқончилик ва

¹⁹¹ Кляшторный С.Г. Древнетюркская письменность и культура Центральной Азии. – С. 254.

¹⁹² Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Кн. 1. – С. 54–55; Гумилев Л.Н. Хунну. – М.: ИВЛ, 1960. – С. 291; Его же. Хунны в Китае. – М.: Наука 1974. – 236 с.

¹⁹³ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. 2. – С. 168; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 124; Mahmudov Q. Qadimgi Turkiston. – Toshkent: Ijod dunyosi, 2002. – В. 69–72; Рахманалиев Р. Империя тюрков. – М.: Прогресс, 2002. – С. 12–15.

¹⁹⁴ Кляшторный С.Г. Древнетюркская письменность и культура народов Центральной Азии. – С. 254–255.

¹⁹⁵ Кляшторный С.Г. Древнетюркская письменность и культура народов Центральной Азии. – С. 255; Грач А.Д. Хронологические и этнокультурные границы древнетюркского времени // ТС. – М.: Наука, 1966. – С. 188–189, 193; Его же. Древние кочевники в центре Азии. – М.: Наука, 1980. – С. 256.

хунармандчилик маҳсулотлари билан таъминлай олмас эди. Бу иқлим шароити, ўтроқлашув жараёнининг суствлиги, шаҳарсозлик маданиятининг юқори эмаслиги билан изоҳланарди. Бироқ улар яшаган худуддаги фойдали қазилмалар кўчманчи ҳаёт кечирган туркий қабилаларга уларни қазиб олиш, маъданлардан металлларни ажратиш ва уларга ишлов бериш каби технологияни ўзлаштириш имконини берган¹⁹⁶. Натижада улар металлга, айниқса, темирга ишлов бериш технологиясида етакчи бўлиб, буни улар кейинчалик Ўрта Осиёга ҳам олиб келганлар.

Марказий Осиё қабилаларининг деҳқончилик ва хунармандчилик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжи дастлаб, яқин қўшни Хитой ҳисобидан, тинч ёки ҳарбий юришлар натижасида қондирилган. Аммо улар хуннлардан фарқли ҳолда, милонинг бошларидан ўзлари ҳам деҳқончилик, хунармандчилик билан шуғулланиб, шаҳарсозлик ишига бош қўшдилар. Бунда уларга Ипак йўли манзилгоҳларида яшовчи суғдийлар яқиндан ҳамкор бўлганлар. Хоқонлик худудига келиб жойлашган кўп сонли ўртаосиёлик савдогар, хунарманд ва деҳқонлар кўчманчиларнинг ўтроқлашув жараёнини тезлаштирди. Бу ҳолат минтақада туркий, суғдий ва хитой муносабатларини белгилаб берди. Туркийлар ва суғдийларни умумманфаат бирлаштирган бўлса, Хитой уларга нисбатан гоҳ шерикчилик, гоҳ рақиблик йўлидан борди.

Турк хоқонлигида суғдийларнинг тутган ўрнини эпиграфик манбалардан бири **“Буғут ёдгорлиги”** тасдиқлайди¹⁹⁷. Ушбу суғдий тил ва ёзувдаги ёдгорлик тахминан 581-587 йилларда Биринчи Турк хоқонлиги ҳукмдорларидан бири Махантегиннинг шарафига ўрнатилган матн бўлиб, 30-32 қатордан ташкил топган¹⁹⁸. Ёдгорлик ҳукмдор мақбараси характериға эға бўлиб, лавҳа остидаги тошбақа ҳайкали турк ва уйғур хоқонлари қабрларига хосдир. Ёдгорлик кейинчалик пайдо бўлган туркий ва уйғур хоқонлари шарафига ўрнатилган қабртош ёзувлардан фарқланган.

“Буғут ёдгорлиги” матни (Б I томони 1-қатор) uwkh – “таълимот”¹⁹⁹ ёки “билимдон” маъноларидаги жумла билан бошланиб, давомидаги ’wst’t d’r’nt tr’wkt sunst’n жумлалари – “Чинистондаги турклар ўрнатди” маъносини беради²⁰⁰. Битиктошнинг сиртидаги тамға – тоғ эчкиси тасвири Ғарбий Турк хоқонлигининг суғдий ёзуви тангаларда ҳам учраши²⁰¹ аҳамиятлидир. Аслида туркийларда бўри тотем ҳисобланса-да, уларнинг илк тангаларида асосан тоғ эчкисининг шакли кўзга ташланади²⁰². Шарқий Турк хоқонлиги ҳукмронлигининг иккинчи босқичида (691-742) ҳатто, тоғ эчкиси тасвири тамғалар сулолавий белгига айланган²⁰³.

¹⁹⁶ Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. – М.: Изд. АН СССР, 1951 – С. 515–525; Рахманалиев Р. Империя тюрок. – С. 91–95.

¹⁹⁷ “Буғут ёдгорлиги” 1956 йилда мўғул археологи Ц. Доржсүрэн томонидан топилган. Қаранг: Лившиц В.А., Хромов А.А. Согдийский язык / Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981. – С. 363.

¹⁹⁸ Кляшторный С.Г. Древнетюркская письменность и культура народов Центральной Азии. – С. 257; Bazin I. Turcs et Sogdiens: les enseignements de l’inscription de Bugut (Mongolie) // Melanges linguistiques offerts a E. Benveniste. – Paris, 1975. – P. 46–87; Кляшторный С.Г. Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 124–125.

¹⁹⁹ Gershevitch I. A grammar of Manichean Sogdian. – Oxford, 1954. – p. 1635; MacKenze D.N. The Buddhist sogdian texts of the British library // Acta Iranica. – № 10. – Teheran – Liege: Leiden, 1976. – P. 18–31.

²⁰⁰ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 128; Исҳоқов М.М. Суғдча Буғут мангу битиги (суғд-турк маданияти, ижтимоий-сиёсий, этник муносабатларига доир) // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданият жараёнлари. 1-қисм. – Тошкент, 2005. – Б. 106–107. Матндаги Чинистонни Хитой билан айнанлаштириш нотўғри. Зеро, Чин бу Хитой деворининг ташқи томони, Мочин ички томони деб, қаралиши керак. Турк хоқонлиги худудий ўрнига кўра, Чинга тўғри келади.

²⁰¹ Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикент. – Л., 1963. – С. 12–19.

²⁰² Бобоёров Ф. Ғарбий Турк хоқонлигининг илк тангалари // Moziydan sado. – 2007. – № 1 (33). – Б. 24–25; Его же. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VII-VIII вв.). – С. 34–35.

²⁰³ Радлов В.В. Атлас древней Монголии. – СПб., 1892-1899 // Тр. Орхонской эксп. – Вып. 1–4. – Табл. XVII.

Туркийлар тотеми бўрининг олтин бошли тасвири турк хоқонлари туғларида акс этган. Ҳатто хоқонлар ўз шахсий тан соқчиларини “бўрилар” деб аташган²⁰⁴. Хитойшунос А. Хўжаев тадқиқотларига кўра, туркийларнинг илк маконлари “Ғарбий денгиз (Ши хай)нинг ўнг томони”, яъни Каспий денгизининг шимоли бўлган. Хитой манбалари ва Шюе Зунгчжэннинг “Тужюэ ши” (“Туркийлар тарихи”) асарига кўра, Ашина авлодлари Оролнинг ғарбий соҳилларидан шарққа – Тангри тоғ этаклари ва кейинчалик Олтой томонга кўчган. Улар ўзларини турк (turka) деб атаб, кўшни қабилаларни ўз сафларига қўшиб бориб, Кўк (Биринчи) Турк хоқонлигига асос солганлар²⁰⁵. Шу жараёнда Каспий денгизи шимолидан суғдийлар жанубга кўчиб, Зарафшон бўйларига жойлашган. Бу ерда улар Суте ёки Суйи (Суғд) давлатига асос солганлар²⁰⁶. Бу қараш анча асосли кўринади. Аммо Л.Н. Гумилев, дастлаб туркийлар Хитой ҳудудидан Олтойга кўчган. Бу Ашина авлодлари - “беш юз оила” бўлиб, улар аввал мўғулча сўзлашиб, сўнгра туркийлашган дейди ҳамда ўз изоҳини туркий унвонлардаги мўғулча илдизларга боғлайди²⁰⁷. Бироқ бунда, туркий ва мўғул тилларининг бир оилага мансуб бўлса-да, мустақил тараққиёт босқичини босиб ўтгани эътиборга олинмаган. Ҳатто антропологик жиҳатдан ҳам туркийлар ва мўғуллар кескин фарқланади. Унвонлар эса асли туркий бўлиб, мўғулларда ҳам қўлланилган. Қолаверса, Ашина авлодларининг туркий эканлигини юқоридаги каби хитой манбалари тўлиқ тасдиқлаб турибди.

“Буғут ёдгорлиги” Биринчи Турк хоқонлиги тарихига оид benkü/ bengü, beñü, яъни “мангу” битикдир²⁰⁸. Ёдгорликда товушқон йили (туркий tavişgan jili, суғдий ṽṽwšk sṛdu) воқеалари зикр этилган. Товушқон йили шарқий мучалнинг тўртинчи йиллари (559, 571, 583, 594, 607 ва 619) га тўғри келади. Унда Биринчи Турк хоқонлигининг 30 йиллик тарихи акс этган²⁰⁹.

“Буғут ёдгорлиги” орқали хитой манбаларидаги ўқилиши мураккабликлар туғдирган турк хоқонларининг номларини асл туркий ифодасини топамиз. Булар хоқонлар: Бумин (хит. Тумин), Мухан, Қора (хит. Коло), Таспар ва Ниварлардир. Бу ёдгорликнинг суғдийларга ёт бўлган эпиграфик усулда битилганлиги хоқонликдан аввалги (VI асргача) ҳам суғдийлар туркийлар билан яқин алоқаларда бўлганлигини кўрсатади.

VI асрдан туркийлар бирлашиб, бошқа ҳудудларни эгаллашда нафақат ҳарбий, балки дипломатик усулдан ҳам унумли фойдаландилар. Уларга бу ишда Суғд дипломатияси қўл келди. Бу борадаги суғдийларнинг дипломатик қобиляти янги ташкил топаётган туркий давлат ҳукмдорлари назаридан четда қолмаган эди. Туркийларнинг мустақил сиёсати тарафдори бўлган асли бухоролик, Ганьсуда яшовчи суғдийлардан бўлган Аннапанто (Нахбанд) 544 йилда Хитой императори саройига туркийлар элчиси бўлиб борган эди. Хоқонлик қарор топгач эса, Дулан хоқон (Тўнга Турон)нинг (588-599/600) энг яқин маслакдоши яна бир бухоролик Ан

²⁰⁴ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 126; Clauson G. Turks and wolves // *Studia Orientalia*. – Helsinki, 1964. – t. XXVIII, 2. – P. 1–22.

²⁰⁵ Хўжаев А., Хўжаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. – Т.: Маънавият 2001. – Б. 10; Хўжаев А. Буюк Ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Б. 171; Манба: Шюе Зунгчжэнг. Тужюэ ши. – Пекин, 1992. – Б. 63–71.

²⁰⁶ Хўжаев А. Қадимги Хитой манбаларида туркий халқларга оид айрим этнонимлар // *О‘zbekiston tarixi*. – 2003. – № 1. – Б. 3–11; Его же. Сведения китайских источников о тюрках в II и I тыс. до нашей эры // *Взаимодействие Казахстана с сопредельными странами в XVIII – нач. XX вв. Современный взгляд на проблемы*. – Актюба, 2004. – С. 16–22; Ўша. Хитой манбаларидаги суғдийларга оид айрим маълумотлар // *О‘zbekiston tarixi*. – 2004. – № 1. – Б. 52–61.

²⁰⁷ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – С. 37.

²⁰⁸ Gabain A. von. Inhalt und magische Bedeutung der alttukischen Inschriften // *Anthropos*. – 1953. – vol. 48. – S. 534–545; Лившиц В.А. Открытие и изучение древнетюркских и согдийских эпиграфических памятников Центральной Азии. – С. 52–58; Мансуров Ў. Суғдча Буғут ёдномаси ва Турк хоқонлиги тарихидан // *О‘zbekiston tarixi*. – 1999. – № 3. – Б. 16–19.

²⁰⁹ Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности / Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.). – С. 44.

Суй-цзе бўлиб, хоқоннинг етакчи маслаҳатчиси сифатида хитойликларнинг туркийларга нисбатан юритаётган сиёсатига жиддий қаршилик кўрсатган²¹⁰ шахс сифатида тарихда қолди. Шиби (Сивар) хоқон (609-619) саройида хизмат қилган чочлик Ши-Ши Хуси эса, Шарқий Турк хоқонини Хитойга ён босмасликка чақирганлардан бири эди²¹¹. Туркий битиклардан бири “Тўнқуқ”да келтирилишича, “хоқонлар – қахрамон, маслаҳатчилар – доно бўлишган”²¹². Шундан кўринадики, суғдийлар минтақада Хитойга бас келадиган давлат сифатида Турк хоқонлигининг кучайиши ва худуддаги геосиёсий вазиятни қўлга олишидан, шерикчиликда ўзларига яқин туркийлар билан ҳамкор ва иттифоқчи бўлишдан манфаатдор бўлишган. Туркийлар учун ҳам суғдийларнинг сиёсий иттифоқчилиги ва иқтисодий шериклиги янада муҳим эди.

Айнан ана шундай муҳит туркий сардорларини янги мустақил давлат тузишга ундади. Элчи Аннапанто (Нахбанд) туркийларнинг аварларга қарши ҳаракатига Хитойнинг тўсқинлик қилмаслигига эришган кўринади. Туркийлар устидан ҳукмронлик қилган жужан (авар)лар вассаллигидаги илк туркий уюшмага 535 йилда Турум Улук Ябғу асос солган эди. Шу даврдан мазкур худудда яшовчи муҳожир суғдийлар туркийларнинг сиёсий мустақил бўлишларини ҳар томондан рағбатлантириб турганлар. Туркийлар 550-551 йилларда аварларга зарбалар бериб, ўз ҳокимиятини мустақамладилар. 551 йилда эса сардор Турум Улук Ябғунинг ўғиллари Бумин ва Истамиларга ўз кавмини бирлаштириб, **Турк хоқонлигига асос солиш** имкони яратилди. У қасддан Жужан (Авар) хоқони Анагуай (Анаухан) ҳузурига унинг қизини сўраб совчи жўнатди. Буминни “темирчи қул”²¹³ деб ҳақорат қилиниб, совчиларнинг рад жавобини олиши урушга баҳона бўлди. Бумин эса Хитойнинг Ғарбий Вэй сулоласи ҳукмдори Вэн-ди билан сиёсий иттифоққа эришиш мақсадида куда-андачилик қилди. Вэй-ди малика Чан Лунни Бумин (Тумин)га асира (канизак) сифатида жўнатди. Бумин кўшинлари ва аварлар ўртасидаги жанг 552 йилда Буюк Хитой деворининг ташқарисидаги ҳозирги Хэйбэй вилоятида юз беради. Мағлуб бўлган Авар хоқони ўзини ўлдирди. Шу аснода мустақил Турк хоқонлигига асос солинди. Туркийлар ҳам аварлар каби ўз ҳукмдорларини “қаған” – “хоқон” унвони билан юритдилар. Бу унвонга илк бор Бумин (хит. Тумин, суғд. βmyn) муносиб топилди²¹⁴. У Или (к) – қаған (элик хоқон), баъзи манбага кўра, элхон ёки илихон – “элнинг хони”, – деб улуғланди²¹⁵. Сардорлар туркий унвон билан ябғу (жабғу / чабғу) деб аталди. Турк хоқонлигининг ўзи илоҳийлаштирилиб, “Кўк Турк хоқонлиги” деб ҳам юритилди²¹⁶.

552 йилда Бумин вафот этиб, тахтга “Буғут ёдгорлиги”да келтирилгандек, ворис Қора хоқон (хит. Коло-кэхан) келди. У гарчи юртни бир йил бошқарса-да, хитой

²¹⁰ Кляшторный С.Г. Проблемы ранней истории племени турк (ашина). – С. 278–281; Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 143; Liu Mau-Tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der ost – Turken (t' u-kue). – Wiesbaden, 1958, Buch I – P. 6; II. – P. 490–491; Зуев Ю.А. Ранние тюрки. – С. 158–159

²¹¹ Pulleyblank E.G. A sogdian colony in Inner Mongolia. – P. 318; Liu Mau Tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der ost – Turken (t' u-kue). I. – P. 102–103; Marşak B. I. Türkler va Soğdlular. – S. 170–173; Vaissière de la E. Histoire des marchands Sogdiens. – P. 184–185.

²¹² Раҳманов Н.А. Орхоно-Енисейские памятники и тюркские эпосы: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. –Ташкент, 1991. – С. 22.

²¹³ Дарҳақиқат, турклар узоқ йиллар Олтой тоғларидан темир рудаси қовлаб, аварларга хизмат қилишган. Қаранг: Раҳмонов Н. Турк хоқонлиги. – Б. 43–46.

²¹⁴ Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 1. – С. 80; Содиқов Қ. Култегин, Билга хоқон битикларидан ўрин олган “хоқон” сўзининг бошланмалари ва ёдномаларнинг матн тузилиши ҳақида // O'zbekiston tarixi. – 1999. – № 3. – Б. 7–13.

²¹⁵ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 129; Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 1. –С. 81. Mori M. Historical studies of the ancient Turkic peoples. 1. – Tokyo, 1967. – S. 10; Аслида Элик ёки Или эмас, балки Элхон – элнинг хоқони варианты тўғри.

²¹⁶ Туркларда “кўк – осмон” илоҳийлик ва буюклик сифатида “кўк турклар –илоҳий турклар” маъносини берган. Қаранг: Садыков К. Титулы древнетюркских каганов и понятие «сын небо» // Shygys – 2005. – № 2. – С. 157–159.

манбаларига кўра, Исиғи-кэхань, Аи-кэхань, И-кэхань номлари остида 553 йилда аварларга иккинчи бор зарба берди²¹⁷. “Бэй ши” солномасига кўра, 553 йилда Коло ўз укаси Сегин (Мухан)ни хоқон этиб тайинлади²¹⁸. Мухан хоқон эса 555 йилда аварларни батамом маҳв этди.²¹⁹ Мағлубиятдан сўнг аварларнинг бир қисми Баёнхон бошчилигида Қора денгиз шимолига ўрнашиб, Авар хоқонлигига (565-835) асос солишди. Лекин турк-авар рақобати яна узоқ йиллар давом этди.

Буғут битигида келтирилган Мухан хоқон (mwγ'n γ'γ'n) даврида (554-574) хоқонлик кудрати янада ошди. Мухан хоқон моҳир саркарда ва дипломат эди. Унинг даврида хоқонлик худуди кенгайди. Тадқиқотчилар уни ҳатто “турк Аттиласи” деб ҳам аташган²²⁰. Бу ҳукмдор бағрикенглиги боис, суғдийларга хоқонликда буддавий динини тарғиб этишларига имкон берди. А. фон Габэн фикрича, бу даврда суғдийлар буддавий сутраларини туркчага таржима қила бошлаганлар²²¹. Бу таълимот маълум маънода туркийлар ва суғдийларни маънавий жиҳатдан бирлашишига ҳам хизмат қилган.

Аварлар устидан қозонилган ғалаба Турк хоқонлигининг минтақадаги сиёсий обрўсини оширди. Натижада, Хитой ҳукмдорлари турк ҳукмдорлари билан алоқаларини оилавий никоҳ орқали мустаҳкамлашга ҳаракат қилдилар. Жумладан, 551 йилда Бумин хоқон Ғарбий Вэй давлати маликаси Чан Лунга уйланган бўлса, 558 йилда Мухан хоқон ўз кизи Ашинани Шимолий Чжоу ҳукмдори Мин-дига узатди. Шунингдек, Чжоу ва Суй давлатлари ўз маликаларини турк хоқонларига канизак сифатида юборганлар²²².

Мухан хоқон Хитойга нисбатан эҳтиёткор сиёсат юритди. У Шимолий Ци сулоласи (550-577) билан яқинлашиб, Шимолий Чжоуга (557-581) нисбатан зиддиятда турди. Баъзан аксинча ҳам бўлган²²³. Жумладан, Мухан хоқон 562-564 йилда Шимолий Чжоу билан иттифоқда Шимолий Цига қарши уруш олиб борди²²⁴. “Шимолий Чжоу сулоласи солномаси. Турклар ҳақида қисса” қисмида келтирилишича, Шимолий Чжоу ўз навбатида туркларга 100 минг бўлак ипак матоси юбориб, пойтахти Чанъанда фаолият кўрсатаётган туркийларга (жумладан суғдийлар ҳам) катта савдо имтиёзини берди²²⁵.

Муханнинг ҳарбий юришлари 569 йилда тўхтади. “Суй шу”га кўра, Мухан хоқон йигирма йил ҳукмронлик қилди²²⁶. Бу даврда Византия, Сосонийлар Эрони ва Хитой билан минтақадаги етакчилик учун курашган Биринчи Турк хоқонлиги катта ютуқларга эришди. Буни нафақат туркларнинг ҳарбий кудрати, балки суғдийларнинг иқтисодий ва дипломатик ҳаракатлари натижаси деб, баҳолаш мумкин. Шу боис, турк-суғд муносабатлари Биринчи Турк хоқонлиги даврида янада мустаҳкам ва барқарор эди. Бу кейинги давр Турк хоқонликлари ташқи сиёсати, ижтимоий – иқтисодий аҳволи ҳамда минтақадаги этномаданий жараёнларга ижобий таъсир

²¹⁷ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 131; Rybatzki V. Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Incriptions // CAJ. – 2000. – vol. 44. – P. 207.

²¹⁸ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.–Л.: Наука, 1959. – С. 56–67.

²¹⁹ Тургун Алмас. Уйгуры. Кн. 1. – С. 80–81.

²²⁰ Тургун Алмас. Уйгуры. Кн. 1. – С. 81.

²²¹ Исхоков М.М. Суғдча Буғут мангу битиги (турк-суғд мадания, ижтимоий-сиёсий, этник муносабатларига доир). – Б. 109–110; Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. 1. – С. 270; Gabain A. von. Altürkische Grammatik. 2. Auflage. Leipzig. – 1950. – S. 213; Rybatzki V. Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Incriptions. – P. 215.

²²² Тургун Алмас. Уйгуры. Кн.1. – С. 85

²²³ Хитой деворини мил. авв. 221-207 йилларда ҳукмронлик қилган Цин императори Цин Ши-хуанди қурилишини бошлаган. Мил. авв. 206 йилда асосан битказилган.

²²⁴ Тургун Алмас. Уйгуры. Кн.1. – С. 85–87.

²²⁵ Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Б. 217.

²²⁶ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 130; Liu Mau-Tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost - Turken (T'u - kue). Buch II. – S. 504; Баратова Л. Турк хоқонлиги ва унинг Ўрта Осиё давлатлари билан ўзаро алоқалари // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 44–46.

этди. Тарихан суғдийларнинг Марказий Осиёнинг шимоли-шарқий ҳудудларига кириб бориши ва ерли элатлар билан тинч-тотув яшаши ўзини оқлади.

Мухан хоқон шарқ ва шимолда ҳаракатлар олиб борган бир пайтда, ғарбда Буминнинг укаси Истами ябғу ҳарбий ҳаракатлар олиб борди. У уйғурлар ва Еттисувдаги усунларни енгиб, Ўрта Осиё сарҳадларига етиб келди. 555 йилда Ғарбий денгиз (Орол денгизи)га чиқиб, аварлар изидан Қора денгиз соҳилига қадар борди. Киммирийлар Босфорини эгалладилар. Мухан ва Истами даврида хоқонлик Корея ярим оролидан Қора денгизга қадар ерларни ўз тасарруфига олди. Хоқонлик куч-қудрати жиҳатидан замонасининг икки империяси Эрон ва Византия билан тенглашди.

574 йилда хоқонлик тахтига Таспар хоқон (Буғут битигида t'sp'g γ'γ'n, хит. *t'â-râg²²⁷ – Тобо кэхань) келди. Ўзининг муваффақиятли юришлари, иктисодий ва ижтимоий тараққиётдаги барқарор сиёсати туфайли турли қабила ва элатлардан иборат салтанатни қўл остига бирлаштирди.²²⁸ Шу билан бирга қўшнилари, Шимолий Чжоу, Шимолий Ци ҳукмдорларини ҳам ўз тизгинида ушлаб турарди. Хитой ҳудудида бир неча майда сулолаларнинг бўлиши Турк хоқонлиги учун қўл келарди. Унинг канизакларидан бири Шимолий Чжоу маликаси Чян Жин эди²²⁹.

Таспар хоқон маъмурий ислохатлари сифатида ўз давлатининг шарқи ва ғарбида саккизта “кичик хонликлар” таъсис этди. Шарқ бошқарувини Нйету Эрфу-хон (Нивар /Севар)га, Ғарбни кичик укаси Булихон (Бўрихон) – Жутанхонга топширди²³⁰. “Кичик хонлар” ноиблик даражасида Биринчи ва Шарқий Турк хоқонликлари даврида амалда бўлди. Шу даврда суғдий манзилгоҳларнинг сардорлари ҳам сиёсий бошқарувга жалб этилиб, элтабар унвонига эга бўлдилар. Айрим суғдийлар туркий аслзодалар билан қариндош тутиниб, ашина насабига ҳам эришдилар. М. Морининг ёзишича, суғдийларнинг тегин – шаҳзода унвонини олиши ҳам хоқонлик билан қардошлик белгиси эди. Шулардан бири Туруғшад, яъни Элби низук турк элхони (Элхоқон) билан қариндош бўлиб, элтабар унвони²³¹ остида “туркий ва суғдийлар хоқони” сифатида Гоби жанубидаги ерларни бошқарди²³².

Таспар хоқон вафот этган 581 йилда Хитойда ҳам Шимолий Чжоу сулоласи ўрнини Суй сулоласи (581-618) эгаллади. Таспардан сўнг хоқонликда низо ва сарой келишмовчиликлар кучайди. Таспар ва Мухан хоқонларнинг ўғиллари ўртасида тахт учун кураш²³³ бошланиши, император Вэн-ди учун айни муддао бўлди. Қўмондон Чжан Суншин режасига кўра: “туркларнинг бирлиги ва кучига путур етказиб, ...вақт пойлаб, уларга ҳужум қилиб, давлатини тугатиш керак” эди. Шу режа асосида Хитой узоқдаги хоқонларга совғалар жўнатиб, яқиндагиларга ҳужум уюштира бошлади²³⁴.

²²⁷ Spuler B. Mittelasien sut dem Auftreten der Turken // HbO. – Leiden – Köln, 1966. – I, Abt., Bd. V: Altaistik, Absch. 5. – С. 128–136.

²²⁸ Мокрынин В.П. Тюркский каганат / История Киргизской ССР. – Т.1: С древнейших времен до середины XIX века. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – С. 226.

²²⁹ Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 1. – С. 88–89.

²³⁰ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. 1. – С. 223.

²³¹ Ҳатто Суғдда ҳам VII-VIII асрларда элтабар унвони мавжуд бўлган. Сўнгги тадқиқотларга кўра, Муғ архивининг А–16, Б–13 ва Б–15 ҳужжатларидаги Литпир – lyttrig атамаси элтабар деб изоҳланмоқда. Қаранг: Исхаков М., Камолиддин Ш.С., Бабаяров Г. Заметки по истории нумизматики раннего средневекового Чача. – С. 39; Исхоков М. Суғд ёзма ёдгорликларида этно-сиёсий муносабатларга доир маълумотлар // Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. – Тошкент – Намарган, 2007. – Б. 51.

²³² Мори М. Политическая структура древнего государства кочевников Монголии // Материалы XIII Международного конгресса исторических наук. Москва, 16-23 августа 1970 г. – М.: Наука, 1970. – С. 1–8; Зувев Ю.А. Ранние тюрки. – С. 156.

²³³ Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 1. – С. 88–89.

²³⁴ Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 1. – С. 89; Яна қаранг: “Суй сулоласи солномаси – Суй шу. Чжан Суншин хақида қисса”. 51–қисм. – Пекин – Шанхай, 1958.

Турклараро можаролар суғдийларни бефарқ қолдирмади. Улар хоқонликда тинчлик, барқарорлик ва ҳамжихатликни сақлашга ҳаракат қилдилар. Шу мақсадда суғд дипломатияси туркларни иттифоқ бўлишга ва Хитой хукмдорларининг қутқусига учмасликка чақира бошлади. Аммо “содадил ва ишонувчан турклар”²³⁵ Хитой хукмдорларининг макрига учиб, хоқонликни ҳалокат сари боришининг олдини ололмадилар.

581 йилда ҳокимият тепасига Нивар хоқон – (nw’r γ’γ’n; хит. Нйету кэхань) келди. У 587/588 йилларгача Ишбар (хит. Шиболои) номи билан ҳокимиятни бошқарди. “Буғут ёдгорлиги”да келтирилишича, Мухан хоқоннинг иниси Нивар Таспар даврида “кичик хоқон” Нйету Эрфухон номи остида давлатнинг шарқий худудларини бошқариб, катта тажриба орттирган эди²³⁶. У Мухан хоқоннинг ўғли, жияни Апа билан тахт учун курашда мувафакқият қозонгач, хоқонлик тахтига Эл Қутлук Садбаға Ишбар номи билан келди. Аммо Апанинг мағлубияти ва турклараро низодан Хитой императори Вэн-ди – Ян Цзян унумли фойдаланди. У Хитой деворини янада мустаҳкамлаб, катта қўшин тўплади²³⁷. Шу даврдан Биринчи Турк хоқонлигида сиёсий таназзул кучайди. “Буғут ёдгорлиги”нинг тикланиши ҳам Нивар хоқон даврига (572-581 й.) тўғри келади. Шу боис битик солномаси Нивар хоқон даври билан бошланган²³⁸. Суғдий котиб, бу шажаравий ёдгорликда Ниваргача бўлган Турк хоқонлари Бумин (βmyn γ’γ’n), Мухан (mwγ’n γ’γ’n), Таспар (t’sp’r γ’γ’n) ва Нивар (nw’r γ’γ’n) ҳамда “Мухан хоқоннинг укаси” деб келтирилган Қора хоқонлар ҳақидаги муҳим маълумотларни қолдирган. Бу маълумотлар хитой манбаларида учрайдиган Биринчи Турк хоқонларининг номлари ўқилишидаги хатоларни тузатиш имконини беради.

Ёдгорликни бунёд эттирган тарихий шахс ва давлат арбоби Махан тегин (mγ’n tγkn) нафақат Мухан хоқон (mwγ’n γ’γ’n)нинг, балки Таспар хоқон (t’sp’r γ’γ’n)нинг ҳам яқини бўлган²³⁹. Чунки Махан тегин Таспарга оталиқ вазифасини ўтаган. Хитой манбалари 569 йилдан сўнг Мухан хоқон ҳақида маълумот бермайди. Уларда 573 йилда Тобо-кэхань – Таспар хоқоннинг тахт эгаси бўлганлиги баён қилинади. Демак, шу давр ичида Махан тегин оталиқ сифатида хоқонликни бошқарган. Битикнинг Б 1 ва Б 2 матнлари қиёси Махан тегиннинг Таспар хоқоннинг ёрдамчиси ва ҳамфиқри эканлигини кўрсатади. Буғут ёдгорлиги айнан Махан тегин шарафига тиклангани²⁴⁰, бу шахснинг хоқонликдаги ўрнини белгилайди.

Ёдгорликда Биринчи Турк хоқонлигининг сиёсий-маъмурий тизими ва ижтимоий таркиби ҳақида маълумотлар мавжуд. Унда давлат ва жамият бошқаруви поғанавий қатлами – иерархияси: хоқон – γ’γ’n, ворислари – wkwrt, шадарит – s’δpyt, тархван (тархун ёки тархон)лар – tγw’nt, кўрқапинлар – γwr-γ’p (‘y-)nt²⁴¹, тудунлар – twδwnt, отлиқ қўшинлар – β’r’k ’sp’δy’n ва оддий халқ – n’β ҳақида маълумотлар мавжуд. Шулар орасида хоқон, тудун, тархун ёки тархон ва наф –халқ атамалари Муғ тоғи

²³⁵ Pulleyblank E.G. A sogdian colony in Inner Mongolia. – P. 318; Кляшторный С.Г. Древнетюркская письменность и культура Центральной Азии. – С. 248.

²³⁶ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 130; Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. 1. – С. 270; Исхаков М.М. Палеографическое исследование памятников согдийской письменности. Дисс. докт. ист. наук. – Ташкент, 1991. – Лист. 155–157

²³⁷ Тургун Алмас. Уйгуры. Кн. 1. – С. 88–89.

²³⁸ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 129; Bazin I. Turcs et Sogdiens: les enseignements de l’inscription de Bugut (Mongolie) // Melanges linguistiques offerts a E. Benveniste. – Paris, 1975. – P. 65–68.

²³⁹ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 131.

²⁴⁰ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 132; Лившиц В.А. Согдийские тексты, документы и эпиграфика / В кн. Источниковедение Кыргызстана (с древности до XIX в.). – Бишкек: Илим, 2004. – С. 120–121.

²⁴¹ Бу атама руний матнлардаги бағ га мос келиши мумкин.

архиви хужжатларида ҳам учрайди²⁴². Бу атамаларнинг аксарияти Тўн ябғу (618-630) ислохатлари даврида Суғдда жорий қилинган эди. Бундан ташқари Буғут ёдгорлигида бошқа манбаларда учраймайдиган $\gamma w\gamma\text{'}\gamma\text{'}$ ($\gamma\text{'}$ -)nt унвони (Б-2, 2, 12-қатор) ва орфографик шакли ноаниқ бўлган $\gamma w\text{'}$ nt атамаси (Б-2, 2-қатор, Б 3, 4-қатор) учрайди. Бизнингча, $\gamma w\gamma\text{'}\gamma\text{'}$ ($\gamma\text{'}$ -)nt < $\gamma w\gamma\text{'}\gamma\text{'}$ t бўлиб, “қўрқапат” – туркча “қўриқламоқ” ва суғдий “пат – бошчи” маъноларидан “соқчилар бошлиғи” ёки “тан соқчи” мазмунини берса, $\gamma w\text{'}$ n эса, тархан ёки тархун унвонлари варианты ҳисобланади.

Ёдноманинг суғдийлар тили ва ёзувида битилиши жуда катта аҳамият касб этади. Бу Марказий Осиёга хос бўлган этномаданий жараёнларни турк-суғд муносабатлари мисолида ўзида акс эттиради.

603 йилда то Турк хоқонлиги Шарқий ва Ғарбий қисмларга бўлингунича ҳам суғдийлар Биринчи Турк хоқонларига хизмат қилишни давом эттирганлар. Жумладан, Дулан-хоқон (588-600)нинг маслаҳатчиси Ан (бухоролик) Суй-цзе бўлиб²⁴³, у хоқоннинг Хитой тажовузига қарши чоралар кўришга чақирган. Чунки суғдийлар азалдан Турк хоқонлигининг мустақил сиёсат юритиши ва минтақада етакчи бўлишидан манфаатдор эдилар. Шу боис улар Хитойнинг хоқонлик ички ишларига аралашувига қаршилик қилганлар. Аммо Турк хоқонлиги Сивар (581-587) ва Чўрбуға (587-588) хоқонлардан то Тўнга Турон давригача (588-600) 20 йил давомида Суй сулоласи тузоғига тушиб, парчалана борди. Оқибатда 603 йилда ягона Турк хоқонлиги икки мустақил Шарқий ва Ғарбий қисмларга бўлиниб кетди²⁴⁴. Қолаверса, 600 йилда император Вэн-ди – Ян Цзян хоқон Тўнга Туронни мағлуб этишда хитойлар хизматига ўтган турк шахзодаси (?) Кимин Тўра ёрдамидан ҳам фойдаланди. Тўнга Туроннинг мағлуб бўлиши хоқонлик бошқарувида ўзгаришга олиб келди. Хусусан, 600 йилда Гарду хоқон - Билга Гарду давлатни ўз қўлига олди. Кимин Тўра яна хитойлар ёрдамида Билга Гардуга қарши зарба берди. Куқунордаги жангда Билга Гарду ҳалок бўлди. 603 йилдан Кимин Тўра хоқон сифатида ҳокимиятга келди. Бироқ шарқий турклар унга бўйсуннишдан бош тортдилар²⁴⁵. Унинг даврида Хитойнинг хоқонлик ички ишига аралашуви кучаяди. Яна суғдийлар хоқонлик манфаатини ҳимоя қилиб чиқадилар. Бу ҳолатни 607 йилда Ғарбий ўлка (Шарқий Туркистон) ноиб сифатида суғдийларнинг ўлкадаги фаолиятини кузатган, туркларга қарши режаси барбод бўлиб, император Ли Пэнга нома юборган Пэй Цзюй ахбороти орқали ҳам англаб олса бўлади. У ўз саройига жўнатган номасида: “Турклар соддадил бўлганликлари учун узокни кўролмайдилар ва улар орасига нифоқ солиш мумкин. Аммо улар ичидаги кўплаб суғдийлар ўта айёр ва муғомбирдирлар. Ўшалар туркларга ўргатиб, йўналтириб туради. Айниқса, улардан бири Ши-ши ху-сининг режалари риёкор, у Шиби-хоқондан унумли фойдаланади”, - деб ёзган эди²⁴⁶. Ши-ши ху-си Шиби хоқон²⁴⁷ (609-619) саройида юқори мавқе эга бўлган. Бу даврида суғдийларнинг хоқонлик саройидаги ўрни ҳақида Хитой императори Тайцзунга: “Хоқонлар ўз туркларидан ажраб, ху (суғдий)ларга ишонч билдирмоқда” ва “улар доимо ху (суғдий)ларга қулай шароит яратади ва ўз

²⁴² СДГМ II. – С. 222

²⁴³ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 143–144.

²⁴⁴ Первый Тюркский каганат и его значение для истории Восточной Европы // Татарская археология. – 1997. – №1. – С. 23–30; Его же. Первый Тюркский каганат и его значение для истории Восточной Европы // Историческая археология. Традиции и перспективы. – М., 1998. – С. 346–348.

²⁴⁵ Тургун Алмас. Уйгурь. Кн.1. – С. 89.

²⁴⁶ Кляшторный С.Г. Древнетюркская письменность и культура Центральной Азии. – С. 258; Liu Ma-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turkan (Tu-kue). – Bd. II. – P. 87–88.

²⁴⁷ Бошқа манбаларда Шарқий Турк хоқони Сивар хоқон: қаранг. Тургун Алмас. Уйгурь. Кн. 1. – С. 144.

кабиладошларига беътибор”, каби маълумот юборилган”²⁴⁸. Аммо Хитойнинг Шарқий Турк хоқонлиги ички ишларига аралашуви тўхтамади.

Туркларнинг барча кучлари шарқда Ишбара хоқон ва ғарбда Истамининг вориси Гарду Бўка хоқонлар (576-587) атрофига бирлаша борди. Гарду Бўка Истами эгаллаган ҳудудларни яна кенгайтириб, давлатни мустақкамлади. Бу даврда у шарқдаги низоларга аралашиб, айрим хоқонларни қўллаб турди. Курашларда тўртта даъвогардан учтаси ҳалок бўлгач, Гарду Бўка ўзини шарқий туркларнинг ҳам ҳукмдори деб эълон қилди (587-603)²⁴⁹. Аммо бу ҳам ягона Турк хоқонлигини барқарорлигига қафолат бўла олмади.

603 йилда, қудратли ва минтақада етакчи бўлган Биринчи Турк хоқонлиги ўзаро низолар ва “узоқни кўролмаслик” оқибатида бўлиниб кетди. Шундай бўлса-да, **Шарқий Турк хоқонлиги** ўзини тиклаш имконига эга эди. 609 йилда Кимин Тўра вафот этгач, тўнғич ўғли Сивар (Буғут ёдгорлигида Нивар /Зивар - А.О.) хоқон даври (609-619)га келиб бу давлат қўшини сони деярли бир миллионга етди²⁵⁰. Бу Суй империясига қарши ҳаракат қилишга қодир катта куч эди.

618 йилда Хитойдаги Суй сулоласи ўрнини Тан сулоласи эгаллади. Унинг биринчи императори Ли Юань²⁵¹ (618-629)га Сивар хоқон Чанъан шаҳрини эгаллашда қўмаклашгани боис император Ли Юань дастлабки йилларда ўзини Сивар хоқонга тобе, деб ҳисобларди. Аммо 619 йилда Сивар хоқон вафот этиб, тахтни Чулук хоқон эгаллагач, Хитой маликаси Йе Чин Тан ҳукмдорлари топшириғига кўра, 621 йилда Чулук хоқонни заҳарлаб ўлдирди. Шарқий хоқонлик тахтига келган Қора хоқон (Қоло кэхан) (621-630) 622 йилда бир неча юз минг қўшин билан Хитойга юриш қилиб, Хитойни ўзга бўйсинтирди. Император Ли Юань ўз элчиси орқали тинчлик сулҳини тузишга эришди. Бу битим Қора хоқонни тўхтатмади. 626 йилда у Чанъандан 40 саржин узоқликкача бўлган ҳудудларни эгаллади. Янги император Ли Шимин совға-саломлар эвазига пойтахтни сақлаб қолди. Шу билан бирга у туркларга қарши кураш йўлларини излай бошлади. 627 йилдаги қаҳатчилик хоқонликдаги ички низо ва ғалаёнларни кучайтирди. Уйғурлар кўзғолонини бостириш учун 628 йилда Сиварнинг ўғли Тўри ва Қора хоқоннинг ўғли Його (Йукук) шадни юз минг қўшин юборилди. Аммо бу қўшин уйғур ҳукмдори Пасо қўшинларидан мағлубиятга учради. Уйғур ва телеларнинг сиртардуш тармоғи Сеяньто – Сиртардуш хоқонлигини вужудга келтирди. Бу давлатни Тан империяси тан олди²⁵². Бу янги хоқонлик 628 йилдан 646 йилгача фаолият кўрсатди холос.

629-630 йилларда Тан империяси шарқий турклар давлатини қулатишга жиддий киришди²⁵³. Император Тай Цзанг (626-649) турклараро ички низоларни кучайтирди²⁵⁴. Турклардан бўлган Чжиши Сили, Ашина Шэр ва Сиби Хэлиларнинг

²⁴⁸ Liu Mau-Tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken (T'u-kue). – Bd. II. – P. 87–88; Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники - как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964. – С. 118; Кляшторный С.Г. Древнетюркская письменность и культура Центральной Азии.– С. 258.

²⁴⁹ Мокрын В.П. Тюркский каганат. – С. 226.

²⁵⁰ Тургун Алмас, Уйғури. Кн 1. – С. 90–91; Манба: Ян Зижоу. Суй, Тан ва яна беш сулола тарихи бўйича узундилар. – Урумчи, 1978. – Б. 16.

²⁵¹ Ли Юань (566-635), 618 йилда Гаоцу номи билан тахтга ўтирган. Ганьсунинг Чанъан вилоятида, айрим манбаларга кўра, хитойлашган туркий оилада туғилган. Унинг аждодлари Ғарбий Вэй (535–557) сулоласи хизматида бўлишган. Қаранг: Хўжаев А. Буюк ипак йўли: тақдирлар ва муносабатлар. – Б. 171; Манба: Цихай (“Сўзлар денгизи”). – Шанхай, 1979. – Б. 856; Чян Бочюан, Ван Бингуа. Тунгсу Шинжян-ши (Оммабоп тилда баён этилган Шинжон тарихи). – Урумчи, 1986. – Б. 128.

²⁵² Тургун Алмас. Уйғури. Кн. 1. – С. 90-91; Хўжаев А., Хўжаев К. Қадимги ёзма манбаларда халқимиз ўтмиши. – Б. 24–27.

²⁵³ Малаевкин А.Г. Марионетки из рода Ашина // Восточный Туркестан и Средняя Азия. – М.: Наука, 1984. –С. 138–155.

²⁵⁴ Compareti M. Sogdiana Tarihine giriş. – S. 161.

Хитой томонига ўтиб кетиши²⁵⁵ турклар учун катта йўқотиш бўлди. Шарқий туркларга қарши Ли Цзин кўмондонлигидаги юз минг кўшин юборилиб, 629 йил ноябридаги Чоғай этагидаги жангда Қора хоқон мағлуб бўлди. Турк сардорларидан бири Ашина Суниш Қора хоқонни тутиб Ли Цзин кўлига топширди. Қорахон Чанъанга келтирилиб, у ерда 634 йили вафот этди. Бу хиёнат туркларга қимматга тушди. 630 йилдан 682 йилгача Шарқий Турк хоқонлиги Хитой вассалига айланди²⁵⁶.

Шарқий турклар Хитой асоратига тушган 630 йилда самарқандлик Кан Су-ми ва бухоролик Ан Ту-хан бошчилигида хоқонлик ҳудудига Суғддан беш минг киши олиб борилган. Эҳтимол бу куч шарқий туркларга ёрдам учун келган бўлиши мумкин. Чунки Ан Ту-ханнинг отаси Ан У-хуан бу даврда Шарқий Турк хоқони саройида хизматда бўлиб, элтабар унвонига эга эди. Маълумки, баъзан хитойлар суғдийларни турклар орасидаги бир қабила сифатида билганлар²⁵⁷. Бу илк ўрта асрларда суғдийларнинг нафақат ҳукмдорларнинг, балки бутун турк улусининг ажралмас қисмига айланиб улгурганини исботлайди. Шундан бўлса керак, Хитойнинг шарқий туркларга тажаввузи кучайган бир пайтда Кан Су-ми ва Ан Ту-ханлар бошчилигида суғдий кучларнинг етиб келиши иқтисоддан кўра кўпрок сиёсий аҳамият касб этган. Бу пайтда турклар суғдийларнинг ҳар томонлама кўмагига муҳтож эдилар. Турк-суғд иттифоқи бу вазиятда муҳим ҳисобланган. Шарқий Турк хоқонлигининг танг аҳволидан хабар топган Суғд томони ушбу гуруҳни юборган бўлишлари ҳам мумкин. Хитойлар бежизга суғдийларни “туркларни йўналтирувчи кучи”, - деб билмаган.

630 йилдаги Шарқий Турк хоқони Қора хоқоннинг мағлубияти билан бошланган таназул оқибатида минглаб суғдийлар ҳам Хитойга асир олиб кетилди. Улар асосан деҳқонлар, ҳунармандлар ва савдогарлар эди. Буюк Хитой деворининг бу томони - Ордосдаги суғдийлар эса Тан саройига мато етказиб, ўлпон тўлашга мажбур этилган²⁵⁸.

650 йилда Хитой вассаллигидан бош тортган, “кичик хон”лардан бири Чўби бошчилигидаги кўзғолон хитойликларни сергак торттирди. Бу давр ҳақида Култегин битигининг 9-10 қаторларида: “Турк фуқароси, барча халқ шундай дебди: давлатли халқ эдим, давлатим қани энди? Кимга давлатни эгаллаб беряпман? - дер экан. Хоқонли халқ эдим, хоқоним қани? Қайси хоқонга меҳнатимни, кучимни сарф қиляпман? – дер экан. Шундай дебди-ю барибир табғач хоқонга қарам бўлибди. Қарши бўлиб ўзини эплаб ва тиклаб ололмай, яна таслим бўлибди”, - дейилади. Хитой императорларининг турк кўшинларидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланганликлари ҳақида Култегин битигининг 8-қаторида: “Эллик йил меҳнати, кучини сарф қилибди. Шарққа – кун чиқарга Бўкли (шимолий Корея) хоқонига лашкар тортиб борибди. Ғарбга – Темир дарвозага лашкар тортиб борибди. Табғач хоқонга уларнинг давлатини, ҳукуматини олиб берибди”²⁵⁹, - дейилган. Бу сатрлар туркларнинг хитойликлар асоратига тушиб, оғир аҳволда қолганликларини исботлайди.

Асирлар Хитой деворининг нариги томонига олиб ўтилди. Бўйсунмаган туркларнинг бир қисми Ғарбий Турк хоқонлиги ҳудудига – Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиёга, бир қисми шарқий уйғурларга келиб кўшилди. 639 йилда император Ли

²⁵⁵ Камалов А.К. Тюрки в раннетанском Китае: жизнеописание Чжиши Сыли, Ашина Шэр и Циби Хэли (VII-VIII) // Shigis. – 2006. – № 1. – С. 25–35.

²⁵⁶ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн.1. – С. 271.

²⁵⁷ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийский надпись из Бугута. – С. 144; Lie Mau Tsai Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost - Turken (T'u - kue). – Bd. I. – Pp. 68, 143, 196, 324.

²⁵⁸ Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – С. 94–100.

²⁵⁹ Раҳмонов Н. Турк хоқонлиги. – Б. 54.

Шимин шарқий туркларга Ашина Сирба – Ли Симани ҳукмдор этиб тайинлади.²⁶⁰ Бироқ бу “қўғирчок” ҳукуматни турклар тан олмади. Мустақиллик курашига 630 йилда Чанъанга асир қилиб келтирилган Сивар (Чулук)нинг кичик ўғли Кўршод бошчилик қилди. Турклар Кўршодни хоқон деб эълон қилишди. Аммо Кўршод ворисликка ўз жиянларидан бири таклиф этди. 639 йилнинг апрелида унинг гуруҳи Тан императори Ли Шиминни асир олишга ҳаракат қилди. Аммо режа амалга ошмагач, Кўршод саройга ҳужум қилиб, императорни асир олишга қарор қилди. Тенгсиз тўқнашувдан сўнг кўзғалончилар Вэйхе дарёси бўйида тор-мор этилди. Бу воқеа тафсилотлари Сима Гуаннинг “Хроника” (“Солнома”) асарининг 195-бетида Жун Гуаннинг 13-йилидаги воқеалар баёнида келтирилган²⁶¹.

Шарқий турклар Хитой асоратига қарши 658 йилда бош кўтарди. Бу сафар ҳам Тан ва туркий теле қўшинлари исёнчи Ашина Хэлуга зарба берди²⁶². Узоқ йиллик курашлар натижасида Ашина Незук давридан кейин (679-680) шарқий турклар мустақиллик учун жиддий кураш бошланди. Ашина сардорлари Ашина Низукни тахтга кўтардилар. Аммо у хитойлар билан жангда халок бўлди. Ўрнига сайланган Ашина Инан ҳам 681 йилда хитой жосуслари томонидан ўғирланиб, Чанъанда ўлдирилди. Турклар Қутлуғ бошчилигида қўшин тўплашди. Унинг маслаҳатчиси Билга Тўнюқуқ битигида шундай дейилади: “Турк халқи йўқ бўлмасин деб, халқ бўлсин деб, отам Элтариш хоқонни, онам Элбилга хотунни тангри ўз мартабасида тутиб юқори кўтарган экан. Хоқон отам ўн етти эр билан четга чиқиб кетган”. Хитой зиндонларида ётиб, ҳатто император саройида хизмат қилишга эришган Тўнюқуқ Хитой армиясининг заиф томонларини яхши биларди. Қутлуғ қўшинлари Тўнюқуқ битигида кўрсатилишича, “икки қисм отлик, бир қисми пиёда эди. Етти юз кишини уюштирадиган улуғи шад эди”. Қутлуғ қўшинлари сони ўн икки минг кишига етди²⁶³. 682 йилда сардорлар уни тахтга кўтарди. Хитой билан жанглар зафар билан тугади. Шарқий Турк хоқонлиги тиклангач, Ашина Қутлуққа Элтариш – “элни тикловчи” унвони берилди²⁶⁴. Бу озодлик курашида турклар қаторида суғдийлар ҳам иштирок этган эди. Юқорида айтилган Кан Су-ми ва Ан Ту-ханлар бошчилигида хоқонликка келган суғдийлар ва бу ҳудудда асрлар давомида яшаётган суғдийлар бу воқеаларга бефарқ қараб тура олмас эди. Чунки хоқонликнинг тикланиши ҳар жиҳатдан минтақадаги иқтисодий ва сиёсий вазиятга ижобий таъсир этарди.

Суғдийларнинг озодлик курашидаги иштирокини 692 йилда Шарқий Турк хоқони бўлган Қапоғон (Мочжо)нинг Хитой девори ичкарасидаги суғдийларни қайтариш мақсадида ҳарбий куч ишлатиб, суғдийларнинг авлодларини олтмиш йиллик тутқинликдан сўнг ортга қайтаришга муваффақ бўлганлигида²⁶⁵ ҳам кўриш мумкин. Бунда турк аслзодаларидан бирининг куёви Ан Ян-ян каби суғдий саркардалар жонбозлик кўрсатишди²⁶⁶. Бу улар ўзаро бир-бирларининг тақдирига бефарқ бўлмаганлигини ва турк-суғд муносабатларининг сиёсий аҳамият касб этганлигининг исботидир.

Хитойга олиб кетилган суғдийларнинг айримлари Тан империяси хизматида тортилиб, ҳатто юқори лавозимларга эришишга ҳам муваффақ бўлди. Лоянг шаҳридан топилган Кан Можи исмли суғдий ҳарбий амалдорнинг қабри ва ундан

²⁶⁰ Хўжаев А., Хўжаев К. Қадимги ёзма манбаларда халқимиз ўтмиши. – Б. 29.

²⁶¹ Тургун Алмас. Уйғуры. Кн.1. – С. 91–94; Эрол Гунгўр. Тарихда туркий давлатлар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – Б. 7-8.

²⁶² Малявкин А.Г. Марионетки из рода Ашина. – С. 142.

²⁶³ Раҳмонов Н. Турк хоқонлиги. – Б. 56; Эрол Гунгўр. Тарихда туркий давлатлар. – Б. 8.

²⁶⁴ Тургун Алмас. Уйғуры. Кн.1. – С. 96.

²⁶⁵ Кляшторный С.Г. Древнетюркская письменность и культура Центральной Азии. – С. 258. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: тексты и исследование. – Новосибирск, 1989. – С. 111. Тургун Алмас. Уйғуры. Часть 1.– Алма-Ата, 1993. – С. 144.

²⁶⁶ Зуев Ю.А. Ранние тюрки. – С. 159.

топилган ёзма маълумотлар²⁶⁷, Тан саройидаги суғдийларнинг юксак мартабасидан далолат беради. Элтариш ўрнини эгаллаган Мочжо – Қапоғон хоқон даврида (692-716) яна туркларнинг хитойликлардан устиворлиги таъминланди. Шимолий Хитойда турклар ҳукмронлиги ўрнатилди²⁶⁸. 716 йили Қапоғон хоқон уйғурларнинг бойирғу қабиласи пистирмасига тушиб халок бўлди. Шарқий Турк хоқонлиги тахтига Элтариш ўғиллари Култегин ва Могилянлар келди. Улар бош-бошдоқликка чек қўйдилар²⁶⁹. Култегин ўз акаси Могиляни “Буюк хоқон” ёки Билга хоқон деб улуғлади. Билга Тўнжуқ эса Билга хоқон саройида хизмат қилди. Култегин эса лашкарбоши этиб тайинланди²⁷⁰. Ака-укалар ўртасидаги бу мураса ички низоларга барҳам берган ва душман олдида давлат қудратини оширган.

Шарқий Турк хоқони Ашина Билга Қутлуғ даврига (734-741) келиб, хоқонликнинг отлиқ қўшинлари сони 220 мингга етди. Тан империяси ўз шимолий чегарасида 400 минг қўшинни сақлаб туришга мажбур бўлди²⁷¹. Аммо бу ҳолат узок давом этмади. Ўзмиш (742-744) ва Бўлмиш (744-745) хоқонлар даврида Шарқий Турк хоқонлиги аввалги қудратини йўқотди.

Биринчи Турк хоқонлиги эллик йил (552-603) бутун минтақада етакчи бўлиб ўз бошидан саккизта ҳукмдорни ўтказган бўлса, Шарқий Турк хоқонлигинингда 140 йиллик (603-745) тарихида 21 ҳукмдор алмашди. Фарба хоқонлик Истеми ябғу хоқондан (552-576) то Ашина Ўн Ўқ (738-742) давригача 24 ҳукмдор алмашиб, бу давлат 190 йил яшади. VIII аср 40-йилларида бир пайтлар ягона бўлган Биринчи Турк хоқонлиги ва унинг ворислари Шарқий ва Фарбий Турк хоқонликлари тарих саҳнасида тушди. Аммо минтақа сиёсий майдонига янги турк давлатлари кириб келди. Суй ва Тан сулолаларининг туркий давлатчиликни батамом тугатиш ҳаракатлари зое кетди. Туркийларнинг деярли икки аср минтақада етакчилик қилишларида яқин иттифоқчиси Суғд ва суғдийлар билан сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан муносабатлари муҳим ўрин тутган. Турк-суғд муносабатлари нафақат сиёсий, ижтимоий-иқтисодий манфаатлар орқали, балки асрлар давомида шаклланган қон-қардошлик алоқалари орқали ҳам ўз аҳамиятини кўрсатди. Туркийлар учун суғдийлар азалий биродар, ишончли иттифоқчи, энг собит ҳамкор бўлиб қолди. Илк ўрта асрлар учун феномен бўлган, тарихи ва тақдири муштарак боғланган турк-суғд этномаданий симбиоз ҳолати ҳукм сурарди.

Шу тариқа, милодий биринчи минг йилликнинг иккинчи ярмида Ашина авлодлари асос солган Турк хоқонлиги жаҳон тарихида ўз муносиб ўринига эга бўлди. VI аср ўрталарида бу давлат минтақада янги сиёсий куч сифатида майдонга чиқди. Мавжуд шарт-шароитлар Марказий ва Ўрта Осиёда яшаган турли этник қатламлар, хусусан, туркийлар ва суғдийлар орасида миграцион, интеграцион жараёнларни кучайтирди. Биринчи Турк хоқонлиги ўзидан аввалги кўчманчи давлатлар (Хуннлар, Кидарийлар, Хионийлар ва Эфталийлар)дан фарқли маъмурий бошқарув тизимини ташкил этишда, ички ва ташқи сиёсий фаолиятда, иқтисодий тараққиётда ва маданий ҳаётда катта ўзгаришларни амалга оширишиб, ўтроқ халқлар билан яқин алоқаларга киришди. Бу эса 552-603 йиллар давомида Биринчи Турк хоқонлигини мустақил сиёсатга эга, иқтисодий юксак ва ҳарбий салоҳиятли минтақада етакчи давлатга айлантирди. Бунда уларга Суғд ва суғдийлар катта ёрдам кўрсатгани эътирофга лойиқдир. Жумладан, Бумин хизматидаги Аньнапанто, Дулон (Турон) хизматидаги Ан Суй-цзе, Истеми хизматидаги Маниах кабилар ўз

²⁶⁷ Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Б. 217.

²⁶⁸ Гафуров Б.Г. Тажик. Кн.1. – С. 271.

²⁶⁹ Эрол Гунгўр. Тарихда туркий давлатлар. – Б. 9.

²⁷⁰ Раҳмонов Н. Турк хоқонлиги. – Б. 57–58.

²⁷¹ Тургун Алмас. Уйғур. Кн. 1. – С. 96–97.

фаолиятлари билан туркий давлатчилик тараққиёти учун хизмат қилганлиги кузатилади. Аммо 603 йилда хоқонлик икки давлатга ажралди. Бу минтақа сиёсий харитасига муайян ўзгаришлар олиб кирди. Асосан ўтроқ аҳоли жамланган Ғарбий Турк ябғулиги ўз эътиборини Византия ва Эрон билан муносабатларга қаратган бўлса, аксарияти кўчманчи бўлган Шарқий Турк хоқонлиги Хитой билан кескин муносабатлар гирдобидида қолди. Шундай бўлса-да, VI асрдан кейинги даврда Турк хоқонликлари Буюк Ипак йўлида назорат ўрнатишга эришдилар. Бунда Маниах, Эсхил, Тағма Тархон каби суғдий ва туркий дипломатларнинг хизматлари беқиёсдир. Қолаверса, Турк хоқонлиги ва ундан кейин вужудга келган туркий давлатлар минтақада кечган тарихий жараёнларда иштирок этган турли-туман этнослараро азалий симбиоз, маданиятлар синкретлашуви ва этник ассимиляциялар ривожига ҳамда туркий давлатчиликнинг шаклланиши ва ривожига ҳам самарали таъсир кўрсатди.

1.3. Турк хоқонлиги ва Суғд алоқаларининг характерли хусусиятлари ва эволюцияси

Жаҳон тарихида Турк хоқонлигининг ўзига хос ўрни ҳақида В.В. Бартольд: “Мўғулларга қадар мавжуд бўлган кўчманчи империяларнинг энг қудратлиси турклар империяси эди”²⁷² деб ёзганида тамоман ҳақ эди. Зеро, тадқиқотчилар Марказий Осиё сиёсий харитасида турклардан аввалги эфталийлар даври²⁷³ Ўрта Осиё тарихидаги тушкунлик даври²⁷⁴ деб баҳолайди.

Турк хоқонлигининг Ўрта Осиёда қарор топиши ўз объектив ва субъектив асосларига эга эди. Биринчидан, Ўрта Осиё ва Турк хоқонлиги этнослари: рузие (юэчжи)лар, саклар, суғдийлар ва туркийлар хитой манбаларига кўра, умумий этник бирликка эга эдилар. Бу қавмлар мил. авв. II минг йилликда Каспий ва Орол денгизлари шимолий сарҳадларидан шарқ ва жануб томон кўчганлар²⁷⁵. Улар ўртасидаги муносабатлар эса савдо йўллари бўйлаб узлуксиз давом этган. Фақат тилда ўзгариш бўлган ҳолда, антропология ва урф-одатда умумийлик сақланган. Иккинчидан, сиёсий ва иқтисодий манфаатлар устуворлиги Турк хоқонлигининг Ўрта Осиёда ҳукмронлигини тезлаштирган. Шундан келиб чиқиб, туркларнинг Ўрта Осиёга юриши истило эмас, балки Марказий Осиёдаги туркий қабилаларнинг Ўрта Осиёга миграцияси²⁷⁶ деб баҳоланмоғи лозим. Турк хоқонлиги ўз навбатида улкан ҳудуддаги этносларнинг сиёсий, иқтисодий, этномаданий муносабатларини фаоллаштирди²⁷⁷. Бу жараёнда турк-суғд муносабатлари доирасида VI–VIII асрларда Шарқ ва Ғарб халқлари ўртасидаги маданий алмашувлар, минтақавий тараққиёт ва ҳамжиҳатлик таъминланди.

²⁷² Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – С. 181.

²⁷³ Эфталитлар давлатини Сосонийлар билан тинимсиз урушлар заифлаштирди. Уларнинг маҳаллий ўтроқ аҳолига сингишиб кетиши ҳам осон кечмади ва Ўрта Осиёнинг маҳаллий мулкдорлари ва йирик савдогарлари билан мустаҳкам алоқа ўрнатмадилар. Маниахнинг Византия императори Юстинан II га жавоби: “Улар (эфталийлар) шаҳарларда яшовчи қабилалардир, жаноби олийлари”, - дейишида катта маъно бор эди. Буларнинг барчаси Турк хоқонлигининг минтақада янги тартиб ўрнатишини қонуниятга айлантди. Эфталийлар даври (V аср ўрталаридан VI аср охири)да шаҳарлар таназули кучайиб, аҳоли нуфузи камайиб, ҳунармандчилик ва савдо сустлашгани кузатилади. Иқтисодни Сосонийлардан қўлга киритилган ўлпонлар ва ўлжалар қоплади. Бу ички иқтисодий тараққиёт аҳамиятини камайтди. Хоразм, Бухоро ва Нахшаб каби вилоятларда деҳқончилик инқирози йирик кишлок ва шаҳарларнинг хувиллашига олиб келди. Шунга қарамай Эфталитлар давлати минтақада нисбий осойишталикни таъминлаб, Ўрта Осиёни Сосонийлар хуружидан сақлаб қолди. Қийин кечсада, пратотурк деб тахмин қилинаётган эфталийларнинг айрим гуруҳлари ўтроқлашиб маҳаллий аҳоли орасида ассимиляцияга учраб, этник жараёнларга таъсир кўрсатди.

²⁷⁴ Якубовский А.Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. – Б. 5–6.

²⁷⁵ Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Б. 214.

²⁷⁶ Зуев Ю.А. Западнотюркский каганат. В кн. История Казахской ССР. Том 1. – Алма-Ата, 1977. – С. 325.

²⁷⁷ Тургун Алмас. Уйгур. Кн. 1. – С. 79.

552 йилда аварларга зарба берган турклар Бумин – “Элхон” бошчилигида янги давлат – хоқонликка асос солинди²⁷⁸. Буминнинг укаси **Истамига “ябғу”** унвони билан хоқонликнинг ғарбий қисми бошқаруви топширилди. 554 йилда уйғурлар бўйсундирилиб, сўнг нушиби, дулу ва туркаш қабилалари ҳисобига хоқонлик қўшини сони юз мингга етди²⁷⁹. Бу ҳарбий ҳаракатлари учун катта имкон берди. Истами ябғу “ўн ўк” қабилалари хоқонига айланди²⁸⁰. Унинг тасарруфига дастлаб Еттисувдан Сирдарёнинг ўрта оқимигача бўлган ҳудудлар кирган эди²⁸¹.

Истами кейинчалик ўз давлатининг ҳудудларини кенгайтириш мақсадида, Эфталийлар давлатининг марказига юриш бошлади. Бу ҳаракат суғдийлар ва туркийларнинг ҳамкорлигини тақозо этарди. Мазкур воқеалардан хабар топган Биринчи Турк хоқони Мухан (554-574) 554 йилда сосонийлар шоҳи Хусрав I Анушервон (531-579) ҳузурига ўз элчиларини юбориб, эронликларнинг эфталийлар билан бирлашишига йўл қўймасликка ҳаракат қилганди. Аммо элчилар бу вазифани бажара олмайдилар, чунки эфталийлар подшоси Гатифар буйруғи билан элчилар тутилиб, ўлдирдилади. Шундай бўлса-да, турклар эфталийларга қарши Эрон билан иттифоққа эришди²⁸². Арман муаррихи Себеос “тетал (эфталий)лар устидан ҳукмронлик қилган буюк подшо” Истами ва Хусрав I Анушервон ўртасида сулолавий яқинлик ўрнатилди. Анушервон Истамининг Қайин исмли қизига уйланди²⁸³, - деб қайд этган эди.

555 йилгача Истами томонидан Сирдарёдан Орол денгизи то Хоразмгача чўзилган ҳудуд қўлга киритилиб²⁸⁴, Афригийлар Хоразми хоқонлик вассалига айланди²⁸⁵. Бироқ туркларнинг ҳарбий салоҳиятини, Менандр маълумотиغا кўра, эфталийлар тўла англаб етмаган эдилар²⁸⁶. Бу пайтда турклар ҳал қилувчи ҳаракатларга ҳозирлик кўрарди.

Айни вақтда эфталийларнинг сосонийлар билан муносабатлари ҳам чигаллашиб кетди. Хусусан, улар эфталийларга тўловларни етказишдан бош тортиб²⁸⁷, 554 йилдан эфталийларга қарашли Хуросон ва жанубий Бақтрияни эгаллашга киришди. Истами ябғу эса эфталийларни Торим водийсидан сиқиб чиқарди²⁸⁸. Эфталийлар иккита куч ўртасида қолган эди.

558 йилдан Мухан хоқон қўшинлари Текес водийсидан ўтиб, Еттисув орқали Ўрта Осиёга кириб келиб, илк уринишдаёқ Темир Қапуғ – Бузғола доvonига етиб борди. Бу ҳақда Култегин битиги 2-3 қаторларида: “Илгару Қадыркан йышқа (Хинган тоғи, Онон, Керулен дарёлари ҳавзаси) теги, киру Темир қапыққа теги қонтурмиш. Икин ара иди оқсыз Кўк Турк анча олурур эрмиш” – “Шарқда Қодиркан водийси қадар,

²⁷⁸ Маликов А. Тюрки в Среднеазиатском Междуречье в VI–VIII вв. (по археологическим и письменным источникам). – Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Самарканд, 2000. – С. 7.

²⁷⁹ Тургун Алмас. Уйғуры. Кн.1. – С. 81–82.

²⁸⁰ Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности / Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.). – С. 52; Феофилакт Симикатта. История / Пер. С.П. Кондратьева. – М.: ИВЛ, 1957. – С. 159–161.

²⁸¹ Маликов А. Тюрки в Среднеазиатском Междуречье в VI–VIII вв. (по археологическим и письменным источникам). – С. 9.

²⁸² Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 1. – С. 82; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 272; Marşak B.I. Türkler va Suğdlular. – S. 170–171.

²⁸³ Мокрынин В.П. Западнотюркский каганат и вассалы // Этнические и историко–культурные связи тюркских народов СССР. – Алма–Ата, 1976. – С. 73–74; Его же. К вопросу о тюрко-согдийской интеграции VI–VIII вв. / Из истории дореволюционного Киргизстана. – Фрунзе: Илим, 1985. – С. 152–154; Его же. Сирийские и армянские источники / Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.). – Бишкек: Илим, 2004. – С. 71–72.

²⁸⁴ Баратова Л. Турк хоқонлиги ва унинг Ўрта Осиё давлатлари билан ўзаро алоқалари. – Б. 46.

²⁸⁵ Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности / Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.). – С. 52. Феофилакт Симикатта. История. – С.159–161.

²⁸⁶ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 271; Vaissière de la È. Histoire des marchands sogdiens. – Paris: College de France, 2004. – P. 211–213.

²⁸⁷ Дьяконов М.М. Очерки истории древнего Ирана. – М., Наука, 1961. – С. 309–315, 321.

²⁸⁸ Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 1. – С. 82.

ғарбда Темир Дарвозагача манзил қилдирганлар. Иккаласининг орасида танобсиз ерга эга бўлиб, Кўк Турк шу тариқа ўтирган экан”, - дейилади²⁸⁹. Сосоний шоҳи Хусрав I турклар билан алоқани боғлади²⁹⁰. Туркларнинг ҳаракати уни ҳавотирга солган эди.

562 йилда Мухан хоқон эфталийларни бартараф этишни Истами ябғуга топшириб, ўзи пойтахт Ўтуканга қайтди.²⁹¹ Истеми эса ҳарбий ҳаракатларни давом эттирди.

Бу даврда Турк хоқонлиги сиёсий жиҳатдан минтақадаги вассал мулклари билан алоқаларни яхшилади. Кул тегин битигининг 52-қаторида: “Қурыйа кун батсықдағы Соғд, Барчакар, Буқарақ улус, бадунта Нанг Сангун, Оғул тарқан келди” – “Жанубий-ғарбдаги Суғд, Барчакар, Бухоро эли (ва) халкидан Нанг Сангу (ва) Ўғул тархон келди” жумлалари²⁹², Суғднинг Турк хоқонлиги билан тўғридан-тўғри дипломатик алоқалар ўрнатганлигидан далолат беради. Аммо барча ҳудудлар ва қабилалар хоқонлик билан мураса қилмади. Айрим маҳаллий туркийларнинг бир қисми, аварлар томонига ўтиб кетди²⁹³. Бу Баёнхоннинг Авар хоқонлиги ҳарбий қудратини оширди.

563 йилда сосонийларнинг Балхга ҳужум бошлаши туркларнинг Парак водийси – Чочга кириб келишини тезлаштирди. Турк хоқонлиги эгаллаган ҳудудлар бошқарувни маҳаллий ҳукмдорларга қолдириб, ўзлари аввалги позицияларига қайтган эди. Бундан фойдаланган эфталийлар подшоси Гатифар туркларга зарба бериш мақсадида Бухоро яқинида Балх, Хутталон, Шуғнон, Вашгирд, Термиз, Омул ва Замдан қўшин тўплаб жангга ҳозирлик кўрди. Саккиз кунлик жангда эфталийлар тор-мор этилди. Чағониённинг эфталий ҳукмдори ва янги подшоси Фаганиш Чағониёнга кириб келган Сосоний шоҳи Хусрав I ҳокимиятини тан олиб, вазиятни чигаллаштириб юборди. Натижада Сосонийлар ва турклар ўртасида музокаралар²⁹⁴ бошланди. Томонлар Эфталийлар давлатига барҳам бердилар.

Турклар эфталийларга тегишли Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиёни, сосонийлар эса Хуросон ва Балхни қўлга кириши Ипак йўлига эгалик қилиш учун иттифоқчилар ўртасида курашга сабаб бўлди. Бу масалага савдода етакчи суғдийларнинг муносабати муҳим эди. Суғдийлар туркийлар билан қардошлик аънанасига содиқ ҳолда хоқонлик манфаатларига хизмат қилди. Хоқонлик эса суғдийлардан бу масалада маслаҳат, иқтисодий иштирок ва кўмак кутарди. Чунки суғдийлар орқали савдо йўлларида назоратни қўлга олиш мумкин эди. Аммо Ғарбга борадиган қарвон йўллари Эрондан ўтарди. Турк хоқонлиги Византия билан Эрон ҳудуди орқали, Эрон Хитой билан Ўрта Осиё орқали боғланиши томонларни мураса қилишга ундарди. Туркларнинг Византия билан яқинлашиши Эронни мушкул аҳволга солди. Натижада “иттифоқчилар ўртасида сиёсий ва иқтисодий қарашларда зиддият кучайди”²⁹⁵. Суғдий савдогарларнинг Эрон орқали ҳаракати чекланди. Улар Турк хоқонлиги мадади билан бу муаммони ҳал этишлари мумкин эди холос.

Аммо минтақадаги вазият Турк хоқонлиги, хусусан марказдан мустақил²⁹⁶ Ғарбий ябғулик ҳукмдори Истами, вориси Тардунинг (576-603) ва Сосонийлар ҳаракатига

²⁸⁹ Абдурахмонов Н. Қадимги туркий матнлар юзасидан амалий машғулотлар. – Самарқанд, 2001. – Б. 35.

²⁹⁰ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 272.

²⁹¹ Тургун Алмас. Уйғури. Кн. 1. – С. 82.

²⁹² Абдурахмонов Н. Қадимги туркий матнлар юзасидан амалий машғулотлар. – Б. 46.

²⁹³ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 27; Теофилакт Симикатта. История. – С. 159–161.

²⁹⁴ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 272.

²⁹⁵ Тургун Алмас. Уйғури. Кн. 1. – С. 83; Vaissière de la È. Histoire des marchands sogdiens. – P. 206.

²⁹⁶ Кляшторный С.Г. Генеалогия и хронология западноюркских и тюркешских каганов VI-VIII вв. / Из истории дореволюционного Киргизстана. – Фрунзе: Илим, 1965. – С. 164.

боғлиқ эди²⁹⁷. Улар даврида Ғарбий Турк ябғулиги минтақа учун Сосонийларга қарши курашга киришди.

Турк хоқонлиги ва Сосонийлар муносабатлари бузилиши, хоқонликнинг Византия билан алоқаларни яхшилашга ундади. Хоқонлик элчиси Маниахнинг Византияга сафари натижасида келишилган ахдлашувдан кейин 569 йили Хуросонда Сосоний қўшинларига зарба берилди. Сосонийлар ва Турк хоқонлиги ўртасидаги сулҳга (570 йил) кўра, Сосонийлар туркларга 40 000 рум олтин тангаси миқдоридан тўлов тўлайдиган бўлди²⁹⁸. Византия муҳаррихлари Феофилакт Симокатта ва Феофан маълумотларига кўра, сосонийлар бу битимдан сўнг Византияга ҳужум қилиб, ундан тушган ўлжанинг бир қисмини “туркларга тўлов”га сарфлаганлар. 571-588 йиллар орасида хоқонлик ва Сосонийлар ўртасида нисбий тинчлик ўрнатилди²⁹⁹. Минтақада Турк хоқонлиги қудрати Мухан хоқон ва Истами ябғу сиёсати натижасида янада мустаҳкамланди.

574 йилда Мухан хоқон ва 576 йилда Истами ябғу вафот этди. Хоқонлик ҳукмдорларидан бири Чўрбуға – Қорачўрин (587-588) 588 йилда Тохаристонни эгаллаб, Ҳиротга етиб борди. Эронга қарши бу курашда эфталитлар турклар билан иттифоққа бирлашди³⁰⁰. Бироқ, Баҳром Чўбин бошчилигидаги сосонийлар билан жангда Қорачўрин ҳалок бўлди. Ўғли Бармуд тегин асир тушишиб, Термиз яқинида сулҳ имзоланди³⁰¹. Турк хоқонлиги Сосонийларнинг шартларини қабул қилди. Пойкентда олинган ўлжа Хусрав I нинг ўғли Хурмузд Туркзодага жўнатилди³⁰².

Ғарбий Турк ябғу-хоқонлигини 576 йилдан 583 йилгача Билга Тарду мустақил бошқарса-да, сиёсий устунлик Шарқий Турк хоқонлигида эди. Шу боис Тарду 600-603 йилларда икки хоқонликни Шарқ ва Ғарб хоқонликларини бирлаштиришга эришди. Ғарбий ябғуликни Муханнинг ўғли Апа Тўраман (Апа Дабалян) (576-593) ва 600 йилдан Инал хоқоннинг набираси Чўлу хоқон мавжуд анъанага мувофиқ биргаликда бошқардилар³⁰³. Мана шу даврдан Хитой манбаларида Шарқий ва Ғарбий хоқонликлар мустақил Dong Tu-jue – Шарқий турклар, Xi tu-jue – Ғарбий турклар³⁰⁴ сифатида келтирилади.

603-611 йилларда Ғарбий Турк хоқонлигини Чўра ябғу-хоқон бошқарди. Бу давлат ҳудудига Или водийси ғарби, Ўрта Осиё, Балх ва Ҳирот вилоятлари кириб, Исфижоб яқинидаги Мингбулоқ ёзги қароргоҳ, Суёб қишки пойтахт қилиб танланди. Или дарёси шарқи Шарқий Турк хоқонлиги тасарруфига ўтди³⁰⁵, Ўтуқан унинг пойтахти бўлиб қолди. 611 йилда улар ўртасидаги тўқнашувда Чўра ябғу Сивар (Нивар) хоқон томонидан ўлдирилди. Аммо Ғарбий хоқонлик ўз мустақиллигини сақлаб қолди. Тахтга дастлаб Чўранинг амакиси Шегуй (Шихай) ябғу-хоқон (611-618), сўнгра ўғли Тўн ябғу (618-630) келди. Бу даврида давлат ҳудуди шимоли-

²⁹⁷ Бабаяр Г., Кубатин А. К вопросу монетного чекана Западно-тюркского каганата (на основе нумизматических материалов Ташкентского оазиса). – С. 97–105; Бобоёров Ф. Ғарбий Турк хоқонлигининг илк тангалари. – Б. 24–25.

²⁹⁸ Тургун Алмас. Уйғур. Кн. 1. – С. 85.

²⁹⁹ Мокрынин В.П. Сирийские и армянские источники / Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.) – С. 67; Пигулевская Н. (В.) История Иоанна Ефесского. Сирийские источники по истории народов СССР. – С. 137; Феофилакт Симокатта. История. – С. 77–78; Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – С. 47.

³⁰⁰ Тревер К.В. Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IV–VII вв. – С. 140.

³⁰¹ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 278–279; Тер-Мкртчян Л.Х. Армянские источники о Средней Азии. V–VII вв. – М.: Наука, 1979. – С. 57.

³⁰² Якубовский А.Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. – Б. 6.

³⁰³ Wang H. Apa Qaghan, Founder of the Western Turkish Khanate, the Splitting up of the Turkish Khanate and Formation of the Turkish Khanate // Social Sciences in China. – 1982. – № 2. – P. 124–132, 143–147; Golden B. Türk Halkları tarihi'ne giriş. Gev. O. Karatay, Karam. – Ankara, 2002. – S. 109.

³⁰⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. III. – С. 166, 178, 289; Chavannes Ed. Documents sur les Tou-kieu (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. 6. – СПб., 1903. – P. 219.

³⁰⁵ Суприненко Г.П. Китайские источники / Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.) – Бишкек: Илим, 2004. – С. 76.

шарқда Олтой, жанубда Амударё ва Хуросон, ғарбда Каспийга қадар кенгайди. Шегуи ябғу Сосоний шоҳи Хусрав II Парвез ва 576 йилда Билга Тардуш даврида аварлар масаласида бузилган Византия императори Ираклий I (610-641) билан алоқаларни тиклади³⁰⁶. Лекин бу муносабатлар аввалги даражага қўтарилмади.

616-617 йилда Смбаг Багратуни бошчилигида сосонийларнинг хоқонлик вассали бўлган эфталийларга қарашли Ҳирот, Бадгис, Таликон ва Балх вилоятларини талаш³⁰⁷ жавобсиз қолмади. 618 йилда тахтга келган Тўн ябғу Сосонийларга зарба бериб, эфталийларни ўз тасарруфида сақлаб қолди. Тўн ябғунинг ҳарбий салоҳияти, стратеглиги ва тактик маҳорати ҳамда давлат бошқарувидаги ислохотчилиги Мухан хоқонга тенглаштирилди. Унинг қўшини чап ва ўнг қанотдан иборат бўлиб, “осиёча” тизимга асосланганди. У 100 минг атрофида қўшинига шадлардан иборат қўмондонлар тайинланди. Қатъий интизом ва ҳарбий тартиб ўрнатилди³⁰⁸. Бу ябғулик кудратини яна бир қарра намоиш этарди.

Тўн ябғу 630 йилда Истами ябғу ва Бумин хоқон ворисларининг тахт учун кураши қурбони бўлди. Унинг ўғли Си ябғу отасининг қотили Билга Тардунинг (576-600) ўғли Баҳодир хоқонга зарба бериб, Ғарбий Турк хоқонлигини тиклади. Тахт учун курашлар туркий қабилаларини ҳар бири беш қабиладан иборат икки шахобча (Беш Нушиби ва Беш Тўлис (Дулу))га ажратиб юборди³⁰⁹. Беш Нушиби қабилалари Иссиқ кўл ғарбига, Беш Тўлис (Дулу) қабилалари шарқига жойлашди. Ҳар бир қабилла сардорига Улуғ Чўр унвони берилиб, улар иттифоқи умумий ном билан “Ўн ўк” деб аталди³¹⁰.

Турк хоқонлигидаги бундай иккига бўлиниш қадимий давлатчилик анъаналари билан боғлиқ эди. Бу икки қанот – “ўн ўк” қабилалар иттифоқи ўзаро ҳокимият учун курашиб, Ғарбий Турк ябғулигини заифлаштирди³¹¹. Бу Хитойнинг Суй ва Тан сулолаларини кучайтирди. Улар 630-682 йилларда аввал Шарқий Турк хоқонлигини, сўнг Ғарбий Турк ябғулигини қарам этишга киришди³¹². Бу ўринда уйғурларнинг Хитойга ён босиш сиёсати Турк хоқонликларини тор-мор этилишини тезлаштирди. 640 йилда Тан императори Ли Шиминь Ғарбий Турк хоқонлигига қарши Торим водийсидан ҳаракат бошлади. Хитойлар синовдан ўтган: “варварларни варварлар қўли билан бўйсиндириш” сиёсатини амалга оширди. Ғарбий туркларга қарши Ашина Тўр³¹³ бошчилигидаги Шарқий туркларнинг 100 минглик қўшинини, уйғурларнинг тўққиз уйғур қабилалар уюшмасидаги жибни қабиласидан бўлган Жебни Алп қўшини ва Тан империясининг Хоу Цзюньцзи бошчилигидаги қўшинлари ташланди³¹⁴. Улар Ғарбий Турк хоқонлигига қарашли Турфон ҳокимлиги (460-640), Бешбалиқ ябғулиги, 644 йилда Қорашарни, 648 йилда Кучар, Қашғар, Хўтан бекликларини эгаллади. 650 йилдан Ғарбий турклар Торим водийсини қўлдан чиқарди. Фақатгина Ашина Алп (651-658) Ғарбий туркларни бирлаштириб, узоқ йиллар душманга қарши кураш олиб борди. Юз минг кишилиқ Ашина Алп қўшинларини 657 йилда уйғур хоқони Баянхон ва хитой генерали Сяо Сье

³⁰⁶ Тургун Алмас Уйғури. Кн. 1. – С. 97.

³⁰⁷ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 279; Тревер К.В. Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IV–VII вв. – С. 142–143.

³⁰⁸ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – С. 60; Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1986. – С. 26–27; Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Наука. – С. 45–48.

³⁰⁹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. 1. – С. 289; Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – С. 294.

³¹⁰ Тургун Алмас. Уйғури. Кн. 1. – С. 97–98; Enoki K. Sogdiana and Hsiung-nu // CAJ. – 1955. – vol. I. – № 1. – P. 43–62.

³¹¹ Ходжаев А. Китайский историк о Средней Азии / Исследования по истории, истории науки и культуры народов Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1993. – С. 171.

³¹² Турган Алмас. Кн. 1. – С. 101–102.

³¹³ Ашина Тўр–Ғарбий ябғулик хоқони Чўра (600-611)нинг Хитойга қочиб ўтган ўртанча ўғли.

³¹⁴ Тургун Алмас. Уйғури. Кн. 1. – С. 99.

қўшинларини Чочгача таъқиб қилиб келди. Аммо Чоч хукмдори Инал Тархон Ашина Алпни душманга тутиб берди. Бу билан хитойларнинг Чочга кириб келишини олдини олмақчи бўлди. Тан империяси ўз хавфсизлиги учун буфер давлатчалар ташкил этиб, садокатли туркийлардан хукмдорлар тайинлади³¹⁵.

Айни шу пайтда Хитойнинг Суғдга ҳам таъсири кучайди. Суғд хукмдори Шишпир (650-655) ва Авархуман (650-675)лар Хитой билан муносабатда дипломатик йўлни тутдилар. Эхтимолки, Суғдда зарб этилган хитой намунасидаги тангалар Хитой тазйиқи остида чиқарилган. Суғд томони Тан императорлари саройига совға-саломлар юбориб туришга³¹⁶ мажбур бўлган. Шундай бўлсада, Хитой на Ғарбий Турк хоқонлиги ва на унинг вассаллари устидан назорат ўрната олмади. Ашина Алп ворислари³¹⁷ Ғарбий Турк ябғу хоқонлиги мустақиллигини сақлаб қолдилар. Ашина Қайди (699-704) ва Ашина Шан (704-711) даврида яна Хитой тазйиқи кучайди. Натижада 711-716 йиллардан Ғарбий Турк хоқонлиги бошқаруви ашина уруғининг нисбатан собитроқ тургаш авлодлари қўлига ўтиб³¹⁸, Чочдан то Бешбалиқ ва Турфонгача бўлган ҳудудларда тўлис (дулу) қабила иттифоқидаги **туркашлар хукмронлиги** ўрнатилди. Бу давлат ярим аср давомида 766 йилгача Тан империяси қўшинларининг Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистонга босқинига йўл қўймади. Шу билан бирга тургашлар ғарбий сарҳадларда янги истилочи арабларга қарши Бухоро, Суғд ва Чоч аҳолиси қўшинлари билан бир сафда жангларда қатнашди³¹⁹. Шу воқеалар замирида Ғарбий турклар, тургашлар ва суғдийларнинг мураккаб вазиятда юрт мустақиллигини сақлаш учун ҳарбий ва дипломатик чоралар қўллаганини кузатиш мумкин.

Минтақадаги мураккаб тарихий жараёнлар натижаси: 629 йилда Тибет давлати қарор топиши, 682 йилда Қутлуғ Элтариш Шарқий Турк хоқонлигини тикланиши, айниқса 654 йилдан арабларнинг Мовароуннахрга юриш бошлаши³²⁰ ҳам Хитойнинг ғарбга силжишини олдини олиб, Ўрта Осиёни Хитой экспансиясидан сақланиб қолди. Бунда 751 йилдаги Талас бўйида Гао Сяньчжи бошчилигидаги хитой қўшинига Зиёд ибн Солиҳ бошчилигидаги араб-ўртаосиё иттифоқининг берган қақшатқич зарбаи³²¹ нафақат ҳарбий, балки сиёсий аҳамият касб этди.

Минтақадаги сиёсий жараёнлар, 603-742 йиллар давомида мавжуд бўлган Ғарбий Турк хоқонлиги, Тургаш хоқонлиги ва Суғднинг ҳамжиҳатлигини намойиш этди. Ғарбий Турк хоқонлиги ва Суғд муносабати Ўрта Осиё тарихида муҳим воқеалик бўлди. Бу минтақадаги икки юз йил жадал кечган интеграцион ва этномаданий жараёнларни белгилаган “турк-суғд” даври маҳсули эди.

Ғарбий Турк хоқонлиги аҳолисининг ўтrockлашувига Еттисув ва Шарқий Туркистонга бориб жойлашган ўртаосиёликлар ижобий таъсир кўрсатди. Хунармандчилик ва савдо-сотик, деҳқончилик ривожланди. Суғдий савдогарлар турк зодогонлари молларини турли юртларда сотиб, уларнинг катта даромад кўришларига имконият яратди.

Ўрта Осиё ва Хуросонда туркий қатлам азалий-автохтон эди. Фақат хоқонлик турклари уларни умумий ном остида бирлаштириб, туркий қатлам салмоғини анча оширган эди. Табарийда Деҳистон, Кўҳистон ва Бадғис вилоятидаги туркийлар

³¹⁵ Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 1. – С. 100.

³¹⁶ Compareti M. Sogdiana Tarihine giriş. – S. 161.

³¹⁷ Ашина Алп ворислари: Ашина Миш (657/658 – 622), Ашина Буркин (662/666 – 666/668), Ашина Тўрчи (671 – 679), Ашина Низук Бек (679 – 680), Ашина Ёлчин (686 – 690), Ашина Хужуло (686 – 690) ва Ашина Ўн-ўк (694 – 699 йилгача).

³¹⁸ Ашина Ёлчин ва Ашина Хужуло ҳокимиятни бирга бошқаришган кўринади.

³¹⁹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 213–238; СДГМ, II. – С. 77–91.

³²⁰ Тургун Алмас. Кн. I. – С. 100.

³²¹ Хўжаев А. Талас жанги // Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 8-жилд. – Тошкент: Ўз МЭ, 2004. – Б. 240; Камалов А.Б. Тюрки и иранцы в Танской империи (618-907 гг.): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – С. 19.

арабларга қаттиқ қаршилик кўрсатган кучлар сифатида эътироф этилади³²². Минтақадаги Суғд, Чоч, Фарғона, Тохаристон маҳаллий турклари билан хоқонлик турклари ҳамда шарқий эроний тилли суғдийлар, чочликлар, фарғоналиклар ва тохарийлар умумманфаат йўлида бирлашганлиги эътиборлидир.

Турклар “Суғдни ўз уйларидай ҳис қилганлари”³²³ боис ҳам Суғд тупроғини Сосонийлар ва араб истилосидан ҳимоя қилди. Қолаверса, суғдийлар ҳам турк кўшинлари сафида умумий душманларга қарши курашларда иштирок этган эди³²⁴.

Дастлабки йилларда Биринчи Турк хоқонлиги маҳаллий ҳокимликларнинг ички бошқарувига аралашмади³²⁵. Хоқонлик маркази Ўрта Осиёдан олислиги боис, аввалида хоқонлар ўлкалардан йиғиладиган бож - ясоқ билан кифояландилар. Ҳатто маҳаллий маъмурий бошқарувга ҳам таъсир этилмади. Хоқонлик ўз вассалларини ҳимоя қилишни асосий вазифа деб, билди. Аста-секин вазият ўзгариб, Ғарбий Турк хоқонлиги давридан Ўрта Осиё мулкларига маъмурий бошқарув тизимида ябғу-хоқонлар ташқаридан кузатувчиси эмас, балки ички ҳаётда фаол қатнашчига айландилар³²⁶. Хусусан, бундай ички сиёсатни Тўн ябғу-хоқон амалга ошириб, туб маъмурий ислохатлар ўтказди. Натижасида ўлкалар маъмурий бошқарувида туркий унвонлар амалга киритилди. Ўз вазифаларига кўра, Ўрта Осиё мулкларига қуйидаги унвонлар: ябғу – хоқон ўринбосарлари ҳамда йирик қабила сардорлари; тегин – шаҳзодалар, тахт ворислари (Муғ архиви Nov. 3 ва Nov. 4 ҳужжатларидаги Уттегин (’wttkyn)³²⁷); шад – тегинлардан бўлиб, ўз кўшинига эга ҳарбий саркарда ва маълум бир ўлканинг ҳарбий ноиб; элтабар – тегиндан кейинги учинчи даражали маъмур; хотун – ҳукмдор хотини, малика; тудун – хоқон уруғидан бўлган, бўйсундирилган ўлкалар ҳокимияти фаолиятини назорат қилувчи ўлпон ва солиқ йиғимларини ташкиллаштирувчи ноиб (Муғ архиви А-14 ҳужжатида (td’wn) - Чоч тудуни³²⁸); тутуқ – ҳарбий маъмурият бошлиғи (Муғ архиви А-14 ҳужжатдаги (twttk) – Фарғона тутуғи³²⁹); тархон – элтабардан кейин турадиган маъмур (Муғ архиви А-13 ҳужжатида (tr’n)³³⁰); чўр (cwr) – хоқонликнинг ғарбий қисмидаги Ўн ўқ қабилар иттифоқига мансуб беш дулу (тўлис) уруғи ва бошқа йирик қабила уруғлари сардорлари унвони (Муғ архиви В-8 ҳужжатида Панч ҳокими sk’un cwr βytk” – Чакин чўр Билга Бичут ўғли³³¹); эркин – Ўн ўқ қабилалар иттифоқининг иккинчи тармоғи беш нушиби уруғи ва бошқа йирик туркий уруғлар бошлиқлари; чабиш (чавуш) – субоши (лашкарбоши)дан кейин турадиган ҳарбийлар каби унвонлар³³² жорий этилди. Бу билан томонлар манфаатларининг муштараклигини, ўтроқ вилоят ҳокимларини ябғулик маъмурияти билан боғлаш ва назорат қилиш мақсади кўзланган эди. Қолаверса, Турк хоқонлари ва ўлкалар ҳокимликлари ўртасида қардошлик алоқалари йўлга қўйилиб, анъана тусига кирди. “Бей ши” ва “Суй шу” солномаларига кўра, Суғд ҳукмдори Ши-фу-бига Тарду хоқон (576-603) ўз қизини узатган. “Тан шу”да келтирилишича, Суғд ихшиди Кюе-му-чжи Тўн ябғу-хоқоннинг қизига уйланган. Кейинчалик Қорачўрин Турк ҳам ўз қизини Кан (Самарқанд)

³²² История ат-Табари. – Т.: Фан, 1987. – С. 164.

³²³ Якубовский А.Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. – С. 7.

³²⁴ 3 бобнинг 1- ва 2-параграфларида бу ҳақда тўхтаб ўтилади.

³²⁵ Маршак Б.И., Распопова В.И. Кочевники и Согд // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата, 1989. – С. 423.

³²⁶ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. I. – С. 279–280.

³²⁷ СДГМ. II. – С. 17–44; СДГМ III. – С. 43–47.

³²⁸ СДГМ. II. – С. 77–91; СДГМ III. – С. 43–47 (Б-1 ҳужжатида tdwn).

³²⁹ СДГМ. II. – С. 77–91.

³³⁰ СДГМ III. – С. 71–72.

³³¹ СДГМ II. – С. 45–53.

³³² Бобоёров Ф. Турк хоқонлигининг Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизими. – Б. 73 (7–изох).

ҳоқимиға турмушга берган эди³³³. Бу нафақат марказий ҳоқимиятни мустаҳкамлаган, балки турк-суғд муносабатларининг узвий қисмига айланган жараён эди. Шу каби яқинлик вассал ўлкалар ҳоқимликлар билан ябғу-хоқонлик муносабатларини мустаҳкамлади. Сиёсий назорат ябғуликнинг ҳарбий ва молиявий вакиллари – “тудунлар” томонидан амалга оширилди. Улар вилоятларда нафақат молия ёки ҳарбий иш билан шуғулланди, балки тегинлар қатори бевосита вилоятларнинг сиёсий ҳаётида етакчига айланиб, маъмурий бошқарувни ҳам ўз назоратиға олдилар³³⁴. Айрим ҳудудларга Тўн ябғу фармони билан “элтабар” унвони жорий этилиб, улар устидан “тутук”лар назорати ўрнатилди³³⁵. Бундай амалиёт ўз самарасини бериб, марказ ва вассаллик ўртасида узвийлик таъминланди.

Воқеалар ривожини суғдийларнинг нафақат Еттисув, Шарқий Туркистон, Олтой ҳудудларидаги азалий иштироки билан, балки туркийларнинг Ўрта Осиёдаги автахтонлиги билан ҳам характерланади. Ўрта Осиёдаги туркий автахтонлик, V–VIII асрлар билан белгиланмайди. Тадқиқотчи А. Маликов археологик маълумотларга суяниб, туркий қатлам Суғд ҳудудида Турк хоқонлигидан аввал ҳам яшаганлигини, хоқонлик даври бу жараёни янада кучайтирганлигини таъкидлайди³³⁶. Натижада ўтроклашган туркийлар нуфузи ортиб бориб, улар бошқа этнослар қатори сиёсий ҳаёт ва бошқарувда фаол иштирок этганлар. **Тўн ябғу** даврида (618-630) турк-суғд алоқалари янги босқичга чиқди. Туркийлар сиёсий, иқтисодий ва маданий фаолликдан ташқари ҳарбий соҳада ҳам етакчи эди. Бунинг таъсирида Суғд қуроли кучлари такомиллаштирилди. Туркий ва суғдий аскарлар бир хил қурол-аслаҳа билан қуролланди³³⁷. Хоқонлик турклари, шунингдек, Ўрта Осиё ҳунармандчилигига, металлга ишлов бериш ва ундан сифатли зебу-зийнат, рўзғор буюмлари, қурол-аслаҳа тайёрлашнинг янги услубларини олиб кирди. Маънавий ҳаётда урф-одатлар, эътиқодлар, удум ва анъаналар ҳамда маданиятлар синтези рўй берди³³⁸. Ҳатто кийим-кечак ва уст-бошда ҳам Олтойдан Суғдгача бўлган ҳудудда бир хиллик кузатилади. Бу ўхшашлик илк ўрта асрларнинг сўнги даври (VIII аср)да янада яққол акс этди. Суғд тасвирий санъати туркий маданият элементлари билан бойиди³³⁹. Афросиёб ва Панжикентдаги деворий суратларда туркийлар ва суғдийларнинг ёнма-ён тасвирланиши ҳам бежиз эмас эди. Хоқонлик турклари маҳаллий динлардан зардуштийликни қабул қилган бўлса, туркий одат бўйича Суғдда ҳам марҳум жангчилар ўз отлари билан дафн қилинди³⁴⁰. Тимсолларда, жумладан Суғд тангаларда туркийларга хос тоғ эҳкисининг акс эттирилиши кузатилди³⁴¹. Бу тарихий жараёнлар табиий кечган бўлиб, ҳеч бир томон иккинчи томонга тазйиқ ўтказган эмасди. Ўша даврдаги вазият бу ходисанинг юзага келишини таъминлаган. Томонларнинг бир-бирини тақозо қилиши ва ўзаро яқинлиги Ўрта Осиё тақдири учун муҳим бўлиб, бу воқеаларнинг замирида умумий манфаатлар ётарди. Бу араб истилосига қадар кечган энг муҳим сиёсий, ижимоий-иқтисодий ва этномаданий жараён бўлиб қолди.

³³³ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. 2. – С. 271, 311; Chavannes E. Documents sur les Tou-kieu (Turks) occidentaux. – Pp. 24, 133; Якубовский А.Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. – Б. 7. Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 280; Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Суғд (бошқарув тизими). – Б. 121.

³³⁴ Баратова Л. Турк хоқонлиги ва унинг Ўрта Осиё давлатлари билан ўзаро алоқалари. – Б. 52; Маликов А. Тюрки в Среднеазиатском Междуречье в VI-VIII вв. – С. 9.

³³⁵ Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – С. 117–118.

³³⁶ Маликов А. Тюрки в Средней Азии и Междуречье в VI-VIII вв. – С. 6–8.

³³⁷ Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. – С. 267.

³³⁸ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 281.

³³⁹ Маршак Б.И., Распопова В.И. Кочевники и Согд. – С. 423.

³⁴⁰ Зуев Ю.А. Тамги лошадей из вассальных княжеств (перевод из китайских сочинений VIII-X вв. Танхуйяо. 3, гл. 72. С. 1305-1308 // Тр. ИИАЭ АН Каз. ССР. Том 8, 1960. – С. 97.

³⁴¹ Бобоёров Ф. Чоч–Ғарбий Турк хоқонлигининг бошқарув марказларидан бири сифатида. – Б. 118–125.

Таъкидлаш жоизки, Турк хоқонлиги Ўрта Осиё тарихида Эфталлийлар давлатидаги тушқунлик даврига барҳам бериб, Ўрта Осиёнинг маҳаллий ҳукмдорлари билан мустаҳкам алоқа боғлади. Натижада Сосонийлардан тушган ўлжаларга асосланган Эфталлийлар иқтисодидан фарқли равишда Турк хоқонлиги даврида асосий эътибор ишлаб чиқариш ва савдога қаратилди. Сиёсий ва иқтисодий манфаатдорлик Турк хоқонлигининг Ўрта Осиёда ҳукмронлигини таъминлади. Бу жараёнда турк-суғд муносабатлари учун катта аҳамиятга эга эди. Хусусан, 552 йилда ташкил топган янги давлат Биринчи Турк хоқонлиги ва унинг Истами “ябғу” бошчилигидаги ғарбий тармоғи Ўрта Осиё тарихида муҳим роль ўйнаши Суғд учун ҳам сиёсий ва иқтисодий аҳамиятга эга эди. Шу билан бирга суғдийларнинг туркийлар билан қардошлик аънаналари, Турк хоқонлигини Сосонийлар тазйиқидан олиб чиқди. Турк хоқонлигининг қудрати Мухан хоқон ва Истами ябғу сиёсати натижасида мустаҳкамланди. Ғарбий турк хоқонлиги даврида ҳунармандчилик ва савдо-сотик, деҳқончилик тез ривожланди. Тўн ябғу (618-630) ислохатлари натижасида туркий ябғу, тегин, шад, элтабар, хотун, тудун, тутук, тархон, чўр, эркин, чабиш каби унвон ва насаблар маҳаллий бошқарувга жорий этилди. Бу Суғд ва Турк хоқонлиги манфаатлари муштарақлигининг ифодаси эди. Бундан ташқари миллий ва диний умумийлик турк-суғд симбиозидида етакчилик қилди. Маънавий жиҳатдан урф-одат, эътиқод ва маданиятлар синтези рўй берди. Бу Ўрта Осиёнинг илк ўрта асрлар тарихида муҳим воқелик бўлди.

1.4. Маънавий ва маданий ҳаёт: ўзаро таъсир, юз берган ўзгаришлар

Шу кунгача турли тадқиқотчилар томонидан турк-суғд **диний таълимотлари ва маданиятлари синтези** масаласига етарлича муносабат билдирилгани ҳолда, улар орасидаги диний бағрикенглик ва маданий умумийлик масаласи чуқур таҳлил этилмаган эди.

Марказий Осиёнинг суғдий ва туркий этнослари орасида **зардуштийлик эътиқоди** кўп асрлик (мил. авв. I минг йил. – мил. VIII–IX асрларгача) тарихга эга. Суғдийларнинг етакчи дини зардуштийлик³⁴², суғд колониал ҳаракати орқали минтақага тарқалди. Хитой сайёҳи ва буддавий роҳиби Сюань Цзан (VII аср): «турклар оловга эътиқод қилишар эди. Шу боис улар ёғоч тахтдан фойдаланмасдилар»,³⁴³ - деб ёзганида эҳтимол туркийларнинг зардуштийликка бўлган эътиқодини назарда тутган.

568 йилда Еттисувга келган Византия элчиси Земархнинг ёзишича, элчилар Истами ябғу қароргоҳи олдида шарққа қараб чўккалаб ўтирганлар. Сўнгра бўри калласи тасвири туширилган байроққа таъзим бажо келтириб, ёниб турган олов билан покланганлар. Шундан сўнггина Истами ябғу ўтирган улкан чодир – қароргоҳга кирганлар³⁴⁴. Бунда у турк-суғд умумийлигининг бир жиҳатини – туркларнинг тангричилик аънанаси: шарққа қараб ўтириш ва кўк бўри тотемига эътиқод ҳамда суғдийларнинг зардуштийликка хос бўлган муқаддас олов орқали покланиш удумлари синтезини кўрган эди.

Марказий Осиёнинг шимоли-шарқида макон топган муҳожир суғдийлар асрлар давомида маҳаллий туркийларга зардуштийликни тарғиб қилиб, биргаликда зардуштийлик ибодатини амалга оширганлар. Шарқий Туркистонда Суғддаги каби,

³⁴² Togan A.Z.V. Umumî Türk tarihi' ne giriş. Cild I. – S. 49–50; Грене Ф. Знание яштов “Авесты” в Согде и Бактрии по данным иконографии // ВДИ. – 1993. – № 4. – С. 149–160.

³⁴³ Тугушева Л.Ю. Уйгурская версия биографии Сюань Цзяна. – М.: Наука, 1991. – С. 5–6.

³⁴⁴ Тургун Алмас. Уйгуры. Кн.1. – С. 84; Шювен П. Византийские посольства к первым тюркским правителям Согда (Проблемы ономастики и топонимики). – С. 33.

эхром – “вағн” бунёд этилиб, коҳинлар – “вағнпатлар” диний амалларни бажо келтиришган³⁴⁵. Туркийлар самимий ва бағрикенг бўлгани боис, бирор-бир манбада тангричилик эътиқодидаги туркийларнинг бу жараёнга қаршилик қилинганлиги ҳақида маълумот учрамайди.

Суғдийлар орқали зардуштийлик ҳатто Хитойга ҳам кириб борди. Унинг элементлари Хитой тасвирий санъатида ўз аксини топди³⁴⁶. Дуньхуандан топилган Р 3929 рақамли ҳужжатда, суғдийлар оловга сиғинишлари ва уларнинг ибодатхоналари борлиги зикр этилади. Бундан ташқари Шимолий Вэй сулоласи пойтахти Лояндаги муҳожир суғдий савдогарлар ўзларига зардуштийлик ибодатхонаси барпо этганлар³⁴⁷. Ҳатто хитойликлар ва уларнинг маъмурияти ҳам суғдийларнинг диний эътиқодларига монъелик кўрсатишмаган.

Биринчи Турк хоқонлигига оид Буғут ёдномасини битган шахс зардуштий бўлиб, матн тузишда зардуштийлик атамалари (‘swšwy’nt < av. Saošyant – қутқарувчи, βу, βууст – худо ва худолар)ни қўлланган. Матндаги k’w βуw s’r pwrsty (Б II, 10-12-қаторлар) – “У худодан сўради” жумласида тузувчи турк хоқони Таспар эътиқод қилган буддавийликни эмас, балки ўзи эътиқод қилган зардуштийликнинг олий илоҳи Ахура Маздани назарда тутган. Чунки, яқка худоликни тарғиб қилувчи зардуштийликда βу - худо жумласи асосан, Ахура Маздага нисбатан қўлланилган. Ёдгорликни битган суғдлик зардуштий ва уни битишга амр этган буддавий турк бир-бирига чуқур эҳтиром сақлаб иш тутган.

Муғ архивининг А-17, В-15 ва I.1 ҳужжатларида зардуштийлик билан боғлиқ жумлалар учрайди. I.1 ҳужжатидаги prn’m βуу δ’mδ’nk - “яратувчи худо номи билан” жумласи ўрта форсий зардуштий матнларидаги nami dadar Ohrmizd – “яратувчи Ормузд номи билан” жумласига мос келади. Қолаверса, Nov. 4 ҳужжатидаги: ZKn βуу ZY ZKn mudr’ nβ’nty жумласини – “худо (Ахурамазда) ва илоҳ Митра олдида қасамёд қиламан”³⁴⁸, - деб талқин қилиш мумкин.

Муғ архивининг I.1 рақамли ҳужжатидаги³⁴⁹ араблар вакили Абдурахмон ибн Субхнинг Диваштичга мактубида (720-721 йиллар воқеалари) куйидагилар қайд этилган: “Мана кеча Нижитак (nyzytk) келди ҳамда коҳин Кўрчи (βуnpt kwcy) (келди)... Ахир ўзинг биласанки, Нижитак (nyzytk) ва коҳин Кўрчи (βуnpt kwcy) сенинг энг яхши (комил) дўстларингдир ...”, - дейилади. Мактубда номлари келтирилган Деваштичга яқин шахслар: суғдий Нижитак, туркий коҳин – вағнпат Кўрчи (Кўрчи)³⁵⁰ (βуnpt kwcy) зардуштий коҳинлари бўлишган. Хусусан, Коҳин Кўрчи (Кўрчи) зардуштийликни қабул қилган туркийлардан бўлиб, коҳин – вағнпат - βуnpt даражасига кўтарилган ва туркча Кўрчи (Кўрчи) – kwcy деб юритилган. Айтиш мумкинки, зардуштийликни шу юртда яшаган суғдийлар ва туркларнинг умумий дини бўлган. Қолаверса, Суғд жамиятида зардуштийлик ибодатхонаси вакиллари – mūwpt – “мағупат” ва βуnpt – “вағнпат”ларнинг нуфузи баланд ҳисобланган. Бироқ зардуштийлик туркийлар орасида ёппасига тарқалмаган. Чунки,

³⁴⁵ Windengren G. Die religionen Iran. – Stuttgart, 1965. – S. 326.

³⁴⁶ Jiang Boqin. The Zoroastrian Art of the Sogdians in China // China Archaeology and Art Digest. – 2000. – Vol. 4. – № 1. – S. 35–71; ib. An Iconological Survey of the Decorative Elements on the Zoroastrian Temple in Jeixiu, Shanxi // China Archeology and Art Digest. – 2000. – Vol. 4. – № 1. – S. 85–101.

³⁴⁷ Хўжаев А. Суғдийларнинг Хитойга бориб қолиши. – Б. 42–43; Ўша. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Б. 218.

³⁴⁸ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 133, прим. 18; СДГМ II. – С. 110–112, 162–163, 169.

³⁴⁹ СДГМ II. – С. 108–114; Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 33–37.

³⁵⁰ Кўрчи / Кўрчи – аслида туркий “кўрчи” иборасини қўлланилган. Суғдийда “к” товуши учун махсус ҳарф белгиси йўқлиги боис, матнда к– билан берилган. Туркий “кўр” – олов сақланадиган жой маъносини бериб, “кўрчи” – зардуштий “атарбан” – “олов сақловчи / кўриқловчи” маъносида, мантиқан вағнпат – βуnpt маъносига мос келади.

туркийлар ўз динлари тангричилик, шомонлик ёки қам, буддавийлик, монийлик ва шарқ христианлиги – несторианликка ҳам эътиқод қилишган.

Суғддаги туркийлар ҳаётида зардуштийликнинг аҳамиятини Муғ архивининг Nov. 3 – “суғдча никоҳ гувоҳномаси” ва Nov. 4 – “куёвнинг келин томон олдидаги мажбуриятлари”га оид ҳужжатлар акс эттиради³⁵¹. Мазкур ҳужжатларда суғдий қиз – Дуғдғунча (лақаби Чата) – Вийуснинг қизи ва туркий Ўттакин³⁵² (лақаби Нидон) никоҳи қайд этилган. Ҳужжат “Қонунлар уйи”да, унинг бошлиғи Вахғукан Вархуман (wʷwʷk'n ZKn βγm'n BRY) ўғли ҳузурида бир қанча гувоҳлар иштирокида тузилган. Ҳужжатларда йигит ва қизнинг қайси дин ёки миллат вакили эканлиги қайд этилмагани ҳам Суғд жамиятига хос толерантлик белгиси эди.

Ҳужжатдаги Дуғдғунча еттисувлик суғдийлардан, Ўттакин эса, Суғднинг туркий такин (tkyn) насабли мансабдорларидан бўлган. “Қонун уйи” (βwntyn'k 's'ny)нинг бошлиғи Вахғукан Вархуман (wʷwʷk'n ZKn βγm'n BRY) ўғли ва никоҳ битими гувоҳлари (Скатч Шишч ёки Ғиғч ўғли - sk'tc ZK šy-šc /γγ-γс BRY, Чахрин Рамч ўғли – сγr'yn ZK r'mc BRY, Шав Махак ўғли – š'w ZK m'γ'kk BRY ва котиб Рамтиш Ағушфарн ўғли – r'mtyš ZKn 'γwšprn BRY) барчаси зардуштийлик дини вакиллари эди. Nov. 3 нинг мантиқий давоми Nov. 4 да Ўттакин келин олдидаги ўз мажбуриятларини зардуштийликнинг бош илоҳларидан бири Митра – mʷδr' олдидаги қасам билан мустаҳкамлаб: “Митра гувоҳлигида қуйидагиларни зиммамга оламан – rʷβ ZKn βγу ZY ZKn mʷδr' nβ'nty”, - дейди. Бу ҳужжат тузилган сана 710 йилнинг 25 мартада Суғд календари бўйича “Тархун подшонинг 10 (X) йили, масвуғич ойи (m'γу msβwусу), осмон руч куни (mʷδ 'sm'n rwc) тузилган”³⁵³. Ўттакин ва Дуғдғунча никоҳи азалий турк-суғд муносабатидаги бир кўриниши бўлиб, бу никоҳ учун на этник ва на диний мансублик монелик қилмаган. Бу Суғд жамиятидаги диний конфессиялараро ўзаро тушуниш ва эътироф руҳи ҳукмрон бўлганидан далолатдир.

Муғ архивида фрамандар Ўтг (prn'nd'r 'wt) шахси билан боғлиқ кўплаб ҳужжатлар учрайди.³⁵⁴ Суғд, жумладан, Панч вилоятида юқори лавозим эгаси бўлган Ўттни ҳам зардуштийликни қабул қилган туркий эди, дейиш мумкин.

Туркий ва суғдийлар аралаш яшаган ҳудудлардан топилган оstadонлар мисолида³⁵⁵ бу икки қавмнинг зардуштийлик таъсирида урф-одати ҳам синтезлашганлигини кузатамиз. Ҳатто Ўрта Осиё зардуштийлиги Сосонийлар Эрони зардуштийлигидан фарқлаган. Эронда зардуштийлик расмий давлат дини мақомида, қатъий талаблар асосида ривожланган. Ўрта Осиёда эса, диний толерантлик негизида унга амал қилинган³⁵⁶. Суғд зардуштийлиги «маздачилик» ёки маздаясна дини³⁵⁷ деб юритилади. Ўрта Осиё халқлари эътиқодининг асоси бўлган бу диний

³⁵¹ СДГМ II. – С. 17–45; Исхоков М.М. Суғдиёна тарих чорраҳасида. – Т.: Фан, 1990. – Б. 15–18; Ўша. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 37–46.

³⁵² Ҳужжатлардаги туркий Ўттакин –'wttkyn исми ўзагида эҳтимол зардуштийлик элементи “ўт – олов” –ётади.

³⁵³ СДГМ II. – С. 21–26.

³⁵⁴ СДГМ II. – С. 136–156; СДГМ III. – С. 29–38.

³⁵⁵ 1886 йилда Н.И. Веселовский Афросиёбдан бўртма тасвири оstadон топиб, уни «мусулмон давригача бўлган лойли қабр» деб ҳисоблаб, у 1900 йилда фанга лотинча ossuarium – «суякдон» ёки «ostadон» атамасини олиб кирди. Бундай ostadонларнинг дастлабкиси 1871 йилда Тошкент шаҳридан, сўнгиси 2001 йилда Тўйтепа яқинидан топилган. Қаранг: Бартольд В.В. Еше раз о Самаркандских оссуариях / Соч. – М.: ИВЛ, 1966. – Том. IV. – С. 119–123; Ставиский Б.Я., Большаков О.Г., Мончадская Е.А. Пянджикентский некрополь // МИА. – М., 1953. – № 37. – С. 82–88; Аскарлов А. Бешкапа оссуарийлари // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. 2001–йил. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ нашриёти, 2002. – Б. 33–38; Миносянц Б.С. Новые находки оссуариев из Тойтепа. – С. 168–172.

³⁵⁶ Якубовский А.Ю. Вопросы изучения пянджикентской живописи // Живопись древнего Пянджикента. Сб. статей. – М.: Изд. АН СССР, 1954. – С. 21–22.

³⁵⁷ Ставиский Б.Я., Большаков О.Г., Мончадская Е.А. Пянджикентский некрополь. – С. 82, 88; Исхоков М.М. Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу амал китоби // Авесто китоби – тарихимиз ва маънавиятимизнинг илк ёзма манбаи. Илмий – амалий семинар материаллари. – Тошкент, 2000. – Б. 7–22; Lurje P.V. Die Sprachen Zentralasiens in Vergangenheit und Gegenwart // Zentralasien. 13, bis. 20. – Wien, 2006. – S. 38.

қарашлар тизимида Ахурамазда, Митра, Нана каби илоҳаларга эътиқод алоҳида ўрин тутган³⁵⁸. Суғд жамияти этник ва диний муросанинг энг адолатли йўлидан боргани боис, бирор-бир манбада Суғдда рўй берган этник ва диний можаро ҳақида маълумот учрамайди. Хусусан, Хитой доимо ўз буддавий роҳибларини Ўрта Осиёга юбориб турган. Сюань Цзандан ташқари, Чжанг Чян, Бан Чао, Чжу Сишинг, Фа Сян, Сунг Юн Хуэй Шэнг, Шюан Занг Ву Кунг каби роҳиблар³⁵⁹ турли мақсадларда Ўрта Осиёга ташриф буюришган. Қолаверса, минтақада кенг тарқалган дунё динларидан бири **буддавийлик** эди. Бу диннинг антик давр ва илк ўрта асрларда Ўрта ва Марказий Осиёга ёйилганлигини қатор археологик ашёлар ва ёзма ёдгорликлардаги маълумотлар тасдиқлайди³⁶⁰.

Турк хоқонлигига қадар Ўрта Осиё (Бактрия ва Парфия) буддизмнинг Хитойга тарқалишидаги транзит ҳудуд ҳисобланган. Тарғибот ишларида кўплаб ўртаосиёлик миссионерлар иштирок этган. Жумладан, манбаларда тарғиботчи-таржимонлар суғдлик Кан Мэнсян ва қанғлик Кан Цзюхай номлари зикр этилган³⁶¹. Хитой тарихчиси Ван Чжилайнинг юэчжиларни дастлабки буддавий тарғиботчилари эди,³⁶² дейиши эса бу динни дастлаб юэчжилар қабул қилганлигини исботлайди.

IV–V асрларда буддавий адабиётларни хитой тилига ўғирган таржимонлар орасида 16 та ўртаосиёлик: олтига юэчжей, тўртта парфиялик, учта суғдлик, иккита кучалик - тохар ва битта хўтанлик бўлган³⁶³. Манбалар тахлили шуни кўрсатадики, Хитойга буддизм Ўрта Осиёдан, Шарқий Туркистонга эса Ҳиндистон – Қорақурум довоидан ўтиб келган³⁶⁴. Шарқий Туркистондаги суғдийларнинг бир қисми то моний дини вакиллари бу минтақаларга кириб келгунига қадар буддавийликка эътиқод қилишган. Монийлар кириб келгач, буддавий-моний динлари синтези рўй берган. Айниқса, буддавий санъат намуналарида монийлик таъсири кузатилади³⁶⁵. Бундан ташқари буддизм таъсирида санъат ва меъморчиликда хинд, бактрия ва эллин-рим анъаналарининг синтези кўзга ташланади³⁶⁶. Бу бой маданий меросдан минтақа халқлари қатори туркийлар ва суғдийлар баҳраманд бўлишган. Ўз навбатида уни яна такомиллаштиришга хизмат қилганлар.

³⁵⁸ Henning W.B. A Sogdian God. – P. 250; ib. The date of the Sogdian ancient Letters // BSOAS. – 1965. – vol. XXVIII. – pt. 2. – Pp. 250–252; Дьяконова Н.В., Смирнова О.И. К вопросу о культе Наны (Анахиты) в Согде // СА. – 1967. – № 1. – С. 74–84.

³⁵⁹ Chavannes Ed. Voyage de Song Jun dans l' Udyana et la Gandhara (518-522) // BEFEO. – 1903. – P. 379–471; Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Б.146–166.

³⁶⁰ Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории / Под ред. С.Л. Тихвинского, Б.А. Литвинского. – М., 1988. – С. 28–43, 67–72; Gauthiot R. Une version sogdienne du Vessantara Jātaka // JA. – 1912. – ser. 10. – t. 19. – P. 13–46; ib. Apropos des dix premiers noms de nombre en sogdien bouddhique // MSL. – 1911. – t. 17. – P. 23–34; ib. Le surta du religieux angles – longs // MSL, 1912. – t. 17. – P. 9–14;

³⁶¹ Литвинский Б.А. Буддизм // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Этнос, язык, религия. – М., 1992. – С. 442–443.

³⁶² Ходжаев А. Китайский историк о Средней Азии. – С. 165.

³⁶³ Brough H. Comments on Third century Shanshan and history of Buddhism // BSOAS. – 1965. – vol. 28. – № 3. – P. 587.

³⁶⁴ Литвинский Б.А. Буддизм и буддийская культура Центральной Азии (древность) // Московское востоковедение. Очерки, исследования, разработки. – М., 1997. – С. 57–59. Litvinsky B. Die Geschichte des Buddhismus in Ost-Turkestan. – Wiesbaden, 1999. – С. 37–39; Ставиский Б.Я. Была ли Средняя Азия ретранслятором буддизма? // Эрмитажные чтения памяти В.Г. Лукониной 1995-1999 гг. Тезисы докладов. – СПб., 2000. – С. 18–19.

³⁶⁵ Согдийские фрагменты Центрально-азиатского собрания института Востоковедения. Факсимиле / Изд. текстов, чтение, пер., предис., прим. и глоссарий А.Н. Рагоза. – М.: Наука, 1980. – 183 с.; Литвинский Б.А., Сиагина Е.Б. Манихейство // Восточный Туркестан в древности. – М., 1992. – С. 527–529.

³⁶⁶ Пугаченкова Г.А. Бактрийско-индийские связи в памятниках искусства // Древняя Индия. Историко-культурные связи. – М., 1982. – С. 264; Виноградова В.В. О наименовании буддийского пещерного монастыря на Кара-тепе в Старом Термезе // Санскрит в древнеиндийской культуре. – М., 1979. – С. 83–94; Мкртычев Т.К. Кувинский храм: проблемы интерпретации // Верования и культы домусульманской Средней Азии. – М., 1997. – С. 39–41; Gimaret D. Bouddha et les bouddhistes dans la tradition musulmane // JA. – 1969. – vol. 257. – № 3. – P.28-34; Menges K.H. Manichaeismus, Christentum und Buddhismus in Zentralasien und ihr gegenseitiges Verhältnis // CAJ. – 1991. –vol. 35/ – P. 81–85.

Суғднинг ўзида буддавийлик кам тарқалган. Фақат тасвирий санъат намуналарида унинг белгилари кўзга ташланади. Панжикент деворий суратларидаги Майтрейи тасвири ва Будданинг ўтирган ҳолатини берувчи терракота шакли соф буддавий намуналардан фарқланиб, уларда суғдий ва буддавий анъаналари синтезини кузатиш мумкин³⁶⁷. Ўрта Осиёдаги буддавийлик ҳинд маданиятига “кўприк” вазифасини ўтаб, маданий алоқаларини кучайтиргани³⁶⁸ алоҳида аҳамиятга эга.

Буддавийлик кенг тарқалган ҳудудлардан бири Шарқий Туркистон эди. Хитой манбаларига кўра, 713 йилда у ерда 5358 монастыр ва 126100 роҳиб рўйхатга олинган³⁶⁹. VIII–XI асрларда Шарқий Туркистоннинг суғдий манзилгоҳларида кўплаб суғд-буддавий намунасидаги фалсафий-ахлоқий асарлар таржимаси пайдо бўлди.

Суғдийлар буддавийликни Биринчи Турк хоқонлиги қароргоҳи Ўрхун воҳасида, кейинчалик Турфон ва бошқа ҳудудлардаги туркийлар орасига тарқалишида ҳам иштирок этганлар³⁷⁰.

Туркий ҳукмдорлардан Мухан (554-574) буддавийликнинг тарқалишига изн берган бўлса, Таспар хоқон (574-581) унинг кенг ёйилишига шароит яратиб берди³⁷¹. “Буғут ёдгорлиги”даги хоқонлик марказида буддавий сангҳа³⁷²нинг ташкил этилганлиги ҳақида маълумотлар шундан далолатдир. Битикнинг Б. II, 10-қаторда: «RBkw nwh snk’ wst – улуғ, янги сангҳани тикла», дейилган³⁷³. Бу сангҳани ё Таспарнинг ўзи жорий этган ёки Таспарнинг амри билан Махан тегин жорий этган бўлиши мумкин.

Хоқонлик ҳудудига буддавийлик анъаналарининг кириб келишида асосий транслятор вазифасини суғдий ва ҳинд миссионерлари ўйнаган. Улардан бири 574 йилда Чжоу ҳукмдори У-дининг қувғинига учраб, хоқонлик ҳудудидан паноҳ топган ҳинд миссионер-роҳиби Чиногупта бўлган. Буддавий матнларни таржима қилишда суғдий тил ва ёзув муҳим ўрин тутган³⁷⁴. Таспар хоқон учун баъзи буддавий сутра³⁷⁵лар турк тилига таржима қилдирди. Таржимонлик ва котиблик ишини, кўпроқ суғдийлар амалга оширган³⁷⁶. Бунда жамиятдаги билингивизм анъаналари муҳим ўрин тутган.

Хоқонлик аҳолисининг аксарияти бу даврда тангричилик – кўк-осмон билан боғлиқ, азалий – Ашина даври эътиқодида бўлишган³⁷⁷. Қолаверса, туркийлар тангричилик, зардуштийлик ва буддавийликда яратгувчига бўлган умумий эътиқодни тушунишган. “Буғут ёдгорлиги”да ҳам, Урхун битикларидаги каби хоқон ўз вазифасига кўра Тангри ва халқ ўртасидаги воситачи эканлиги таъкидланади. Чунки туркларнинг умумий диний эътиқоди йигирма йил (535-555) ичида уларни қабилалар иттифоқига бирлаштириб, қудратли давлат тузишларига имкон берган эди. VI асрнинг 70-йилларида Турк хоқонлиги халқлари ҳаётига зардуштийлик ва

³⁶⁷ Marshak B.I., Rasporova V.I. Buddhist icon from Panjikent // Silk Road art and Archeology. 5. – Kamakara. 1997. – P. 98; Abdullaev K. Une image Bouddhique de’couverte a Samarkand // Archeology Asiatic. – 2000. – T. 55/ – P. 173–176.

³⁶⁸ Литвинский Б.А. Буддизм в Средней Азии (проблемы изучения). – С. 199.

³⁶⁹ Reischauer E.O. Ennin’s Travels i Tang China. – New York, 1955. – P. 225.

³⁷⁰ Исхаков М.М. Преемственность в истории древних тюркских систем письменности (согдийско-тюрские контакты) // O‘zbekiston tarixi. – 2000. – № 4. – С. 46.

³⁷¹ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 133.

³⁷² Сангҳа (санскр.: sangha) – жамоа. Асосан буддавий роҳиблар ҳамжамиятига нисбатан қўлланилган. Қаранг: Роберт Ч. Истер. Буддизм. – С. 151.

³⁷³ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 140.

³⁷⁴ Gabain A. von. Buddhistische Turkenmission // Asratia Festschrift Friedrich Weller. – Leipzig, 1954. – P. 196.

³⁷⁵ Сутра (санскр.: sutra) – Будда сўзларининг узвийлик, фикрлар тизимидан иборат матни. Қаранг: Роберт Ч. Истер. Буддизм. – С. 151.

³⁷⁶ Gabain A. Von. Buddhistische Turkenmission. – P. 196.

³⁷⁷ Джумаганбетов Т.С. Культ тенгри как основа государственной идеологии древнетюркского каганата // Восток. – 2006. – № 2. – С. 119–126.

буддавийлик каби динларнинг кириб келиши ва улар ҳаётидан ўрин олиши диний ва миллий бағрикенглигидан ўзга нарса эмас эди.

Хоқонликдаги аксарият кўчманчи турклар тангричилик эътиқодига собит қолдилар. Чунки буддавийликдаги юмшоқлик ва мискинлик, туркий жангавор менталитетга хос эмас эди. Шу боис, Будда динини Билга хоқон (716-734) ва унинг вазири Тўнюқуқ рад этишга журъат қилдилар³⁷⁸.

Муғ архивида эса Суғд ва Шарқий Туркистон алоқалари мисолида буддавийлик билан боғлиқ маълумотлар бор³⁷⁹. Жумладан, “Кўшни ҳокимликлардаги аҳвол тўғрисида Деваштичга унинг айғоқчиси ёзган мактуб” – А-9 ҳужжатидаги: (1) 'rtu 'sty ZK z-'w ZK kwc'nth ZY 'um rty ZK m'wn n'βw pr (2) pr-γm'ny ruy nuz-'nt – Ва шундай овозалар борки, “хўжандликлар (?) (кучаликлар) ва аниам (?) ҳамма халқ (2) мудофаа девори тепасига чиқди”, жумласидаги kwc'nthни М.М. Исҳоқов “хўжандликлар (?) ёки кучаликлар деб талкин этса³⁸⁰, В.А. Лившиц “кучаликлар” деб келтиради³⁸¹. М.М. Исҳоқов матндаги 'um иборасини аниам (?) деб, В.А. Лившиц эса, “брахман динидагилар” деб изоҳлайди. Қолаверса, М.М. Исҳоқов фикрича, юқоридаги жумлани В.А. Лившиц томонидан “и есть такой слух: кучинцы (?) ... и весь народ в брахманскую веру перешли (“вышли”)” каби таржима қилиниши мактубда баён этилган фактлар билан ва воқеаларнинг географик ўрни - Куча ва ундаги “ҳамма халқ брахман динига ўтганлиги” ҳақидаги хабар ўзаро сиғишмайди. М.М. Исҳоқов гап Куча шахри³⁸² ҳақида эмас, балки Хўжанд ҳақида бормоқда деган қарорга келади³⁸³. Бироқ, В.А. Лившиц Куча дейиш учун асос сифатида Шарқий Туркистондаги муҳожир суғдийлар ва метрополия – Самарқанддаги суғдийларнинг ўзаро алоқаларини келтиради. Бундан ташқари Деваштич Хитой империясидан мадад сўрагани ҳам (В-17 ҳужжат) маълум. Эҳтимол Хитой императори Суғдга яқинроқ бўлган Куча шахридаги ҳарбий гарнизонни ёрдамга юборган³⁸⁴. Шу кучлар араб истилоси даврида суғдийларга ёрдамга келган. Қолаверса, ҳужжатидаги prγm'ny ruy - брахман динини жумласини буддавий pr'γm' (санскр. Brahma) < pr'γm < pr''m - brahman, brahmana деб, изоҳлаш мумкин. М.М. Исҳоқов матн мазмунидан келиб чиқиб «браҳма дини» сўзини «мудофаа девори» деб талкин этган³⁸⁵. Бироқ матнни таҳлил қилсак, Суғдга Кучадан келган ёрдамчи куч браҳма (будда) дини вакиллари (муҳожир суғдийлар, туркийлар, саклар) ҳақида гап бораётгани англашилади. Қолаверса, VII–VIII асрларда Кучада браҳманизм эмас, хитойлик сайёх Сюань Цзан 630 йилдаги маълумотида, Куча ҳокимлигининг шарқидаги “худолар эҳроми” – t'ien-ts'eu ва бу ердаги буддавий жамоалар ҳақида гап боради³⁸⁶. Аксарияти ўртаосиёлик бўлган Кучадаги буддавийлар 713-714 йилларда араб истилосига қарши кураш учун Суғдга келганлиги асос эга.

VIII–X асрларда Шарқий Туркистондаги турк-суғд буддавийлари томонидан ўнлаб диний-фалсафий, ахлоқий асарлар таржима қилинди³⁸⁷. Улар V–VI ва IX–X

³⁷⁸ Усмон Турон. Туркий халқлар мафқураси. – Т.: Чўлпон, 1995. – Б. 13.

³⁷⁹ СДГМ II. – С. 97–100.

³⁸⁰ Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 48–49.

³⁸¹ СДГМ II. – С. 95.

³⁸² Куча (Куса, хит. K'in-tche) VII аср бошларида Марказий Осиёдаги Хўтандан кейин иккинчи буддавийлик маркази эди. Куча мулки тугатилгач, (VII аср 50-йиллари) Хитойнинг Ань-си вилоятига қўшиб юборилиб, вилоятнинг йирик маъмурий маркази бўлиб қолган. Қаранг: СДГМ II. – С. 97.

³⁸³ Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 4.

³⁸⁴ СДГМ II. – С. 97.

³⁸⁵ Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 49.

³⁸⁶ Pelliot P. Tokharien et Koutcheen. – Pp. 50–56.

³⁸⁷ Henning W.B. *Mitteliranisch* // HbO. – Leyden-Köln, 1958. – Abt. 1. – Bd. IV. – P. 20–130; Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык / Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981. – С. 354–358; Lurje P.B. *Die Sprachen Zentralasiens in Vergangenheit und Gegenwart*. – S. 44.

асрларгача амал қилинган “сутра хуснихати”да ёзилиб,³⁸⁸ буддавий матнлар асли санскритдан эмас, хитойчадан³⁸⁹, айримлари тохар Б - Куча тилидан таржималар эди³⁹⁰. Фақатгина Vessantara Jataka матни суғд тилига бевосита санскрит тилидан ўгирилган³⁹¹. Суғд-буддавий адабиёти таржимон ва котиблар орасида туркийлар ҳам бўлган. Жумладан, “Важрачхидика” – Vajracchidika матнини Қутлуғ – Qutlug исмли турк котиби кўчирган³⁹². Буддавийликни тарғиб этиш ва бу динга оид матнларни таржима қилишда суғдийлар катори туркийлар ҳам иштирок этган.

Шарқий Туркистонда буддавийлик Қорахонийлар давлатида (X аср) ислом дини расман қабул қилингунга қадар сақланди³⁹³. Буддавийликнинг айрим жиҳатлари исломдаги сўфийликда ўз таъсирини ўтказган эди³⁹⁴.

Суғд-турк муносабатлари маънавий ва маданий синтезида антик даврда Ўрта Осиёга кириб кела бошлаган **христианлик динининг несториан оқими** ҳам муайян аҳамият касб этди.

III асрда Марвда, V асрда Самарқандда христиан жамоалари ва митрополияси вужудга келди³⁹⁵. Сўнгра суғдий несторианлар орқали Шарқий Туркистон (Кошғар)га ёйилди³⁹⁶. 196 йилда ёзилган сурёний манбаларига кўра, эфталийлар орасида христианлик II–III асрлардан тарқалган бўлиб,³⁹⁷ арман манбаларида, 451 йилдаги Аварайр жангида, арманлар ва эфталийлар сосонийларга қарши “насронийлик қасами” билан сулҳ тузганлар³⁹⁸. Бу маълумотлар Ўрта Осиёда христианликнинг тарқалиши даврига аниқлик киритади. Самарқанд Суғди, Бухоро ва Чочга христианлик 412–720 йиллар орасида тарқалиб, епископия ва митрополия каби диний муассасалар ташкил қилинган³⁹⁹. Шулардан бири Самарқанд жанубидаги Шавдорнинг Вазкерд қишлоғида X асргача фаолият юритган⁴⁰⁰. Қишлоқнинг шимоли-шарқидаги қояда сурёний ёзув ва хоч тасвири,⁴⁰¹ сой жарликларидан топилган остодонлардаги хоч тасвири эса зардуштийлик ва христианлик ўртасидаги

³⁸⁸ Henning W.B. *Mitteliranisch.* – P. 55; Исхаков М. Преемственность в истории древних тюркских систем письменности (согдийско-тюрские контакты) – С. 49.

³⁸⁹ Weller F. *Bemerkungen zur soghd. Vajracchaedika* // АО. – 1936. – т. 14. – P. 136; MacKenzie D. N. *Buddist terminology in Sogdian: a Glossary* // АМ. – 1971. – vol. 17. – pt. 1. – P. 28.

³⁹⁰ Кучада “тохарлар” (“тохар Б”) шеваси. Тохар тил шеваси А ва Б гуруҳларига бўлинган. Мазкур тил хинд-европа тилларига мансуб ўлик тил бўлиб, Қорашар аҳолиси - агнеанлар А гуруҳини, Кучаликлар Б гуруҳини ташкил қилган. Ёзма ёдгорликлари V–VIII асрларга оид. Қаранг: Иванов В.В. Языковые данные о происхождении кушанской династии и тохарская проблема // НАА. – 1967. – № 3. – С. 110–112; Levi S. *Le Tokharien* // JA. – 1933. – P. 1–30; Pelliot P. *Tokharien et Koutcheen.* – Pp. 23–106; Bailey H.W. *Thaugara* // BSOS. – vol. VIII. – P. 896–900, хитойлар, саклар, суғдийлар, хиндлар ва турклар яшаган (Bailey H.W. *A Khotanese Text concerning the Turks in Kantsou* // АМ. – 1949. – vol. 1. – Pp. 28–52); Henning W.B. *Sogdica.* – London, 1940. – P. 61; Hansen O. *Die buddhistische Literatur der chotan-saken* // HbO. – 1968. – Bd. 4. – Abschn. 2. – P. 85, anm.1.

³⁹¹ Benveniste E. *Vessantara Jataka. Text sogdian ed., trad., et com.* – Paris, 1946. – 273 p.

³⁹² Müller F.W.K. *Soghdische Texte I* // APAW. – S. 32–106; Müller F.W.K., Lentz W. *Soghdische Texte II* // SPAW. – 1934. – vol. XXI. – S. 548; Reihelt H. *Die soghdischen Handschriften reate des Britischen Musoums, II.* – Heidelberg, 1931. – P. 71–75; Benveniste E. *Notes sur les textes sogdiens bouddhiques du British Museum* // JRAS. – 1931. – P. 61–66.

³⁹³ Grenet F. *Zhan Guangha. The last refuge of the Sogdian Religion: Dunhuang in the Ninth and Tenth Centuries.* // *Bulletin of the Asia Institute.* – 1996. – vol. 10. – Ss. 175–186; Содиков Қ. Туркий матннавислик тарихидан / Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент: Ёзувчи, 2000. – Б. 118.

³⁹⁴ Klimkeit H.J. *Buddhism in Turkish Central Asia* // *Humen.* – 1990. – vol. 37. – fasc. 1. – P. 56; Scott D. *Buddhism and Islam: Past to Present Encounters and Intefaih lusons* // *Humen.* – 1995. – vol. 42. – № 2. – P. 143–147.

³⁹⁵ Лившиц В.А. Согдийские тексты, документы и эпиграфика. – С.131; Togan A.Z.V. *Umumî Türk tarihi’ne giriş. Cild I.* – S. 49.

³⁹⁶ Буряков Ю.Ф. Христианство в Средней Азии в древности и средневековье / *Культура народов Центральной Азии. Религия и демократия.* – Самарқанд: МИЦАИ, 1999. – С.12.

³⁹⁷ Mingana A. *The Early Spread of Christianity in Central Asia and the Far East A New Document* // *Bulletin of the John Rylands Library.* – Manchester, 1925. – vol. 9. – pt. 2. – P. 301.

³⁹⁸ Егише. *О Вардане и войне армянской / История.* Пер. Шаншиева. – Тифлис, 1853. – С. 79.

³⁹⁹ Лившиц В.А. Согдийские тексты, документы и эпиграфика. – С. 131.

⁴⁰⁰ Бетгер Е.К. Извлечение из книги “Пути и страны” Абул Касыма ибн Хаукаля. – С. 18.

⁴⁰¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Соч. – М.: Наука, 1963. – Т. I. – С. 145; Его же. О христианстве в Туркестане в домонгольский период / Соч. – М.: Наука, 1964. – Т. 2 (2). – С. 287–288.

синтез элементларини кўрсатади. Қўштепадаги (Ургут яқинида) эҳром комплексидан топилган хумда чўқинтириш маросими - бири ўтирган, бири тик ҳолда қўлида хоч ушлаган иккита эркак тасвирланган. Шу эҳромда зардуштийларнинг оташдонларининг ҳам топилгани⁴⁰² бу ерда турли диний жамоалар ибодат қилганлигини кўрсатади. Айниқса, ер ости ибодатхоналари кўплаб қурилган⁴⁰³.

Бухоро Суғди ва Уструшонадан христиан дини тимсоллари туширилган буюмлар ва тангалар топилиши⁴⁰⁴ ҳам бу дин тарқалган ҳудудлар кўламини белгилайди.

Ўрта Осиёга несториан оқимидан ташқари, “мулкийлар” оқими (Хоразм) таъсир ўтказган. Христианлар ўз динлари тарғиботидан ташқари, ҳукмдорларнинг саройларида табиб, олим ва тадбиркор сифатида ҳам давлат ишларида фаол иштирок этишган⁴⁰⁵. Бу эса Ўрта Осиёда барча дин вакилларининг ўзаро ҳамжиҳатлигидан далолат беради. Фақат араб истилоси бу анъанага барҳам берди. Наршахийнинг маълумотиغا кўра, Бухородаги Атарон дарвозаси яқинидаги черков араблар томонидан бузилиб, ўрнига масжид қурилган. Уни Наршахий «оташпарастрлар калисиё (ибодатхона)си бўлган»⁴⁰⁶ деб, ёзади.

Христианлик IV–VII асрларда туркий қабилалар яшайдиган ҳудудларга тарқалди. Жумладан, Тароздан топилган сурёний ёзувли идиш, IV–VI асрларга оид Қанқа харобаларидаги христианлар эҳроми, ҳоконлик маркази Суёбдаги Оқ Бешим харобасидан топилган черков харобаси⁴⁰⁷, Дашти Ўрдакон қабристонидан топилган бронза хоч туширилган ва хумга дафн этилган қизча суяк қолдиқлари ҳамда хум ташқарисида эгилиб турган хоч тасвири акс этиши⁴⁰⁸ қабилар христианликнинг таъсир доирасини кўрсатади. Христианлик Илье III патриархлик қилган XII асргача Навакат ва Кошғарда сақланиб турди⁴⁰⁹. IX–XI ва XII–XV асрларга оид суғд-турк, сурёний-турк эпиграфик ёдгорликлари⁴¹⁰ христианликнинг Еттисувда узок сақланганлиги исботлайди. Уларнинг бу ерларда эҳромлар ва черковлар қуришига туркийлар ҳукмдорлар ва турк-суғд аҳолисининг монелик қилмагани ибратлидир.

Милодий I минг йиллик ўрталаридан христианлик Ўрта Осиё орқали Шарқий Туркистонга кириб борди⁴¹¹. VII–VIII асрларда Шарқий Туркистон ва Хитойдаги суғдий ва туркий жамоалар орасида христианликнинг кенг ёйилишида диний адабиётлар катта ўрин тутган. Христианлик таълимотига оид асарлар сурёний ёзуви

⁴⁰² Исхаков М.М., Ташходжаев Ш.С., Ходжайов Т.К. Раскопки Коштепе // ИМКУ. – Ташкент, 1977. – Вып. 13. – С. 88–97.

⁴⁰³ Ер ости ибодатхоналари Қарши воҳасининг Шайхали кўрғонидан, Қожартепа харобаларидан ва Култепа ёдгорлигидан, Тошкент воҳасидаги Илоқ маркази Тўнқентдаги Корхона манзилгоҳидан, Самарқанд Афросиёбининг ғарбий қисмидан ҳамда Регистондан, Ўзган шаҳристонидан топилган бўлиб, улар VI асрнинг иккинчи ярми ва VIII аср бошларига оид ҳисобланади. Қаранг: Раимкулов А. Подземные культовые сооружения христиан Средней Азии // Қадимги Қарши. Ўрта Осиё шаҳарсозлиги ва маданияти тарихи. – Қарши: Насаф, 1999. – Б. 8–10.

⁴⁰⁴ Иваницкий И.Д. Христианская символика в Согде // Из истории древних культов Средней Азии. Христианство. – Ташкент, 1994. – С. 64–70.

⁴⁰⁵ Буряков Ю. Христианство в Средней Азии в древности и средневековье. – С. 12–13.

⁴⁰⁶ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 128.

⁴⁰⁷ Бартольд В.В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период (по поводу Семиреченских надписей). – С. 275, 287, 294; Борисов А.А. Сирийская надпись на сосуде из Тараза // Изв. АН Каз ССР, серия Археология. – 1948. – Вып. 1. – С. 105–108; Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. – Алма-Ата, 1949. – С. 21; Кысласов Л.Р. Археологические исследования на Ак Бешиме в 1953–1954 гг. // Тр. Кирг. АЭЭ. – Т. 2. – М., 1959. – С. 231–233; Его же. Городская цивилизация срединной и северной Азии. – М.: Восточная литература, 2006. – С. 322–330.

⁴⁰⁸ Маршак Б.И., Распопова В.И. Согдийцы в Семиречье. – С. 128.

⁴⁰⁹ Бартольд В.В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период (по поводу Семиреченских надписей). – С. 275. Его же. К вопросу об языках согдийском и тохарском / Соч. – М.: Наука, 1964. – Т. II (2). – С. 213–224.

⁴¹⁰ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – С. 75–84; Джумагулов Ч. Язык сиро-тюркских (несторианских) памятников Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1971. – С. 5–20.

⁴¹¹ Богомолов Г.И. О христианстве в Чаче // Из истории древних культов Средней Азии. Христианство. – Ташкент, 1994. – С. 71–78; Сандра С.Ф. Христианство / Религиозные традиции мира. – Бишкек: Туран, 1997. – С. 283–428.

(эстрангало)да суғд тилига кўчирилган⁴¹². Диний матн намуналари Турфон воҳаси ва Булойиқдан топилиб, VI (576 йил) – X аср суғдий жонли мулоқот тилида ёзилган⁴¹³. Яна бир христиан ёдгорлиги Кашмир ва Тибет чегарасидаги Ладакдаги қоятошда самарқандлик христиан Ношфарн 841-842 йиллар орасида қолдирган суғдий битик ҳисобланади⁴¹⁴.

Ўрта Осиё диний мураса ва бағрикенглик, маданиятлар синтези учун қулай минтақа эканлиги христианлик мисолида ўз тасдиғини топади.

Ўрта Шарқ, Ўрта Осиё ва Марказий Осиё тарихида ўзига хос ўрин тутган Моний (216-276/277) таълимоти⁴¹⁵ ва у тарғиб қилган дин зардуштийлик, буддавийлик, христианлик каби динлар синтези эди⁴¹⁶. **Моний таълимоти** зардуштийликдан дуалистик назарияни, христианликдан хоч тимсолини олди⁴¹⁷. У нафақат янги дин асосчиси, шоир ҳамда 21-23 ҳарфли оромий ёзуви негизида 29 ҳарф белгили махсус ёзувга асос солган олим эди.

Аммо Моний қарашлари Эронда зардуштий қохинлар эътирозига учраб, 275 йилда Баҳром I (275-282) фармони билан Моний зиндонга ташланиб, қатл этилди. Унинг тарафдорлари Эрондан қувғин қилинди. Натижада моний жамоалари Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистон (Кошғар)дан паноҳ топди. Ўрта Осиёда бу таълимоти Мар (Устоз) Аммо исми шаҳс тарғиб қилган. IV асрда дастлабки моний ибодатхоналари – монастирлари пайдо бўлди. Таълимотнинг VI асрда туркийлар орасидаги тарғиботида самарқандлик Кан Сюань - Чан Мин (“Мангу ёғду”)нинг муносиб ҳиссаси бор эди⁴¹⁸. Суғдийлар таъсирида Моний таълимоти Хитойга ёйилиб, 584 йилда Хитой шарқида моний жамоаларининг илк ибодатхонаси қурилди. 694 йилда эса бу таълимот пойтахт Чанъангача етиб борди⁴¹⁹.

600-йилда монийлар орасида бўлиниш рўй берди. Ўрта Осиёдаги динаворий (dēnāwarīh) мазҳаби маркази Самарқандда эди⁴²⁰.

Марказий Осиёда бу дин Уйғур хоқонлиги, қадимги Хакас, Қирғиз ва Кимак каби туркий давлатларда то IX–X асрларгача сақланди⁴²¹. Динлараро синтез маҳсули сифатида минтақа халқлари ҳаётида ўз ўрнини топди.

⁴¹² Müller F.W.K., Lentz W. Soghdische Texte II. – S. 603; Benveniste E. Etudes sur quelques texts sogdiens chretiens II // JA. – 1959. – P. 111–123; Лившиц В.А. Согдийские тексты, документы и эпиграфика. – С. 132.

⁴¹³ Henning W.B. Mitteliranisch. – Pp.78 (Anm. 4), 105; Telegdi S. Notes sur la grammaire de Sogdien chretien // JA. – 1938. – t. 230. – P. 56–64; Müller F.W.K., Lentz W. Soghdische Texte II. – S. 603; Sims-Williams N. The Sogdian fragments of the British library // III. – 1976. – vol. 18. – P. 63–65; Пигулевская Н.В. Сирийские и сиро-тюркские фрагменты из Харо-Хото и Турфана // Советское Востоковедение. – 1940. – № 1. – С. 213–234; Pigoulewskaya N. Fragments syroaques et syro-turcs de Hara-Hoto et la Tourfan // Revue de l’Orient chretien. – 1938. – ser. 3. – T. X (XXX). – № 1–2. – P. 21–28.

⁴¹⁴ Müller F.W.K. Eine sogdische Inschrift aus Ladakh // SPAW. – 1925. – t. 21. – P. 13–19; Benveniste E. Notes sogdiennes IV // BSOS. – 1938. – vol. 9. – pt. 3. – P. 502–505; Henning W.B. Mitteliranisch. – P. 54; Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 138.

⁴¹⁵ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн 1. – С. 218; Togan A.Z.V. Umumî Türk tarihi’ne giriş. Cild I. – S. 49; Ахунжанов Э.А. Письменная культура Средней Азии (древняя и раннесредневековая история письменности и книги Средней Азии). – Ташкент: Изд-во им. А. Кадыри. – Ташкент: 2000. – С. 57.

⁴¹⁶ Брагинский И.С. Иранское литературное наследие. – М.: Наука, 1984. – С. 106; Ахунжанов Э.А. Письменная культура Средней Азии. – С. 57.

⁴¹⁷ Кызласов Л.Р. Символ креста у манихеев и сакральное пространство города Суяба на реке Чу // Вестник МГУ. История. – 2006. – сер. 8. – № 2. – С. 138–150; Его же. Городская цивилизация срединной и северной Азии. – С. 219, 314–322.

⁴¹⁸ Зуев Ю.А. Ранние тюрки. – С. 184.

⁴¹⁹ Henning W.B. Two Manichaean magical texts // BSOAS. – 1947. – vol. XII. – pt. 1. – P. 49; ib. New Materialien zur Gerschichte des Manichäismus // ZDMG. – 1936. – Bd. 90. – H. 1. – P. 16–17; ib. A Sogdian fragment of the Manichaean Cosmogony // BSOAS. – 1948. – vol. 12. – pt. 2. – P. 9–14; Кызласов Л.Р. Историко-культурное взаимодействие. – С. 13.

⁴²⁰ Беленицкий А.М. Вопросы идеологий и культов Согда (по материалам пнянджикентских храмов) // Живопись древнего Пенджикента. – М.: 1954. – С. 39–52, 62–81; Его же. Новые памятники искусства древнего Пянджикента. Опыт иконографического истолкования / Скульптура и живопись древнего Пянджикента. – М.: Изд. АН СССР, 1959. – С. 61–64; Тургун Алмас. Уйгуры. Кн. 1. – С. 139–140; Зуев Ю.А. Ранние тюрки. – С. 189.

⁴²¹ Кызласов Л.Р. История Южной Сибири в средние века. – М.: Наука, 1984. – С. 52–68; Его же. Историко-культурное взаимодействие. – С. 13–14; Лившиц В.А. Согдийские тексты, документы и эпиграфика. – С. 124–127; Исхаков М.

Йиллар давомида моний таълимотининг суғдий ва туркий қўлёмалари вужудга келди⁴²². VII асрда шарқий монийлик черковининг расмий тили суғдий тил бўлиб, барча каноник асарлар шу тилга таржима қилинди⁴²³. Моний таълимотида тасвирий санъатга алоҳида эътибор берилган. Дастлаб диний мазмундаги китобларда Моний талқинидаги сюжетлар акс эттирилган⁴²⁴. Бунинг таъсирини ҳатто Афросиёб, Варахша, Панжикент тасвирий санъати намуналарида ва ўрта асрлар даври Ўрта Осиё минатюра санъатида кузатиш мумкин.

Монийдан 10 та китоб (7 таси диний-таълимот асоси (канони) – ақоидларига бағишланган) сақланиб қолди. Унинг издошлари томонидан кўплаб турли мазмун ва мавзудаги асарлар яратилди⁴²⁵. Улар орасида 825-832 йилларга оид “Mahnāmag” (“Қуёшнома” – M I рақамли қўлёмма) катта аҳамиятга эга. Унда Тегин – Tegin каби туркий, Фрирам – Friram, Фарнвам – Farnvam, Зарғвич – Zaryvuc, Сатуйан – Satuyan, Махфарн – Maxfarn ва Хутпайон – Хўтрауян – Хўтрауян каби суғдий исмлар учрайди⁴²⁶. Монийнинг қатор асарлари⁴²⁷ фанга маълум. Хусусан, суғдий асосда шаклланган уйғур ёзувли тавбаномма – “Хуастуанифт” асари нафақат диний-фалсафий балки, моний – турк адабиётининг ўзига хос ёдгорлиги ҳисобланади⁴²⁸. Асар ўрта-форс тилидан туркийга ўгирилган.

Суғд-моний матнлар ичида “Nafname” – “Халкнома” асари алоҳида ўринга эга. Унда Марказий Осиё халқлари: k’s’r – кошғарлик, ўдпук – хўтанлик, ’kwcyk – кучалик, ’rkyk – арка (қорашар)лик, mrk’yt – меркетлик, тукрук – микроклик, p’rkyk – форслик, рwx’r – бухоролик, ’tgw’r’k – тохарлик, с’сн’у – чочлик, swt’yk – суғдлик каби жаъми 21 элат ва қабилаларнинг номлари зикр этилган⁴²⁹. Бу VII–VIII асрлар Марказий Осиёнинг реал этник манзарасини беради. Умуман суғд-моний

Преимущество в истории древних тюркских систем письменности (согдийско-тюркские контакты). – С. 46; Lurje P.B. Die Sprachen Zentralasiens in Vergangenheit und Gegenwart. – S. 43.

⁴²² Фридрих И. История письма. – М: Наука, 1979. – С. 166; Лоукотка Ч. Развитие письма. – М.: 1950. – С. 134.

⁴²³ Кысласов Л.Р. Историко-культурное взаимодействие иранских и тюркских народов в Средней Азии (язык, письменность, религия) // Вестник МГУ. История. – 2004. – Серия 8. – С. 5–20.

⁴²⁴ Луконин В.Г. Культура сасанидского Ирана / Иран в III–IV вв. Очерки по истории культуры. – М.: ИВЛ, 1969. – С. 74–81.

⁴²⁵ Бу қўлёмалар XX аср бошларида Турфон воҳаси, Куча шаҳри, Туйоқ, Муртуқ, Сангин, Ёрхохо, Булоийк шаҳарларидаги археологик казишмаларда топилган. Қаранг: Boyce M.A. Catalogue of the dranian manuscripts in Manichean script in the German Turfan collection. – Berlin, 1960. – P. 12–20; Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык. – С. 347–515; Язбердиев А. Книжное дело в древней Средней Азии (доисламский период) // Изд. АН Туркменистана. Центральная научная библиотека. – Ашгабад: Ылым, 1995. – 324 с.; Его же. Манихейское учение и книжное дело в Средней Азии в III–IV вв. // Изд. АН Туркменистана. Гуманитарные науки, 1992. – № 1. – С. 28–37. Моний диний матнлари тили И. Гершевич томонидан «Суғд-моний граматикиси» асарида таҳлил этилган. Қаранг: Gershevitch I. A grammar of Manichean Sogdian. – XVIII–XIV.

⁴²⁶ Müller F.W.K. Mahnāmag. Ein Doffelblatt aus einena Manichaischen Hymnenbuch // APAW. – Berlin, 1913. – S. 29–40; Benveniste E. Noms sogdiens dans un texte pehlevi de Turfan // JA. – 1930. – t. 217. – P. 291–295; Rybatzki V. Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscription. – P. 205–292; Лившиц В.А. Согдийские тексты, документы и эпиграфика. – С. 128.

⁴²⁷ «Шобуракон», «Канз ул-ахъ», «Жабборлар ҳақида», «Сирлар китоби», «Авенгельон», «Кефала», «Бунгохик» («Бунгоханг»), Монийнинг «Авенгельон» – «Инжил» асарининг суғдча таржимасидан ва «Буюклар китоби»дан парчалар этиб келган. M-137, M-280 рақамли суғд-моний матнлар эса шеърлий парчалар ҳисобланади. Қаранг: Henning W.B. Mittelliranisch. – P. 94; ib. Sogdian tales // BSOAS. – 1945. – vol. XI. – pt. 3. – P.465–487; Boyce M. The Manichaen literature in Middle Iranian // HbO. – 1968. – Abt. 1. – P.67–76; Boyce M. A catalogue of the Iranian manuscripts in Manichean script in the German Turfan collection. – P.12– 20; ib. A greader in Manichaen, Middle Peraian and Parthian. Texte with notes // Acta Iranica, 9. – Teheran-Liege.-1975. – P. 12–14.

⁴²⁸ Asmussen J.P. Xuastvanift // Studies in Manichaeism. Studia theologica Danica. – Copenhagen, 1965. – vol. 7. – P. 11–234; Зуев Ю.А. Ранние тюрки. – С. 179; Дмитриева Л.В. Хуастуанифт. Введение, текст, перевод // Тюркологические исследования – М.–Л., 1963. – С. 214–232; Содиков Қ. Туркий матнавислик тарихидан. – Б. 135–139; Ўша. Турк-моний диний жамоаларида яратилган ёзма манбалар. Турк-моний шеърляти / Ўрта Осиё тарихи манбашунослиги масалалари. – Тошкент, 2003. – Б. 81–89;

⁴²⁹ Лившиц В.А., Кауфман К.В., Дьяконов И.М. О древней согдийской письменности Бухары // ВДИ. – 1954. – № 1. – С.154; Henning W.B. Sogdica. – P. 8–11.

ёзма ёдгорликлари жамият, тарих, санъат, адабиёт, тиббиёт каби соҳаларни қамраб олган.

Ўрта Осиё аҳолиси ислом динини қабул қилгач, монийлар шиа ва исмоилия мазҳабларига таъсир этган⁴³⁰. Берунийнинг ёзишича, монийлар асосан ислом дини таъсиридан узоқ бўлган ўлкалардан паноҳ топган⁴³¹. Шундай бўлса-да, илк ўрта асрларда ёйилган монийлик таълимоти минтақадаги туркийлар ва суғдийлар ҳаётида ўзига хос из қолдирди.

Минтақа шаҳарлари диний мураса ва бағрикенглик марказлари эди. Уларда турли динга эътиқод қилувчи аҳоли яшаган. Жумладан, Қораболғасун “шаҳар аҳолиси турклар ва оловга топинувчилар (зардуштийлар – А.О.) ҳамда зиндик (моний)лардан иборат”⁴³² бўлганлиги ҳамда Х асрда ҳам Турфондаги бешта “бектегин” кишлоғи суғдийларга тегишли бўлиб, аҳолиси христиан, зардуштий ва сабий (моний ёки буддавий) динига эътиқод қилганлиги⁴³³ турк-суғд муносабатларидаги ҳамжиҳатликни акс эттиради.

Минтақа халқлари маънавий ҳаётида ёзув маданияти муҳим аҳамият касб этди. Оромий ёзуви асосида мил. авв. V–III асрларда Ўрта Осиё маҳаллий 22 ҳарфдан иборат мустақил алифболар тизими вужудга келди⁴³⁴.

Суғдийлар оромий ёзувининг уч хил ёзув туридан (хусусий суғдий, моний ва сурёний) фойдаланганлар⁴³⁵. Ёзувларнинг моний ва сурёний шакли диний матнлар учун, “хусусий суғд ёзуви” эса буддавий матнлар ва девон ҳужжатчилигида кенг қўлланилди⁴³⁶. Бу ёзувнинг суғдий манзилгоҳлар орқали туркий халқлар орасида ёйилиши натижада VIII–IX асрларга келиб уйғур ёзуви шаклланди. Кейинчалик уйғур ёзуви таъсирида мўғул ва манжур ёзувлари тизими – галик ёзуви вужудга келди. Ундан эса ойрот ва бурят ёзувлари ҳосил бўлди⁴³⁷.

Марказий Осиёда суғд ёзуви IV–XI асрларда халқаро мақом даражасида бўлиб, туркий давлатларининг расмий ҳужжатчилигида қўлланилди. Минтақада турк-суғд икки ёзувлик ва **икки тиллилиқ** муҳити яратилди⁴³⁸. Улкан ҳудудда катта ҳажмдаги маданий ва маънавий меросга асос солди. Бу хитой, қадимги турк ва Хўтандаги эроний манбалар билан суғдий манбаларни қиёслаш имконини берди⁴³⁹.

Суғдий ёзувдаги энг қадимги намуналар милоднинг бошларига оид Ўрта Осиё тангалари ва Дуньхуандаги соқчилик минорасидан 1906 йилда А. Стейн топган, қоғоз ва ипакка ёзилган ўнта мактубдан иборат “Кўҳна хатлар”дир. Хатлар

⁴³⁰ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – С. 216–217.

⁴³¹ Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / А. Расулов тарж. Танланган асарлар. 1–жилд. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 242–243.

⁴³² Тургун Алмас. Уйғуры. Кн.1. – С. 138–139; Yoshida Y. On the Taxation System of the Pre-Islamic Khotan // Acta Asiatica. Bulletin of the Institute of Eastern Culture. Japanese Studies in the History of Pre-Islamic Central Asia. – Tokyo, 2008. – P. 95–126;

⁴³³ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – С. 190.

⁴³⁴ Tedesco P. Ostiranische Nominalflexion // ZII. – 1926. – Bd. 4. – P. 94–166; Исҳоқов М. Суғд ёзувининг шаклланиши ва тараққиёти масалалари / Ўлмас обидалар. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 3–143; Ўша. Абадий ўчмас битиклар. Қадимги ёзувларимиз маданиятимиз белгиси / Миллий тикланиш. 1995, 20–май. – Б. 2.

⁴³⁵ Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык. – С. 368; Исҳоқов М.М. Уч алифболи ёзув // Фан ва турмуш. – 1983. – № 3. – Б. 18–19.

⁴³⁶ Мокрынин В.П. К вопросу о тюрко-согдийской интеграции в VI-VIII вв. – С. 156; Lurje P.V. Die Sprachen Zentralasiens in Vergangenheit und Gegenwart. – S. 47.

⁴³⁷ Дьяконов И.М. Письмо / Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1990. – С. 377.

⁴³⁸ Лившиц В.А. Согдийские тексты, документы и эпиграфика. – С. 136; Ein iranischen sprachdenlamal aus der nordlichen Mongolei // SPAW. – 1909. – № 5. – S. 726–730; Подушкин А.Н. Новые памятники письменности культуры Южного Казахстана // Shygys. – 2005. – № 2. – С. 133–139.

⁴³⁹ Лившиц В.А. Открытие и изучение древнетюркских и согдийских эпиграфических памятников Центральной Азии. – С. 52–58; Исҳоқов М. Преемственность в истории древних тюркских систем письменности (согдийско-тюркские контакты). – С. 46; Ахунжанов Э.А. Письменная культура Средней Азии. – С. 57.

самарқандлик мухожир томонидан Суғдга юбориш учун мўлжалланган эди⁴⁴⁰. Ёзилиш санаси Г. Райхельт фикрича, II асрларда, В.Б. Хеннингга кўра, IV асрларда, Я. Харматта бўйича 196 йил билан белгиланади. Бизнингча, В.Б. Хеннинг белгиланган 312-313 йиллар санаси⁴⁴¹ асосли кўринади.

Суғдий матнлар жанри хилма-хил бўлиб, уларда зардуштийлик алқовларидан, туркий дуоларгача акс этган⁴⁴². Бу турк-суғд маданий ва маънавий яқинлигининг ифода эди.

Суғд тили ва ёзуви туркийлар орасида кенг тарқалган эди. Жумладан, туркий котиб Qutlug' – Қутлуғ суғд-буддавий ёдгорлиги “Vajraschedika”ни суғдийда кўчиргани матндаги *pr'ūšty ŷwtl'γ ŷurδ δstwβry* – “Қутлуғ томонидан ўз кўли билан ёзилди” жумласида келтирилади⁴⁴³.

Суғдда эса суғдий тил ва ёзув каторида туркий тил ва ёзув ҳам амал қилган. Муғ архивида туркий тил ва ёзувли матнлар топилгани⁴⁴⁴ Суғдда, хусусан Деваштич саройида туркий тил эгалари (фрамандор Ўтг каби) хизмат қилишганини ва туркий тил амалда қўлланганини исботлайди.

Кўп асрлик турк-суғд муносабатлари VI–IX асрлардаги туркий давлатлар тарихига оид “Буғут ёдгорлиги”, “Қораболғасун битиклари”, Сэврэй-сомон мармар қоясидаги вертикал ёзув, Тайхир-чўлун қоясидаги ёзувлар, Тераксой ва Қулонсой дараларидаги XI аср – 1025 йилга оид “келиб-кетувчилар”га дахлдор битикларда ўз аксини топган⁴⁴⁵.

Суғдий ёзув туркий ёзув анъанасининг икки йўналишига: руний ва уйғур ёзувиغا асос солди. Бунда суғд ёзуви асоси – оромий ёзуви белгиларини акс эттирган янги ёзув шакллантирилди⁴⁴⁶. Аммо руний ёзувнинг мустақил шаклланганлиги хусусидаги қарашлар ҳали бу масалани очик қолганлигини кўрсатади. Аммо

⁴⁴⁰ Sims-Williams N. Ancient Letters. Encyclopedia Iranica / 1. ed. E. Yarshater. – London, 1985. – vol. II. – P. 7–9; ib. The Sogdian Ancient Letters: 1, 2, 3 and 5. School of Oriental and African studies University of London. <http://depts.washington.edu/silkroad/texts.html>.

⁴⁴¹ Reichelt H. Die soghdischen Handschriftenreste des Britischen Museums II. – Ss. 1–56; Henning W.B. The date of Sogdian Ancient Letters // BSOAS. – 1948. – vol. 12. – pt. 3–4. – P. 601–615; ib. The date of the Sogdian Ancient Letters. – Pp. 250–252; Henning W.B. Mitteliranisch. – S. 52–56; Лившиц В.А. Иранские языки народов Средней Азии // Народы Средней Азии и Казахстана. Т. 1. – М., 1962. – С. 135–136.

⁴⁴² Шеърый парчалар, тошларнинг табиий ва тиббий хоссалари орқали бажариладиган амалларнинг қадимий туркий дуоларига яқин жиҳатлари ва ҳатто Авесто яштларидаги шамол худосига алқови мазмунлари (P–3 хуж.) акс этган. P–3 хуж. – Nwbwsth – “Тўққиз китоб” ёки “Янги китоб”да қадимги турк, Авесто ва буддавий анъаналарини ифодаловчи атамалар қўлланилган. Қаранг: Henning W.B. Mitteliranisch. – S. 85; Исхаков М.М. Преемственность в истории древних тюркских систем письменности (согдийско-тюркские контакты). – С. 47; Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык. – С. 354; Benveniste E. Textes Sogdiens. – Paris, 1940. – P. 59–73, 148, 203–219; Henning W.B. The Sogdian Texts of Paris // BSOAS. – 1946. – vol. 11. – pt. 4. – Pp. 714, 729; Henning W.B. A Sogdian god. – P. 253; Henning W.B. Mitteliranisch. – Pp. 85, 108.

⁴⁴³ Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык. – С. 357; Лившиц В.А. Согдийские тексты, документы и эпиграфика. – С. 126, прим. 44; Müller F.W.K., Lenz W. Soghdische Texte II. – S. 548.

⁴⁴⁴ СДГМ II. – С. 222.

⁴⁴⁵ Ядренцев Н.М. Путешествие на верховье Орхона, к развалинам Каракурума // Изв. Вост. Сибир. отд. геог. общ. – СПб., 1889. – т. 26. – вып. 4. – С. 257–272; Hansen O. Zur sogdische Inschrift auf dem drie sprachigen Denkmal von Karabalgasun // Journal de la Société Finno-Ougrienne. – 1930. – t. 44. – fasc. 3. – S. 3–39; Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 121–146; Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Сэврэйский камень // СТ. – 1971. – № 3. – С. 106–112; Лившиц В.А. Согдийская надпись из Семиречья. Лингвистические и эпиграфические свидетельства // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока: доклады и сообщения 15-й научной сессии ЛЮ ИВАН СССР. Часть 1 (2). – М., 1981. – С. 79–87; Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык. – С. 364; Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. Вып. 1. – Фрунзе, 1963. – 203 с., рис. 24; Его же. Эпиграфический памятники Киргизии // Памятники Киргизстана. Вып. 1. – Фрунзе, 1970. – С. 43; Кожемяко П.Н. Оседлые поселения Таласской долины. – С. 145–172; Сыдыков С. Древние надписи в ущельях Кулан-сай и Терек-сай // Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. – Фрунзе, 1976. – С. 102–106, рис. 1–6; Yoshida Y. Some New Readings of the Sogdian Version of the Kara Balgasun inscription // Documents et archives de L'Asie Central. – Paris, 1988. – P. 117–123.

⁴⁴⁶ Müller F.W.K. Neutestamentlich Bruchstücke in soghdischer Sprache // SPAW. – 1907. – t. 24. – P. 43–65; Исхаков М.М. Қадимги туркий ёзув қанчалик қадимий // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995, 20 – май. – Б. 2.

Шимолий Европага хос “руний ёзув”⁴⁴⁷ ибораси қадимги туркий ёзувга даҳли йўқ⁴⁴⁸. Чунки XIX–XX асрларда олиб борилган тадқиқотлар қадимги турк ёзувининг маҳаллий ёзув эканлигини ва унга қўшни халқлар (суғдийлар) таъсири бўлганлини кўрсатди⁴⁴⁹. В. Томсен, турк ёзувини финикий алифбоси асосида шаклланган ёзув деб ҳисоблаб, ундаги белгиларнинг сомиий – паҳлавий ёзув белгиларига мослиги билан изоҳлади. Р. Готьо эса қадимги туркий ёзувни “Кўҳна хатлар” матнидаги ёзувлар билан қиёслаб, уларни яқин эканлигини таъкидлади⁴⁵⁰.

Туркшунос Е.Д. Поливанов фикрича, турк алифбоси, маълум бир босқични босиб ўтиб, шу кўринишда бизгача етиб келган. Ёзув шакли, фонетикаси, шу ҳудудга хосдир⁴⁵¹. Туркий тил шимолий (туркий-сирлар), жанубий (уйғур) ва шу икки лаҳжа аралашган диний (моний ва буддавий) матнлар тили асосида шакллангани⁴⁵² боис ёзув ҳам шунга мослаштирилган.

А.С. Аманжолов туркий алифбони мил. авв. I-минг йилликда қадимги юнон ва шимолий семит-финикий ҳамда жанубий семит алифболарига боғлайди⁴⁵³. Аммо Р. Готьо, В. Томсен ва В.А. Лившиц, М.М. Исҳоқов кабилар бу ёзув VI–VII асрларда суғд ёзуви таъсирида шакланган десалар,⁴⁵⁴ Ж. Клосон қадимги турк ёзуви иллизини суғд-бахтар-паҳлавий ёзувлардан излайди⁴⁵⁵. Туркшунос С.Г. Кляшторний қадимги туркий ёзувини бевосита суғдий ёзуви билан боғлаб, туркий алифбо график шакллари жиддий ўзгаришлар ва қўшимчалар қабул қилган ҳолда туркий тил фонетикасига мослаштирилган⁴⁵⁶ деб, изоҳлайди. В.А. Лившиц шу фикрни қўллаб, туркий ёзув асосан монументаль, яъни тош битикларга мослашганлигига ва 583-588 йилларда битилган “Буғут ёдгорлиги”⁴⁵⁷ асосида VI асргача туркий ёзуви шаклланмаганлигига эътиборни қаратади⁴⁵⁸. Бошқа бир тадқиқотчилар туркий битикларнинг VIII–X асрларга оид қисмини ёзув шаклланиш даврига асос қилиб олганлар⁴⁵⁹. Бизнингча, қадимги турк ёзуви V–VI асрлардан мустақил ривожланиб, ўз тараккиётида суғдий ёзув элементларидан унумли фойдаланган. Чунки туркий ёзув классик суғдий ёзувидан фарқланади.

⁴⁴⁷ Tomsen V. Inscriptions de l'Orkhon // MSFOu. – 1896. – vol. V; ib. Ein Blatt in türkischen ‘runen’ – schrift aus Turfan // SPAW. – 1910. – P. 296–306; Heikel A. Inscriptions de l'Orkhon recueilles par expedition finnoise 1890. – Helsingfors, 1892. – tabl. 57–61; Аманжолов А.С. К генезису тюрко-рунических надписей // ВЯ. – 1978. – № 2. – С. 17–24; Его же. Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Алма-Ата, 1975. – 71 с.; Clauson G. The origin of the Turkish “runic” alphabet // Acta Orentalia. – Copenhagen, 1970. – vol. 32. – P. 615–675; Клосон Дж. Происхождение тюркского «рунического» письма // Зарубежная тюркология. Вып. 1. – М.: Наука, 1986. – С. 35–158.

⁴⁴⁸ Лившиц В.А. О происхождении древнетюркской рунической письменности // СТ. – 1978. – № 4. – С. 84–98.

⁴⁴⁹ Исхаков М.М. Палеографические изучение согдийских письменных памятников: Дисс. ... докт. ист. наук. – Лист. 108; Его же. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2009. – С. 77–85.

⁴⁵⁰ Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon // MSFOu. – 1896. – vol. V. – P. 14–32; Andears F.C. Zwei soghdische Exkurse zu Wilhelm Thomsens: Ein Blatt türkischer Runenschrift // SPAW. – 1910. – H. XV. – S. 307–314; Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме // Сборник трудов Орхонской экспедиции. Том IV. – СПб., 1897. – С. 47–59; Gauthiot R. De l'alphabet sogdien // JA. – 1911. – ser. 10. – t. 17. – Pp. 81–85.

⁴⁵¹ Лившиц В.А. О происхождении древнетюркской рунической письменности. – С. 84–98.

⁴⁵² Щербак А.М. П.М. Мелиоранский и изучение памятников тюркской письменности // ТС. – 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 24–35; Насилов Д.М. О лингвистическом изучении памятников тюркской письменности // ТС, 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 62–67; Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности / Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.) – С. 46–47.

⁴⁵³ Аманжолов А.С. К генезису тюрко-рунических надписей. – С. 17–24.

⁴⁵⁴ Лившиц В.А. Согдийские тексты, документы и эпиграфика. – С. 122–123; Исхаков М. Преемственность в истории древних тюркских систем письменности (согдийско-тюркские контакты). – С. 47; Его же. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – С. 77–85.

⁴⁵⁵ Clonson G. The origin of the Turkish “runu’c” alphabet. – P. 623–651; Клосон Дж. Происхождение тюркского «рунического» письма. – С. 145–152.

⁴⁵⁶ Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – С. 94–100.

⁴⁵⁷ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 21–46.

⁴⁵⁸ Лившиц В.А. О происхождении древнетюркской рунической письменности. – С. 84–98.

⁴⁵⁹ Кызласов Л.Р. Новый памятник енисейской письменности // СЭ. – 1965. – № 2. – С. 104–113; Лившиц В.А. О происхождении древнетюркской рунической письменности. – С. 89–94.

Қадимги турк ёзувига суғд ёзувининг таъсирига мисол ҳарфий белгиларнинг графемо-фонетик мослигидир⁴⁶⁰. Агар турк-суғд муносабатларининг кўп асрлик тарихга эга эканлигини эътиборга олсак, “суғдча фараз” табиийдек кўринади. Туркийлар 22 алифболи суғд ёзувини ўз фонетик хусусиятларидан келиб чиқиб 42 тага етказганлар⁴⁶¹. Умуман олганда, суғдий ёзув асосидаги туркий ёзув тизими асосан тош битиклар ёзишга мослаштирилиб, туркий тили шеваларидаги фонетик қоидаларига бўйсундирилган⁴⁶². Туркий ёзув намуналари нафақат, Марказий Осиё, балки Етгисув ва Ўрта Осиёдан ҳам топилмоқда⁴⁶³. Айниқса, XX асрнинг 70-йилларида қозоғистонлик археолог К. Акишев Алмати яқинидаги Иссиқ кўрғонидан мил. авв. I минг йиллик ўрталарига мансуб қабр сиртига Урхун ёзувларига ўхшаш, лекин ўзига хос икки қатор ёзув битилган кумуш косача топиб, уни фанга **“Иссиқ ёзуви”** деб, киритди⁴⁶⁴. Афғонистоннинг Дашти Навуридаги қоятош сиртидан топилгани туркий ёзув, “Иссиқ ёзуви” намунасидаги Сурхондарё ва Амударё ҳавзасидан топилган номаълум ёзувлар (мил. авв. II ва мил. I–II асрлар) санаси туркий ёзувни суғдий ёзув билан тенгдош эканлигини кўрсатади. Қолаверса, қадимги туркий ёзувлар (милодий VII–X асрлар) ва кейинги йилларда топилган ёзувлар (мил. авв. I ва милодий I–II асрлар) ўртасидаги умумий илдиз мавжуд. Агар парфия, хоразм ва суғд ёзувлари каби туркий ёзув ҳам Олд Осиёнинг қадимий ёзув анъаналари асосида ўзига хос тараққиёт йўлидан шаклланган ва ривожланган⁴⁶⁵ деб, ҳисобласак, бу ёзув маданияти илдизларини аниқлаш борасида ҳали олдинда қилинадиган ишлар кўплигини кўрсатади. Бундан ташқари, туркийлар ва суғдийларнинг араб ёзуви жорий қилинунига қадар руний, суғдий, уйғур, моний, брахма, сурёний каби ёзувлардан фойдаланганликлари⁴⁶⁶, уларнинг юксак билим даражаси ва маънавий салоҳиятидан дарак беради.

Ғарчи ҳозирда суғдий тил ўлик тил ҳисобланса-да, бу тилнинг диалекти ҳисобланган Яғноб водийси аҳолисининг тили – янги суғдий тил сифатида фанга

⁴⁶⁰ Исхаков М.М. Палеографическое изучение согдийских письменных памятников. – С. 114; Его же. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – С. 77–85.

⁴⁶¹ Лившиц В.А. О происхождении древнетюркской рунической письменности. – С. 86–87.

⁴⁶² Габен фон А. Культура письма и печатание у древних тюрков // Зарубежная тюркология. – Вып. 1. – М.: Наука, 1986. – С. 159–190.

⁴⁶³ Тургаш хоконлиги даври – VIII асрга оид турк ёзуви намуналари XX асрнинг 30-йилларида Таласнинг Қўчкор водийларидан топилган бўлса, кейинги йилларда Тожикистоннинг Исфара туманидан, Фарғонанинг Кубо шаҳри харобаларидан, Панжикентдаги Муғ қалъаси архивидан, Сурхондарёнинг Кампиртепа, Қўштепа, Қўҳна Термиз харобаларидан (мил. авв. I – мил. I асрлар) ва Андижоннинг Лўмбитапа ёдгорлигидан (V–VI асрлар) ҳам қатор турк-руний ёзув намуналари топилди. Қаранг: Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – С. 111; Худяков Ю.С., Табалдиев К.Ш., Солтабаев О.А. Комплекс памятников с руническими надписями в местности Кок-сай в Кочкорской долине на Тянь-Шане // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2002. – № 3 (11). – С. 124–131; Табалдиев К.Ш., Солтабаев О.А. Рунические надписи Кочкарской долины // Изв. Нац. АН Кыргызской Республики. – 2001. – № 1. – С. 68–73; Кляшторный С.Г. Всадники Кочкорской долины // Евразия сквозь века. – СПб.: Б.И., 2001. – С. 213–215; Аманжолов А. К интерпретации Чуйских рунических надписей // Байыркы кыргыз тарыхынын суткалдуу проблемлары: Элралык илимий конгресстим ворунун тезистери. – Бешкек: Б.И. 2001. – С. 97–100.

⁴⁶⁴ Бернштам А.Н. Древнетюркский документ из Согда // Эпиграфика Востока. – 1951. – № 5. – С. 65–75; Батманов И.А. Таласские памятники древнетюркской письменности. – Фрунзе: Илим, 1971. – С. 27–31; Лившиц В.А. О происхождении древнетюркской рунической письменности. – С. 88; Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. – С. 16–18; Кляшторный С.Г. Новые открытия древнетюркских рунических надписей на Центральном Тянь-Шане // Изв. Нац. АН Кыргызской Республики. – 2001. – № 1. – С. 73–75; Кормушин И.В. К палеографическим особенностям таласских надписей // Байыркы кыргыз тарыхынын суткалдуу проблемлары: Элралык илимий конгресстим ворунун тезистери. – Бешкек: Б.И. 2001. – С. 94–97; Исмоков М. Қадимги туркий ёзув қанчалар қадимий? – Б. 2; Ўша. Тарихий жараён ва холислик мезони // Тафаккур. – 1999. – № 1. – Б. 23–29; Раҳмон Н. Иссиқ ёзуви // Мулоқот. – 1994. – № 11–12. – Б. 50; Раҳмонов Н., Матбобоев Б. Ўзбекистоннинг кўҳна туркий-рун ёзувлари. – Б. 40–44.

⁴⁶⁵ Исмоков М. Қадимги туркий ёзув қанчалар қадимий? – Б. 2.

⁴⁶⁶ Исмоков М., Содиқов Қ. Китоб маънавият кўзгуси // Тафаккур. – 1996. – № 4. – Б. 31; Henning W.B. Sogdian loan-words in New-Persian // BSOS. – 1939. – vol. 10. – pt. 1. – P. 93–106; Osawa T. Aspect of the Relationship between the Ancient Turks and the Sogdians – Based on a stone statue with Sogdian Inscription in Xinjiang // Erān ud Anērān. Studies Presents to B.I. Maršak on the Occasion of His 70 th Birthday. – Venezia, 2006. – P. 471–504.

маълум⁴⁶⁷. Афсуски, яғнобийлар тили шу кунларда тожик тили мухитида аста-секин йўқолиш арафасида.

Турк-суғд маданий алоқаларида **шаҳарсозлик** алоҳида ўрин тутди. Суғдийларнинг савдо фаолияти ва манзилгоҳлар ташкил этиши III–V ва VII–VIII асрларда дастлаб Еттисувда туркий шаҳарсозлик маданиятига таъсир этди.⁴⁶⁸ Археологлар Чу водийсидан V–VI асрларга оид маданий қатлам топиб,⁴⁶⁹ уни водий шаҳарларида ҳунармандчилик, савдо ва деҳқончилик билан банд бўлган суғдийларга боғлашади. Суғдий манзилгоҳлари йирик турк-суғд шаҳарларга айланиб борди⁴⁷⁰. Илк ўрта асрларда айниқса, Чочда⁴⁷¹ ва суғдий манзилгоҳлар ва туркий қишлоқлар асосида Буюк Ипак йўли бўйлаб яна ўнлаб шаҳарлар⁴⁷² бунёд этилди.

Уйғур хоқонлиги даври (745-840)даги шаҳарлар, хусусан, пойтахт шаҳарлар Ўрта Осиё шаҳарсозлик маданияти услубида қурилган. Жумладан, Ўрдубалик, Селенга бўйида Баёнчўр (747-759) томонидан қурдирилган Бойбалик, Буғу хоқоннинг (759-779) буйруғи билан Урхун дарёси бўйида Балиқ, Уйғурбалик, Қораболғасун, Хангай қароргоҳи ва Тувадаги шаҳар қалъалари қад ростлади⁴⁷³. Хемчик ва Улуғ Хем (Енисей) водийларида Элтутмиш Билга хоқон буйруғи билан 750-751 йилларда ҳакаслардан ҳимояланиш мақсадида суғдлик меъморлар ва қурувчилар томонидан Ўрта Осиё анъанасида мудофаа девори тикланиб, бу шаҳар Кемижкет деб номланди⁴⁷⁴. Шаҳар кўрғонлар кенг мудофаа деворлари билан, кўрғонлари ичидаги қалъа эса алоҳида девор билан ўралган. Шаҳарлар атрофида Ўрта Осиё услубида боғлар бунёд этилган.

Бу шаҳарлар йирик ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, савдо-тижорат ва маданий марказлар сифатида турк-суғд манфаатларига хизмат қилган.

Маданий симбиоз **тасвирий санъат**да ҳам акс этди. Турк-суғд ҳамжамияти ҳаётини ифодаловчи Афросиёб, Варахша, Панжикент, Кушония ва Турфондаги деворий суратларда эпик сюжетлар, сарой ҳаёти ва жамияти турмуш тарзи диққатга сазавордир. Афросиёбда акс этирилган ҳар бир сахна тасвири тарихий воқелик, бадий сюжетлар, турли анъана ва маросимларнинг ифодасига бағишланган⁴⁷⁵. Персонажлардаги кокилдор турк жангчилари пешонасини шойи тасма билан боғлаб олинганлар⁴⁷⁶. Улар Суғд ихшиди Вархуман (655-675)нинг тан соқчиларидир. Буни В.Л. Вяткин туркларнинг Суғддаги юксак ўрни сифатида баҳолаган⁴⁷⁷. Панжикент тасвирларида ҳам шу каби манзарани кузатамиз⁴⁷⁸. Жанубий Қозоғистоннинг

⁴⁶⁷ Андреев М.С., Пещерева Е.М. Ягнобские тексты (с приложением ягнобско-русского словаря. Сост. М.С. Андреев, В.А. Лившиц и А.К. Писарчик) – М.–Л.: Наука, 1957. – 354 с.

⁴⁶⁸ Бернштам А.Н. Согдийская колонизация Семиречья // КСИИМК АН СССР. – М.–Л., 1940. – С. 34–42.

⁴⁶⁹ Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. – 168 с.

⁴⁷⁰ Кызласов Л.Р. Городская цивилизация срединной и северной Азии. – С. 219–350.

⁴⁷¹ Бинкат, Шутуркет, Чинончекет, Унжакет, Харашкет, Нукет, Банакет, Тўнкет, Тўккет, Нукет, Фарнет кабилар. Қаранг: Бураков Ю.Ф. К истории раннесредневекового Чача. – С. 11–20.

⁴⁷² Исфижоб, Жувиқат, Новқат, Субаникет, Хамукет, Манкет, Суткент, Жанкент, Новқат, Ўзганд каби суғдий ва туркий, Қарнок, Бешбалик, Бойбалик, Жўйноқ, Қорашар, Қорасув, Оксув каби туркий номдаги шаҳарлар вужудга келган. Қаранг: Ал–Истахри. Китаб масалик ал–мамалик / Пер. с перс. З.Н. Ворожейкиной // МИКК. – Бишкек, 2002. – С. 29–40; Рысбергенова К.К. Древние топонимы по маршруту «Великого Шелкового пути». – С. 141–148; Камолитдин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. – С. 77–112.

⁴⁷³ Кляшторный С.Г. Древнетюркская письменность и культура Центральной Азии. – С. 258; Алмас Тургун. Уйгуры. Кн. 1. – С. 138.

⁴⁷⁴ Кызласов Л.Р. Культура древних уйгуров (VIII–IX) // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 52–54.

⁴⁷⁵ Альбаум Л.И. Новые раскопки Афрасиаба. – С. 83–89; Гюль Э.В. Турк-суғд маданий муштараклик самараси масаласига доир // San'at. – 1999. – № 3. – Б. 8–9.

⁴⁷⁶ Chavannes Ed. Documents sur les Tou-kiue (turcs) occidentaux. – P. 194; Мокрынин В.П. К вопросу о тюрко-суғдийской интеграции в VI–VIII. – С. 159.

⁴⁷⁷ Вяткин В.Л. Афрасиаб–городище бывшего Самарканда. – Т.: Ўздавнашр, 1929. – 226 с.

⁴⁷⁸ Maršak B. I. Les Fouilles de Pendjikent // Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Bekkes Letters. – 1990. – Ss. 286–313; Marshak B.I., Raspopova V.I. Les nomades et la Sogdiane. Nomades et sédentaires en Asie Centrale // Apports de

Куйруктепа ёдгорлигидан топилган тасвирлардаги туркий киёфа Афросиёб, Панжикент деворий суратларидаги киёфаларни эслатади⁴⁷⁹.

Хайкалтарошлик соҳасида VI–IX асрларда аввал Еттисув ва Фарғонада, сўнг Суғднинг марказий ҳудудларида тошга ўйиб ишланган кичик хайкалчалар ва сопол буюмлар «турк, суғд ва хитой унсурларининг» ўзаро таъсири натижаси эди. Турк ҳунармандлари томонидан ясалган курол-аслаҳалар, тақинчоқлар ва металл буюмларда турк-суғд элементлари акс этди⁴⁸⁰.

Санъатнинг **муסיқа ва рақс** соҳалари Хитой императорлари саройида намойиш этилиб, юксак баҳоланган. “Чарх ураётган қизлар гирдобии”да чочлик, кумедлик, кешлик, маймурғлик ва самарқандлик раққосаларнинг маҳорати акс этди. Бу рақс намуналари турк ва хитой раққосалари томонидан ўзлаштирилиб ижро этилган⁴⁸¹. Турклар ва хитойлар орасида кўплаб суғдий муסיқа асбоблари, жумладан Бухоро муסיқа асбобларининг ўнга яқин хили маълум эди. Кўшиқларни якка ва жўр ижро этиш расм бўлди. VII асрда Ўрта Осиё кўғирчоқ театри Хитойга кириб бориб, ўзлаштирилди⁴⁸².

Суғд жамиятининг туркий дунё билан узвийлиги минтақадаги кейинги этномаданий жараёнларнинг ривожини ва ҳолатини белгилади. Турк хоконлиги даврида суғдий ва туркий маданиятлар бир-бирини тўлдириб, бетақрор маънавий ва маданият мерос вужудга келди. Бу ўтроқ ва кўчманчи маданиятлар, қолаверса, турк-суғд симбиози маҳсули эди.

Шу ўринда хулосалаш мумкинки, Буюк ипак йўлидаги узлуксиз алоқалар ўзаро маънавий ва маданий алмашинувлар учун қулай имконият яратди. Суғддаги динлараро муроса турк-суғд муносабатлари даражасида янада камол топди. Суғдийларнинг етакчи дини зардуштийликка туркийларнинг ҳайрихоҳлиги ҳам алоҳида эътиборга лойиқдир. Хусусан, Шарқий Туркистондаги зардуштийлик ибодатхоналари ва улардаги вағнпат – коҳинлар фаолияти, “Буғут ёдгорлиги” котиби суғдий-зардуштий ва хокон турк-буддавийнинг самимий муносабатлари, Муғ архивининг I.1 рақамли ҳужжатидаги суғдий Нижитак ва туркий коҳин Кўрчи (Кўрчи)нинг Деваштич вакили сифатидаги тинчликпарварлик миссияси, Nov. 3 ва Nov. 4 ҳужжатларидаги суғдий киз – Дуғдғунча, турк йигити Ўттакин ўртасидаги никоҳ, фрамандар Ўтгнинг Панч бошқарувдаги иштироки турк-суғд муносабатларида этник ва диний муросанинг энг адолатли йўли танланганлигини кўрсатади. Бундан ташқари туркийлар ва суғдийлар ҳаётида буддавийлик, христианликнинг несториан оқими, монувийлик каби динлар ҳам муносиб ўрин топди. Натижада суғдий тилли бетақрор буддавий, христиан ва монувий мазмундаги бой ёзма мерос бизгача етиб келди. Бу ёзма мерос асрлар давомида шаклланган ёзув маданияти маҳсули эди. Суғдий ёзув туркий халқларнинг ёзув маданияти шаклланишига замин яратдилар. Натижада турк-руний, турк-уйғур ёзувлари вужудга келди. Суғдий шахарсозлик Чоч, Еттисув, Шарқий Туркистонда ўнлаб суғдий манзилгоҳларнинг шахар кўринишини олишига, туркий шахарсозлик маданияти раванакга ҳисса қўшди. Бу шахарлар йирик ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, савдо-тижорат ва маданий марказлар сифатида турк-суғд манфаатларига хизмат қилди.

l'archéologie et de l'ethnologie. H.-P. Francfort. – Paris, 1990. – Ss. 178–185; ib. Arte della Sogdiane // Enciclopedia dell' Arte Antica. Classica et orientale, Secondo supplemento, 1971–1994. – vol. V. – Roma, 1997. – Ss. 321–327; ib. Türkler va Soğdlular. – S. 174; Azarpay G. Sogdian Painting. The political epic in Oriental art. – Berkeley: University of California Press, 1981. – P. 124–128; Kreppes K. Sociolinguistic Notes of the Turcification of the sogdian // CAJ. – 1991. – vol. 35. – P. 71–72; Bussagli M. Dei Malerei in Zentralasien. – Geneva, 1963. – P. 42–51.

⁴⁷⁹ Маликов А. Тюрки в Среднеазиатском Междуречье в VI–VIII вв. – С. 11.

⁴⁸⁰ Гюль Э.Ф. Турк-суғд маданий муштараклик самараси масаласига доир. – Б. 8–9.

⁴⁸¹ Schafer E.N. The golden peaches of Samarkand. A study of Tang exotics. – Berkeley and Los – Angeles, 1963. – P. 55–56.

⁴⁸² Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 353; Ртвеладзе Э.В. Самарканд на Великом Шелковом пути. – С. 110–111.

ТУРК ХОҚОНЛИГИ ДАВРИДА СУҒДДА КОНФЕДЕРАТИВ ДАВЛАТ ТИЗИМИ ВА МАЪМУРИЙ БОШҚАРУВ ТАМОЙИЛЛАРИ

II Боб

2.1. Биринчи Турк хоқонлиги (552-603) ва Ғарбий Турк хоқонлиги даврида (604-742) Суғднинг маъмурий бошқарув тизими

Суғд географик жиҳатдан Ўрта Осиё марказидаги Зарафшон ва Қашқадарё хавзасида жойлашган бўлиб, у мураккаб сиёсий, ижтимоий–иқтисодий ва маданий жараёнларнинг фаол иштирокчиси сифатида минтақанинг етакчи тарихий – маданий ўлкасига айланди. Суғд ҳақидаги илк илмий маълумотлар XIX аср 2-ярмидан фанга маълум бўлди⁴⁸³. Шу даврдан бошлаб археологик тадқиқотларга ҳам асос солинди.

Суғд қадимги ёзма манбаларда, жумладан, Sugda ёки Suguda (қад. форсий), Sugda (Vd. I, 4) ва Suxda (Yt. X. 14) (“Авесто”), šu-ug-da (элам), su-ug-du (аккад), Σοῦδοῦ Σοῦδοί (юнон.)⁴⁸⁴ тарзида қайд этилган. “Авесто”даги “Ғава ўлкасида суғдийлар яшайди”⁴⁸⁵ деб, келтирилади. Антик манбалар ҳам Sogdiane ўлкаси ва sogdianoī аҳли ҳақида тафсилотлар беради⁴⁸⁶. Суғдийларнинг бу ҳудудга жойлашув тарихи мил. авв. II минг йиллик иккинчи ярми ва I минг йиллик бошлари билан белгиланади⁴⁸⁷. Ҳозиргача, бу этноснинг минтақа бўйлаб ҳаракатланиш босқичлари ҳақида маълумотлар маълум эмас,⁴⁸⁸ деб ҳисобланар эди. Бироқ хитой манбалари уларни саклар, рузие (юэчжи) ва турклар билан бир макондан Каспий ва Орол бўйларида кўчганликлари ҳақида хабар берадилар⁴⁸⁹. Бу масалага муайян оидлик киритади. Демак, суғдийлар мил. авв. II минг йиллик иккинчи ярми ва I минг йиллик бошларидан Зарафшон бўйлаб ўрнаша бошлаганлар. Уларга жанубда бактрийлар, жанубий-ғарбда парфиёнлар ва марғиёнлар, шимол ва шимолий шарқда саклар ҳамда шимолий ғарбда хоразмликлар қўшни бўлган. Суғдийлар ўз юртларига swgd- (sugd-), sgwd- (sgud-) деб ном берганликларини⁴⁹⁰ Зарафшон бўйи этакларини “суғуда – сувлок” ер деб атаганликлари билан изоҳлаш мумкин⁴⁹¹. Суғд ҳақида илк маълумотлар мил. авв. VI-IV асрларга оид Бехистун ва Нақши Рустам битикларида Ахамоний ҳукмдори “Доръявуш эгаллаган 23 мамлакат” қаторида тилга олинади⁴⁹².

Ўрта Осиё, хусусан Суғд ҳақида юнон-рим муаллифлари Страбон (мил. авв. 64/63 - мил. 23/24) “География”сида, Поликлит (мил. авв. IV аср 2-ярми) “Тарих”ида, Демодамнинг (мил. авв. IV–III асрлар) “Скифика”сида, Каллисфеннинг (мил. авв. 370–327 йй.) “Александр қилмишлари” асарида ва Птолемейнинг (тах. 170 й. вафот

⁴⁸³ Tomashek W. Centalasiatische Studien. I. Sogdiana // SPAW. – Bd. LXXXVIII. – Wien, 1877. – 187 s.

⁴⁸⁴ Соколов С.Н. Язык Авесты / Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. – М.: Наука, 1979. – С. 134; Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык. – С. 347; Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии: Дисс. ... канд. филол. наук. – Лист. 9–10.

⁴⁸⁵ Исҳоқов М. Эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу амал китоби. – Б. 11; Сағдуллаев А.А. “Авесто” – тарихий географияни ўрганиш манбаи сифатида // “Авесто” китоби – тарихимиз ва маънавиятимизнинг илк ёзма манбаи. Илмий-амалий семинар материаллари. – Тошкент, 2000. – Б. 36.

⁴⁸⁶ Пьянков И.В. Средняя Азия в античной географической традиции. Источниковедческий анализ. – М.: ИВЛ-РАН, 1997. – С. 342.

⁴⁸⁷ Fray R.N. Sughd and Sogdians: A Comparison of Archeological Discoveries with Arabic Sources // JAOS. – 1943. – vol. 63. – № 1. – P. 56.

⁴⁸⁸ Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык. – С. 347; Абаев В.И. К вопросу о прародине и древнейших миграциях индоиранских народов / Древний Восток и античный мир. – М.: 1972. – С.31–69; Mahmudov Q. Qadimgi Turkiston. – B. 60–64.

⁴⁸⁹ Хўжаев А. Буюк Ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Б. 214.

⁴⁹⁰ Henning W.B. Sogdian loan-words in New-Persian // BSOS. – 1939. – vol. 10. – pt. 1. – Pp. 93–106; Gershevitch I. A grammar of Manichean Sogdian. – Oxford, 1954. – 421 p.; СДГМ II. – С. 221; СДГМ III. – С. 128.

⁴⁹¹ Смирнова И.О. Каталог монет с городища Пенджикент. – С. 25.

⁴⁹² Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. – 1947. – № 1. – С. 253–279; Фрейман А.А. Бехистунские надписи // Восток. – 1925. – № 5. – С. 3–13; Струве В.В. Поход Дария I на саков-массагетов // ИАН. – 1946. – Вып. III. – С. 231–241.

этган) “Географиядан қўлланма”си ва “Александр ҳақида” асарларида, IV аср рим тарихчиси Аммиан Марцеллиннинг “Тарих” каби ўнлаб манбалардаги маълумотлар Ф. Бойназаров, А. Сағдуллаев, Б.Ф. Ғофуров, И.В. Пьянков кабиларнинг асарларида келтирилади⁴⁹³. Хусусан, Геродот “Тарих”ининг 3-боби “Мелпомена”да: “саврамаатлар скифча гаплашади”⁴⁹⁴ деса, Страбон ўзининг “География”сида Ўрта Осиёда яшовчи халқлар (сак, скиф, суғд, массагет кабилалари)нинг ҳаммасининг ҳаёт тарзи бир хиллиги ва сакларни суғдийлардан Яксарт (дарёси), суғдийларни бактрийлардан Окс (дарёси) ажратиб туриши ҳамда суғдийлар ва бактрийлар турмуши ва урф – одати номад (кўчманчи)лардан фарқ қилмаслиги⁴⁹⁵ таъкидланади.

Антик маълумотларни қадимги ва илк ўрта аср хитой манбалари тўлдиради. Уларда сак ва суғдийлар “ху шанг” (“хўр савдогарлари”) деб аталган⁴⁹⁶. Хитой тарихчиси Бян Цзи: “Суёб шаҳридан Цзешуанна (Суғднинг дастлабки пойтахти – Кеш)гача бўлган мамлакат Сули деб номланади” деган маълумотни беради⁴⁹⁷. Сули ёки Су-и – Суғд ва ташқи колониялари, яъни суғдийлар яшайдиган барча ҳудудларни ифодалаган.

“Вэй шу” – Вэй сулоласи (220-265) тарихининг 102-боб, 9707-бетида Канг-куэк, яъни **Кан давлати - Самарқанд**ни пойтахт қилган даврида, Кангиа-Қангдан кейин пайдо бўлган давлат сифатида тилга олинади. Бу Суғдда мустақил давлатчиликнинг Қанг давлати таназулидан кейин III аср охири IV аср бошларида вужудга келганлигини исботлайди. Бундан ташқари Кангго, яъни Самарқанд давлати ҳақида маълумот илк бор Сўнгги Хан ва Вэй сулолалари тарихида учраши ҳам тарихий асосларга эга. “Вэй шу”да суғдийларнинг чуқур кўз, қирра бурун, серсоч деб, тавсифланиши ва уларнинг тўйлари, маъракалари тукуват (турк)ларга ўхшаш, деб кўрсатилиши, “Сўнгги Хан сулоласи (25-220) тарихида” Суйго – Суғднинг иқтисодига берилган юқори таъриф, итоатида тўрт юздан ортиқ шаҳар мавжудлиги ва энг муҳими Тайвуди даврида (435-440) Хитойга элчи юборганлиги ва 766-801 йилларда ёзилган Ду Юнинг “Тундянь” - “Қонунлар ва урф-одатлар баёнида”ги маълумотлардан⁴⁹⁸ Суғднинг қачон мустақил фаолият бошлагани ва аҳолиси (суғдийлар ва туркийлар) ҳақида керакли ахборотлар олиш мумкин. Бундан ташқари Н.Я. Бичурин келтиришича: “Канг давлати – Кангго Канкиа давлатидан кейин /ташқил топган/. Унинг аҳолиси ўтроқ ҳаёт кечиради. Хан /империяси/ даврида /ушбу давлат ҳудудида/ яшаганлар /Хитойга/ келиб-кетиб туришган. Канг давлати подшоси исми Уэн (Вэн) бўлиб, унинг келиб чиқиши ручжи (юэчжи)ларга бориб такалади. /Ручжилар Чжову шаҳрини пойтахт тутганлар”⁴⁹⁹. “Хуннлардан мағлуб бўлгач / ушбу шаҳарда яшаган ручжилар/ Шарқий Туркистон ва Помирдан ўтиб, шу ерга Ўрта Осиёга /Самарқандга/ келиб жойлашган ва давлат ташқил қилган”⁵⁰⁰. Уларнинг бир қисми Ўрта Осиёнинг марказига, бир қисми жанубга Дахъя-Бактрияга

⁴⁹³ Бойназаров Ф. Ўрта Осиёнинг антик даври. – Т.: Ўқитувчи, 1991. – Б. 145–169, 328–338; Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. – М., 1980. – С. 235–283; Пьянков И.В. Средняя Азия в античной географической традиции. – С. 53–54, 72–76; Сағдуллаев А. Поход Александра Македонского в Согдиану. – Ташкент, 2007. – 176 с.

⁴⁹⁴ Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. Терма парчалар / Тарж. ва туз. Зоҳир Аълам. – Тошкент: Yurist-media markazi, 2008. – Б. 41.

⁴⁹⁵ Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. Терма парчалар. – Б. 56–57.

⁴⁹⁶ Хўжаев А. Суғдийларнинг Хитойга бориб қолиши. – Б. 43.

⁴⁹⁷ Зуев Ю.А. Китайские известия о Суябе // Изв. АН Каз. ССР. Серия истории, археологии, этнографии. Вып. 3(14). – Алма-Ата, 1960. – С. 91–92. Зуев Ю.А. Ранние тюрки. – С. 164. Манба: Оуян Сю. Син Тан шу (История династии Тан. Новая редакция) // Серия “Бо-на”. – Пекин, 1958, гл. 43 б. – с. 301, л. 9 б.; Цзень Чжунмянь. Туцзюэ цзи ши (Сборник материалов по истории тюрков) – Пекин, 1958. – С. 150; Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тексты и исследования. – С. 304.

⁴⁹⁸ Хўжаев А. Хитой манбаларида суғдларга оид айрим маълумотлар. – Б. 52–56.

⁴⁹⁹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. I. – С. 54–55.

⁵⁰⁰ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 147–151.

бориб ўрнашганлар⁵⁰¹. Ўрта Осиёга кириб келган юэчжилар - даюэчжи “катта юэчжилар”, Шарқий Туркистонда қолган қисми “кичик юэчжилар” деб номланган⁵⁰². Баъзи олимлар юэчжиларни Шарқий Туркистондаги тохарларга тенглаштиришади⁵⁰³. Нима бўлганда ҳам, Ўрта Осиёга келиб жойлашган юэчжилар /ручжилар/ ҳам ўз мулкларини ташкил қилиб, келган юртларининг номини унутмаслик учун ўзларини “**чжоуву**” деб аташган. Хитой солномаларига кўра, чжоуву (чжао-у) ларнинг Кан хонадони вакилларида Самарқанд ихшидлари сулоласи, Бухоро, Хоразм, Кушония, Марв каби мулкларнинг ҳукмдорлари етишиб чиққан. Бу сулоланинг 22 вакили 400 йил давомида Бухорони, Кан сулоласининг Самарқанд тармоғи эса милонинг I асридан Кушония, Иштихон, Кеш, Нахшаб, Уструшона, Чоч, Хоразм, Фарғона ва Амударё жанубидаги мулкларни бошқарган. Суғдча бу хонадон үн kwtr’k – “Кан хонадони”, деб аталиб, “Бэй ши”, “Суй шу”, “Тан шу”ларга кўра, улар Ғарбий Турк хоқонлиги сулоласи билан қариндош бўлган ҳамда Ўрта Осиё маҳаллий аҳолиси орасида ассимиляциялашиб, шарқий эроний (суғдий) муҳит таъсирига тушган⁵⁰⁴. Кан давлатига Ми, Шы, Цао, Хэ, Кичик Ань Нашебо, Унахэ ва Му мулкларини тобе бўлиб⁵⁰⁵, барча хонадонлар чжаову номини олган⁵⁰⁶. Хусусан, чжаову атамаси туркий битиклардаги *sub - uabgu* – ябғуларга⁵⁰⁷ ва эроний *xša(y)–schaḥo* - шава ёки шобо атамаларига боғланади⁵⁰⁸. Ҳ.В. Ҳауссиг фикрича, чжаову (чжао-у) туркий *jibu* бўлиб, мусулмон манбаларидаги *siljibu* ва юнон манбаларидаги *siljibul* “ғарбий турк хоқонлари” насабидир. Бухоро ҳукмдорларининг “*sche-li tschao-wu*” (“Тан шу”да *siat-liak t’siai-miu*) номланиши ҳам Е. Шаванн асарида қиёслаб ўтилган⁵⁰⁹. О.И. Смирнова ўртаосиёлик ҳукмдорлар унвонидаги ҳамук – *حموك* ёки жамук – *جموك* атамасига эътибор бериб, унинг бухороликлар шеvasидаги “қимматбаҳо тош”, “буюк”, “катта” ҳамда “моҳият” ва “мансублик” маъноларига боғлайди⁵¹⁰. Жумладан, Табарий ҳам “жамуклар”, яъни “чжаову”лар “туркларнинг уруғларидан” деб ёзиб, 119/737 йил воқеаларида турк хоқони Курсулнинг ўлдирилиши ва унинг дафн маросимида хоқон хонадони вакиллари – ахли байт ал-жамукийн (ал-хамакийн), яъни ал-жамук (ал-хамук) хонадони ахли иштироки қайд этилган⁵¹¹. З.В. Тўғоннинг фикрича, жамуклар Кўк туркларнинг ғарбий Беш тўлис (дулу) уруғининг бошида келган – чумукунлар ҳисобланган⁵¹². Шу боис ҳам хитой манбаларидан бири “Суй шу”да: “Кан (Самарқанд) ҳукмдорлари чжаовулар ўрнини туркий “ўн ўк” сулоласи вакиллари

⁵⁰¹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 151, 190–191.

⁵⁰² Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. I. – С.163.

⁵⁰³ Рерих Ю.Н. Тохарская проблема // НАА. – 1963. – № 6. – С. 122–125; Иванов В.В. Языковые данные о происхождении кушанской династии и тохарская проблема. – С. 110–112.

⁵⁰⁴ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 23–25.

⁵⁰⁵ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 271. (“Бэй ши”), 280–281 (“Суйшу”); Бартольд В.В. Тюрки / Соч.– М.: Наука, 1968. – Том V. – С. 576–595.

⁵⁰⁶ Chavannes Ed. Documents sur les T’ou-kiue (Turcs) occidentaux. – Pp. 132–134; Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 310; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 27

⁵⁰⁷ Radloff W. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. – St.Pbg., 1895, Leief. 3. – S. 190; Marquart J. Die Chronologie der alttürkischen Inschriften. – Leipzig, 1898. – S. 68–72.; Hirth Fr. Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk / In book W. Radloff, 1899. – P. 48; Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина. – СПб., 1899. – С.72. Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии: Дисс. ... канд. филол. наук. – С. 206.

⁵⁰⁸ Abel-Remusat. Nouveaux mélanges asiatiques. – Paris, 1829. – t. 1. – 227 p.; Chavannes Ed. Documents sur les T’ou-kiue (Turcs) occidentaux. – P.243; Shirotori A study on Su-t’e, or Sogdiana // Toyo-bunko. – Tokyo, 1928, № 2. – P. 100–107.

⁵⁰⁹ Haussig H.W. Die Quelle über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren // CAJ. –1956. – vol. II. – pt. 1. – S. 21–44; Chavannes Ed. Documents sur les T’ou-kiue (Turcs) occidentaux. – P. 136, n. 7.

⁵¹⁰ Смирнова О.И.Тюркологические заметки. Титул жамук у тюрков // СНВ. – Вып. XI. – М.: Наука, 1971. – С. 64–66.

⁵¹¹ История ат–Табари. – С. 253.

⁵¹² Togan A.Z.V. Umumî Türk Tarihi’ne giriş. Cild I. – Ss. 51, 428; Golden P.V. An Introduction to the History of the Turkic People. Otto Harrassowitz. – Wiesbaden, 1992. – 189 p.; Бобоёров Ф. Турк хоқонлигининг Мовароуннахрдаги бошқарув тизими ҳақида // О’zbekiston tarixi. – 2000. – № 4. – Б. 72–73.

эгаллади⁵¹³ - деб, бежиз таъкидламаган. Агар хитой манбаларида чжаоу (t'siau-miu) ва мусулмон манбаларидаги جموك - (*jamug) айнан бир хил бўлса, Ўрта Осиёни бошқарган хонадоннинг этник мансублиги ойдинлашади. О.И. Смирнованинг фикрича, гарчи улар туркий қавм юэчжилардан бўлсалар-да, Ўрта Осиё муҳитида йиллар давомида кучли эронлашиш жараёнини бошидан кечирганлар⁵¹⁴. Юэчжи каби “келгиндилар” эса асрлар давомида маҳаллий маданиятни ўзлаштириб⁵¹⁵, этномаданий синтезда хусусан, суғдийлар маданияти шакллантиришда фаол иштирок этишган. Шундан хулоса қилиш мумкинки, юэчжиларга мансуб Суғднинг ҳукмрон доиралари маҳаллий аҳоли билан ассимиляциялашиб кетган.

Қанг давлати инкирози мил. III-IV асрларда Суғдда ер эгалигининг деҳқон мулкчилиги шаклланишини тезлаштирди. Зодагонлар (хвабу - 𐰽𐰺𐰍)лар, эркин деҳқонлар (азат – ’z’t (k’r))лар бойиб, деҳқон жамоалари (кашоварз – kšw’rz) уларга мулккий боғланиб кадивар (k’δw’r)ларга айланди. Мулкчиликнинг хусусий, жамоа ва зардуштий ибодатхоналарига тегишли “вағнзе” (βynz’uh) хиллари таркиб топди. Бу маҳаллий деҳқонлардан иборат ҳокимликларнинг ҳукмронлигини мустаҳкамлади⁵¹⁶.

VII аср иккинчи ярмидан Самарқанд атрофидаги Суғд мулкларида марказлашиш жараёни содир бўлди. Фарбий Турк хоқони Тўн ябғу (618-630) Суғд маъмурий бошқарувини такомиллаштиргач, бу жараён бошида маҳаллий ҳукмдор – ихшид⁵¹⁷ (MLK’) Авархуман (650/655-675) турди. Суғддаги мулклар ўз навбатида марказга конфедератив тартибда бўйсунган. Ўрта Осиёдаги азалий ўтроқ ҳаёт тарзи ҳукм сурган ўлкалари (Суғд, Хоразм, Тохаристон, Фарғона ва Чоч)да ер-сув эгалиги мулкчилигига асосланган сиёсий – худудий ва маъмурий тизим шаклланган. Марказий ҳокимият ва маҳаллий ҳокимликлар ўртасидаги муносабатлар йирик заминдорлар, бой савдогарлар ва шаҳарлик аслзодалар томонидан тузилган Оқсоқоллар Кенгаши орқали амалга оширилган. Ихшид – подшолар Оқсоқоллар Кенгаши олдида ҳисобот берувчи чекланган ҳокимиятга эга бўлган. Ҳар бир мулкнинг ҳарбий саркардалари қўл остида жанговар ҳаракатга лаёқатли чокарлари бўлган⁵¹⁸. Бу махсус гвардия нафақат тан кўриқчи, балки деҳқон ва савдогарларнинг мулклари ва савдо қарвонларининг ҳимоячилари ҳам бўлишган. Хитой манбаларида келтирилишича, 759 йилнинг 12-ойида Хитой императори саройида чокарлар учун зиёфат уюштирилиб, ҳар бир чокарга 30 бўлакдан ипак мато – хизмат ҳақи берилган⁵¹⁹. Чокарларнинг аксарияти эса туркийлардан бўлган. Бу суғдий савдогарлар ва туркий ҳарбийлар манфаати ифодаси эди.

VI аср иккинчи ярмидан минтақада Турк хоқонлиги ҳукмронлиги ўрнатилгач, маҳаллий мулклар қаторида Суғд билан қалин муносабатлар ўрнатилди. Бу эфталийларнинг солиқ ва тўловлар йиғиш сиёсатидан фарқ қилган ҳамда маҳаллий ҳукмдорларга иқтисодий ва сиёсий эркинлик берилган. Фарбий Турк хоқонлиги (603-742) эса маҳаллий маъмурий-бошқарувда бевосита иштирок этиб, Суғднинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаётига ўз таъсирини ўтказишга эришди. Бунда,

⁵¹³ Бабаяр Г., Кубатин А. К новой интерпретации имени правящего рода Самарканда из надписей в росписях Афрасиаба // Самарқанд шаҳрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида тутган ўрни. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий симпозиум материаллари. –Тошкент – Самарқанд, 2007. – Б. 216–221.

⁵¹⁴ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 35–36, прим. 26; Frye R.N. Jamuk, sogdian ‘peal’ ? // JOAS. – 1952. – Pp. 142–145; Frye R.N. The history of Buchara: Translated from Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi. – Cambridge, 1954. – not. 28. – P. 143.

⁵¹⁵ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 171.

⁵¹⁶ Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Ўқув қўлланма. – Т.: Университет, 2007. – Б. 21, 28–29.

⁵¹⁷ Ихшидлик – “ихшид” < xšaudīya – “подшоллик” маъносида. Қаранг: Смирнова О.И. Очерки по истории Согда. – С. 23.

⁵¹⁸ История Самарканда. Том первый. С древнейших времен до Великой Октябрьской революции / Отв. ред. И.М. Муминов. – Ташкент: Фан, 1969. – С. 77.

⁵¹⁹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 48–49.

Турк хукмдорлари ва Суғд ихшидлари ҳамда жамият аъзолари ўртасидаги қариндошлик⁵²⁰ муносабатлари катта аҳамият касб этди.

Суғд таракқиётида Ғарбий Турк хоқони **Тўн ябғу (618-630)**нинг маъмурий бошқарувдаги ислохатлари аҳамиятли бўлди. Натижада, тайинланган вакиллар маҳаллий бошқарувни такомиллаштириб, васалликларнинг ички сиёсий назоратини таъминладилар⁵²¹. Бу чора Суғд маҳаллий бошқарув тизимининг хоқонлик марказий бошқарув тизими олдидаги маъсулиятини оширди ҳамда Суғднинг Ғарбий Турк хоқонлик билан алоқаларини мустаҳкамлади.

Хоқонлик бошқарув тизими ва Суғддаги ер мулкчилигига асосланган бошқарув тизими бир-биридан фарқланарди. Суғдда подшо – ихшидлар Оқсоқоллар Кенгаши томонидан тайинланса, хоқонликда уруғ-қабилавий ва қариндошлик тамойилларига амал қилинар эди. Давлат бошқарувида хоқонга қариндошлари, хукмрон сулола аъзоларидан иборат маъмурият⁵²² ёрдам берган. Хитой манбаларида қадимги туркий давлатчилик маъмурий - бошқарув тизимидаги иерархик характерга эга бўлган 28 та мансаб қайд этилган. Уларнинг дастлабки 5 таси: еху (ябғу), ше (шад), дэле (тегин) ва тутунфа (тудун)лар олий мансаб ҳисобланган. Қолган 23 та мансаб кичик амалдорларга тегишли бўлган. Барча мансаблар меросий ҳисобланган⁵²³.

Суғд учун туркий маъмурий бошқарувнинг айрим жиҳатлари юэчжилар, хионийлар, кидарийлар ва эфталийлар давридан маълум бўлиб, Суғддаги бошқарув кўп жиҳатлари билан уларга мослашган ҳам эди.

Манбаларга кўра, Ғарбий Турк хоқонлиги маъмурий бошқарувида: ябғу (jabγw), тегин (tegin), шад (šad), элтабар (eltäbär), хатун (xatun/qatun), тудун (tudun/tudun), тутуқ (tutuq/tutuγ), тархон (tarxan/tarqan), чўр (cür), эркин (irkin), чабиш (caβiš)⁵²⁴ каби унвон ва мансаблари амалда бўлган бўлса, Суғд бошқарувида: ихшид (ʿγšud), афшин (ʿβšun), хвабу (γwβw), хунав (γwtw) каби маҳаллий унвон ва лавозимлар қўлланилган⁵²⁵.

603 йилда Биринчи Турк хоқонлиги икки қисмга бўлиниб, Суғд Ғарбий Турк хоқонлиги таркибига кирди. Дастлабки йилларда Суғдни ихшид **Тайшеби** (600 йилгача) ва **Каймочжо** (Кюе-му-чжи) (600-620)⁵²⁶, Ғарбий Турк хоқонлигини эса Чўли (Шели) (600-611) ва Истеми ябғунинг набираси Шегуй (Шихэй) хоқонлар (611-618) бошқарди. Ғарбий хоқонлик Тўн ябғу (618-630) қўлига ўтгач, ихшид Каймочжо (Кюе-му-чжи) Тўн ябғунинг қизига уйланиб, ўртада қариндошлик алоқалари

⁵²⁰ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 271, 281, 311; Chavannes E. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) occidentaux. – P. 312, 135; Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Суғд (бошқарув тизими). – Б. 121.

⁵²¹ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. I. – С. 280; Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. I. – С. 283; Togan Z. V. Umumî Türk tarihi'ne giriş. – S. 73.

⁵²² Бу маъмурият тўрт гуруҳга бўлинган: хоқонга иттифокчи бўлган қабила ва элатларнинг оқсоқоллари; хоқоннинг ўнг томонида ўтирувчи амалдорлар; хоқоннинг сўл томонидан жой олган амалдорлар ва сарой маъмуриятига бўлинган. Баъзи ҳолларда хоқонлар давлатни ўз амакилари билан бирга бошқарганлар. Хоқоннинг яқин қариндошлари: амакиси, оға-инилари, ўғил фарзандлари ва жиянларига хоқондан кейин турувчилар сифатида тегин– шахзода унвони берилган. Жумладан, Буғут ёдномасидаги Махан тегин бунга мисол бўлади. Қаранг: Смирнова О.И. Заметки о среднеазиатской титулатуре (по монетным данным) // ЭВ. – 1961. – Вып. XIV. – С. 62; Баратова Л.С. Древнетюркские монеты Средней Азии VI-X вв. (типология, иконография, историческая интерпретация): Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Ташкент, 1995. – 26 с.; Ўша. Турк хоқонлиги ва унинг Ўрта Осиё давлатлари билан ўзаро алоқалари. – Б. 50–51; Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 130; Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – С. 58.

⁵²³ Баратова Л. Турк хоқонлиги ва унинг Ўрта Осиё давлатлари билан ўзаро алоқалари. – Б. 51–52; Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – С. 107.

⁵²⁴ Древнетюркский словарь. – 676 с.

⁵²⁵ СДГМ II. – С. 190–210 (глоссарий); СДГМ III. – С. 112–131 (глос.); Бобоёров Ф. Марказий Осиёда VI-VIII асрлардаги сиёсий-этниқ жараёнлар (Ўрхун-Энасой ёзувидаги манбалар асосида): Тарих фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2003. – 29 б.

⁵²⁶ Тадқиқотчи Ф. Бобоёров Ши-фу-би (Тайшеби) бошқарувини VI асрнинг сўнги чораги деб беради. Қаранг: Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Суғд (бошқарув тизими). – Б. 120–121.

ўрнатилди. Бундан олдин ҳам Суғд ихшиди Ши-фу-би Гарду хоқон (576-603)га куёв бўлганлигини⁵²⁷ эътиборга олсак, ўзаро қардошлик муносабатлари томонларни янада яқинлаштирган.

630 йилда Ғарбий Турк хоқонлиги тахтига Эл Билга Ишбара (Ишбара Тириш Тўнга), 639 йилдан Ёпи Тўлу ябғу хоқон сифатида келди. Бу даврда Суғд Кешдан бошқариларди. Бу йилларда Суғд ихшиди **Шишпир** - šušprug (хит. Шашеби ва араб. Шишбир – شيشبير) (640/642–655) бир қадар мустақил сиёсат юритиб, ўз номидан тангалар зарб қилдириб, 642 йилда Хитойга ўз элчиларини юборди⁵²⁸. Чунки бу даврда хукмронлик қилган Ғарбий Турк хоқонлари маҳаллий бошқарувга кўп ҳам аралашмадилар. Хусусан, Ғарбий Турк хоқони Ашина Алп даврида (651-658) Суғдда ички курашлар бўлиб, 645 йилда Самарқанд тахтига чиққан туркий сулола – “**ўн ўк**” вакили **Вархуман** (Авархуман, суғд. brwmt'n, хит. Фухуман) VII аср ўрталарида марказни Самарқандга кўчиришга эришди. Бу Суғд мулкларнинг марказга тобелик асосида конфедерацияга бирлашишини таъминлади. Марказ Самарқанд атрофида Панч, Маймурғ, Иштихон, Кушония, Кеш ва Нахшаб каби мулклар бирлашди. Бу даврда ябғулик қилган Ашина Миш (658-662) ҳам ички низолар билан банд бўлиб, ўз васаллари ички ишига аралаша олмасди. Шундай бўлсада, 660-680 йиллар давомида Суғд ябғулик вассалиятини тан олиб, мустақил сиёсат юритмаган⁵²⁹. Бу даврда Суғд ихшиди **Урк Вартрамука** (675-йиллар)⁵³⁰ эди. Ғарбий Турк хоқонларининг тез-тез алмашилиши (Ашина Алп (651-658), Ашина Миш (658-662), Ашина Бўрқин (662-666) ва Ашина Тўрчи (671-679)) натижасида ғарбий туркларнинг марказлашган давлат салоҳиятини, минтақадаги нотинч сиёсий вазиятни назорат қилишини сустрлаштирди. Бу эса Араб халифалигининг Ўрта Осиёга юришларини тезлаштирди. Ўз муаммолари билан банд бўлган ябғу-хоқонлар араб истилосининг дастлабки йилларда (654-676) унга қарши жиддий чоралар кўролмадилар.

696-698 йилларда Суғд тахтига **Тукаспадак** (twk'sp'd'k, хит. Дусабати) келди. Бу даврда Ғарбий Турк хоқонлиги Ашина Низукбек (679-680), Ашина Ёлчин (686-693) ва қайта тахтни эгаллаган Ашина Хужулу (686-690)лар кўш бошқаруви асосида бошқарилди⁵³¹. Ҳатто араб истилоси кучайган VII аср охири VIII бошларида ябғу-хоқон бўлган Ашина Қайру (699-704) ҳам Ашина Шан (704-710) ҳам бирор чора кўрмадилар. Суғдда эса қаршилиқ ҳаракатида 700 йилда **Мастич** (суғдий m'stc 'wnc MLK' – Унаш (?) - Ўнўк⁵³² авлоди) (698-700) ва Тукаспадакнинг ўғли **Нинешиш** (nnušyš, хит. Нинйешиши) дан⁵³³ сўнг ихшид этиб тайинланган **Тархун** (trwun, хит. Тухун, араб. طرحون) (700-710) бошчилиқ қилди. Унинг бошқаруви араб истилосига қарши курашлар билан ўтди. Бу даврда томонлар ўртасида қандай муносабат бўлганлиги бизга қоронғу, аммо шу йиллар араб истилосига қарши курашнинг кескин палласи эди. Тархун эса бу курашда етакчи ўрин тутди. 710 йилда Тархуннинг фожиали ўлиmidан сўнг, Оқсоқоллар Кенгаши Суғд тахтига унинг

⁵²⁷ Каймочжо – Чюмучжи – О.И. Смирнова буйича Цюймучжи турк ябғулари Шейгу (Шихай) (600-611) ва Тўн ябғу (618-630)ларнинг замондоши. Қаранг: Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 275; Тургун Алмас. Уйгурь. Кн. 1. – С. 145; Ғ. Бобоёров хисобича, Кюе-му-чжи / Цюймучжи бошқарув йиллари 600–620 йилларга тўғри келади. Қаранг: Бобоёров Ғ. Турк хоқонлиги даврида Суғд (бошқарув тизими). – Б. 120–121.

⁵²⁸ Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. – С. 213–216.

⁵²⁹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 275.

⁵³⁰ Ахун-бабаев Х.Г. Дворец ихшидов Согда на Афрасиабе. – Самарқанд: МИЦАИ, 1999. – С. 66.

⁵³¹ Тургун Алмас. Уйгурь. Кн. 2. – С. 168–169.

⁵³² Унаш исми Ғ. Бобоёров ва А. Кубатинлар нумизматик манбалар таҳлили асосида “ўн ўк” деб ўқишни таклиф қилмоқда. Қаранг: Бабаёров Ғ., Кубатин А. К новой интерпретации имени правящего рода Самарканда из надписей в росписях Афрасиаба. – Б. 216–221.

⁵³³ Ахун-бабаев Х.Г. Дворец ихшидов Согда на Афрасиабе. – С. 68–69.

укаси **Ғурак**ни тайинладилар⁵³⁴. Ғурак (ʿwʾrk, хит. Улэга) арабларга қарши курашни давом эттирди. У бухорхудот, турк хоқонлари, Чоч тегин ва тудунлари ҳамда Фарғона ҳукмдорларининг қўллаб-қувватлаши натижасида 710-712 йилларда истилочиларга қарши кураш олиб борди. Бироқ кучлар нисбати ва ички парокандалик унинг ўз мақсадига қарши боришига олиб келди. 712 йилда у Араб халифалигининг Хуросондаги ноибни Қутайба ибн Муслим (706-715) билан “Самарқанд шартномаси”ни имзолаб, ўзини Суғд подшоси сифатида “расмийлаштирди”⁵³⁵. Бу сиёсат Суғд аслзодалари орасида бўлинишга сабаб бўлди. Натижада 719-722 йиллар давомида Суғдда икки ҳокимиятчилик вужудга келди. Гарчи ҳукмрон сулолага мансуб бўлмаса-да Панж вилояти ҳокими **Деваштич** “Суғд подшоси, Самарқанд ҳокими” – *sywδyk MLK' (s)m'rkndc MR'Y*⁵³⁶ унвонида даъво қилиб чиқди. У Муғ архивига кўра: “Подшо Деваштич Йодхшетақ ўғли – *MLK' δyw'styc MN y-wδ'γšy-tk BRY*⁵³⁷ аслзодалардан бўлиб, катта мол-мулк эгаси ҳисобланган. Табарий Дивасти (دوستي – Деваштич)ни Самарқанд деҳқони сифатида тилга олади⁵³⁸. Унинг Самарқанд тахтига даъвоси Тархун ва унинг оиласига яқинлиги ҳамда Тархуннинг болаларига ҳомийлиги⁵³⁹ билан белгиланарди. М.М. Исҳоқов фикрича, Деваштич уларга тоға ёки почча бўлган. Бошқа маълумотларга кўра, Деваштич, Сосоний шоҳлари ва Баҳром Гўр авлодлари – Микола хонадонига мансуб “чўр”лардан бўлган⁵⁴⁰. Бу эса Деваштичнинг эронлашган туркийлардан эканлигини ва тахт учун “даъвоси” қайсидир жихатлари билан “қонуний эканлигини” кўрсатади. Муғ архивида Деваштич ҳукмронлиги билан боғлиқ 10 та ҳужжат учрайди⁵⁴¹. Деваштичга тегишли ҳужжатлар уни 708 йилдан 722 йилгача Панж вилояти ҳокими бўлганлигини кўрсатади. 710 йилда Ғурак Самарқанд тахтига келгач, Деваштич Тархуннинг яқини сифатида Панждаги ҳукмронлигини давом эттирган. Бироқ Ғуракнинг арабларга ён босувчи 712 йилги “Самарқанд шартномаси”дан сўнг, у Суғд тахтига “даъвогар” сифатида майдонга чиқди. Аммо Ғурак араб маъмурияти томонидан “Суғд афшини” сифатида эътироф этилган⁵⁴². Деваштични эса айрим Суғд аслзодалари, хусусан, Тархун ва Ғуракнинг укаси Хахсар ҳокими **Афарун** қўллаётган эди. В.А. Лившиц фикрича, Деваштич Ғуракнинг кучсизланишидан фойдаланиб, маълум муддат Суғд тахтини бошқарган ҳам муваффақ бўлган⁵⁴³. Хижрий 104 йил (722 йил) воқеаларини баён қилган Табарий

⁵³⁴ Kurat A.H. Kuteybe bin Müslim'in Hvarizm ve Semerkand'i zabti (higri 93-94 – miladi 712) // Ankara Universitesi Dil ve Tarih-Göğrafiya dergisi. Cild VI, 1948. – № 4. – Ss. 387-430; Frye R.N. Tarxun – Turxun and Central Asian History // Harvard Journal of Asiatic Studies. – Cambridge, 1951. – vol. XIV. – P. 105-129.

⁵³⁵ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IX в. –Ташкент: Фан, 1965. – С. 63-64.

⁵³⁶ СДГМ II. – С. 58.

⁵³⁷ СДГМ II. – С. 59.

⁵³⁸ История ат-Табари. – С. 189.

⁵³⁹ СДГМ I. – С. 66.

⁵⁴⁰ Лившиц В.А. Правители Панча (согдийцы и тюрки) // НАА. – 1979. – № 4. – С. 65-68.

⁵⁴¹ Уларда Деваштичнинг Панждаги ҳукмронлик даври (708-722) ва Суғд ҳокимиятга “даъвоси” йиллари келтирилган. Жумладан, ҳужжатлардан В-4 ва А-16 да: *sywδyk MLK' sm'rkndc MR'Y ŠNT* – “Суғд подшоси, Самарқанд ҳукмдори Деваштич”нинг 1-йили (СДГМ II. – С. 56-58; 139-140, СДГМ III. – С. 70-71); А-4 да: *ZKn pncy MR'Y' δyw'styc 'γšw srδ* – “Панж ҳукмдори Деваштичнинг 6-йили” (СДГМ III. – С. 60-61); Nov. 1 да: *ZKn δyw'styc γwβw 'βt' srδ* – “ҳукмдор Деваштичнинг еттинчи йили” (СДГМ III. – С. 37-41); А-8 да: *ZKn pncy MR'Y' δyw'styc 'št srδ* – “Панж ҳукмдори саккизинчи йили” (СДГМ III. – С. 62); Nov. 6 да: *ZKn δyw'styc γwt'w 10 srδ* – “ҳукмдор Деваштичнинг 10-йили” (СДГМ II. – С. 185-188, СДГМ III. – С. 49-51); А-10 да: *ZKn γwβw δyw'styc 11 srδ* – “Деваштич ҳукмдорнинг 11-йили” (СДГМ II. – С. 73-74, СДГМ III. – С. 57-58); В-1 да: *δyw'styc γwβw 10+3 srδ* – “Деваштич ҳукмдорнинг 13-йили” (СДГМ III. – С. 63-64); А-13 да: *ZKn pncy MR'Y' δyw'styc 10+4 srδ* – “Панж ҳукмдори Деваштичнинг 14-йили” (СДГМ III. – С. 71-72) билан белгиланса, В - 1, В-19 ва А-7 ҳужда эса саналар кўрсатилмаган (СДГМ III. – С. 43-47 (док. В-1), СДГМ III. – С. 75-76 (док. В-19), СДГМ II. – С.56-58, СДГМ III. – С. 64-65 (док. А-7)).

⁵⁴² Крачковская В.А., Крачковский И.Ю. Древнейший арабский документ из Средней Азии // СС. Сборник статей о памятниках согдийского языка и культуры, найдены на горе Муг в Таджикистане. – Л., 1934. – С. 73, прим.1.

⁵⁴³ СДГМ II. – С. 65.

Деваштичнинг Рабинжонда ўлдирилиб, зардуштийлар наусига михланганлигини, боши танасидан жудо қилиниб Ироққа – халифа Ҳазид II (101/ 720-105/724)га, чап кўли Тохаристондаги кўзғолонларни бостираётган Сулаймон Абус Сарийга юборилгани айтилади⁵⁴⁴. Деваштич ўлдирилгач, Суғд тахти батамом Ғурак ихтиёрида қолди. Гарчи Ғурак, арабларга ён босгани билан, ўзини “турк хоқонининг қулларидан бири”⁵⁴⁵, - деб билган. У мураккаб сиёсий вазиятдан чиқиш йўлини излаган ҳамда Суғд тахтини кўлда сақлашга эришган.

“Тан шу” солномасига кўра, У-лэ-га – Ғуракнинг икки ўғли бўлиб, До-гэ (Турғар) Цао – Иштихонни, Мо-чжо (Баничур) эса Ми – Маймурғ мулкларини бошқарган. 738 йилда тахтга Ғурак вафотидан сўнг катта ўғли **Турғар** (twrǵʻr, хит. До-гэ) келди. Турғарнинг тахтга келиши қонуний мерос ифодаси эди. У пул ислоҳати ўтказиб, янги намуна ва оғирликдаги мис ва кумуш қоришмасидан тангалар зарб эттирди⁵⁴⁶ ва 750 йилда Хитойга ўз элчиларини юборди⁵⁴⁷. Бу унинг араблар ҳукмронлигига қарамай бирмунча мустақил ички ва ташқи сиёсат юритганлигини ифодалайди. Турғарнинг ҳукмронлиги 760 йилгача давом этган. Иккинчи ўғли **Баничўр** (Мо-чжо)⁵⁴⁸ эса исломни қабул қилгач, Ҳазид номини олиб 780-800 йилларгача расмий равишда Суғд подшоси бўлган⁵⁴⁹. Наршахийга кўра, у ўз ҳокимиятининг легитимлигини сақлаш мақсадида 783-787 йиллар орасида Марвдаги Хуросон ноиб амир Абул Аббос ал-Фазл ибн Сулаймон Тусий билан учрашган⁵⁵⁰. Шу ерда исломий исм қабул қилганлиги эҳтимоли бор. Ан-Насафийнинг “Ал-Қанд фи зикри уламо Самарқанд” асаридаги шажарага таянсақ, Ғуракнинг иккинчи ўғли Баничўрни араблар Суғддан олиб Тохаристонга ҳукмдор этиб тайинлашган. IX-X асрларда Тохаристонни бошқарган Баничўрий (Довудий)лар шу сулола вакиллари деган тахмин мавжуд⁵⁵¹.

VIII аср бошларида Ғарбий Турк хоқонлиги ўз мавқеини йўқотиб борди. Хоқонлик тахтига “ўн ўк” тармоғининг Беш тўлис (дулу) қаноти вакилларида туркашлар келди. 710-718 йилларда ҳукмронлик қилган Туркаш хоқони Соғи ўрнини **Сулухон** (718-738) эгаллагач, Ўрта Осиёдаги ҳарбий-сиёсий жараёнларга туркашларнинг қатнашуви яна кучайди. Туркашлар ёрдамида ўртаосиёликлар арабларга қарши бир неча бор зарба беришга муваффақ бўлди. Ашина Ўн Ўк даврида (738-742) ҳам уларнинг Суғдга таъсири сезилди. Аммо араблар Ўрта Осиёни эгаллагач, бу таъсир доираси бироз чекланди. А.Ю. Якубовский таъкидлаганидек: “турклар 737 йилгача Суғддаги арабларга қарши курашларда қатнашдилар. Суғдга тез-тез аскар юбориб турдилар. Турклар Суғд мулклари ичида қариндош – уруғлари ва ўзларига яқин одамлар бўлганлигидан Суғдни ўзларининг уйдик ҳис қилдилар. 737 йилда Хуросон туркашлари ва маҳаллий турклар араблардан зарба егач, Суғд тақдири араблар ихтиёрида қолди”⁵⁵².

Шу ўринда айтиш мумкинки, илк ўрта асрларда кечган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва этномаданий жараёнлар Суғдни минтақадаги етакчи тарихий-маданий

⁵⁴⁴ История ат-Табари. – С. 189–190.

⁵⁴⁵ Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Суғд (бошқарув тизими). – Б. 122; Камолиддин Ш.С. Новые данные о потомках царя Согда Гурака // ОНУ. – 2003. – № 3. – С. 63–68.

⁵⁴⁶ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 161–165.

⁵⁴⁷ Смирнова О. И. Очерки из истории Согда. – С. 277; манба: Чефу, III, 83.

⁵⁴⁸ Хитой манбаларидаги Ғуракнинг ўғли Мо-чжо исмини Э. Шаванн хитой иероглифи асосида Қапогон билан киёсласа, П. Пельо туркий Бек-чўр исми билан изоҳлайди. Қаранг: Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Суғд (бошқарув тизими). – Б. 122; Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 311; Chavannes E. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) occidentaux. – P. 136, pr. 9; Kafesoglu I. Turk Milli kulturu. – Istanbul, 1993. – S.108. n. 345.

⁵⁴⁹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 277; Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 112.

⁵⁵⁰ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 112, 170 (изох).

⁵⁵¹ Камолидинов Ш.С., Мухамедов У.З. Новые данные по истории Средней Азии в эпоху арабских завоеваний. – С. 91–97.

⁵⁵² Якубовский А.Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. – Б. 7–8.

ўлкалардан бирига айлантирди. Тарихан, суғдийларнинг саклар, рузие (юэчжи) ва турклар билан бир макондан эканлиги, қадимги суғдийларнинг турмуши ва урф – одати номад (кўчманчи)лардан фарқ қилмагани минтақадаги этномаданий жараёнлар синтезлашувини тезлаштирган эди. Қолаверса, Суғдда мустақил давлатчиликнинг шаклланиши ҳам Қанг давлати таназулидан кейин III аср охири IV аср бошларига тўғри келиши, ворисликнинг бир кўриниши бўлди. Милодий I асрдан бошлаб ҳукмронлик ўрнатган юэчжи /ручжилар/нинг “чжоуву” сулоласининг Кан хонадони вакиллари Самарқанд ихшидлари (подшолари) сифатида Суғдни VII аср ўрталаригача бошқарган бўлса, сўнг бошқарув туркийларнинг “ўн ўк” сулоласи кўлига ўтиши ҳам табиий жараён эди. Бундай бошқарув ер мулкчилигига асосланган Суғддаги маҳаллий ҳокимликларнинг Ғарбий Турк хоқони Тўн ябғу (618-630) ислохатлари натижасида сиёсий жиҳатдан марказий ҳокимиятга конфедератив асосда бирлашишини таъминлади. Оқсоқоллар Кенгаши эса Суғд бошқарувини ихшид (подшо)ларнинг чекланган ҳокимияти орқали амалга ошириб, азалий бошқарув аънанаси ҳам сақлаб қолди. Суғдда ўзига хос иерархия ихшид, афшин, хвабу, хунав каби маҳаллий унвон ва лавозимларни Ғарбий Турк хоқонлиги маъмурий бошқарувидаги ябғу, тегин, шад, элтабар, хатун, тудун, тутук, тархон, чўр, эркин, чабиш каби унвон ва мансаблар тўлдирди. Шу ўринда марказлашув учун Суғд пойтахтининг Кешдан Самарқандга кўчиши муҳим ўрин тутди. Натижада Суғднинг макеи янада юксалди. Бироқ Ғарбий Турк хоқонлиги таназули Суғдга ҳам салбий таъсир кўрсатди. Шундай бўлсада, арабларнинг Ўрта Осиёга юришларида Суғд араб истилосига фаол қаршиликни кўрсатди. Айниқса, 700 йилда Суғд тахтига келган Тархун араб истилосига қарши курашда етакчи ўрин тутди. 710 йилда Оқсоқоллар Кенгаши Суғд тахтига Ғуракни тайинлаши, ҳокимият учун курашга Панч ҳокими Деваштич кўшилиши Суғд тақдири учун салбий роль ўйнади. Шундай бўлишига қарамай, Ғарбий Турк хоқонлиги ўрнини эгаллаган Туркаш хоқонлиги ва унинг хоқони Сулухон (718-738) ўртаосиёликларнинг арабларга қарши курашини янги босқичга олиб чиқа олди.

2.2. Ғарбий Турк хоқонлиги: маҳаллий ҳокимликлар ва марказий бошқарув тизими ҳамда уларнинг асосий хусусиятлари

Илк ўрта асрлардаги Суғд конфедерацияси мулклари сони Сюань-Цзан (629-630)га кўра, марказ Кан (Самарқанд) Мимокия / Мимохэ (Маймурғ), Цзевудана (Кабудан), Цюйшуанницзя (Кушония), Бухэ (Бухоро), Цзешуанна (Кеш) кабилардан иборат бўлган⁵⁵³. VIII аср бошларида ҳам Хой Чао (726) бўйича, “Ху мамлакати” – Ан (Бухоро), Цао (Иштихон), Ши (Кеш), Ши-ло (Чоч ва Илок)⁵⁵⁴, Ми (Маймурғ) ва Кан (Самарқанд) мулкларини ўзида мужассамлаштирган⁵⁵⁵. Ҳар бир мулк ҳукмдори оз сонли кўшинига эгалик қилган⁵⁵⁶. Бу вазиятни 712 йилдаги Суғд ихшиди Ғурак ва

⁵⁵³ Н.Я. Бичурин “Бэй-ши”нинг 97-бобида суяниб, VI-VIII асрларда Кан (Самарқанд Суғди)га кирган Ми (Маймурғ), Шы (Кеш), Цао (Иштихон), Хэ (Кушония), Кичик Ан (Шарқий Бухоро), Нашебо (Нахшаб), Унагэ, Му каби саккиз мулкни ва “Тан-шу”нинг 221-боби асосида чжаоу хонадони бошқарган 9 та мулкни: Ань, Цао, Ши, Ми, Хэ, Хосюань, Маоди, Шьши ва 9-си Канни тилга олади. Қаранг: Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т.II. – С. 280–286; 323; Гафуров Б. Г. Таджики. Кн. 1. – С. 314; Beal S. Buddhist records of the Western World. – London, 1906. – vol. I. – P. 32–36.

⁵⁵⁴ Ши–ло – Чоч ва Илок Суғд мулклари таркибида бўлмай, балки Суғднинг иттифоқчиси ва суғдийлар компакт яшайдиган ўлка бўлган. Шу боис Хой чао уни Суғд таркибида деб ҳисоблаган бўлиши мумкин. Аслида Чоч ва Илок мустақил мулкликлар бўлган.

⁵⁵⁵ Fuchs W. Huei-ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest Indien und Zentral Asien um 726 // SPAW. – 1938. – vol. 30. – S. 451–452.

⁵⁵⁶ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн.1. – С. 314; Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык. – С. 349; Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726). – С. 187–195; Мандельштам А.М. О некоторых вопросах сложения таджикской народности в Среднеазиатском Междуречье // СА. – 1954. – Вып. XX. – С. 71.

араб лашкарбошчиси Кутайба ўртасида имзоланган “Самарқанд шартномаси”дан кейинги маъмурий бўлинишнинг бир кўриниши деб, баҳолаш мумкин.

Манбаларда Суғд пойтахти дастлаб Кеш, сўнгра Самарқанд бўлганлиги эътироф этилади⁵⁵⁷. Мавжуд барча мулклар сони VII аср ўрталарида 11 та бўлган деган фикрлар ҳам мавжуд, бунга Афросиёб деворий суратларида Вархуманнинг элчиларни қабул маросими тасвирида келтирилган 11 та қизил боғичли туғлар мисол қилиб келтирилади⁵⁵⁸. Аммо бу масалада бошқача қарашлар ҳам мавжуд Ғ. Бобоёровнинг В.А. Лившицга суяниб таъкидлашича, 11 та туғ бу “ўн ўқ” + ябғу, туғнинг тўққизтаси эса хитой манбаларида келтирилган 9 та чжаоу хонадони ҳисобланади⁵⁵⁹. Марказий Суғдда 9 та мулк бўлган ҳолда, Бухоро Суғди сиёсий жиҳатдан Самарқандга тобе бўлмаган, лекин тарихий-маданий жиҳатдан Суғднинг бир қисми ҳисобланган. Кеш ва Насаф эса 712 йилдан расмий жиҳатдан Самарқандга бўйсундирилган. Суғд маъмурий жиҳатдан иккита сиёсий бирлик Самарқанд ва Бухоро Суғди ҳамда конфедератив асосда бирлашган Кеш ва Насафдан иборат эди. Аммо бу конфедерацияда мулкларнинг марказга тобелиги турлича эди. Хусусан, Ғуракнинг ўғиллари Турғар ва Баничур бошқарган Иштихон ва Маймурғ бевосита Самарқандга бўйсунган бўлса, шарқий вилоят Панч мулки бир қадар мустақил бўлган. Мулкларнинг чегараси ҳам тарихий воқеалар ва даврга қараб ўзгариб турган.

Мустақил сиёсат юритган **Ғарбий Суғд-Бухоро** атрофида эса 22 та мулк бирлашган эди⁵⁶⁰. Ал-Масъудий Бухоро воҳасини ўраб турган девор Суғд ихшидлари томонидан қурилганини қайд этса,⁵⁶¹ Ёқут ал-Ҳамавий, икки Суғд: Самарқанд Суғди ва Бухоро Суғди борлиги ҳақида маълумот беради ҳамда Пойкент шаҳарининг мустақил ички маъмурий бошқарувга эгаллигини таъкидлайди⁵⁶². “Худуд ул-олам”да Бухоронинг катта ва обод шаҳарлиги, Пойкентнинг эса бой шаҳар эканлиги эслатилади⁵⁶³. Бухорога бўйсунувчи 22 та мулкнинг 15 таси Бухоро воҳаси мудофаа девори ичида, 7 таси ташқарисида бўлган. Марказга Тавовис, Қуйи Харқана, Ҳитфар, Қоҳуштивон, Юқори Самжон, Қуйи Самжон, Юқори Фаравиз, Қуйи Фаравиз, Зар, Фарғидат, Фароб, Пойкент кабилар бўйсунган⁵⁶⁴.

Хитой манбаларида келтирилган Нюми (Нумичкат) илк ўрта асрларда қуйи Зарафшонда махсус мудофаа деворлари билан ўралган бешта истехкомли қалъалардан иборат бўлган⁵⁶⁵. Бухоро ва Самарқанд ўртасида Иштихон, Кушония мулклари жойлашган. Бухоро мулклигининг IV-V асрларга оид мис тангаси сиртига ’’ps’r γwβw - “Авсар ҳукмдор” ёки “Чавандоз ҳукмдор” номи битилган⁵⁶⁶.

⁵⁵⁷ Тереножкин А.И. Вопросы историко-археологической периодизации древнего Самарканда // ВДИ. – 1947. – № 4. – С. 74–83; Его же. Согд и Чач // КСИИМК. – Вып. 33. – М.–Л., 1950. – С. 152–163.

⁵⁵⁸ Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Б. 30.

⁵⁵⁹ Бабаяров Г., Кубатин А.В. К новой интерпретации имени правящего рода Самарканда из надписи в росписях Афрасиаба. – С. 216–221; Livshitz V.A. The Wall Inscriptions on the Site of Afrasiab // Royal Nauruz in Samarkand Proceedings of the LXXVIII, Supplemento. – № 1 (2004). Ed. M. Comparetti, E. De la Vaissiere.– Pisa–Roma, 2006. – Pp. 225–231.

⁵⁶⁰ Адьялов Ш.Т. Административно-территориальные устройства Западного Согда в раннем средневековье // ОНУ. – 1998. – № 6. – С. 18; Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык. – С. 349.

⁵⁶¹ Al – Masudi. Kitab al-tanbih wa’l-ischarif. Ed. M.J. de Goeje. BGA. Pars 3. – Lugduni Batavorum, 1967. – P. 65.

⁵⁶² Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык. – С. 349.

⁵⁶³ Худуд ул-олам (Мовароуннахр тавсифи). – Б. 11–12.

⁵⁶⁴ Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Б. 31; Адьялов Ш.Т. Административно-территориальные устройства Западного Согда в раннем средневековье. – С. 18; Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии. Дисс. ... канд. фил. наук. – Лист. 61, 75, 218–221; Мухаммаджонов А. Қадимги Бухоро (археологик лавҳалар ва тарих). – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 46–51.

⁵⁶⁵ Мухаммаджонов А. Қадимги Бухоро (археологик лавҳалар ва тарих). – Б. 34–38.

⁵⁶⁶ Лившиц В.А., Луконин С.Г. Среднеперсидские и согдийские надписи на серебряных сосудах // ВДИ. – 1964. – № 3. – С. 169–170; Ртвеладзе Э.В., Мусакаева А. К истории денежного обращения в Западном Согде (клад подражаний тетрадрахмам Евтидема из Бухары) // ОНУ. – 1986. – № 6. – С. 35–38.

Жумладан, Муғ архивининг А-5 хужжатида рwу’г атамаси “бухоро драхмаси” жумласида⁵⁶⁷, монийларнинг “Халкнома” – “Nafname” асарида эса рwу’г - “бухоролик” маъносида учрайди⁵⁶⁸.

Наршахийга кўра, Бухоро ўрнига аҳоли дастлаб Туркистондан келган ва улар чодир ва ўтовларда яшаган. “Сўнг вақт ўтиши билан одамлар йиғилиб иморатлар курди”, - деб қайд этади муаррих. Нумичкат ва Фаробдиз шаҳарлари қадимийроқ бўлган. Воҳада Бухородан қадимийроқ яна Нур (Нурота), Харқанруд (Харқана), Вардана (Кўрғони Вардонзе), Таровча (Тароб), Сафна ва Исвона қишлоқ (кент)лари ва подшо турадиган катта қишлоқ (кент) Пойкент (Бойкент) мавжуд бўлган⁵⁶⁹.

Пойкент илк ўрта асрларда 20 гектарли кучли мудофаа девори билан ўралган шаҳар бўлиб, шаҳар ичида ҳукмдор арки жойлашган⁵⁷⁰. Турк шаҳзодаси Абруй⁵⁷¹ халққа зулм қилгач, бой савдогарлар ва деҳқонлар ўз юртларини тарк этиб, “Туркистон ва Тароз (яқинида) бир шаҳар бино қилиб”, уни ўз етакчиларидан бири Ҳамук номи билан “Ҳамукет деб номлайдилар”⁵⁷². Бухоро аҳли Турк ябғу-хоқони Истеми ўғли Биёғу, (Буюк ябғу) Қорачўриндан ёрдам сўрайди. Ябғу - хоқон ўз ўғли **Эл Арслон (Шери Кишвар)**ни Бухоро воҳасида тартиб ўрнатишга жўнатади. У Пойкентда Абруйни қатл эттириб, отасининг розилиги билан Бухорони ўз тасарруфига олади. Эл Арслон (Шери Кишвар) Ҳамукатга одам юбориб, Бухородан кетган аҳолини қайтаради. “Ҳамукетдан келган ҳар бир киши (амир)нинг яқин кишиларидан бўлди”, - деган буйруқ беради⁵⁷³. Бу гуруҳ орасида юртнинг аввалги ҳукмдори **“Бухорхудот”**⁵⁷⁴ бўлган. Бу Бухоро Суғдини 22 - авлод бошқараётган эди⁵⁷⁵. “Тан шу”да Бухоронинг чжаоу ҳукмдори Ша-Алания номи зикр этилади⁵⁷⁶. Н.Я. Бичуринга кўра, Алинга, Э. Шаваннда эса Holing-kia деб ўқилган бу ҳукмдор 22 - подшолар авлодини ташкил қилган⁵⁷⁷.

Чжао-улар бошқарувига Абруй чек қўйган, худди Самарқандда бўлгани каби Бухоро ҳам Шери Кишвар – Эл Арслондан сўнг туркий сулола қўлига ўтган. Эл Арслон (Шери Кишвар) даврида (585/586 – 605/606) Абруй вайрон қилган кўрғон ва

⁵⁶⁷ СДГМ II. – С. 181–185, 209.

⁵⁶⁸ Henning W.B. Sogdica. – P. 8–10; Лившиц В.А., Кауфман К.В., Дьяконов И.М. О древней письменности Бухары. – С. 154; Gharib B. Sogdian Dictionary. Sogdian – Persian – English. – Teheran: Farhangian Publications, 1995, XXII. – 517 s.

⁵⁶⁹ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 90–91, 166–167; История Бухары. С древнейших времен до наших дней / Под ред. акад. АН Уз ССР И.М. Муминова. – Ташкент: Фан, 1976. – С. 83–84.

⁵⁷⁰ Якубовский А.Ю. Краткий полевой отчет о работах Зеравшанской археологической экспедиции Эрмитажа и ИИМК в 1939 год // ТОВЭ. – 1940. – Том II. – С. 51–64.

⁵⁷¹ Абруй – турк хоқонлари авлодларидан бири Абохон 576-593 йилларда Билга Тардуш (Биёғу) – Қорачўрин билан бирга Шарқий Турк хоқонлигини бошқарган шахс деб тахмин қилинади. Қаранг: Бобоёров Ф. Турк хоқонлигининг Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизими ҳақида. – Б. 76; Толстов С.П. Тирания Абруя // Исторические записи. – 1938. – № 3. – С. 10; Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 1. – С. 145.

⁵⁷² Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 282; Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 91.

⁵⁷³ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 91–92; Муҳаммаджонов А. Қадимги Бухоро (археологик лавҳалар ва тарих). – Б. 36.

⁵⁷⁴ Бухорхудот атамасидаги “худот” бирикмасини В.А. Лившиц xvaday < xvt’u ўртафорсийдаги хва – “ўзи” ва tava – “қодир” сўзларидан ясалганлигини изоҳлайди. Бу атама Вардона, Сомона, Хутгалон, Чағониён, Гузгон ва Балх вилоятлари ҳукмдорлари орасида қўлланилган. Худот атамаси В.А. Лившиц фикрича, Ўрта Осиё халқлари орасида суғдий тилининг аҳамияти пасайган даврдан қўлланила бошланган. Қаранг: Лившиц В.А., Кауфман К.В., Дьяконов И.М. О древней письменности Бухары. – С. 155. Суғдий манбаларда ҳукмдорлар хваф (будавий ва моний мантларида), үwβw, үwβ (асл суғдий матнларда) шаклларида қўлланилган.

⁵⁷⁵ Бартольд В.В. Бухара / Соч. III. – С. 378; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 24; Шоёқубов Ш. Илк ўрта асрларда Суғд. – Тошкент: Иқтисод–молия, 2008. – Б. 49.

⁵⁷⁶ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 25.

⁵⁷⁷ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн.1. – С.317; Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 282; Шоёқубов Ш. VI–VIII асрлар Марказий Осиё сиёсий тарихида Суғд (суғд ёзма ёдгорликлари асосида): Тарих фан. номзоди дисс. ... автореф. – Тошкент, 2008. – Б. 12.

қалғалар тикланди⁵⁷⁸. Бухорхудот бино қилдирган Варахша эса Хунукхудот даврида қайта таъмирланган ва Бунёд ибн Туғшода мазкур қасрни янгилаган⁵⁷⁹.

Араблар истилоси даврида Бухорони бошқарган туркий сулола - бухорхудотлар ва шадлар сулоласи асосчиси Эл Арслон (Шери Кишвар) эди⁵⁸⁰. Милодий аср бошларидан қадар ҳукмронлик қилган маҳаллий сулола вакиллари - бухорхудотлар хоқонлик вассали бўлган. Шу боис Эл Арслон (Шери Кишвар)га нисбатан бухорхудот унвони қўлланилмаган. Эл Арслондан кейинги авлодларигина худди Самарқандда ихшид унвони сақлангани каби, маҳаллий унвон “бухорхудотлар” деб юритилган.

Эл Арслон (Шери Кишвар)дан сўнг Бухорони “Тан шу”га кўра, тахминан 600/605 – 620-йилларда Шелидин ёки Шели бошқарган⁵⁸¹. 620-630 – йилларга келиб, Бухоро тахтига Нишу Гяна шад (Наршахий бўйича Шери Кишварнинг невараси Кано) келган бўлса, 649-йилдан эса хитой манбаларига кўра Хелинцзе Бухоро ҳукмдори бўлган. Араб манбаларига кўра, 640-660-йилларда Бухорони Шери Кишвар авлодларидан Ша (шад) - شه бошқарган. “Тан шу” ва “Чефу” солномаларига суянган О.И. Смирнова фикрича, 660-680-йилларда, Ғ. Бобоёров бўйича, янада аниқроқ 673-680 йиллар давомида Бухорони **Бидун** бухорхудот бошқарган⁵⁸². У араб истилоси даврида Муслим ибн Зиёд томонидан ўлдирилган. Ўғли **Туғшода** ёш бўлганиги боис давлатни малика **Қабаж Хотун** бошқариб турган⁵⁸³. Бу ҳақда Наршахий: “Бидун Бухорхудот ўлган вақтида бир эмадиган ўғил бола қолди. Унинг номи Туғшода эди. Боланинг онаси бўлган хотун тахтга ўтирди ва ўн беш йил (680-695) ҳукмронлик қилди”⁵⁸⁴, - деб ёзади. Унинг бошқарув даври араб истилосининг дастлабки босқичига тўғри келади. Белларига олтин камар ва қилич тақиб олган 200 чоғли қуролли чокарлар унинг хизматида бўлган. Бу йигитлар бир йилда тўрт марта шу вазифага чорланган⁵⁸⁵. Хитой манбалари Ан (Бухоро) чжэ-гэ (чокар)ларини “мард ва жасур кишилар” деб таърифлайди⁵⁸⁶. 695 йилда Қабаж Хотун вафот этиб, тахт ўғли Туғшодага ўтади. Туғшода I ибн Бидун (араб. Тугаспада - توكسپده, хитой. Дусабати, суғд. twγ'sp'd'k) 32 йил юртни бошқарган. Унга Туркистондан Вардонхудот исмли бир вазир келиб ёрдам берган ва 707/708–709/710 йилларда у Туғшода билан давлатни бошқарган⁵⁸⁷. Туғшоданинг ҳукмронлик даври (693/695-739) ҳам араб истилосига тўғри келди. Бу пайтда Хуросонга **Қутайба ибн Муслим** (708-715)дан то **Наср ибн Сайёр** (110/728-729 – 121/738)гача ноиблар келиб кетган. У исломга кириб, ўғлини Қутайба деб номлади⁵⁸⁸ ва қизини Наср ибн Сайёрга узатди. Сеп эвазига инъом этилган Хунбун қишлоғи кейинчалик “Алилар экинзори” номини олди. Араблар томонидан Бухорога амир қилиб тайинланган Васл ибн Амр бухорхудотларга тегишли ерларини тортиб олди⁵⁸⁹. Бу билан араб амалдори

⁵⁷⁸ Бу даврда Бухоро шахристони, шаҳар ғарбидаги Мамастин (Мамостий қишлоғи), Шохруд канали бўйида Сақматин (Сумитан – Чорбакр), Самгин ва Фароб қишлоқлари барпо этилди. Қаранг: Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 90–92; Муҳаммадҷонон А. Қадимги Бухоро (археологик лавҳалар ва тарих). – Б. 38.

⁵⁷⁹ Шишкин. В.А. Варахша. – М.: Изд. АН СССР, 1963. – С. 212–215.

⁵⁸⁰ Бобоёров Ғ. Турк хоқонлигининг Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизими ҳақида. – Б. 76; Адылов Ш.Г. Административно-территориальные устройства Западного Согда в раннем средневековье. – С. 29–30.

⁵⁸¹ У баъзан хитой манбаларида Янсо дэле (тегин), араб-форс манбаларида شيه – Шаба ёки سوي – Саве каби номларда учрайди. Қаранг: Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 278; Шишкин В.А. Варахша. – С. 235–238; Бобоёров Ғ. Турк хоқонлигининг Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизими ҳақида. – Б. 76.

⁵⁸² Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 278; Шишкин В.А. Варахша. – С. 235–238; Бобоёров Ғ. Турк хоқонлигининг Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизими ҳақида. – Б. 76.

⁵⁸³ История ат-Табари. – С. 44.

⁵⁸⁴ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 92.

⁵⁸⁵ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений Мавераннахра и Хорасана в VIII - начале IX в. – С. 35–36.

⁵⁸⁶ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 374; Pulleyblank E.G. Sogdian colony in inner Mongolia. – P. 348–349.

⁵⁸⁷ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 279.

⁵⁸⁸ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 93.

⁵⁸⁹ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений Мавераннахра и Хорасана в VIII - начале IX в. – С. 41.

бухорхудотларнинг нафақат сиёсий, балки иқтисодий мавқеига ҳам зарба беришни мўлжаллаган эди. Натижада Туғшода истилочиларга қарши чикди. Оқибатда у Суғд кўзғолонлари вақтида 739/740 йили Самарқандда Наср ибн Сайёр фитнаси билан ўлдирилди⁵⁹⁰. У ўлдирилгач, тахтга ўғли Қутайба ибн Туғшода ўтирди⁵⁹¹. У ҳам истилочиларга қарши ҳаракатларни қўллаб турди. Абу Муслим даврида исломдан қайтгач, тахминан 759/760 йилларда ўлдирилди. Сўнг 760 йилдан тахтга **Бунёд ибн Туғшода** келди. У ҳам ўз бошқарувида “оқ кийимликларни” қўллаб, араблар сиёсатига зид фаолият юритди. Натижада, ҳижрий 166 (782/783) йилда Варахша қасрида амир Махдий фармони билан ўлдирилди. Манбаларда Бунёднинг авлодлари то амир Исмоил Сомоний даври (874 йил)гача Бухорони бошқарганликлари, сўнгги бухорхудот номи Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Холиб ибн Бунёд⁵⁹² эканлиги айтилади. Манбалар ва илмий тадқиқотлар натижаларига кўра туркий бухорхудот Эларслонийлар сулоласи Бухорони 585/586 йилдан то 874 йилгача⁵⁹³ бошқаргани ойдинлашади.

Ғарбий Суғд - Бухорода мустақил сиёсат белгиси мис чақа (ички бозор учун) ва кумуш тангалар (ташки савдо учун) мил. II-IV асрлардан бошлаб Евтидем тетрарахмалари кўринишида ва V асрдан суғдий тангалар намунасида зарб этилган⁵⁹⁴. Агар II-III аср тангаларида подшо тасвири ва ёзув туширилган бўлса, V асрдан кейинги тангаларда подшолар исми ва унвони ҳамда тамға акс эттирилган. Бухоро кумуш ва мис тангалари аксариятида: $rw\gamma' r \gamma w \beta k' w'$ – “Бухоро хвабу – подшоси” жумласи ифодаланган⁵⁹⁵. Бухоронинг ўз пул бирлига эгаллиги бу воҳада ишлаб чиқариш ва савдонинг ривожидан далолат беради. Бухоро бозорларида⁵⁹⁶ Зандана бўзлари – “занданачи” матолари Ироқ, Форс, Кермон, Ҳиндистон каби ўлкаларда машхур бўлган⁵⁹⁷.

Бухоро воҳасида **Пойкент шахрининг** сиёсий ва айниқса, иқтисодий аҳамияти катта бўлиб, шаҳардаги работлар сони воҳаси қишлоқлари сонига тенг бўлган. Пойкентлик савдогарлар нафақат куруклик, балки денгиз йўллари орқали ҳам хориж билан алоқа қилганлар⁵⁹⁸.

⁵⁹⁰ История ат-Табари. – С. 269; Бартольд В.В. Бухара. Соч. III. – С. 379.

⁵⁹¹ Хитой манбалари Қутайба – Цюйдибанинг бошқарувини 740 йилдан белгилайди. Қаранг: Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 279. Аммо бу маълумот ноаниқ. Қутайба ибн Муслимининг Хуросонни бошқарган даври 706–715 йиллар ҳисобланади.

⁵⁹² Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 94.

⁵⁹³ Манбаларга кўра Эларслонийлар шажараси қуйидагича: 585/586–605/606 йилларда Шери Кишвар – Эл Арслон (араб-форс манбалари); 605/606–620 йилларда Шелидин ёки Шели (хитой манбалари); 620–630 йилларда Нишу Гяна Шад ёки Кано (хитой манбалари, Наршахий ва нумизматик манбалар); 630–639/640 йилларда Хелинце (хитой манбалари); 639/640 – 660 йилларда Ша ёки Шаба (хитой ва араб манбалари); 660–680/681 йилларда Бидун (араб-форс манбалари); 680/681 – 693/695 йилларда малика Хатун ёки Қабаж Хатун (араб-форс манбалари); 693/695–739/740 йилларда Туғшода I ибн Бидун (707/708–709/710 йилларда Вардонхудот билан бирга бошқарган); 739/740–760 йилларда Қутайба ибн Туғшода (хитой, араб-форс манбалари); 760–782 йилларда Бунёд ибн Туғшода (араб-форс манбалари); 873/874 йилда сулоланинг сўнгги вакили Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Холид ибн Бунёд (араб-форс манбалари).

⁵⁹⁴ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 56–57; Ртвеладзе Э.В., Мусакаева А. К истории денежного обращения в Западном Согде (клад подражаний тетрадрахмам Евтидема из Бухары) // ОНУ. – 1986. – № 6. – С. 35–38; Массон В.М. Денежные хозяйства древней Средней Азии по нумизматическим данным // ВДИ. – 1955. – № 2. – С. 39–41; Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Б. 11, 30.

⁵⁹⁵ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 57, 159; Gharib B. Sogdian Dictionary. Sogdian – Persian – English. – Teheran: Farhangian Publications, 1995, XXXII. – 517 s.

⁵⁹⁶ Манбаларда кўпроқ Самарқанд ва Бухоро йўлидаги Арқуд ёки Тавоис (Тавовис) бозори, Искажкатдаги пайшанба кунги бўз бозори, Шарғдаги ҳар йили қиш ўртаси – ўн кунлик сертармоқ вилоятлараро бозори тилга олинади. Қаранг: Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 95–101.

⁵⁹⁷ Араб истилосидан сўнг Туркистон атамаси ўрнига кўпроқ Мовароуннаҳр атамаси қўлланила бошланди. Оқибатда ўша давр муаррихлари Туркистон деганда асосан Бухородан шимолни, Сирдарё ўрта оқими ва ундан юқоридаги, яъни туркий қабилалар кўпчилиқни ташкил қиладиган худудларни тушунишган.

⁵⁹⁸ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 99–101.

Бухороликлар суғдийларининг шимоли-шарқ йўналишдаги миграцион ва колониал ҳаракатдаги фаол бўлишган. Шарқий Туркистон савдо маркази Цзюцюан шаҳри аҳолисининг аксариятини бухороликлар ташкил қилган. Бухороликлар Турк давлатчилигининг вужудга келишига муносиб ҳисса қўшганлар. Жумладан, Ан-Напанъто (Нахбанд) Турк хоқони Бумин (Тумин)нинг (551-553) вакили сифатида 545 йилда турк ябғулари номидан Хитойга элчи бўлиб борган бўлса,⁵⁹⁹ Ан Суй-цзе эса Тўнга Турон хоқонининг (588-599) маслаҳатчиси эди. Ан У-хан ва унинг ўғли Ан Ту-ханлар хоқон ноиблари - элтабар унвонини олишган. Самарқандлик Кан Су-ми билан Ан Ту-хан 5000 юртдошини Турк хоқонлиги ҳудудига жойлаштириб, хоқонлик иқтисоди ва сиёсий қудрати ошишига ҳисса қўшган эди⁶⁰⁰. Ан Ян-ян исмли бухоролик лашкарбоши Қапағон хоқон (692-716) қўмондони сифатида асир олинган суғдийларни Хитой асоратидан қутқаришда қатнашиб, Ашина уруғига куёв бўлишга эришди⁶⁰¹. Ан Лушан бошлаган исён (755-762)⁶⁰² эса, бутун Хитойни ларзага солиб, Тан сулоласини инқирозга олиб келган эди.

Култегин битиғидаги: buqaraq ulus - “Бухоро ўлкаси халқи”⁶⁰³ жумласи бу юрт вакилларнинг Хоқонликдаги сиёсий, иқтисодий ва маданий жараёнларда туркийлар билан ёнма-ён иштирок этганлигини исботлайди. Маҳмуд Қошғарийнинг: “Балосоғунликлар суғдча ва туркча сўзлайдилар. Тароз ва Мадинат ал-Байза (Сайрам) шаҳарларининг халқлари ҳам суғдча ва туркча сўзладилар. Улар (суғдийлар) Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги Суғддан бўлиб, турклашиб кетганлар”⁶⁰⁴, деган жумлалари IX-X асрлардаги ассимиляция жараёни акс эттиради.

Бухоро воҳаси азалдан суғдий ва туркий қавмлар яшайдиган минтақа эди. Варахша қасри деворий тасвирларида ҳам Афросиёб ва Панжикент деворий расмлари каби воҳадаги ўтроқ ва кўчманчи ҳаёт тарзи акс этган⁶⁰⁵. Ушбу тасвирлар суғдий ва туркий маданий алоқаларининг ўзига хос жиҳатларини кўрсатади.

Марказий Суғд ва Ғарбий Суғд ўртасида қалин муносабатлар Муғ архивидаги А-5 ҳужжатида акс этган⁶⁰⁶. Ҳужжатнинг 4-, 8-, 17-қаторларда: “пухар (бухоролик)ка беш... дирхам⁶⁰⁷га... кавш, яна пухар (бухоролик)ка... икки дирхамдан кавш... берилди. Пухар (бухоролик)ка уч дирхам берилди” дейилса, 15-қаторда “... ҳоким бир арабга 10 бухорий (танга) беришни буюрди” деб, таъкидланади. Бу жумлалар биринчидан, Деваштич саройида бухоро - пухор (рwу’г)лик шахс хизмат қилиб, унга кийим-бош учун маблағ (4-қаторда) ва ойлик (17-қаторда) – маош тайинлангани, иккинчидан, “бир арабга 10 бухорий (танга)” берилиши Панжикентда Самарқанд тангалари қаторида Бухоро тангалари ҳам муомалада бўлганини кўрсатади.

Бухорода умумсуғдий тилнинг бир **шеваси**да гаплашилган⁶⁰⁸ ва бухороликлар ўзига хос ёзув маданиятига эга бўлганлар. Бу ёзув намуналари асосан тангаларда ва кумуш идишлар сиртида сақланган⁶⁰⁹. **Бухоро ёзуви** IV асрга оид суғд ёзувининг “Кўҳна хатлар” намунасига яқин бўлиб, ҳатто В.Б. Хеннинг Бухоро тангаларидаги ёзувларни “Кўҳна хатлар” ёзувларидан қадимийроқ, деган фикрни ўртага

⁵⁹⁹ Зуев Ю.А. Ранние тюрки. – С. 10.

⁶⁰⁰ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 144; Зуев Ю.А. Ранние тюрки. – С. 159.

⁶⁰¹ Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – С. 121.

⁶⁰² Камалов А.К. Положение иноземцев в Танской империи: восстание Ань Лушаня и Ши Чао-и (755-762). – С. 10–20.

⁶⁰³ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.–Л.: Изд. АН СССР, 1951. – С. 52.

⁶⁰⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит-турк. 1-жилд. – Б. 65.

⁶⁰⁵ Шишкин В.А. Варахша. – С. 158–159, 173, 220–221; Исаков А. Дворец правителей древнего Пенджикента // СНВ. – 1971. – Вып. X. – С. 76–82; Альбаум А.И. Новые росписи Афрасиаба. – С. 83–89; Гюл Э.Ф. Проблемы этнокультурных взаимодействий античном и средневековом искусстве Узбекистана: Автореф. дисс. ... докт. искуc. наук. – С. 16.

⁶⁰⁶ Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 51–52.

⁶⁰⁷ Дирхам ёки драҳм, 4, 24 гр. Оғирликдаги кумуш танга.

⁶⁰⁸ Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык. – С. 349

⁶⁰⁹ Лившиц В.А., Кауфман К.В., Дьяконов И.М. О древней письменности Бухары. – С. 163.

ташлайди⁶¹⁰. Бухоро тангаларидаги ҳарф шакллари палеографияси уларни V асргача пайдо бўлганлигини кўрсатади. Шундан хулоса қилиш мумкинки, бухоро ёзуви оромий ёзувигача асосланган суғд ёзувининг қадимий график анъаналарини сақлаган⁶¹¹, бу жиҳатлар умумсуғд маданиятининг серқирра эканлигини исботлайди.

Бухоро Суғди **эътиқоди** ҳам ўзига хос бўлган. Бухорода марҳумларига топиниш анъанаси бўлиб, бу янги йилнинг биринчи кунини Сиёвуш хотирасига хўроз қурбонлик қилиш маросими ҳисобланган. Бу маросим марҳумнинг “йўқолган суякларини излаш” удуми билан етти кун давом этган⁶¹².

Мухтасар қилганда, Бухоро Суғдида асрлар давомида шаклланган ўзига хослик воҳага кучли таъсир этган туркий муҳит билан боғлиқ эди. Бу минтақа турк-суғд муносабатлари ва симбиозини барча жиҳатларини ўзида мужассам этган эди.

Суғд конфедерациясида **Жанубий Суғднинг** икки мулки **Шы (Кеш) ва Нашебо (Нахшаб)** алоҳида ўрин тутаяди. Хусусан, Кеш муҳим сиёсий, иқтисодий ва маданий марказлардан бири бўлиб, жануби-ғарбий чегараси Бўзғола (Темир-қапуғ)гача деярли 100 кмга чўзилган эди⁶¹³.

Хитой манбаларидаги Цзюйша вилоятининг пойтахти Цишига ёки ўрта аср манбаларидаги “Кеш-Кашш” (“Кас”/“Кис(с)”) ⁶¹⁴га VII асрда асос солинган⁶¹⁵ деган, фикр мавжуд эди. Ваҳоланки, археологик тадқиқотлар **Кеш (Шахрисабз)**нинг 2700 ёшдалигини аниқлади⁶¹⁶.

629-630 йилларда Сюань-Цзан Кешни Цзешуанна деб, бошқа бир Хитой сайёҳи Хой Чао 726 йилдаги оид маълумотида Ши номи билан келтиради⁶¹⁷. Бу номланишлар шаҳарнинг турли даврларига оиддир.

Илк ўрта асрларда Кеш Суғднинг муҳим марказларидан бири эди. Самарқандда ҳокимият парокандаликка учраган пайтда маълум муддат Суғд пойтахтига айланди. Бу даврда Кеш ҳукмдорлари ўнг юзасига подшо, орқасига ҳукмдорнинг қилич билан шерсимон маҳлуқни даф этаётганлигини акс эттирувчи тасвири тангалар зарб эттирди⁶¹⁸. VII асрдан Кешнинг Суғдга пойтахтлик даъвоси янада кучайди. Хитой манбалари “Суй шу” ва “Тан шу”га кўра, Кешни 640 йилгача **Тичо (Дичже)** исмли ҳукмдор бошқариб⁶¹⁹, 600-620 йиллар давомида уни марказга айлантирган⁶²⁰. 642 йилдан кейин Кешга **Шашепи (суғдий Шишпир – šušpur)** (642-655) ҳукмдор бўлиб, унинг даврида Кешдан Хитойга элчилик юборилган⁶²¹. Бу Жанубий Суғднинг V-VII асрлардаги мустақил ташқи сиёсатидан далолат беради. Шишпир даврида (642-655) Кешнинг пойтахтлик мақоми учун кураши нафақат сиёсий, балки иқтисодий асосларга ҳам таянган. Чунки Шишпир томонидан зарб этилган “ихрид Шишпир”

⁶¹⁰ Henning W.B. The Date of the Sogdian Ancient Letters. – P. 314; Gharib B. Sogdian Dictionary. Sogdian –Persian – English. – Teheran: Farhang Publications, 1995, XXII. – 517 s.

⁶¹¹ Лившиц В.А., Кауфман К.В., Дьяконов И.М. О древней письменности Бухары. – С. 164.

⁶¹² Дьяконов И.М. и др. Документы из древней Нисы (дешифровка и анализ) // Материалы ЮТАКЭ. – 1951. – Вып. 2. – С. 36–37; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 359.

⁶¹³ Грене Ф. Заметки о топониме Наутака // Шахрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. – Т.: Фан, 2002. – Б. 11; Grene F. Zoroastre au Badakhan // Studia Iranica. – 2002. – Vol. 31. – С. 209–212.

⁶¹⁴ Камолиддинов Ш.С. “Китаб ан-Ансаб” Абу Саъд Абдулкарима ибн Мухаммада ас-Самъаний как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Т.: Фан, 1993. – С. 108–109.

⁶¹⁵ Бартольд В.В. Кеш / Соч. Т. III. – С. 460; Marquart J. Erânšahr nach der Geographie des P.S. Moses Xorenq'i // AKGWG. – 1901. – Bd. III. – № 2. – S. 304; Chvannes Ed. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) occidentaux. – P. 146.

⁶¹⁶ Қаранг: Шахрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. Халқаро илмий конференция маърузалари тезислари. – Тошкент: Фан, 2002. – 162 б.

⁶¹⁷ Beal S. Buddhist records of the Western World. – P. 32–36; Fuchs W. Huei-Ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest Indien und Zentral Asten um 726. – S. 451–452.

⁶¹⁸ Кабанов С.К. Кешские монеты V-VI вв. // ВДИ. – 1961. – № 1. – С. 137–142.

⁶¹⁹ Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Кеш // Шахрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. – Тошкент: Фан, 2002. – Б. 66.

⁶²⁰ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 274, 316.

⁶²¹ Chvannes Ed. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) occidentaux. – P. 146.

(‘γγυδ šušpυr) тангаларнинг Панжикентдан топилиши, VII аср ўрталаригача Суғдда Кешнинг мавқеи баланд бўлганлигини кўрсатади⁶²². Шу ўринда таъкидлаш жоизки, гарча Кеш пойтахт бўлса-да, Самарқанд Суғднинг тарихий пойтахти сифатидаги ўрнини сақлаб қолган. Шу боис бўлса керак, Сюань-Цзан ўз хотираларида Суғд маркази Самарқанд деб беради. Шишпир эса тахминан 650 йилда пойтахтни Самарқандга кўчириб, Хитой намунасида ўртасида тўртбурчак тешик тангалари юзасига тамға, орқасига подшо (ихшид) Шишпир - MLK’ šušpυr деб, чекилган⁶²³.

Суғд конфедерациясида Кеш ҳоқими Шишпирнинг ҳукмронлиги тахминан 650\655 йилгача давом этди. Самарқанд тахтига туркий “ўн ўқ” сулоласи вакили Вархуман (Авархуман) - β’γγwm’n (650\655-675) келгач, бутун Суғд марказ Самарқандга бўйсундирила бошланди⁶²⁴. Янги ҳукмдор **Чжаоу Шиагье** (Che-a-ho) даври (656-660)да Кеш мулки марказ Самарқандга тобе бўлган⁶²⁵. Самарқанд VII аср иккинчи ярмидан то VIII аср бошигача ўзига Кеш, Маймурғ, Иштихон, Кушония ва Кабудонни тобе қилди. 712 йилдаги Ғурак ва Қутайба ўртасидаги “Самарқанд шартномаси”га кўра, Суғд ҳудудига Кешнинг ҳам киритилганлиги⁶²⁶ шундан далолат беради. Бу жараён эҳтимол, 650-655 йилларда Самарқанд ва Кеш ҳукмдорлари ўртасидаги кураш, Шишпирнинг тахтдан четлатилиши ҳамда Кешга туркий сулола вакили Шиагье (Che-a-ho)нинг келиши билан яқунлангандир. Шундан кейингина марказга бўйсунувчи Кешда маҳаллий бошқарув давом этган бўлса керак.

660-680 йилларда Кешда номи номаълум қолган Хуттал подшосининг амакиваччаси ҳукмрон бўлган. 700-720 йиллардаги Кеш ҳукмдори номаълум. “Тарихи Табарий” ва Хитой манбаларига кўра Кешнинг 720-740 йиллардаги ҳокимларини аниқлаш имкони бор. Дастлаб **Вик** (720-727 й.)⁶²⁷, сўнг хитой манбаларига кўра, **Ахубидо** (727-730/731) (Ахурпат – ’γγwрт), **Йаньтун** (731/732-738) (араб манбаларида Йандун, суғдий *y’ndwn), **Хубо** (Йаньтуннинг ўғли) (738-739), араб манбаларида “чокарлар подшоси” унвони берилган **ал-Ашқанд** (суғдий *’šknδk) ёки хитой манбаларидаги **Сицзиньти** ёки **Сыгинти**⁶²⁸ (740-746/747), **ал-Ихрид** (747-752) ва **Таран** (752-760) каби ҳукмдорлар Кешни идора қилган⁶²⁹. Кешнинг сўнги ҳукмдорлари ҳақида Табарий шундай дейди: “Ҳижрий 134 (752) йилда Абу Давуд Холид бин Иброҳим⁶³⁰ Кешга юриш қилиб, унинг подшоси Ихридни, унинг кўплаб деҳқонлари билан бирга ўлдирди ва укаси Таранни ўрнига Кешга подшо қилиб қолдирди”⁶³¹. Манбаларда Кеш билан боғлиқ маълумотларнинг муфассал баён этилиши унинг илк ўрта асрларда сиёсий ва иқтисодий мақеи баланд бўлганлигини кўрсатади.

⁶²² Смирнова О.И. Каталог монет городища Пенджикента. – С. 62–63.

⁶²³ Смирнова О.И. Каталог монет городища Пенджикента. – С. 13.

⁶²⁴ Бабаяров Г., Кубатин А.В. К новой интерпретации имени правящего рода Самарканда из надписи в росписях Афрасиаба. – С. 216–221.

⁶²⁵ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 316; Chavannes Ed. Documents sur les T’ou-kiue (Turcs) occidentaux. – P. 146; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 36–37.

⁶²⁶ Kurat A.H. Kuteybe bin Müslim’in Hvarizm ve Semerkandi zebti (h. 92-93/ m.712). – S. 390–393.

⁶²⁷ Бу ҳукмдор 104 хижрий, 723 милодий йилда Араб халифалигининг Хуросон ноиб Саид Хароший билан сулҳ тузган. Қаранг: История ат-Табари. – С. 189.

⁶²⁸ Сыгинти исм эмас, туркий тегин маъносини беради. Бу шахс Насаф ва Кешни бошқарган. Қаранг: Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. I. – С. 299; Бобоёров Ф. Турк хоқонлигининг Мовароуннаҳрдаги бошқарув тизими ҳақида. – Б. 78.

⁶²⁹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 281. Манбалар: Ахубидо ҳақида - Тан шу, III. – Б. 146; Бэй шу, II. – Б. 316; Чефу, III. – Б. 47; Йаньтуннинг 738 йилда ўлдирилганлиги ҳақида - Тан шу III. – Б. 210; Чефу, III. – Б. 59; 738 йили Хубонинг ҳокимиятга келиши ҳақида - Тан шу, III. – Б. 210; Чефу, III. – Б. 59; 739 йили Сицзиньтининг ҳокимиятга келиши ҳақида Чефу, III. – Б. 59.

⁶³⁰ Абу Довуд Холид бин Иброҳим – Халифаликнинг 130-140 (747-757) йилларда Тохаристон сўнгра Хуросондаги ноиб.

⁶³¹ История ат-Табари. – С. 348.

Кешнинг маъмурий бошқарувидаги ўзгаришлар бевосита Суғдда кечган жараёнлар билан боғлиқ эди. Қолаверса, VII аср ўрталаригача Кешни Кан – Самарқанд - чжаоулари хонадони вакиллари бошқарган. Сўнгра Самарқандда бўлгани каби ҳукмрон туркий “ўн ўқ” сулоласи вакиллари бошқарувни ўз қўлларига олган. Мазкур хонадонига мансуб шахслар конфедерация мулкларига ҳукмдор сифатида тайинланган.

Юқорида келтирилган 600 йилдан 760 йилгача Кеш мулкни бошқарган саккиз нафар ҳукмдор орасида маҳаллий суғдийлар ва туркийлар бўлган. Жумладан, Кеш вилоятидаги Хузур мулкнинг ҳокими **Субуғро** туркийлардан эди⁶³². Бутун Суғдда бўлгани каби Кеш вилоятида ҳам қатор майда деҳқон мулкларининг⁶³³, мулкдорларнинг махсус гвардияси – чокарлар бўлган. Шу боис ҳам хитой манбалари Сицзиньти / Сыгинти (ал-Ашқанд)ни “чокарлар подшоси” деб бежиз атамаган⁶³⁴.

Кеш мулки ўз салоҳияти билан Суғд конфедерациясида Самарқанд ва Бухородан кейин турган. Ички ва ташқи бозор учун Кеш ҳунармандлари олтин, кумуш буюмлар ва қимматбаҳо тошлардан ясалган зебу-зийнатларни ишлаб чиқарган. 624, 724, 726, 727, 744, 750 йилларда Суғддан Хитойга юборилган зотдор от уюрлари орасида Кеш отлари ҳам бўлган. Четга рангли тузлар, олтин ва ношвадил, қимматбаҳо тошлардан ясалган буюмлар чиқарилганлиги⁶³⁵ Кеш иқтисоди ва ҳунармандчилиги тараққиётидан далолат беради.

Кеш савдо аҳли суғдийларнинг Марказий Осиё бўйлаб кечган колониал ҳаракатида фаол иштирок этган. Жумладан, Дунхуандаги Цунхуасен қишлоғида Шы (Кеш) лик 22 киши яшаган бўлиб, рўйхатда уларнинг 6 таси зикр этилган⁶³⁶. Рўйхатда фақат эркаклар қайд этилганини эътиборга олсак, уларни оила бошлиқлари бўлган эди, дейиш мумкин.

Кешлик иқтидорли санъаткорлар Чочнинг раққос ва раққослари қаторида Хитой саройида ўз маҳоратларини намойиш қилган⁶³⁷.

Айтиш мумкинки, Суғд конфедерациясидаги Кеш илк ўрта асрларда сиёсий ва иқтисоди барқарор, маъмурий бошқарув тизими мукаммал, бир неча мулкларни ўзида мужассамлаштирган вилоят бўлган. Турк-суғд муносабатлари жадал кечган вилоят бўлганлигини унинг маъмурий бошқарувдаги ўзгаришлар орқали ҳам кузатиш мумкин.

Жанубий Суғд – Қашқадарё воҳасининг иккинчи бир мулки **Насаф - Нахшаб** ҳам ўзига хос тараққиёт босқичини бошидан кечирган⁶³⁸. Жумладан, мил. авв. I минг йилликнинг иккинчи ярми ва мил. I минг йилликнинг биринчи ярмида мавжуд бўлган Ерқўрғон харобалари ўрта асрлардаги Насаф ва ҳозирги Қарши шаҳарларининг 2700 йиллик тарихини белгилайди⁶³⁹. Бу шаҳар Кеш каби Бузғола

⁶³² История ат-Табарий. – С.190; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С.40.

⁶³³ X асргача Кеш вилояти таркибида: Мийон-Кеш, Руд, Баланберин (Бартольдда Баланддарин), Расмин (Бартольдда Расмаин), Кешк, Ару, Бузманжон, Сиём, Аргон, Жажруд, Хузур-руд, Хузур, Суруда, “Ички” Санг-карда, “Ташки” Санг-карда (Бартольдда Санг-гардак) ва Маймург каби рустоклар бўлган. Қаранг: Бетгер К.Е. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касима ибн Хаукаля. – С. 19–20.

⁶³⁴ Chavannes Ed. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) occidentaux. – Pp. 147, 313.

⁶³⁵ Shafer E. H. The golden peaches of Samarkand. A study of Tang exotics. – P. 117.

⁶³⁶ Чугуевский Л.И. Новые материалы к истории согдийской колонии в районе Дунхуане. – С. 149.

⁶³⁷ Ртвеладзе Э.В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – С. 85–88; Его же. Самарқанд на Великом шелковом пути. – С. 111.

⁶³⁸ Сулаймонов Р. Нахшаб – унутилган тамаддун сирлари. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б. 20–21; Шаякубов Ш. Ш. VI–VIII асрлар Марказий Осиё сиёсий тарихида Суғд (суғд ёзма ёдгорликлари асосида): Тарих фан. номзоди дисс. ... автореф. – Б. 13.

⁶³⁹ Сулейманов Р.Х. Ранние этапы развития городской культуры Каршинского оазиса // Қадимий Қарши Ўрта Осиё шаҳарсозлиги ва маданияти тарихи. – Қарши: Насаф, 1999. – Б. 5; Сулейманов Р.Х., Сағдуллаев А.С. Сложение и развитие урбанизированной культуры Кеша в древности и средневековье // Шахрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида туган ўрни. – Тошкент: Фан, 2002. – С. 5–6; Грене Ф. Новые свидетельства о Нахшабе и Кеше античного периода // Роль города Карши в истории мировой цивилизации. – Ташкент - Қарши, 2006. – С. 34–36; Яна қаранг: Қарши

(Темур Қопуғ) орқали “Буюк ипак йўли”да Суғдни Бактрия ва Ҳиндистон билан боғловчи жанубий йўналишидаги муҳим стратегик марказ ҳисобланган. Кеш орқали карвонлар Самарқанд билан боғланса, Насаф орқали юрган карвонлар эса Бухоро билан боғланган⁶⁴⁰.

V-VI асрларда Насаф Суғдда ўз мавқеига кўра Самарқанд, Бухоро ва Кешдан сўнг тўртинчи ўринда турган. Хитой манбаларида Самарқанд Суғди тасарруфидаги мулкдан бири Нашебо (Насаф) деб, зикр этилади⁶⁴¹. VII асрда Суғд конфедерациясида ярим мустақил мақомга эга бўлган Нахшаб “Таншу”га кўра, Ши (Кеш) таркибидаги мулк - “Кичик Ши” деб аталган. Самарқанд тахтига Вархуман келгач, яъни 650/655 йилдан Нахшаб Самарқандга бўйсунувчи ҳокимликка айланган⁶⁴². Нахшаб мулки ҳукмдорларидан бири бўлган Ашканд (740-746/747)⁶⁴³ Кешни ҳам ўзига бўйсундиргани бу мулкнинг туркий ҳукмдори Ашканд – Сыгинти (тегин)нинг сиёсий мавқеидан дарак беради.

712 йилда араб лашкарбошиси Қутайба ва Суғд подшоси Ғурак ўртасидаги “Самарқанд шартномаси”га кўра, Кеш ва Насаф мулклари шаҳар ва қўрғонлари билан Ғурак тасарруфида эканлиги тан олинган⁶⁴⁴. Ҳатто, ўрта аср муаллифлари Якубий, Истахрийлар ҳам Кеш ва Насафни Самарқанд Суғди таркибида эканлигини таъкидлаганлар⁶⁴⁵. Кеш ва Насаф IX аср бошигача, яъни, сўнгги Суғд ихшиди Язид ибн Ғурак (780\782–800) давригача Суғд таркибида бўлган дейиш мумкин.

Суғд конфедерациясининг нисбатан кичикроқ мулклари **Иштихон ва Кабудан** Сюань Цзан ва Хой Чаолар маълумотларида Цао (Иштихон) ва Цзенбудана (Кабудан) деб, билан қайд этилган. Уларнинг “урф-одатлари ва (ишлаб чиқарган) маҳсулотлари Самокиен (Самарқанд) билан ўхшаш”, ҳукмдорларининг ҳарбий гвардияси - чокарлари бўлган⁶⁴⁶. Ҳокимлари (то VII аср ўрталаригача) Кан (Самарқанд) подшолари уруғларидан – чжао улардан тайинланган, Самарқандда ўтказиладиган барча тадбирларда, жумладан олтинчи ойда бўладиган аждодлар руҳига бағишланган зардўштийлар эҳромидаги қурбонлик маросимларида иштирок этганлар⁶⁴⁷. Бу мулклар Бухоро ёки Кешдан фарқли асосан марказга тобе ҳисобланган. “Суй шу” солномасида келтирилишича, 600-620 йиллардаги Кан – Самарқанд ихшиди Тайшебининг ўғли Уцзень Иштихон ва Кабудан ҳокими этиб тайинланган. Манбалар 738 йилгача Иштихон ва Кабудонга ҳокимлик қилганлар орасида, Ғуракнинг ўғли Турғар (twry’r, хитойча Догэ)ни ҳам тилга оладилар. У отаси ўринига Самарқанд тахтига келгунча Иштихонни бошқарган. “Тан шу” ва “Чефу” манбаларига кўра, Турғар Иштихон ҳокимлигига 731 йилда тайинланган. Айни вақтда “Чефу”га кўра, Кабуданга **Мосйен** ҳукмрон бўлган. 738 йилда у вафот этиб, ҳокимлик укаси Сутуполо (Суду – пуло), яъни Сутук – буғро (Суду – буғро)га

шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Қарши шаҳрининг 2700 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент–Қарши: Фан, 2006. – 266 б.

⁶⁴⁰ Бартольд В.В. Дер-и Ахенин / Соч. III. – С. 431.

⁶⁴¹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Кн. II. – С.281; Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана / Соч. – М.: Наука, 1968. – Том III. – С. 205.

⁶⁴² Бобоёров Ғ. Турк ҳоконлиги даврида Нахшаб (бошқарув тизими) // Қарши шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент–Қарши: Фан, 2006. – Б. 135–139.

⁶⁴³ Бу шахс “Таншу”да Сыгинти, яъни тегин номи билан тилга олинса, ўзи зарб эттирган S белгиси туширилган тангаларда сўғдий Аскадак / Ашкадак (*skd’k) номи билан келади. Қаранг: Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 180; Бобоёров Ғ. Турк ҳоконлиги даврида Нахшаб (бошқарув тизими). – Б. 137–138.

⁶⁴⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 311. Kurat A.N. Kuteybe ibn Müslim’in Hvarizm ve Semerkand’i zabti (Hijri 93-94, miladi 712). – Ss. 387–430; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 37.

⁶⁴⁵ Бартольд В.В. Согд / Соч. III. – С. 487–488.

⁶⁴⁶ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 314; Beal S. Buddhist records of the Western World. – P. 32–36; Fuchs W. Hueich’ao’s Pelgetreise durch Nordwest Indien und Zentral Asien um 726. – S. 451–452; Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 281.

⁶⁴⁷ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 281.

ўтган. 740-760 йилларда эса Кабудан ва Иштихонни **Гэла – пуло**, яъни **Қора – бугро** бошқарган⁶⁴⁸. Чунки бу даврда “ўн ўк” сулоласи вакиллари барча мулкларда ҳукмрон бўлиб, ҳокимият тўла туркий сулола кўлига ўтганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас.

Табарий Иштихон деҳқони Собит Иштихони(ч) ҳақида маълумот беради. У 720 йилда араб истилосидан чекиниб, суғд аслзодаси Корзанич билан Хўжанд воқеаларида қатнашган. Саид Хороший кўшинлари билан тўқнашувда ҳалок бўлгач, Иштихондаги мулки араблар тасарруфига ўтган⁶⁴⁹.

Иштихон Самарқанд-Бухоро йўлидаги муҳим стратегик шаҳар, ихшидлар қароргоҳи ҳам эди. Шу боис Ғурак ўз ўғли Туғарни Иштихонга ҳоким қилиб юборганди⁶⁵⁰. Иштихон хунармандчилик ва савдо маркази сифатида ҳам машҳур бўлиб, унинг маҳсулотлари 742 йилда Хитойга юборилган совғалар орасидан ўрин олган⁶⁵¹.

Катта даромад манбаи бўлган Иштихон бозорлари Истахрий ва Ибн Хавқалларнинг маълумотига кўра, халифа Мутасим (833-842) даврида мусодара қилиниб, улардан келадиган фойда халифа Мансур (870-892) ихтиёрига ўтган⁶⁵². Иштихон кейинги асрлар (IX-X)да ҳам Суғднинг обод рустоқлардан бири бўлган⁶⁵³.

Суғд конфедерациясидаги **Маймурғ** мулки Самарқанд жанубий шарқида жойлашган бўлиб, уни Сюань Цзян “Мимокия” ёки “Мимохэ”, Хой Чао эса “Ми” деб келтирган⁶⁵⁴. Маймурғ ҳам бевосита Самарқандга тобе бўлиб, уни ҳукмрон хонадон вакиллари бошқарган. 720-740 йилларда Маймурғ Ғуракнинг кичик ўғли **Манҷо (Маничўр - Баничўр)** томонидан бошқарилган⁶⁵⁵. 712 йилги “Самарқанд шартномаси”да ҳам Маймурғ Суғд таркибида кўрсатилади⁶⁵⁶. X аср араб географи Ибн Хавқал Маймурғ рустоқлигидаги Ривдод (Толу-Барзу)ни Самарқанд ихшидларининг қасрлари жойлашган қишлоқ сифатида тилга олади⁶⁵⁷. Бу яна бир бор Маймурғнинг сиёсий ва маъмурий жиҳатдан Самарқанд ихшидлари тасарруфида эканлигини кўрсатади.

Маймурғда Суғднинг асосий суғориш тармоқлари тизими - стратегик аҳамиятга эга Варағсар тўғони⁶⁵⁸ жойлашган эди. Маймурғда деҳқончилик, хунармандчилик ривожланиб, унинг тоғларидан олтин, темир, палахса тошлар қазиб олинган. Мулкдорлари эса ҳашаматли сарой ва қасрлар қуришган. Суғд мулклари орасида Маймурғ энг кўкаламзор, қишлоқлари ва саройлари кўп жойлардан бири бўлган⁶⁵⁹.

Маймурғ савдо аҳли ташки савдода ҳам фаол бўлиб, 624, 724, 726, 727, 744, 750 йилларда Самарқанд, Бухоро, Кеш қатори Хитойга зотдор отлар уюри ва зотли

⁶⁴⁸ Смирнова О.И. Заметки о среднеазиатской титулатуре. – С. 68; Её же. Сводный каталог согдийских монет. – С. 425; Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тексты и исследование. – С. 80; Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Суғд (бошқарув тизими). – Б. 126.

⁶⁴⁹ История ат-Табари. – С.187–188; Кадырова Т. Из истории крестьянского движения. – С. 79.

⁶⁵⁰ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 311; Chavannes Ed. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) occidentaux. – P. 136.

⁶⁵¹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 126–127; Abel-Remusat. Nouveaux mélanges Asiatiques. – P. 236.

⁶⁵² Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 132; Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – С. 147.

⁶⁵³ Бетгер К.Е. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма ибн Хаукаля. – С. 18–19.

⁶⁵⁴ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 281; Гафуров Б.Г. Таджики. Ки. 1. – С. 314; Beal S. Buddhist records of the Western World. – P. 32–36; Fuchs W. Huei-ch'ao's Pelgerreise durch Nordwest Indien und Zentral Asien um 726. – S. 451–452.

⁶⁵⁵ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 277.

⁶⁵⁶ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 311.

⁶⁵⁷ Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. – С. 187; Бетгер К.Е. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма ибн Хаукаля. – С. 16–18.

⁶⁵⁸ Варағсар тўғони оркали илк ўрта асрлардан то ўрта асрларга қадар Суғднинг Панжикент, Варағсар, Маймурғ, Санжарфиғон, Дарғом ва Абгар рустоқлари сув билан таъминланган.

⁶⁵⁹ Маймурғ // Ўз МЭ Т. 5. – Тошкент: Ўз МЭ нашриёти, 2003. – Б. 396.

қўчқорлар юборган⁶⁶⁰. Маймурғ “латун”и, рангли тузи, тилла зебу-зийнатлари четга чиқарилган⁶⁶¹. VI-VII асрларда Самарқанд ва Кеш каби Маймурғ усталари ясаган “санъат асарлари”да туркий ҳунармандчилик таъсири⁶⁶² кузатилди. Суғд ҳунармандчилигида туркий тимсоллар янада сайқал топиб, туркий анъаналар суғдийлар ҳаётида чуқур илдиз отди⁶⁶³.

Маймурғ аҳли суғдийларнинг шимоли-шарқий йўналишдаги колониал ҳаракатларида фаол иштирок этишган. VIII аср бошларида Дуньхуанда ўтказилган аҳоли рўйхатида Ми - Маймурғ исмли 10 киши (оила бошлиғи) кўрсатилган⁶⁶⁴. Бу тахминан 50-60 нафар аҳолини ташкил этади.

Тан саройига ташриф буюрган ўртаоСИёлик санъаткорлар орасида маймурғлик раққосалар ҳам тилга олинади⁶⁶⁵ ва мароқ билан тасвирланади.

Суғд конфедерациясида Зарафшоннинг ўрта оқимида жойлашган **Кушония** мулки сиёсий, иқтисодий ва маданий марказлардан бири бўлган⁶⁶⁶.

Хитой манбаларида Кушония Цюйшуанницзя (Сюань Цзан бўйича) шаклида акс этирилган⁶⁶⁷. IV-V асрларда Кушония ўз атрофидаги майда мулкларни бўйсундириб, Кушония ҳокими ўз номидан бронза тангалар зарб эттирган⁶⁶⁸. Бу Суғд конфедерациясига хос ички тузилма ва маъмурий бошқарувнинг мураккаблигидан далолат беради. Мулклик ҳокимлари ҳокимиятни тўла тасарруф этиб, ҳатто ўз пули ва юздан зиёд чокарлардан иборат қўшнига ҳам эга бўлган.

VI аср охири ва VII аср 1-ярмидан Кушония марказ таркибида Суғд ихшиди вакили томонидан бошқарилган. Кушония Суғднинг обод шаҳарларидан бўлиб, Зарафшон воҳасининг маданий марказларидан бири ва аҳолиси Суғднинг бошқа мулкларига нисбатан бадавлат бўлган⁶⁶⁹. Маълумотларга кўра, Кушония ҳокимининг тахти олтиндан ясалган. Ҳукмдор саройи⁶⁷⁰ деворларидаги тасвирда: шимолда Хитой императорлари, шарқида - ҳинд брахманлари ва турк хоқонлари, ғарбида - форс шоҳлари ва Рим императорлари акс этирилган. Бир бинонинг ўзида ҳам Рим, Эрон, Марказий Осиё, Ўрта Осиё, Хитой ва Ҳинд ҳукмдорларининг тасвирланиши бирорта бошқа жойда учрамайди⁶⁷¹. Бу манзара Кушония Суғддаги етакчи мулк ёки **Суғд ихшидлари қароргоҳи** бўлганини кўрсатади. Тасвирлардаги Суғднинг ўз қўшнилари ва савдо шериклари билан муносабатлари акс этиши Самарқанд Афросиёбидаги “элчиларни кутиш маросими”ни эслатади. Кушония ҳам дастлаб Кан сулоласи хонадони вакиллари чжао-улар томонидан, VII аср иккинчи ярмидан эса Суғднинг туркий сулоалари томонидан бошқарилган. “Тан шу”да Хэ (Кушония) ҳокими **Подати** номи зикр этилган⁶⁷². Бу маълумотлар Кушониянинг Суғд таркибидаги ўрнини белгилайди.

⁶⁶⁰ Шефер Э. Золотие персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. – М.: Наука, 1981. – С. 109.

⁶⁶¹ Schafer E.H. The golden peaches of Samarkand. – Pp. 61, 64, 217, 254, 259, 296; Шефер Э. Золотие персики Самарканда. – С. 293–299.

⁶⁶² Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 281.

⁶⁶³ Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. – М., 1960. – С. 84–87; Стеблева И.В. Поэзия тюрок VI-VIII веков. – М., 1965. – С. 65–68.

⁶⁶⁴ Чугуевский Л.И. Новые материалы к истории согдийской колонии в районе Дуньхуаня. – С. 150–151.

⁶⁶⁵ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 352; Schafer E.H. The golden peaches of Samarkand. – P. 55–56. Шефер Э. Золотие персики Самарканда. – С. 83–85.

⁶⁶⁶ Кушония. // Ўз МЭ. 5-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2003. – Б. 159.

⁶⁶⁷ Beal S. Buddhist records of the Western World. – P. 32–36; Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 281.

⁶⁶⁸ Смирнова О.И. Нумизматические заметки // ЭВ. – 1967. – Вып. XVIII. – С. 36–39.

⁶⁶⁹ Кушония // Ўз МЭ. 5-жилд. – Б. 159.

⁶⁷⁰ Хитой манбаларига суяниб, Б.Г. Гафуров уни зардуштийлар эҳроми деб, келтиради. Қаранг: Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 362. Бу иншоот В.В. Бартольд таъкидлагандек, Кушония ҳукмдорларининг саройи бўлган.

⁶⁷¹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – С. 191.

⁶⁷² Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 23, 25.

Суғдий манбалардан Муғ архивидаги А-5 ва Nov. 1 ҳужжатларида кушонлик (kwš'nyk/ 'kwš'nyk) атамаси келтирилган. Бундан ташқари суғдий матнида kwš'nyk - “Кушония (подшолиги) чегараси” жумласи бор⁶⁷³. Аммо бу Кушон империяси ҳақидаги жумлами ёки Кушония мулки ҳақидаги бирор нарса дейиш қийин. Бироқ Каттакўрғон ҳудудидаги Кушония мулки араб манбаларида ҳам Кушāниџа (كوشانيه) шаклида ифодаланган⁶⁷⁴. Ибн Ҳавқал Кушонияни Суғднинг энг гўзал шаҳри сифатида таърифласа,⁶⁷⁵ X аср араб муҳаррихлари уни “Суғднинг юраги” деб, атаганлар⁶⁷⁶.

Кушония савдогарлари Суғд колониал ҳаракатида иштирок этгани VIII аср Дуньхуанда ўтказилган аҳоли рўйхатидаги Хэ исмли кушониялик 20 киши (хонадон бошлиғи) қайд этилишида ўз ифодасини топади. Бухоро-Ан ва Тохаристон - Лодан келган муҳорижлардан фарқли Кушония – Хэ ва Хэго, Кабудон - Цаолик муҳожирлар кўпроқ хитойча исм-шарифларни қабул қилганликлари кузатилади⁶⁷⁷. Самарқандлик ва бухоролик муҳожирларнинг аксарияти ўз келиб чиқишларини сақлашга интиланлар. Лекин бошқа мулкдан келган муҳожирлар, кўпроқ ассимиляцияга учраган кўринади.

Суғд мулклари орасида Шарқий Суғдда жойлашган **Панж вилояти** (pnc), **Панжикент шаҳри** (pncukndh) ҳақида Муғ архиви кўплаб маълумотлар беради. Бу мулк ва унинг маркази VII аср охири VIII бошларида Суғднинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва этномаданий ҳаётида муҳим ўрин тутган⁶⁷⁸.

Панч вилояти Панжикент шаҳридан ташқари VIII асрда Зарафшоннинг юқори оқимидаги ўнлаб қишлоқларни ўз ичига олган⁶⁷⁹. Улар орасида γ'γsr - Хахсар (Булоқ боши) алоҳида мулк бўлиб, уни Ғуракнинг укаси Афарун (γ'γsrc γwβw 'prwn)⁶⁸⁰ (В-14, В-16, В-17, В-18) бошқарган. Бу шахс Суғднинг сиёсий тарихида муҳим ўрин тутган. Хахсар мулки Панжикент ва Самарқандни боғловчи стратегик аҳамият касб этган. Афарун бир вақтнинг ўзида Руст - rwst мулки (В-9)га ҳам ҳокимлик қилган⁶⁸¹. Бизнингча, Руст мулки Афарун тасарруфидаги Хахсар атрофидаги мулклардан бўлиб, Панч вилоятига эмас, балки бевосита Самарқандга тобе бўлган.

⁶⁷³ СДГМ II. – С. 183; СДГМ III. – С. 37–41.

⁶⁷⁴ Marquart J. Die Chronologie der alttürkischen Inschriften. – Leipzig, 1898. – Ss. 59–60; Ставиский Б.Я. О северных границах Кушанского государства // ВДИ. – 1961. – № 1. – С. 112.

⁶⁷⁵ Бетгер К.Е. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма ибн Хаукаля. – С. 14, 19.

⁶⁷⁶ Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. – С. 197–198.

⁶⁷⁷ Чугуевский Л.И. Новые материалы к истории согдийской колонии в районе Дуньхуаня. – С. 149–151.

⁶⁷⁸ Распопова В.И. Согдийский город и кочевая степь в VII–VIII вв. // КСИА. – Вып. 122. – М., 1970. – С. 86–91; Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.: Наука, 1973. – 352 с.

⁶⁷⁹ VII аср охири VIII аср бошларида Паргар ва Зарафшон юқори оқимидаги Абатмаут – 'βtm'wt (Б-6*), Пахут – p'γwt ва Ахсиканд – 'γsykndh (γsykndh) (Б-1, Б-2, Б-10, Б-13), Анзоб – 'nz'βh (Б-18), Аскагар – 'sk'trh (Искандар) (Б-1, Б-11, Б-13, Б-15), Аски Разр – 'sky rzrh (А-2), Исфисар – 'spysr (А-1), Евшишт – 'ywšyšt (Б-1, Б-3, Б-4), Азғанак – 'zynkh (Б-11), Заравада – 'zr'wδkh (zr'wδkh) (Б-11, Б-12, Б-19), 'zr'wδks - зравадлик (Б-18), Фанпар – β'nprh (Б-11), Варз – βrz (Б-6), (')βtmyβh – Фатмев (Б-10), Вурзвандк – βwzrw'δk (В-15), Вишак – βyšk (А-5), Дарғаут – δγ'wtk – Дарғаут ёки Дарғ – δγh (Б-6, Б-15), Крут – krwt (Б-16), К(у)штут – kwštwt / (')kštwt (Б-7, Б-21), Мадм – mδmh (Б-12), Мартиш / Мартишкат – mrtš, mrtškt (Б-4, В-5, А-7, Б-15, В-3, Б-7, Б-1, Nov.1), Пахут / Похут – p'γwt (Б-5), Партан – p'rtm (Nov.2, В-15), Падхуд – pδγwt (Б-1), Фармитан / Фарнмитан – pr'mudn / prmudn (А-5), Вардакат – wrδ'kkty (А-5), Зраваб / Зрунб – zr'w'p / zrw'p (А-18) каби қишлоқлар Муғ архиви ҳужжатларидан ўрин олган. Бу қишлоқлар географик ўрини О.И. Смирнова аниқланган. Қаранг: Смирнова О.И. Карта верховой Заравшана первой четверти VIII в. // СНВ. – М.: Наука, 1961. – Вып. II. – С. 220–230; Её же. Карта верховой Зерафшана по мугским документам // СНВ. – 1971. – С. 13; Её же. Вопросы исторической топографии и топонимики верхнего Зарафшана // МИА. – № 15. – С. 56–61.

⁶⁸⁰ Афарун Ғурак ва Тархунларнинг укаси. Ф. Грене Муғ архивидаги Афарун исмини афшин (afšin) деб ўқийди. Қаранг: Grenet F., Vaissiere de la E. The last days of Panjikent // Silk Road Art and Archeology. VIII. –2002. – P.155–196. Аммо уни Ф. Грене таклиф қилгандек, Афшун – Арšwn деб ўқиш асосга эга эмас. Ваҳоланки, суғдий ёзма ёдгорликларда афшин – унвон учрамайди. Афшин унвони араб манбаларидагина Уструшона ҳукмдорларига нисбатан ишлатилган. Қаранг: СДГМ II. – С. 50; Лившиц В.А. Правители Панча (тюрки и согдийцы) // НАА. – М.: Наука, 1979. – № 4. – С. 57; Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента. – С. 13.

⁶⁸¹ СДГМ II. – С. 157–160

Деваштичининг арабларга қарши курашида Афарун унга иттифоқчи бўлиб, 720-722 йиллардаги курашларида иштирок этган⁶⁸².

Муғ архиви айрим страгегик аҳамиятга молик қишлоқлар қайд этилган. Шундай тарихий қишлоқлардан бири Кум - kwm (kwmyh) (Б-12 хуж.) бўлиб, бу ерда 722 йилида араб ва Деваштич қўшинлари ўртасида ҳал қилувчи жанг бўлган. Қолаверса, шу қишлоқдаги “Муғ қалъаси”дан Деваштич ва унинг ҳамроҳларига тегишли архив топилган⁶⁸³. А-9 ҳужжатидаги Шавкат - Қорашаҳар (Катта шаҳар) - š'wkth - šawkat шахри эса Самарқанд-Хўжанд йўлидаги муҳим пункт бўлиб, у ҳақда араб географлари Истаҳри ва Ибн Ҳауқал ҳам маълумот қолдирган⁶⁸⁴. Умуман олганда, Муғ арихида ва бошқа манбаларда келтирилган Зарафшоннинг юқори оқимидаги барча қишлоқ ва мулклар VII аср охири - VIII аср бошларида Суғд конфедерацияси шарқий вилояти Панч – рнс мулки тасарруфида бўлган. Аммо мулклик то Деваштич ҳоким бўлгунига қадар (708 йилгача), В-8 ҳужжатида кўра, Бағт (Бахт) (βγт) мулкига қарашли эди дейиш мумкин. Чунки **Бағт (Бахт) мулки** ҳукмдори **Чакин чур Билга Бичут ўғли** (BRΥ skyn swg ryk' βucwt) исмли турк MLK' - подшо унвони остида марказ Панжикентдан Бағт (Бахт) мулкни бошқарган кўринади. Шу боис ҳам ҳужжатда Панжикент ҳокими (рнсуκпδη MR'Y) деб ҳам юритилган. Бундай ҳолат Суғд конфедерациясига, қолаверса, илк ўрта асрлардаги давлат бошқаришга хос хусусият эди.

708 йилда Панчга ҳоким бўлган **Деваштич** (δyw'štyc) нафақат Панчни бошқарган, сиёсий сабабларга кўра, Самарқанд тахтига даъво қилиб, “Суғд подшоси, Самарқанд ҳокими” (sywδyk MLK' sm'rkпδc MR'Y), - деб ҳам юритилган⁶⁸⁵. Бу даврда Панч мулки Суғднинг йирик сиёсий ва иқтисодий марказларидан бири бўлган⁶⁸⁶. Араб истилочиларига пойтахт Самарқанд таслим бўлгач, Суғд ихшиди Ғурак ва араб лашкарбошчиси Қутайбалар томонидан 712 йилда “Самарқанд шартномаси” имзоланган. Аммо бу битимни Панч ҳокимлиги тан олмаган. Шу боис Деваштич мустақил фаолиятини кучайтирган.

Панч мулки ўз ички эҳтиёжи учун танга пуллар зарб эттирган⁶⁸⁷. Бу ҳудуд ўз тасарруфидаги Зарафшон бўйи, Яғноб водийси қишлоқлари қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва Панч каби шаҳар ва йирик қишлоқларидаги хунармандчилик ишлаб чиқариши ҳисобига Суғд иқтисодида ўз ўринига эга бўлган. Тангалар тахлили мулкнинг учта ҳукмдори: Ғамауқийон, Чакин чур Билга ва Деваштич ҳақида маълумот беради. Ҳукмдорларидан бири **Ғамауқийон** (Ҳамауқийон): рнсу MR'Y γ'm'wky'n – “Панч ҳокими Ғамауқийон”⁶⁸⁸ эди.⁶⁸⁹ Тангаларда унга нисбатан MR'Y / MR'Y' < γwβw, γwβ - “ҳукмдор” ва γwtw “ҳоким” маъноларини берувчи қўлланилган.

⁶⁸² СДГМ II. – С. 115–123 (док. В-17), 123-126 (док. В-18), 126-129 (док. В-16), 129-131 (док.В-14), 200.

⁶⁸³ Волин С. К вопросу о замке на горе Муг // Тр. Тадж. базы АН СССР. – IX. – 1940. – С. 29–30; СДГМ II. – С. 48–49, 104; История ат-Табари. – С. 189.

⁶⁸⁴ СДГМ II. – С. 102; Смирнова О.И. Место домусульманских культов в Средней Азии (по материалам топонимии) // СНВ. – 1971. – Вып. X. – С. 90–108; Abu Ishak al-Farisi al-Istakhrī. Vial Regnorum. Descriptio detionis moslemical auotore. BGA. Pars 1, Luduni–Btararum, 1967. – P. 335; Abu-l-Kasim ibn Haukal an-Nasibi. Opus geographicum. Ed. M.J. De Goeje. BGA, Pars 2. – Lugduni–Batavorum, 167. – P. 398;

⁶⁸⁵ СДГМ II. – С. 45–53.

⁶⁸⁶ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 318.

⁶⁸⁷ Смирнова О.И. Каталог монет из городища Пенджикента. – С. 202–221; Беленицкий А.М., Распопова В.И. К вопросу об уточнении датировок согдийских монет // КСИА. – 1981. – Вып. 167. – С. 9–15; Зеймаль Е.В. Монеты раннесредневековой Средней Азии / Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху раннего средневековья. – М., 1999. – С. 203–205.

⁶⁸⁸ Лившиц В.А. Правители Панча (тюрки и согдийцы). – С. 56–57.

⁶⁸⁹ О.И. Смирнова рнсу MR'Y γ'm'wky'n – “Панч афшини Амоғийон” деб ўқийди. Қаранг: Смирнова О.И. Каталог монет из городища Пенджикента. – С. 12, 91; Её же. К хронологии среднеазиатских династий VII-VIII вв. // СНВ. – М.: Наука, 1969. – Вып. VIII. – С. 217–220. Ғ. Бобоёров фикрича, Ғамауқийон (Ҳамауқийон) исмини Чамақийон, яъни Чамуке – чжоуларга боғловчи талкинлар ҳам мавжуд. Қаранг: Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. – С.46–47; Бобоёров Ғ. Турк хоконлиги даврида Суғд (бошқарув тизими). – Б.124.

Тангалар стратиграфияси Чакин чур Билгани Гамакуйоннинг бевосита вориси эканлигини кўрсатади. Демак, Гамакуйон Чакин чур Билгадан олдин VII аср иккинчи ярми 70-80 йилларида Панчни бошқарган⁶⁹⁰. Панчни бошқарган Чакин Чур Билга эса, туркий давлатчилик анъаналарига хос чур унвони остида Бағт мулки ва Панжикентни бошқарган⁶⁹¹.

Илк ўрта асрлардаги Панч вилояти суғдий ва туркийлар зич яшаган ҳудуд ҳисобланган. Муғ архивида қайд этилган исмлар орасида: Тархун - t'g'wn ва Ўттагин - 'wttkyn (Nov. 3, Nov. 4 хуж.); фрамандар Ўтт - 'wtт (В-3, А-18, А-2, А-3, А-16, А-6, А-1, Б-13, Б-11 хуж.); Хун - γwn (Б-6, А-5, В-2, В-17, Б-1, Б-9, Б-14 хуж.); Эркай - 'yrk'y (В-4 хуж.)⁶⁹²; Хунсарак - γwns'r'k ва Кўрсарак - kwrsr'k (Б-1 хуж.)⁶⁹³, Турк - twrk (В-5, В-9, Б-1 хуж.); Тўн - twн (А-1, Б-1, Б-4 хуж.); Тардуш - trδ(')wš (Nov.1, Б-1 хуж.); Тархон - trγ'n (А-13 хуж.); Туркман - trwkk-m'n (Б-1 хуж.); Тўсаҳ - tws'γ⁶⁹⁴ каби исм ва этник номланишларнинг учраши аҳолининг катта бир қисми туркий эканлиги тасдиқлайди. Бу эса, Суғд жамиятида туркий қатламнинг ўрнини ва турк-суғд симбиози даражаси юқори бўлганлигини кўрсатади.

Айрим тадқиқот натижалари Панч мулки ҳокими Деваштичнинг келиб чиқиши туркийлиги ҳақида ҳам маълумотлар беради. Унинг аجدодлари Баҳром Гўр (Жўр) (421-431) асос солган “Микола хонадони”га бориб тақалган. Сосонийлар ҳукмдорлар Йаздигирд (439-457), Пероз (459-484) каби Деваштич ҳам шу сулола вакили ҳисобланиб,⁶⁹⁵ хонадон эронийлашган туркий “чур-жўр”лардан эканлиги кўп нарсага аниқлик киритди. Агар Деваштични эронийлашган “чур”лар сулоласига мансуб десак, у ҳолда В-14 хужжатида кўра, Деваштич Йодхшетак ўғли (δuw'štuc uwδ'γšytk BRY)нинг⁶⁹⁶ туркий Чакин чур Билгандан сўнг 708 йилда Панч мулкига тасодифан ҳоким этиб тайинланмаганлиги аён бўлади.

Умуман, Ўрта Осиёнинг ҳукмдорлари мансуб чжао улар VII аср ўрталаригача, шундан сўнг вилоятларга туркий бўлган сулолага мансуб ҳокимларнинг барчаси пойтахт - Самарқанддаги Оқсоқоллар Кенгаши ва албатта ҳоконлик тасдиғи билан тайинлашган. Деваштич ҳам шу асосда Панч бошқарувига ўтирган ва унинг кейинчалик Самарқанд тахтига 712-713 йиллардаги даъволари⁶⁹⁷ қонуний бўлгандек кўринади. Акс ҳолда унинг марказ ва ҳоконлик билан, қолаверса, мулкдаги **Фрамандар Ўтт** каби аслзодалар билан муроса қилиш осон кечмасди. Чунки Суғдда ҳукмдорлик қилиш халқ орасидан чиққан аслзодалар ва Оқсоқоллар Кенгаши билан келишув асосида амалга оширилган. Жумладан, хитой манбалари Суғд подшоси Тархунни (700-710)ни “халқ ҳукмдори ван Тухун” деб аташи⁶⁹⁸ бежиз эмас.

⁶⁹⁰ О.И. Смирнова Амоғйондан кейин Бидйан исми ҳоким Панчни бошқарган деб, хулоса беради Аммо В.А. Лившиц, О.И. Смирнова томонидан βуду'п ёки βудк'п деб ўқилишини асоссиз деб топди. Шу билан бирга, В-8 хужжати асосида бу исм тўлиқ ўқилиб: ск'уп swг βулк' ZKn русw-тt BRY – “Чакин Чур Билга Бичут ўғли”⁶⁹⁰ Бидйан эмас, балки туркий Билга (βулк') эканлигини исботланди. Қаранг: Лившиц В.А. Правители Панча (тюрки и согдийцы). – С. 56–57; Livshitz V.A. Sogdian Alphabet from Panjikent // W.B. Henning Memorial. – 1970. – vol. L. – P. 257, n. 5. О.И. Смирнова иккала ҳукмдор исмини талкин қилишда уларни буддавийлик билан боғлаб, санскритча amogha + суғдий -y'n; санскритча vidya + суғдий -y'n асосида қурилган деб тушунтиради. Қаранг: Смирнова О.И. Каталог монет из городища Пенджикента. – С. 12–13.

⁶⁹¹ Чунки туркий суг унвони, кўплаб манбаларда насабни англатиш учун исмга қўшилган. Хусусан, ўрта форс тилидаги моний матни “Маҳрнамак”да Чур, Харачур, Алпчур; бошқа туркий манбаларда Чуртегин, Бекчур, Инанчур, Ишбара Билга Куличур, Жам чур ту, Жеган чур, Кулуг чур, Унаган чур каби исм ва унвонларда акс этган⁶⁹¹. Урхун ёзувларида Кул-чур ва Ўзган ҳокими Чўр-тегин исмлари Қудамма ибн Жаъфарнинг “Китаб ал-хараж” асарида қайд этилган. Қаранг: Древнетюркский словарь. – С. 157, 99; Исхоков М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 17.

⁶⁹² СДГМ II. – С. 216; СДГМ III. – С. 89–104.

⁶⁹³ СДГМ III. – С. 94–95.

⁶⁹⁴ СДГМ II. – С. 217–218; СДГМ III. – С. 99–100.

⁶⁹⁵ Лившиц В.А. Правители Панча (тюрки и согдийцы). – С. 60.

⁶⁹⁶ СДГМ II. – С. 59.

⁶⁹⁷ СДГМ II. – С. 64.

⁶⁹⁸ Chavannes E. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) occidentaux. – P. 103.

Фикримизни А-13 хужжатида қайд этилган Панч халқи (рпс п'β)⁶⁹⁹ ўз ҳукмдорларини тасдиқдан ўтказгани шубҳасиз. Лекин Деваштич Панчни мутлак ҳоким сифатида бошқармаган. Хужжатларда унинг “иш юритувчиси”- фрамандари Ўттининг⁷⁰⁰ Панчининг иқтисодий сиёсатини амалга оширган йирик шахс эканлигини кўрсатади. Уни мулкнинг “ижроия ҳокимияти” бошлиғи бўлган дейиш мумкин. Ўт 708 йилдан то Деваштич қатл этилунча (722), Панчининг иқтисодий масалаларни ҳал қилган.

Суғд конфедерациясида Панч мулкнинг маъмурий бошқаруви Бухоро ва Кешдан фарқли марказ Самарқанд томонидан амалга оширилган. Аммо бу Панч вилояти маркази Панжикентнинг мустақил иқтисодий сиёсат олиб боришига тўсқинлик қилмаган. Панжикент бу даврда Самарқанд, Бухоро, Кеш, Насаф каби йирик савдосотик, ҳунармандчилик ва маданий марказга айланган. Ишлаб чиқаришнинг ривожини ички ва ташқи бозорни тўлдириб, савдога ижобий таъсир этган. Айниқса, шаҳар бозорлари ўзига хос меъморий асосида қурилиб, шаҳар кўркига кўрк қўшган⁷⁰¹. Панч ҳукмдорлари зарб эттирган кумуш ва мис тангалар⁷⁰² эса, мулкнинг иқтисодий ривожини: қишлоқ хўжалиғи, ҳунарманчилиғи юқори даражада эканлигидан далолат беради. Ташқи бозорда панчлик ҳунармандлар ясаган металл буюмлар, қурол-аслаҳалар машҳур бўлган⁷⁰³. Археологларнинг кейинги 50-60 йил ичида олиб борган тадқиқотларида топилган ашёлар, шаҳар ҳокимининг саройида акс этган тасвирий санъат намуналари⁷⁰⁴ эса Панч мулки ҳаётида туркий ва суғдий симбиознинг нақадар кучли из қолдирганлигини исботлайди.

Хулоса қилганда, Суғднинг тарихий географик жиҳатдан Марказий Суғд – Самарқанд Суғди, Ғарбий Суғд – Бухоро Суғди ва Жанубий Суғд – Қашқадарё (Кеш ва Насаф) каби бўлиниши унинг ўзига хос маъмурий тузилишини белгилади. Бу даврда Бухоро Суғди нисбатан мустақил фаолият юритиб, дастлаб бухорхудотлар, Абруй исёнидан сўнг бухорхудот унвонини қабул қилган Эл Арслонийлар сулоласи томонидан 585 йилдан 782 йилгача бошқарилди ва воҳа турк-суғд симбиози, интеграцияси ҳамда ассимиляция марказига айланди. Шу билан бир вақтда Жанубий Суғд – Кеш мулки ихриди Шишпир анъаналарини, Самарқанд ихшиди Авархуман давом эттириб, Суғд конфедерациясини мустаҳкамланди. Бунда, айниқса Тўн ябғу ислохатлари ўз самарасини кўрсатди. Насаф эса чўл ва воҳа ўртасида, Суғдни жануб билан боғлашда стратегик аҳамиятга эга мулклик эди. Суғд конфедерациясининг Иштихон, Кабудан, Маймурғ, Кушония каби мулклари асосан марказ Самарқандга тобе ҳокимлар томонидан бошқарилди. Бу мулклар ичида Панч вилояти, унинг маркази Панжикент шаҳри муҳим мавқега эга эди. Бу вилоятдан топилган Муғ архиви хужжатлари унинг маъмурий бошқарувидаги ўзига хослик, яъни турк-суғд симбиози ҳолатини яна бир бор тасдиқ этади.

⁶⁹⁹ СДГМ II. – С. 69.

⁷⁰⁰ Муғ архивининг иқтисод билан боғлиқ 18 та хужжати: А-18, А-2, А-3, А-16, А-6, А-1, Б-13, Б-11, Б-15, Б-19, Б-18; В-3, А-1, А-2, А-3, А-6, А-8, А-16, А-18, Б-4, Б-11, Б-13, Б-15, Б-18, В-6, Б-9 лар бевосита фрамандар Ўтти (pr' m' nδ' r' wt) номи билан боғлиқ. Қаранг: СДГМ II. – С. 132–156; СДГМ III. – С. 97.

⁷⁰¹ Распопова В.И. Один из базаров Пенджикента VII–VIII в. // СНВ. – М.: Наука, 1971. – Вып. X. – С. 67–75.

⁷⁰² Смирнова О.И. Каталог монет из городища Пенджикента. – С. 175.

⁷⁰³ Бентович И.Б. Находки на горе Муғ (Собрание Гос. Эрмитажа) // МИА. – М., 1958. – № 66. – С. 362–376.

⁷⁰⁴ Беленицкий А.М. Вопросы идеологии и культов Согда (по материалам пенджикентских храмов). – С.39–52; Его же. Новые памятники искусства древнего Пенджикента. Опыт иконографического истолкования. – С. 11–87; Беленицкий А.М., Маршак Б.И. Черты мировоззрения согдийцев VII–VIII вв. в искусстве Пенджикента // Искусство и культура народов Средней Азии. – М.: Наука, 1976. – С. 75–89.

2.3. Турк хоқонликлари даврида Суғд маъмурий бошқарув тизимида юз берган ўзгаришлар

562 йилда Мухан хоқон эфталийларни батамом таслим этиб, Турк хоқонлигининг Ўрта Осиёдаги мавқеини мустаҳкамлади. Турк хоқонлиги, 603 йилдан Ғарбий Турк хоқонлиги 742 йилгача минтақадаги етакчи куч бўлиб қолди. Ҳарбий–сиёсий ҳукмронлик, туркий давлат тузилишига хос ҳокимиятни ташкил этиш, майда, мустақил мулкларга бўлинган Ўрта Осиёнинг сиёсий ва маъмурий тузилиш анъаналари билан омукта бўлиб борди. Турклар дастлаб эфталийлар каби Ўрта Осиё мулклари, жумладан Суғддаги маъмурий бошқарув ва ҳукмрон сулолани сақлаб қолди⁷⁰⁵. Кейинчалик эса, яъни VII аср иккинчи ярмидан ҳокимиятни бевосита туркий амалдорлар ўз қўлига ола бошладилар. Самарқанддаги “ўн ўқ” сулоласи, Насаф ва Панжикентдаги туркий сулолалар шулар жумласидан эди.

Қадимги туркий давлатчиликда хоқон давлатни ўзида мужассам этувчи шахс ҳисобланган. Осмон (Тангри), Ер-сув кучи ва хоқон иродаси турк халқи учун ғоявий асос эди⁷⁰⁶. Туркларда хоқон бирлик, озодлик ва мустақиллик рамзи бўлиб, хоқонлик ҳудудида ягона улуғ хоқоннинг ҳукмронлик қилиши шарт эди. Туркий битикларга кўра, хоқон Тангри (худо) ва будун (халқ) ўртасида воситачи ҳисобланган⁷⁰⁷. Хоқони нафақат ўз халқи туркийлар учун, балки ўзига тобе бўлган барча элату халқлар учун ҳам қайғуриши зарур эди. Шу боис ҳам турк хоқони Қора - Чўрин ўз ўғли Эл Арслон Шери Кишварни нотинч Бухоро воҳасига Пойкентдаги Абруй (Абахон) исёнидан бостиришга юборган эди⁷⁰⁸. Шу каби 605 йилда Чоч, кейинчалик Фарғона ва Тохаристон бошқарувига ҳам ашина авлодлари юборилди.

581-603 йилларда кечган ўзаро низолар, узлуксиз урушлар ва хитойлар томонидан уюштирилган фитналар оқибатида ҳамда улкан давлат бошқарувидаги такомиллашув натижасида Турк хоқонлиги иккига бўлиниб кетди. Ўтроқ воҳалар - Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё ва Еттисув марказ сифатида Ғарбий Турк хоқонлиги ҳукмронлиги остида қолди. Суғд бу даврда ички маъмурий-бошқарувга эга Турк хоқонлиги, сўнг Ғарбий Турк хоқонлиги вассали бўлиб, хоқонлик таркибида тобелик муносабатларининг ўзига хос хусусиятлари асосида яшади. Асрлар давомида шаклланган Суғд маъмурий бошқарув тизими хоқонлик томонидан деярли ўзгартирилмади. Аксинча, хоқонлик бошқарувига яқинлаштиришга ҳаракат қилиниб, Суғд ва бошқа Ўрта Осиё мулкларидаги бошқарув тизими такомиллаштирилди. Ислоҳатчи Тўн ябғу (618-630) маҳаллий анъаналарни инобатга олиб, туркий маъмурий унвонлар жорий этди. Бу сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётда ўз самарасини берди.

Бу даврда қонунчилик соҳасида ҳам ўзгаришлар қилинди. Ғарбий Турк хоқонлиги (603-742) ҳудудида суғд ёзуви қатори, туркий ёзув ҳам амалда бўлса-да,⁷⁰⁹ “Суй шу”га кўра, бу ерда “қонунлар ва ёзув туркча” эди. Суғдда мавжуд маҳаллий қонунчилик илдизлари “Авесто”га – зардуштийлик таълимотига бориб тақаларди. Бироқ Турк хоқонлиги даврида у ерда туркий давлатчилик ва қонунчилик анъаналари ҳам йўл қўйилди ва Хоқонлик қонунлари жорий этилди⁷¹⁰. Хусусан,

⁷⁰⁵ Баратова Л. Турк хоқонлиги ва унинг Ўрта Осиё давлатлари билан ўзаро алоқалари. – Б. 54; Маршак Б.И., Распопова В.И. Кочевники и Согд // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата, 1989. – С. 423.

⁷⁰⁶ Кычанов Е.И. Кочевники государства от гуннов до маньчжуров. – С. 98–100.

⁷⁰⁷ Кычанов Е.И. Кочевники государства от гуннов до маньчжуров. – С. 107; Mahmudov Q. Qadimgi Turkiston. – В. 69–72.

⁷⁰⁸ Наршахи, Бухоро тарихи. – Б. 91–92; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. I. – С. 281–283.

⁷⁰⁹ Кляшторный С.Г. Древнетюркская культура в свете древнейших тюркских текстов // ИБ МАИКЦА. – М., 1988. – Вып. 13. – С. 103–104.

⁷¹⁰ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 280–281.

Хитой солномачиларнинг ёзишича, Суғд пойтахти Самарқандда “Турк йўриқ(қонун)лари” бўлиб, улар эҳромда сақланган. Жазони аниқлашда ушбу йўриқни олиб, ишни ҳал қилишган”. Туркларнинг жиноятни жазолаш қонунлари Суғддаги каби юмшоқ эмас эди. Бу жазо қонунлари қаттиқ бўлиб, оғир жиноятларга ўлим жазоси белгиланган. Жазо хатто бутун оилага нисбатан ҳам қўлланилган. Ўғирлик учун оёғи, енгилроқ жиноят учун қўли кесилган. Суғдда туркий қонунлар оғир жиноятлар учун,⁷¹¹ фуқаролик ишларида эса маҳаллий қонунлар амал қилган. Жумладан, Муғ архивининг “Никоҳ битими ва мажбурияти” (Nov 3, Nov 4)⁷¹²; “Ер харид қилиш ҳақида” (В-8)⁷¹³ ва “Тегирмон ижараси ҳақида” ҳужжат (В-4)лари⁷¹⁴ VIII аср бошлари Суғд фуқаролик қонунчилигининг ҳақидаги маълумот беради. Бу қонунлар турк қонунлари каби эҳромда эмас, балки махсус “Қонунчилик уйи”да сақланган.

Муғ архиви ҳужжатлари таҳлили шуни кўрсатади-ки, 562-567 йиллардан то 700 йилга қадар, яъни, деярли 150 йил давомида Турк ҳоконлиги ўз вассали Суғд маъмурий бошқарувига айрим унвонлар жорий этиб, жузъий ўзгартиш киритганини кўрсатади.

Ёзма ёдгорликлар ва бой нумизматик материаллар илк ўрта асрлар Суғд маъмурий бошқарувини тиклаш имконини беради. Суғдни бу даврда маҳаллий ҳукмдорлар – **ихшид** (**’γš’y’δ**) лар бошқарган. Жумладан, Муғ архиви В-16 ҳужжатидаги 9-қаторда: *rtβγ tδy ’γš’-’yδ š’y-kny’ w’γuzw* – “Ва жаноб сен ихшид (ҳукмдор) томон саройга тушдим”⁷¹⁵, жумласи учрайди. Ихшид унвонини манбаларида: *γšyδ*, *γš’yδ* ва бошланғич протетик алиф билан *’γšδ* (В-16 ҳужжатида⁷¹⁶) ёзилган. И. Гершевич *’γšyδ / γšyδ* унвони авесто тилидагидаги *xšâêta* дан бўлиб, суғд тилига ғарбий эроний тиллар таъсирида ўтган деб, хулоса берса⁷¹⁷, В.А. Лившиц бу атамани қадимги форсий *xšâyaδiya* – “подшоликка оид, подшо” билан тенглаштиради⁷¹⁸. Ҳатто суғд-буддавий матнларида ҳам *γšyδ* ва *γš’yδ* – “ҳукмдор, подшо” маъноларида учрайди⁷¹⁹. Баъзи туркшунослар эса туркий “шад”- (*š’yδ*) ҳарбий унвонини суғдий ихшидга боғлаши⁷²⁰ рамзий маъно касб этади. Аммо ихшид ва шад унвонлари алоҳида мазмунга, ихшид – ҳукмдор, подшо маъносида Суғдда, шад - олий ҳарбий маъмурий унвон - кўмондон ва шахзода маъносида, асосан, Турк ва Уйғур ҳоконликларида амалда қўлланилган.

Суғд ёзма ёдгорликларида “ихшид” *’γšyδ / γšyδ* унвони кўпроқ оромий **MLK’** идеограммаси билан учрайди⁷²¹. Жумладан, Nov 3 ва Nov 1 ҳужжатлари (R-1)да “*trγwn MLK’* – Тархун подшо”⁷²² жумласида ва А-2; А -3; А - 14; А-16, А - 18, А -

⁷¹¹ История Киргизской ССР. – Фрунзе, 1989. – Том 1. – С. 234.

⁷¹² СДГМ II. – С. 17–45; Лившиц В.А. Согдийские тексты, документы и эпиграфика. – С. 135–136; Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 37–46.

⁷¹³ СДГМ II. – С. 45–53. Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 13–17.

⁷¹⁴ СДГМ II. – С. 53–63; Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 17–24.

⁷¹⁵ СДГМ II. – С. 127.

⁷¹⁶ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 50.

⁷¹⁷ Geshevitich I. A grammar of Manichaen Sogdian. – 269 p. (loan-words). Б. Лауфер сосоний матнларидаги *i-ts’at* нинг хитойча ўқилиш шакли **i-džad* ни келтириб, унинг фикрича, бу Беруний келтирган “ихшид” унвони транскрипцияси деб, тахмин қилинади. Қар: Laufer B. Sino – Inanica. – Chicago, 1919. – 530 p.

⁷¹⁸ СДМ II. – С. 128.

⁷¹⁹ Benreniste E. Textes Sogdian. – Paris, 1940. – Bd. I. – P. 5; – Bd. II. – P. 2. – Pp. 59-219.

⁷²⁰ Древнетюркский словарь. – С. 519.

⁷²¹ **MLK’** идеограммаси суғдча ихшид – “подшо”нинг оромийча шакли сифатида суғдий матнларга Аҳмонийлар подшолиги (мил. ав. VI) даври идора бошқарув ҳужжатчилиги анъаналари орқали кириб келган ва Суғдда девон ҳужжатчилигида гетерографик шаклини сақланган. Қаранг: Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 20.

⁷²² СДГМ II. – С. 17–45; Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 37–46; Шоёкубов Ш. Илк ўрта асрларда Суғд. – Б. 37.

20, В – 4, В – 8, В – 10, В – 17, В – 18; Nov 2, I.1⁷²³ каби ҳужжатларда қўлланилган. Фақат В–8 ҳужжатида: βṽtyk MLK’... sk’yn swr βulk” – “Бағт (Бахт) подшоси Чакин чур Билга”га ва В–17 ҳужжатидан ташқари барча ҳужжатларда MLK’ – “ихшид – подшо” ибораси Панч ҳокими Деваштичга нисбатан: sṽwδyк MLK’ – “Суғд подшоси” шаклида қўлланилганлиги кузатилади.

Ихшид унвони нафақат Суғдда, балки Фарғонада ҳам амал қилган бўлиб, В–17 ҳужжатида, Фарғона ҳукмдорларига нисбатан ҳам MLK’ – ’γšyδ унвони қўлланилган. Ибратнинг: “... Косонда муғний (оташпарастрлар – А.О.) кўрғони ва ўрдаси деб машҳурдир... Ани тарихлар кўрган кишилар бўлса Ихшид деб зикр қиладурғон Суғд подшолари ҳам бул ерда ҳукмронлик қилган”⁷²⁴, - деб ёзиши бу унвоннинг Суғддан Фарғонага ўтганлигини кўрсатади. Буни Фарғонадаги суғдийларнинг илк колониал ҳаракатлари (мил. авв. VI-IV асрлар) билан белгиланади. Қолаверса, ихшидлик Ўрта Осиёдан ташқарида ҳам амал қилган. X аср ўрталарда Миср ва Сурияни бошқарган ўртаосиёлик Ихшидийлар сулоласи мисолида буни кўриш мумкин⁷²⁵.

Е. Бенвенист суғд-буддавий матнларидаги (’)γšyδ атамасини “соф суғдий атама” деб, уни IV асрга оид “Кўҳна хатлар” матнида ва монувий матн “Maḥrnamag”да учратганлигини таъкидлайди. Жумладан, «Кўҳна хатлар»га оид XI мактубнинг б-қаторида tm’r’γwš xšyδ - “Тамархуш ихшид” жумласидаги Тамархуш атамаси Исфара яқинидаги шу номли қишлоқ билан ҳамоҳангдир. О.И. Смирнова фикрича, илк ўрта асрларда (IV аср) бу қишлоқ ўз қасрига эга йирик аҳоли манзилгоҳи бўлган. “Maḥrnamag”да Кошғар (Шарқий Туркистон) ҳокими ҳам “ихшид” (к’šy ’xšyδ) унвони билан юритилгани айтилади⁷²⁶. Бу суғдийларнинг Шарқий Туркистонга хижрати, у ерда ўрнатган тартиблари ҳамда туркий давлатчиликдаги иштироки билан асосланса ажаб эмас.

О.И. Смирнова Муғ архивида (’)γšyδ унвони учрамайди дейди. Аммо аниқланган В–16 ҳужжатидаги ’’γš’yδ’’δ ёзилиш шакли, олиманинг юқоридаги фикрини рад этади. О.И. Смирнова к’šy ’xšyδ – Кошғар подшоси бўлган, аммо у суғдий эмас эди,⁷²⁷ деб хулоса чиқаради. Кошғар ҳукмдори туркий ёки суғдий бўлишидан қатъи назар суғдий “ихшид” унвони қабул қилгани муҳимдир. Бу ҳолат яна бир бор суғдийлар ва турклараро маъмурий бошқарувдаги боғлиқлик нафақат атамага, балки азалий умумий бирлик, симбиоз илдизларига эга эканлигининг исботидир.

VII асрнинг биринчи чорагига оид суғд бронза тангаларида **MLK’** идеограммаси қўлланилганлиги,⁷²⁸ бу истилоҳнинг фақат подшоларга дахлдорлигини кўрсатади.

⁷²³ СДГМ II. – С. 136–138; СДГМ III. – С. 67–68. (док. А-12); СДГМ II. – С. 138–139; СДГМ III. – С. 68. (док. А-3); СДГМ II. – С. 77–91; Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 5–13 (А-14 хуж.); СДГМ II. – С. 139–140; СДГМ III. – С. 70–71; СДГМ II. – С. 203; Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 24–26 (А-16 хуж.); СДГМ II. – С. 132–136; СДГМ III. – С. 69–70.(док. А-18); СДГМ II. – С. 203 (гласари), (док. А-20); СДГМ II. – С. 53–63; Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 17–24 (В-4 хуж.); СДГМ II. – С. 45–53; Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 13–17 (В-8 хуж.); СДГМ II. – С. 106–108 (док. В-10); СДГМ II. – С. 115–123 (βṽr’nk MLK’ – Фарғона подшоси – В-17 хуж.); СДГМ II. – С. 123–126 (док. В-18); СДГМ II. – С. 104–106 (док. Nov. 2) ва СДГМ II. – С. 108–114; Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 33–37 (I.1 хуж.).

⁷²⁴ Ибрат. Фарғона тарихи. – Б. 277.

⁷²⁵ Икки авлоди Аббосийлар хизматида бўлган ибн Туғж ал-Ихшид (935-946 мил./ 323-334 хижрий) ва унинг сулоласи вакиллари Ўнжўр / Ўнчўр (946-961/334-349); Али (961-966/ 349-355), аввал Алига регент (оталиқ) бўлган Кафур (966-968/355-357) ва Аҳмад (968-969/ 357-358) қабилар Ихшидийлар давлатини бошқарганлар. Қаранг: Босворт К.Э. Мусулманские династии. – М.: Наука, 1971. – С. 76–77; СДГМ II. – С. 51, прим. 23. Сулола асосчиси ўртаосиёлик туркий Муҳаммад ибн Туғж аждодлари ўз юртларида юқори мартабали шахслардан, эҳтимол подшо хонадони вакиллари билан бўлган. Араб Халифалигидаги хизматлари эвазига ўзлари мансуб бўлган “ихшид” унвонини тиклашган. Бу сулола вакиллари Миср ва Сурия тарихида то Мисрни Фотимийлар кўмондони Жавхар томонидан 969 йилда батамом эгалланишига қадар яшаган.

⁷²⁶ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 50; СДГМ II. – С. 51.

⁷²⁷ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 51.

⁷²⁸ Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента. – С. 10–13.

Аммо Суғд ихшидлиги Тархунгача (700-710) сулолавий бўлмаган. Шу боис ҳам нумизматик материаллар Суғдни: Шишпир - *šyšpyr*, Вархуман - *βγwm'n*, Тукаспадак - *twk'sp'δ'k*, Мастан-Навийан - *m'stn - n'wy'n*, Тархун - *trwyn*, Ғурак - *'wyrk/ 'wyrk* ва Турғар - *twr'g* лар бошқарганини кўрсатади⁷²⁹. 710 йилдан сўнг Тархун ўлгач, тахтга Ғурак келиб, сулолавий бошқарувга асос солинган. Ғуракдан кейин 738 йилда ўғли Турғар Суғд тахтига ўтирган. 700 йилгача ихшидлар ҳокимият олий органи - Оқсоқоллар Кенгаши томонидан сайланган ва подшолик қилганлар. Гарчи ҳукмрон сулоладан бўлмаса-да, фақат Деваштич “даъвогар” сифатида, ўз даъвосини “Тархунга қариндошлиги ва болаларига хомийлик” орқали ифодалаган. Аммо Ғурак қонуний равишда ўзидан сўнг ўғли Турғарни тахт ворислигини таъминлаган. “Даъвогар” Деваштич 722 йилда ўлдирилгач, Ғуракнинг жиянлари - Тархуннинг икки фарзанди тақдири номаълум эди. Аммо Насафий Деваштичнинг Тархун (исломий Бакр) исмли ўғли бўлганлигини эслатади. Эҳтимол, Бакр ва Тархун алоҳида шахслар бўлиб, Тархуннинг ўғиллари бўлган⁷³⁰. Фақат Деваштич уларга оталиқ сифатида иш кўриб, ўзига ўғил қилиб олган. Бу эса унинг Ғурак билан Суғд тахти учун курашдаги “даъво”сига асос бўлган.

Ғураккача Суғд подшоларининг барчаси (Шишпир, Авархуман, Тукаспадак, Мастан-Навийон, Тархун) тенг ҳуқуқлик асосида Оқсоқоллар Кенгаши томонидан ҳокимиятга тайинланган. Бу Суғд бошқарув тизимида демократик тамойилларнинг мавжуд бўлганлиги Хоқонликдаги уруғ-қабилавий, қариндошлиқ тамойилларига асосланган⁷³¹ бошқарувдан фарқланганлигини яна бир қарра исботлайди. Ўз навбатида Турк хоқонлигининг ҳам Суғддаги мавжуд маҳаллий маъмурий бошқарувдаги азалий анъаналар сақланганлиги, томонларнинг маъмурий бошқарув масаласида мураса йўлни танлаганлигини кўрсатади.

Манбалар орқали бизга маълум бўлган илк ўрта асрлардаги Суғд ҳукмдорларидан бири Шишпир - *šyšpyr* тахминан 640-645 йиллардан то 654-655 йилларгача ихшидлик қилган. Унинг даврда Суғд Кешдан бошқарилган, Шишпир номидан тангалар зарб этилган ва 642 йилда Ша-шеби (Шишпир) Хитой императорига элчи юборган⁷³². Манбаларда унинг бошқа фаолияти ҳақидаги маълумотлар учрамайди. 654-655 йилдан сўнг Суғд ҳокимияти Самарқанд ихшидлари, яъни туркий “ўн ўк” сулоласи вакили Вархуман (Авархуман) – *βγwm'n* қўлига ўтган⁷³³. VIII аср ўрталаридаги хитой манбаларида Кангго – Самарқанд давлати подшоси Фухуман деб,⁷³⁴ келтирилади. У ҳақидаги илк маълумотлар берган Афросиёб деворий суратларидаги ёзувларни ўқиган В.А. Лившиц дастлаб уни: “Хун подшоси Вархуман” деб, талқин қилган бўлса, кейинчалик “Унаш” уруғига мансуб хонадон вакили деб, изоҳланган⁷³⁵. Сўнгги йилларда “унаш” атамаси Ғ. Бобоёров томонидан “ўн ўк” деб ўқилиб, дулу уруғидан бўлган Вархуман Еттисувдаги туркий сулолалар ўртасидаги низолардан сўнг Самарқандга келиб ҳокимиятни қўлга олган⁷³⁶. Бу эса унинг келиб чиқиши Ғарбий Турк хоқонлиги сулолалари билан боғлиқлиги

⁷²⁹ Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента. – С. 27. Шоёкубов Ш. Илк ўрта асрларда Суғд. – Б. 41.

⁷³⁰ Лившиц В.А. Правители Панча (согдийцы и тюрки) // НАА. – 1979. – № 4. – С. 67–68.

⁷³¹ Баратова Л. Турк хоқонлиги ва унинг Ўрта Осиё давлатлари билан ўзаро алоқалари. – Б. 48–50.

⁷³² Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. – С. 425.

⁷³³ Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента. – С. 27; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 275; Бабаяров Г., Кубатин А. К новой интерпретации имени правящего рода Самарканда. – Б. 216–220.

⁷³⁴ Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента. – С. 27; Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 311.

⁷³⁵ Лившиц В.А. Надписи на фресках из Афрасиаба // Тезисы докладов сессии, посвященной истории живописи стран Азии. – М., 1965. – С. 13–17; Он же. Правители Панча (согдийцы и тюрки). – С. 19; Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. – Ташкент: Фан, 1975. – С. 33; Шаякубов Ш.Ш. VI–VIII асрлар Марказий Осиё сиёсий тарихида Суғд: Тарих фан. номзоди дисс. ... автореф. – Б. 13–14; Шоёкубов Ш. Илк ўрта асрларда Суғд. – Б. 40.

⁷³⁶ Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. – С. 36; Шоёкубов Ш. Илк ўрта асрларда Суғд. – Б. 40.

асослайди⁷³⁷. Хитой манбаларига кўра, Самарқанд (Қан)га Қанғ (Қангюй) хукмдори⁷³⁸ дуду фу – генерал-губернатор лавозимини жорий этган. Самарқанд хукмдори (вани) Фухуман тутуғ (дуду) лавозимига қўйилган. Ван-суй-тун-тен даврида катта сардор (да шоу-лин) Дусаботи (Тупаспадак - *twk'sp'd'k*), сўнг Нинйешышы ўғли ва Ту-хун (Тархун - *trūwn*)лар ван этиб тайинланган⁷³⁹. Ван унвони Суғдни Хитой вассали деган хулоса бермайди. Фақат Хитой манбалари Суғд ихшидини ван – ҳоким деб, берган холос. Қолаверса, Суғднинг Хитой билан муносабатлари Турк хоқонлиги манфаатларини четлаб ўтмаган. Хоқонлик ҳеч қачон Суғдга Хитой таъсири бўлишига йўл қўймаган.

Юқоридаги ван Фухуманга дуду (тутуқ) унвони берилиши масалага оидлик киритади. Хитойча дуду, туркий тутуғ - “тутиб турувчи” мазмунидаги ҳарбий-маъмурий лавозим ҳисобланиб, Муғ архивидаги А-14 ҳужжатида: *βγ'nk twttk'y* – “Фарғона тутуғи”⁷⁴⁰ жумласида учрайди. Бу бевосита Турк хоқонлигининг вассалликлардаги ҳарбий-маъмурий вакилини англатади. Вархуман дастлаб хоқонликнинг Суғддаги тутуғи – ҳарбий маъмури бўлиб, сўнг Оқсоқоллар кенгаши томонидан ихшидликка тайинланган. Унинг бошқаруви эса Суғддаги туркий сулолага асос солган.

VII аср охири ва VIII аср бошларида Суғдда хукмронлик қилган Тархун - *trūwn*⁷⁴¹ (хит. Ту-хунь, араб. *طرخون*) (700-710) ва Ғурак - *'wγ'rk / 'wrkk*, хит. У-ле-га, араб. *غورك*) (710-738)лар Суғд тарихидаги йирик шахслардир. Хусусан, Тархун араб истилосига қарши олиб борилган курашда ўзига хос ўрин тутди. У 710 йилда арабларга ён босганлиги боис, Оқсоқоллар Кенгаши томонидан ихшидликдан четлаштирилган. Ориятга чидолмай “ўзини қиличга ташлаб”⁷⁴², ўз жонига қасд қилган. Аммо унинг укаси Ғурак томонидан ўлдирилган⁷⁴³ деган фараз асосиз.

Тархун ўз жонига қасд қилгач, “Оқсоқоллар кенгаши” укаси Ғуракни Самарқанд тахтига тайинлади. У ҳам арабларга қарши кураш олиб борди. Кучлар тенг бўлмагач, 712 йилда араб лашкарбошиси Қутайба билан “Самарқанд шартномаси”ни⁷⁴⁴ имзолади. Шартномага кўра, у бевосита Суғд ихшиди – подшоши эмас, балки ихшиднинг ўғли “ас-Суғд” афшини Ғурак – *أفشين السغد غورك - إخشيد* деб, зикр этилди. Қутайба уни Самарқанд, Кеш ва Насаф, яъни Суғд “подшоши” деб эътироф этган⁷⁴⁵. Истилони оқлаш мақсадида Қутайба ўзини Тархуннинг ўлими учун “қасоскор” деб, эълон қилди. Бу Суғддан, унинг ихшиди Ғуракдан олиниши баҳона эди. Айни вақтда бу Ғуракнинг Суғд тахтида хукмронлигини хавф остига қўярди. Араб истилочиларининг бу каби “сиёсий ўйинлари” Суғд аслзодаларини чалғитишга қаратилганди. Шундан бўлса керак, Панч ҳокими Деваштич бу найрангдан бохабар, ўзини Суғд тахтига “даъвогар” сифатида эълон қилган. Унинг Суғд тахтига “даъвоси” В.А. Лившиц ва М.М. Исҳоқов фикрича, 717/718-719 йилларга тўғри келади. Улар А-14 ҳужжати ёзилган санани ҳам шу икки йилдан бири билан

⁷³⁷ Бабаяров Г., Кубатин А. К новой интерпретации имени правящего рода Самарканда. – С. 216–220.

⁷³⁸ Хитой манбаларида анохронизм кўзга ташланади. Чунки бу даврда Қанғ давлати бўлмаган. Унинг худудида Ғарбий Турк хоқонлиги бўлган. Хитой солномачилари ўзларига маъқул вариантдан фойдаланиб, Ғарбий Турк хоқонлигини тарихий Қанғ деб беришган.

⁷³⁹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 311; Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента. – С. 27.

⁷⁴⁰ СДГМ II. – С. 85 (док. А-14); Исҳоқов М.М. Унутилган подшолик хатлар. – Б. 5; Бобоёров Ф. Тутуқ / Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 8. – Тошкент: ЎЗМЭ нашриёти, 2004. – Б. 68

⁷⁴¹ СДГМ II. – С.21–26 (док. Nov 3 и Nov 4); Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 37–46.

⁷⁴² История ат-Табари. – С. 123.

⁷⁴³ Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента. – С. 29.

⁷⁴⁴ Смирнова О.И. К истории Самаркандского договора 712 г. // КСИВАН. – 1960. – Вып. XXXVIII. – С. 69–79; Шоёқубов Ш. Илк ўрта асрларда Суғд. – Б. 32.

⁷⁴⁵ Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента. – С. 20, прим. 80.

белгилашади⁷⁴⁶. Аммо бу “даъво” 712-714 йиллардаги вазият, “Самарқанд шартномаси” ва Ғуракнинг арабларга ён бериш сиёсати билан боғлиқ бўлиши керак.

Деваштич 718-719 йиллар давомида амир ал-Жавҳар ибн Абдуллоҳ мавлоси бўлган⁷⁴⁷. Орадан бир неча йил ўтгач, 720-722 йилларда у Ғурак сиёсатидан норози бўлиб, Ўрта Осиёда арабларга қарши коалиция тузишга ҳаракат қилган ва А–14 ҳужжатига кўра, у ўз ўз элчиси Фатуфарни Чоч, Фарғона ва Турк хоқонлиги билан иттифоқчиликка жўнатган⁷⁴⁸. 720-722 йиллардаги Суғд озодлик ҳаракати раҳбари сифатида Деваштич I.1. рақамли ҳужжатга кўра, араб амири Абдурахмон ибн Субҳ⁷⁴⁹ буйруғига итоат қилмаган. Мазкур ҳужжатда: “буйруқ бажарилмаган тақдирда, оқибат яхши бўлмаслиги”⁷⁵⁰ таъкидланган. Лекин амирнинг кўрсатмаси нима эканлиги бизга қоронғу. Бу кўрсатмани бажармаган Деваштич тақдири 722 йилда сўнгги таянчи Муғ қалъаси араблар томонидан эгаллангач, фожиали интиҳо топди⁷⁵¹. Бу ҳам Суғддаги мураккаб сиёсий ва айни вақтда маъмурий бошқарув жараёнларидаги курашлар билан боғлиқ.

Суғд ихшиди Ғурак эса мураккаб шахс бўлиб, арабларга ён босиш баробарида, уларга қарши курашни ҳам тўхтатмаган. У Насаф ҳукмдори ал-Ашканд билан бирга араб лашкарбошиси Важаф⁷⁵²га қарши курашларда иштирок этиб, ўзини ал-Важафга: “Мен [ахир] хоқоннинг қулларидан ва чопарларидан бириман”, - деб⁷⁵³ таништиради. Шу ўринда бир мулоҳазага эътибор берайлик. Ғурак гарчи араб истилочиси Қутайба ибн Муслимнинг мавлоси бўлса-да, ички мустақил сиёсат юритишга жазм этган. Бунда у Ғарбий Турк хоқони Сулухон (718-738) ва Шарқий Турк хоқони Билга (716-734)нинг ҳимоятига суянган. Ҳатто туркий давлатлар бу даврда ички низолар ва Хитой билан муносабатларда қийинчиликни бошдан кечираётган бўлсалар-да, хоқонлар арабларга қарши курашда Суғд каби иттифоқчисини имкон қадар қўллаб туришган. Табарийнинг ёзишича, Ғурак арабларни чалғитиб, туркларнинг ёрдамидан унумли фойдаланган. 112 х./ 731 мил. йилда Ғурак ва араб лашкарбошчиси ал-Важафга қарши жангда турклар билан бирга иштирок этган⁷⁵⁴. Бу воқеа баёнидан сўнг Табарийда Ғурак ҳақида бошқа маълумотлар учрамайди.

Араб истилосидан сўнг ҳам Суғддаги маъмурий–бошқарувида вассаллик даражаси сақланди. Шундай бўлса-да, Ғурак Суғдни 738 йилгача бошқарган. Унинг ўрнига Суғд тахтига ўғли Турғар (twrǵr, хит. Доге)нинг келиш жараёни Суғд маъмурий бошқарувида хос бўлмаган сулолавий анъанага асос солган. 738 йилдан эътиборан Суғд подшоси сифатида тарих саҳнасида Ғуракнинг катта ўғли Турғар чикди. Бу даврда у Хитойга (750 й.) элчилик юбориб ва ўз номидан бронза тангалар зарб эттирди. Бу билан, у Суғддаги маҳаллий бошқарувнинг давомийлигини таъминлади. Унинг даврида ўлкада нисбатан осойишта сиёсий муҳит ҳукмронлик қилган бўлса-да, Хуросондаги араб маъмурияти Турғар ҳокимиятини Ғурак каби тан

⁷⁴⁶ Лившиц В.А. Правители Панча (согдийцы и тюрки). – С. 62–63; Его же. Правители Пенджикента VII - нач. VIII вв. // Раннесредневековая культура Средней Азии и Казахстана. – Душанбе, 1977. – С. 43–46; Искоков М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 7.

⁷⁴⁷ СДГМ II. – С. 91; Крачковская В.А., Крачковский И.Ю. Древнейший арабский документ из Средней Азии // СС. – С. 56–59.

⁷⁴⁸ СДГМ II. – С. 77–91; Шоёкубов Ш. Илк ўрта асрларда Суғд. – Б. 33.

⁷⁴⁹ Абдурахмон ибн Субҳ номи Хуросон ноиб Саид ибн Абдулазиз – Хузайнанинг 720-721 йилларда Кешдаги турк-суғд қаршичилигини бостиришдаги ҳаракатларида тилга олинади. Қаранг. История ат-Табари. – С. 181.

⁷⁵⁰ СДГМ II. – С. 108–112; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 221–224.

⁷⁵¹ История ат-Табари. – С. 189–190; Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента. – С. 30; Искоков М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 37. Шоёкубов Ш. Илк ўрта асрларда Суғд. – Б. 44.

⁷⁵² Ал-Важаф ибн Холид ал-Абди, Маура бин ал-Хурранинг Самарқандда қолган кўшинлари қўмондони маслаҳатчиси бўлган. Қаранг: История ат-Табари. – С. 400 (указ.).

⁷⁵³ История ат-Табари. – С. 225.

⁷⁵⁴ История ат-Табарий. – С. 225.

олишмаган кўринади. Чунки араб ва форс манбалари Турғар ҳақида маълумот бермайди. Фақат хитой солномаси “Чефу”да Турғар – Дохе / Доге номи эсланади⁷⁵⁵. Турғар Суғд ҳукмдори бўлишдан аввал Ғуракнинг тўнғич ўғли сифатида маълум муддат Цао - Иштихон ҳокими бўлган⁷⁵⁶. Шундан сўнг Хитой манбаларига кўра, у 738 йилдан 760 йилгача Самарқандда туриб Суғдни идора қилган. Ғуракнинг иккинчи ўғли Йазиднинг эса 780-800 йилгача Суғдни бошқаргани манбаларда айтилади⁷⁵⁷. Наршахий ёзишича, Йазид ибн Ғурак Хуросон маркази Марвга бориб, ноиб амир Абу-л-Аббос ал-Фазл ибн Сулаймон Тусий (783-787) билан учрашган⁷⁵⁸. Хитойшунос Э. Шаванн Ғуракнинг Мо-чжо исмли ўғли ҳақида сўз юритиб, уни Қапағон⁷⁵⁹ исми билан қиёслайди. П. Пельо эса Мо-чжо иероглифини туркий Бекчўр номи билан айнанлаштирди⁷⁶⁰. Ғуракнинг арабий المحتار – ал-Мухтор (“Танланган”) насабли ўғли ҳақидаги маълумотлар ҳам хитой манбаларидаги Мочжо исми билан қиёсланган⁷⁶¹. Демак, Ғуракнинг биринчи ўғли Турғар, иккинчиси Бекчўр ёки Баничўр деб туркий номлагани⁷⁶² ойдинлашади. Кейинги давр ўзбек манбашунослари эса ан-Насафийнинг “Ал-Қанд фи зикри уламо Самарқанд” асарига ишора этиб, Баничўр Ғуракнинг иккинчи ўғли бўлиб, араблар томонидан Тохаристон ҳукмдори этиб тайинлангани ҳамда IX–X асрларда Тохаристонда ҳукмрон Баничўрий (Довудийлар) сулоласига асос солганини илгари суришади⁷⁶³. Аммо бу маълумотни бошқа манбалар орқали тасдиқлаш зарурати бор.

Истахри ва Муқаддасий каби географлар IX асргача Самарқанд маликлари қароргоҳи Ривдод қишлоғидаги сарой - “Қаср ал-ихшидийа” бўлгани айтади⁷⁶⁴. Демак, Йазид ибн Ғурак шу ердан Суғдни бошқарган. Чунки Самарқанд у пайтда араблар томонидан “мусодара қилинган” эди. Ривдод эса Йазидга мерос Маймуғ мулки маркази ҳисобланган⁷⁶⁵.

Суғд подшоси – ихшиди (ʿγšud) ва Самарқанд ҳокими – хвабу (γwβw)си араб ва суғдий манбаларда ёнма-ён қўлланилади. Йақубийда اخشيد الصغد افشين سمرقند – “ихшид ас-Суғд афшин Самарқанд” деб берилса, суғд манбаларидан Муғ архиви хужжатларида: sγwβu'nk MLK' smarkndc MR'Y шаклида қайд этилади. Аммо суғдий манбаларнинг тадқиқотчилари араблар сингари MR'Y идеограммасини –'ршуп эмас, балки γwβw - хвабу деб ўқишган. Қолаверса, ихшид насаби қачондан Суғдда амал қилгани ноён. О.И. Смирнова фаразича, бу унвон VII аср ўрталарида Вархуман (650/655) даврида қўлланган⁷⁶⁶. Бироқ бу насабни фақат Тархун билан боғлиқ Nov 3, Nov 4 – рақамли Муғ архиви хужжатларида⁷⁶⁷ учратамиз холос.

⁷⁵⁵ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 276. Манба: Чефу, III. – Б. 59; Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента. – С. 30; Шоёкубов Ш. Илк ўрта асрларда Суғд. – Б. 42.

⁷⁵⁶ Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Суғд. – Б. 122.

⁷⁵⁷ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 277; Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 112.

⁷⁵⁸ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 112, 170 (изоҳ)

⁷⁵⁹ Қапағон хоқон 692-716 йилларда Шарқий Турк хоқонлигини бошқарган. Хитой манбаларида уни Мочжо деб юритишган. Ғурак ўз ўғлига унга нисбат бериб, Мочжо (Бекчур) номини берган бўлиши эҳтимол, Мочжо Ғурак ўғли арабий Йазид деб ном олган ва исломга шу ном билан кирганини фараз қилиш мумкин. Қаранг: Смирнова О.И. Согдийские монеты как новый источник для истории Средней Азии // СВ. – 1949. – Вып. VI. – С. 365.

⁷⁶⁰ Chavannes E. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) Occidentaux. – P. 136. 5-изоҳ: Kafesog'lu I. Türk Milli kültürü. – S. 108, n. 345.

⁷⁶¹ Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента. – С. 30.

⁷⁶² Бобоёров Ф. Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Суғд. – Б. 122–123.

⁷⁶³ Камолитдинов Ш.С., Мухаммедов У.З. Новые данные по истории Средней Азии в эпоху арабских завоеваний. – С. 91–97.

⁷⁶⁴ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 52; Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri. Vial Regnorum. Descriptio detionis moslemical auctore. Ed. M.J. De Goeje. BGA. Pars 1. – Luduni-Btavorum, 1967. – P. 321; Schamso'd-din Abu Abdollah Mohammed ibn Ahmed ibn Abi Bekr al-Banna al-Basschâr al-Mokaddasi. Descriptio imperii moslemici auctore Ed. M.J. De Goeje. BGA, Pars 3. – Lugduni-Batavorum, 1967. – P. 289.

⁷⁶⁵ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – С. 145.

⁷⁶⁶ Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента. – С. 30.

⁷⁶⁷ СДГМ II. – С. 17–45.

Умуман олганда, Суғд Турк хоқонлиги даврида ҳам маҳаллий бошқарувини сақлаб, ўз ҳукмдорлари – ихшидлар томонидан бошқарилган. Бу унвоннинг Суғд ва Фарғонада қўлланилгани унинг маҳаллий характерда эканлигини кўрсатади. Мусулмон манбаларига кўра, ихшид фарғоналиклар тилида “подшолар подшоси” (малик ул-малик) даражасига тенг бўлган⁷⁶⁸.

Суғд маъмурий бошқарувида айрим тадқиқотчилар худудларга хос маҳаллий бошқарув ҳам амал қилганлигини таъкидлашади. Шулардан бири Кеш (хит. Шы)да ҳукмронлик қилган **ихрид** унвони ҳисобланади. Бу унвон Табарийда **اخرید** шаклида келган. Ҳижрий 112 / мил. 730-731 йил воқеалари баёнда Табарий, Турк хоқон ва унинг иттифоқчилари (суғдийлар, шошликлар, фарғоналиклар)га қаршилигига учраган Усмон ибн Абдуллоҳ аш-Шихлур⁷⁶⁹ бошчилигидаги араб авангардига ҳужум қилганини баён қилади. Турклар аш-Шихлурни таъкиб остига олган пайтда Кеш ҳокими ал-Ихрид⁷⁷⁰ бу ҳақда Хуросон ноиб ал-Жунайд⁷⁷¹ (111-116/729-734)ни огоҳлантиради⁷⁷². Бу пайтда Кеш ҳокими ал-Ихрид араблар томонида бўлган. Аммо Ҳижрий 134 (751-752) йили Абу Довуд Холид бин Иброҳим⁷⁷³ Кешга юриш қилиб, ал-Ихридни ўлдириб, ундан ўлжа олинган қимматбаҳо буюмлар ўша пайтда Самарқандда бўлган Абу Муслимга жўнатилди⁷⁷⁴. Бу воқеалар Кеш ҳукмдори ал-Ихрид (Ихрид)нинг фожеали қисмати ҳақида ҳам маълумот беради. Аммо бу шахс ўз даврида Кешда тангалар зарб қилдирган. Панжикентдан топилган бронза тангада арабча **اخرید دهقان كش** - “Ихрид Кеш деҳқони” жумлалари чекилган⁷⁷⁵. Ал-Ихриддан аввалги Кеш ҳокими Вик Сайид ал-Хараший билан 10 минг (бошқа маълумотларда 6 минг) бош чорва тўлови эвазига 40 кунлик тинчлик битимига эришган⁷⁷⁶. Бу маълумотлар Кеш ҳукмдорлари – ихридларнинг араб истилоси давридаги мураккаб сиёсий фаолиятдан дарак беради.

Мусулмон манбаларида **афшин** унвони учрайди. Аммо суғдий манбаларда, жумладан Муғ архивида “афшин” унвони қайд этилмаган. Фақат, 712 йилдаги “Самарқанд шартномаси”да - “ихшид ўғли, Самарқанд афшини” унвонининг Ғуракка нисбатан қўлланилган⁷⁷⁷. А.А. Фрейман ва О.И. Смирновалар Муғ архивидаги MR’Y идеограммасини хутов (γwt’w) ёки хвабу (γwβ(w)) – жаноб ёки ҳоким деб, MLK’ идеограммаси эса ўsuwn (?) деб ифодалайдилар⁷⁷⁸. Аммо биз MR’Y хулосасига қўшилсак-да, MLK’нинг ўsuwn (?) деб, талқин этилишига қўшила олмаймиз. MLK’ - ўsuwδ - ихшид маъносини беришини юқорида ҳам таъкидлаган эдик.

⁷⁶⁸ Лерх П.И. Монеты бухархудатов. – СПб., 1909. – 159 с.; Смирнова О.И. Согдийские монеты, как новый источник для истории Средней Азии. – С. 51, прим. 23.

⁷⁶⁹ Усмон бин Абдуллоҳ бин Мутарриф бин аш-Шихлур – “ғордаги жанг”даги авангард қўшинлар қўмондони, Асад бин Абдуллоҳнинг Хутталга қарши юришларида иштирок этган. Қаранг: История ат-Табари. – С. 423 (прим.).

⁷⁷⁰ ал-Ихрид 134/751-52 йиллардаги Кеш ҳокими. Табарий 112 йил воқеаларини, 130 йил бўлган бўлса керак деб, изоҳлайди. Демак, ал-Ихрид 130-134/747-752-52 йилларда Кешда ҳоким бўлган.

⁷⁷¹ ал-Жунайд ибн Абдурахмон ал-Мурри – Хуросон ноиб (111-116/729-734).

⁷⁷² История ат-Табари. – С. 221.

⁷⁷³ Абу Довуд Холид бин Иброҳим аз-Зухлий – Аббосийлар томонида Хуросонда тарғибот олиб борган раҳнамолардан бири. Асли Марв аслзодаларидан, Фанин кишлоғи соҳиби бўлган. 130/747-748 йилда Абу Муслим қўмондонларидан бўлган. Сўнг Тохаристон ҳамда Хуросонга ноиблик қилган. 140/757-758 йилда вафот этган. Қаранг: История ат-Табари. – С. 389 (указ.)

⁷⁷⁴ Абу Муслим Абдурахмон – Хуросондаги Аббосийлар ҳаракати раҳбари (128-131/745-748). Аббосийлар Олий бош қўмондони ва Хуросондаги ноиб (137/755), халифа Абу Жафар Давонакий ал-Мансур амри билан ўлдирилган. Қаранг: История ат-Табари. – С. 348, 390 (указ.).

⁷⁷⁵ Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента. – С. 31; Кеш ҳукмдорлари санавий жадвали ҳақида қаранг: Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 280–282.

⁷⁷⁶ История ат-Табари. – С. 189.

⁷⁷⁷ Kurat A.N. Kuteybe bin Muslim'in Hvarizm ve Semerkend'i zabti. – S. 407; Смирнова О.И. К истории Самаркандского договора 712 г. – С. 69–79; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 53.

⁷⁷⁸ Фрейман А.А. Находка согдийских рукописей и памятников материальной культуры в Таджикистане // СС. – 1934. – С. 12; Смирнова О.И. О двух группах согдийских монет владетелей Согда VII-VIII вв. // ИООН АН Тадж. ССР. – 1957. – Вып. 14. – С. 121–122.

Қолаверса, на Суғд тангалари ва ёзма ёдгорликларида *γ̄šwṇ* - “афшин” атамасини тасдиқловчи маълумот учрамайди. Қолаверса, Ф. Грененинг Афарунни афшин деб ўқилиши⁷⁷⁹ ҳам ўз тасдиғини топмайди. Аслида, афшин унвони, худди деҳқон унвони каби араблар томонидан сосонийлар таъсирида ўзлаштирилган ва араб хужжатларида суғдий унвонга мос келган ўринларда ишлатилиб кетилган. Шу боис араб манбаларда Уструшона ҳукмдори афшин унвони билан учрайди⁷⁸⁰. Табарий ҳам ал-Афшин - Уструшонанинг сўнги афшини Хайдар ибн Қобус⁷⁸¹ экани ҳақида тўхтаб ўтган. Араб манбалари келтирган афшин унвони, Суғд маъмурий бошқарувидаги **хутав** (*γwt'w*) ёки **хвабу** (*γwβ(w)*) – жаноб ёки ҳоким мансабларига тўғри келади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, маҳаллий бошқарув тизимиغا Турк хоқонлиги таъсири масаласи шуниси билан характерлики, хоқонлик ўз вассали Суғднинг маъмурий бошқарувиغا гарчи жиддий ўзгаришлар киритмаган бўлса-да, маълум маънода таъсир ўтказиш тамойилини тутган. Хоқонликка қадар ҳам бутун Ўрта Осиё маҳаллий маъмурий бошқарувда суғдийлар, хоразмийлар, бақтарийлар, чочликлар, фарғоналиклар билан туб ерли автохтон: - туркий тилли элатлар ҳам иштирок этган. Фақат тудун, тутуқ, шад, чур, тархон, элтабар каби унвонларни жорий этган Фарбий Турк хоқони Тўн яғбу маъмурий ислохатлари орқали маҳаллий бошқарув такомил топиб, хоқонлик бошқарув тизимиغا мослаштирилган. Бу ўз ижобий самарасини берган. Унинг жойлардаги вакиллари маҳаллий ва ҳукмрон ҳокимият ўртасида боғловчи восита вазифасини бажарган. Н.Я. Бичурин кўрсатганидек, ўлпонлар йиғиш⁷⁸² улар вазифаларининг бир қирраси ҳисобланса, Б.Ғ. Ғофуров эътироф этгандек, Тўн яғбу кўзлаган асосий мақсад – майда бўлақларга бўлинган мустақил мулкларни ягона давлат ташкилотига бирлаштириш⁷⁸³ бўлган. Бу бошқарув тизимини VIII аср бошларига оид Муғ тоғи архиви хужжатлари ўзида акс эттирган. Хусусан, А-14 хужжатида Деваштичнинг элчиси Фатуфарн ўз мактубида “Чоч ҳукмдори (тудуни) ҳузурига келдим” ва “Фарғона подшосига мўлжалланган хатни Фарғона тутуғи қўли билан Фарғона подшоси томон жўнатдим”⁷⁸⁴, - деб маълумот бергани фикримиз тасдиғидир. Бу икки лавозим ҳам Турк хоқонлиги маъмурий-бошқарув тизимидан маҳаллий бошқарув тизимиغا ўзлаштирилган унвонлар эди. Хужжат VIII аср бошларида Чоч ва Фарғонанинг маҳаллий ва туркий маъмурияти ҳамда турк хоқонининг жойлардаги вакиллари ҳақида маълумот беради. Аммо унда Чоч подшоси ҳақида гап йўқ, фақат Чоч ҳокими - *γwβw* –**хвабуси** дейилган холос. Бундан ташқари Чоч хоқон томонидан билвосита *tkyn* – **тегин** ва *twδwn* - **тудунлар**⁷⁸⁵ орқали бошқарилган бўлса, Фарғона ўз подшоси томонидан бошқарилиб, сиёсий, иқтисодий ва айниқса, ҳарбий ишлари хоқон тайинлаган *twttk* - тутуқ назоратга олган⁷⁸⁶. Қолаверса, тутуқнинг ўша пайтда Чочда бўлиши, Фарғона ва Чочнинг хоқонлик билан сиёсий муносабатларга, хоқонлик ва маҳаллий бошқарувлардаги масалаларга оидинлик киритади. Жумладан, хоқон (*γ'γ'n*), Чоч ҳокими (*γwβw* - хвабу) хоқонлик жорий этган - тудун (*twδwn*)⁷⁸⁷ унинг ёрдамчиси -

⁷⁷⁹ Grenet F., Vaissière de la E. The last days of Pandikent. – P. 162–165.

⁷⁸⁰ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений Хорасана и Мавераннахра. – С. 147; Абаев В.И. Среднеазиатский политический термин “афшин” // ВДИ. – 1959. – № 2. – С. 112–116.

⁷⁸¹ История ат-Табари. – С. 251, 253; Лившиц В.А. Правители Панча (согдийцы и тюрки). – С. 59.

⁷⁸² Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. I. – С. 283.

⁷⁸³ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. I. – С. 280.

⁷⁸⁴ Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 5.

⁷⁸⁵ Тудун унвони Буғут ёдномасида ҳам тилга олиниб, *twδwnt* шаклида учрайди. Қаранг: Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 139.

⁷⁸⁶ Шоёкубов Ш. Илк ўрта асрларда Суғд. – Б. 59–60.

⁷⁸⁷ Тудунларнинг мавқеи ҳақида С.П. Толстов: “Бу (тудун) унвонига анча йирик бўлган бўйсундирилган вилоятларнинг ноиблари эга бўлган. Қолаверса, улар хоқонга қариндош эмасдилар. Уларнинг асосий вазифалари

(n'ztyryw)⁷⁸⁸, Фарғона подшоси (βγʻnyk MLK'), тутуғи (twttw) кабилар мисолида хоқонлик ва маҳаллий маъмурий – бошқарув акс этган. Баъзи хитой манбаларида эса маҳаллий ҳокимликлар ва хоқонлик вакиллари тудунлар маъмурий-бошқарувнинг қўшхоқими сифатида тилга олинади. Жумладан, манбалар Чоч мисолида “Ши-го-ван-теле (Shi-guo-Wang T'ele) - Чоч давлати ҳокими - тегини ва “Ши-го-фу-ван (Shi-guo-Fu-Wang) - Чоч давлати ҳокими муовини - тудун⁷⁸⁹ каби келтирган. Ушбуларига кўра, “фу-ван” – ҳоким муовини унвони нафақат Чочда, балки Бухоро ва Самарқанд Суғдида ҳам амал қилгани⁷⁹⁰ Турк хоқонлиги ва маҳаллий маъмурий бошқарувдаги синтез жараёни юз берганини кўрсатади.

А-14 хужжатида қайд этилган маҳаллий бошқарувдаги **тутук (twttk)** унвони нафақат Фарғонада, балки Суғдда ҳам амал қилган. Хужжатга кўра, Фарғона бошқаруви подшо - βγʻnk MLK' томонидан бажарилган⁷⁹¹. Тутук – twttk лавозими эса Фарғона мулки маъмурий бошқарувининг бир бўғини ҳисобланиб, асосан ҳарбий маъмурият бошлиғига нисбатан қўлланилган.

Муғ хужжатлари Суғдда амалда бўлган нафақат маҳаллий маъмурий бошқарув, балки Суғдда амалда бўлган туркий унвонлар ҳақида маълумот беради. Жумладан, Суғд ихшиди Тархун - **trywn** исми ва **тархан (try'n)** унвони эквивалент сифатида Суғддаги туркий маъмурият ва унинг амалдорлари унвони билдиради. Эхтимол туркий тархан (tarhan) кейинчалик суғдий тархун (trywn)га ва ундан исмга айланган бўлиши мумкин. Худди туркий бек, арабий амир, малик, султон каби. Шу боис ҳам Муғ архивидаги Nov. 3 ва Nov. 4 рақамли “Суғд никоҳ гувоҳномаси” ва “куёвнинг келин томон олдидаги мажбуриятлари”⁷⁹² да қайд этилган Тархун (trywn) Суғд подшосининг исми ҳисобланади. Хитой йилномаларида “Самарқанд аҳли Ту-хун исмли шахсни 700 йилда ўзларига ҳукмдор этиб тайинлайдилар”⁷⁹³ деб, маълумот берган. Табарий эса, бу шахсни Тархун - طرحون⁷⁹⁴ шаклида беради. Тархун исмининг асоси тархон унвони эди. Муғ архиви А-13 хужжатидаги try'n Деваштич саройидаги амалдорларидан бирининг унвони бўлган⁷⁹⁵. Айти пайтда Беруний ҳам “тархун”ни тархон – طرحان шаклида унвон сифатида келтиради⁷⁹⁶. Тархон (try'n) унвони суғд тилли туркий ёдгорлик Буғут ёдномасида қадимги туркий унвонлар қаторида: “шадапитлар, тархованлар, курқапинлар ва тудунлар” – “...šd'pyt, tryw'nt, ʷwγ'ru('y)-n, twdʷnt”⁷⁹⁷ қаторида ҳам тилга олинади. Бу даврда Ўрта Осиёда энг кўп тарқалган унвон тархон бўлган. Жумладан, турк хоқони вакили Тархон Низак⁷⁹⁸, Хутгалон подшоси Тудун Тархон⁷⁹⁹, Фирдавсийнинг “Шохнома”сида Турон қаҳрамонларидан бири Тархон⁸⁰⁰, Истами ябғу хоқоннинг Маниахдан сўнг

ўлпонлар йиғимини кузатиш ва маҳаллий ҳокимлар устидан назоратни амалга ошириш бўлиб, tudun - тудунлар ўз навбатида хоқон ҳукуматининг вакиллари эди” деб, улар фаолиятига тўғри баҳо берган. Қаранг: Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологических исследований. – М.: Наука, 1948. – С. 260.

⁷⁸⁸ Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 8 (изох).

⁷⁸⁹ Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI-VIII вв. н.э.). – С. 57.

⁷⁹⁰ Chavannes E. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) Occidentaux. – P. 142, n.1.

⁷⁹¹ Араб манбалари, жумладан, Табарий 712-723 йиллар воқеалари баёнида бу подшонинг номини مليک فرغر نه الطر – “Фарғона малики ат-Тар” деб қайд этилган. Қаранг: История ат-Табари. – С. 185; СДГМ II. – С. 84; Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 9.

⁷⁹² СДГМ II. – С. 17-45.

⁷⁹³ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 311; Chavannes E. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) occidentaux. – P. 135; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 170; Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Суғд. – Б. 121.

⁷⁹⁴ История ат-Табарий. – С. 100 и сл.

⁷⁹⁵ СДГМ II. – С. 69-70.

⁷⁹⁶ Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Б. 129.

⁷⁹⁷ Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута. – С. 139.

⁷⁹⁸ СДГМ II. – С. 70.

⁷⁹⁹ История ат-Табари. – С. 256.

⁸⁰⁰ СДГМ II. – С. 70; Фирдоуси. Шах-наме / Критический текст в 9-томах. –М., Наука, 1971. – Т.9. – С. 446.

Византияга юборилган элчиларидан бири Тағма Тархон⁸⁰¹ номлари кўп бор учрайди. Ҳатто нумизматик материалларда ва VII-VIII асрларга оид кумуш идишда суғдий ёзувда trʻn (тархан) унвони битилгани ҳам маълум⁸⁰². Юқоридагилардан хулоса қиладиган бўлсак, “тархон-тархун-тахан-тархван” каби ёзма ёдгорликларда қайд этилган унвон қадимги илдизларга эга бўлиб, Суғдда Тўн ябғу ислохатларидан (VII аср биринчи чораги)дан аввал ҳам муомалада бўлган кўринади.

Чунки бу унвон ўрта асрларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмай, ҳар қандай солиқ ва тўловлардан озод этилган юқори тоифа вакилига нисбатан қўлланилган.

Хоқонлик даврида туркий **чур-чўр** (cwr) унвони ҳам кенг амалда бўлган. Муғ архиви ҳужжатларидан В-8 – “Ер харид қилиш ҳақидаги ҳужжатидаги: (1) 'LKŠNT 'YKZY ZKn βyтык (2) MLK' pncy MR'Y cкyn cwr (3) βyлк” ZKn pycw-tt BRY (4) XIII П ŠNT – “Бу йил Вахт (1) подшоси Панч ҳукмдори Чакин чур (3) Билга Бичут ўғли ҳукмронлигига 15 йил”⁸⁰³, - деган жумлалар туркий чур унвонининг Суғд маъмурий-бошқарувидаги аҳамиятини очиб беради. Чурлар Панч каби муҳим аҳамиятга молик вилоятларни бошқарганлар. Бу унвон ҳам юқори табақа вакиллари исми-шарифига қўшилгани кузатилади. Жумладан, Суғд подшоси Ғуракнинг иккинчи ўғли Баничўр ёки Бекчўр исмларининг иккинчи қисми “чўр” бўлиб, бу Турк хоқонлигида юксак унвонлардан бири эканлигини⁸⁰⁴ яна бир исботлайди.

Шу тариқа, Турк хоқонликлари даврида Суғд маъмурий бошқарув тизимида юз берган ўзгаришлар илк ўрта асрларда Суғднинг Турк хоқонлиги таркибидаги ўзига хос ва хоқонликка мос бошқарув тамойилларини кўрсатади. Гарчи Суғд Биринчи Турк хоқонлиги (552-603) ва Ғарбий Турк хоқонлиги (603-742) таркибида вассаллик даражасида бўлса-да, ўзининг асрлар давомида шаклланган маҳаллий маъмурий бошқарувини сақлаб қолди. Шу билан бирга маҳаллий ва хоқонлик қонунлари жорий этилди. Турк хоқонлигида мавжуд хоқоннинг давлат бошқарувида қариндошлар томонидан ҳамҳукмронлик қилиши анъанаси Суғднинг азалий маъмурий бошқарувидаги демократик тамойиллар билан фарқланди. Суғд ҳукмдорлари давлат бошқарувини монарх сифатида эмас, балки, заминдорлар, савдогарлар ва шаҳарлик зодагонлардан ташкил топган Оқсоқоллар Кенгаши - олий органи томонидан тайинланар ёки лавозимидан четлаштириларди. Суғд ҳукмдорлари - ихшидларнинг Оқсоқоллар Кенгаши олдида ҳисоб бериб турганлигини, Тархун билан 710 йилда кечган воқеа исботлайди. Тўн ябғу хоқон (618-630) эса Суғдда ўз маъмурий ислохатларини амалга ошира бориб, анъанавий маҳаллий бошқарувга таъсир этмайдиган йўлдан борди. У жойлардаги ҳукмдорларга ўз маъмурлари (тудунлар, тархонлар, тутуқлар, чурлар)ни нозир сифатида юбориб, сиёсий барқарорлик ва иқтисодий ривожланишни таъминлади. Қолаверса, Суғд ихшидлари: Шишпир, Вархуман, Тархун, Ғурак, Турғар каби йирик сиёсий арбоблар давлат ва жамият ҳаётида муносиб ўринга эга эдилар. Умуман, Суғд маҳаллий бошқаруви ўзига хос бўлиб, Самарқандга бўйсунувчи Маймурғ, Иштихон, Кушония мулклардан ташқари Бухорода бухорхудотлар, Усрушонада афшинлар маъмурий бошқарувни мустақил, Кешда ихридлар конфедерация тамойиллари остида амалга ошириш имконига эга бўлдилар. Ўз навбатида Турк хоқонлиги вакиллари – тегинлар, тудунлар, тархонлар, тутуқлар ва чурлар ўз вазифалари доирасидан чиқмаган ҳолда сиёсий вазият, иқтисодий аҳвол ва ҳарбий масалаларни ҳал этишда Суғдни хоқонлик билан узвий боғлиқлигини таъминладалар. Ҳатто Суғд ҳукмдорларининг ўзлари хоқонликнинг минтақадаги мақеини сақланишидан

⁸⁰¹ Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. – С. 138.

⁸⁰² Лившиц В.А., Луконин В.Г. Среднеперсидские и согдийские надписи на серебряных сосудах. – С. 172.

⁸⁰³ СДГМ II. – С.47; Исхоков М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 13.

⁸⁰⁴ Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Суғд. – Б. 121.

манфаатдор эдилар. Чунки улар доимо иқтисодий макон, сиёсий ҳимояга муҳтож бўлганлар. Суғдни бошқарган чжао улар хонадони ва Ғарбий Турк хоқонлиги давридаги “ўн ўк” туркий сулолалар вакиллари бўлмиш суғдийлар ва туркийлар минтақанинг ҳамда ўлканинг сиёсий барқарорлиги, иқтисодий тараққиёти учун бирдек ҳаракат қилганликлари турк-суғд муносабатларининг мустаҳкам пойдеворга эга бўлганлигини исботлади.

2.4. Суғднинг ижтимоий сиёсий ҳаёти ривожда туркийларнинг тутган ўрни

Ўрта Осиёнинг туб – автохон аҳолиси туркий тилли элатлар Биринчи Турк хоқонлиги даврида (552-603) нуфуз жиҳатдан шарқий эроний тилли элатлардан ортиб борди. Бу даврда туркийларнинг минтақадаги ўрни мустаҳкамланди. Гарчи маҳаллий маъмурий бошқарув суғдий ва автохтон туркийлар кўлида бўлса-да, хоқонлик даврида “ном” ташувчи қатлам “турк”лар бутун Ўрта Осиёда илк ўрта асрлар даври сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг барча соҳаларида етакчилик қила бошлади. Улар асосий сиёсий ва ҳарбий куч сифатида ўлкани ташқи тажовузлардан ҳимоя қилдилар ва иқтисодий тараққиёт омили - савдо йўллари хавфсизлиги кафолатланди. Маҳаллий мулклар ўртасидаги низолар барҳам топиб, сиёсий барқарорликка эришилди. Элатлараро аҳиллик, диний бағрикенглик – толерантлик принципига амал қилинди. Буларнинг барчаси асрлар давомида шаклланган турк-суғд симбиози маҳсули эди.

Илк ўрта асрлардаги Суғднинг сиёсий, ижтимоий–иқтисодий ҳаётида туркийлар нуфузини даражаси ёзма ва нумизматик материаллар тасдиқлайди. XX аср бошларида В.В. Бартольд, И. Маркварт ва В. Томашек каби тадқиқотчилар аввалгига Турк хоқонлигининг минтақадаги сиёсати эфталийлар сиёсатидан фарқ қилмаган⁸⁰⁵, - деб баҳолаган эдилар. Улар Турк хоқонлигининг давлат бошқаруви амалиёти, маъмурий – сиёсий тузилишдаги салоҳиятига шубҳа билан қарагандилар. Шу боис улар маъмурият вакиллари маҳаллий шарқий эроний тилли халқлардангина иборат эди, деб билишган. Давлат бошқарувидаги асосий урғу туркий бўлмаган этносларга берилган. Аммо ушбу мавзуга оид суғдий, хитой, юнон, араб-форс манбаларни ўрганиш янги хулосаларга олиб келди. Суғддан топилган нумизматик материаллар ва Муғ тоғи архиви ҳужжатлари минтақада туркий қатлам ўрни масаласини янада ойдинлаштирди.

Турк хоқонлиги дастлабки бошқарув йилларида маҳаллий бошқарув тизимига туб ўзгаришлар киритмаганини, ерли бошқарувда кўплаб маҳаллий туркийларнинг фаолияти билан ҳам изоҳлаш мумкин. Бироқ Турк хоқонлиги иккига бўлингач (603), Ғарбий Турк хоқонлиги бу масалага жиддий эътибор берди. Тўн ябғу (618-630)нинг маъмурий ислохатлари айнан хоқонлик ва маҳаллий бошқарув фаолиятини мувофиқлаштиришга қаратилган эди. Қолаверса, хоқонлик туркийларининг ўтрок ҳаёти ва ўзига хос давлатчилик анъаналар эфталийлардан фарқланган. Турк хоқонлигининг маҳаллий сулолалар бошқарувини сақлаб қолишдан мақсади ўтрок ўлкаларда сиёсий барқарорликни таъминлаш, иқтисодий тараққиёт ривожини тўхтатмаслик ва ҳарбий жиҳатдан кўмаклашув бўлган. Бундан ташқари маҳаллий подшоларнинг аксарияти у ёки бу маънода Турк хоқонлиги ҳукмдорлари билан яқинлашиб, қардошлик алоқаларини ўрнатгани сиёсий маънода хоқонлик дипломатиясининг маҳоратидан дарак беради.

Турк хоқонлиги маъмурлари маҳаллий мулклардан йиғилган ўлпон ва солиқларни барчасини ўзлари ўзлаштирган дея, олмаймиз. Манбаларда улар томонидан

⁸⁰⁵ Тревер К.В. Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IV-VII вв. – С. 140; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. I. – С. 279.

маҳаллий мулкларни беҳуда талон-тарож қилгани ҳақида бирор бир маълумот учрамайди. Хоқонликнинг жойлардаги вакиллари, тўлов ва ўлпонлардан тушган маблағнинг бир қисминигина марказга – хоқон қароргоҳига юбориб, асосий қисмини ўлканинг иқтисодий ривожига ва сиёсий барқарорлиги учун сарфлаганлар дейиш мумкин. Чунки бу даврда Суғдда иқтисодий тушкунлик, сиёсий буҳронлар кузатилмайди. Қолаверса, хоқонлик асосий эътиборни ўз вассалларини ташқи душман хавфидан сақлашга қаратган. Шу боис маҳаллий кўшин - чоқарларнинг ҳарбий салоҳияти кучайтирилган бўлиши керак. Маълумки, суғдийлар ва туркийлар ҳарбий-сиёсий соҳада азалдан иттифоқчи бўлиб келган. Бу ҳодиса ҳам турк–суғд муносабатларидаги энг муҳим жиҳатларидан бири эди.

Турк хоқонлиги Ўрта Осиёга кириб келгач, ўлка бошқарувининг ўзига хос қирраларини кузатиб борилган ва аста-секин маъмурий бошқарув тизимидаги муҳим жиҳатлар ўзлаштира бошланган⁸⁰⁶. Юқорида айтганимиз, Ғарбий Турк хоқони Тўн ябғунинг маъмурий бошқарув тизимидаги ислохатлари узоқни кўзлаган ва асосланган ислохат эди. Янги тартиблар орқали сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ютуқларни қўлга киритиш мумкин эди. Қолаверса, Тўн ябғунинг шахсан “бебош” ҳокимларни тартибга чақириб қўйиш қудратига эга эди. У нафақат куч, балки дипломатия воситасини ҳам ишга солиб, иш юритган. Чунки манбаларда хоқонлик ва маҳаллий ҳокимликлар ўртасида юз берган низолар ҳақида маълумот учрамайди.

Хоқонлар Ўрта Осиёни ўз қавмдошлари яшайдиган юрт сифатида билиб, маҳаллий аслзодалар билан қуда-андачиликни йўлга қўйганлар. “Бей ши”, “Суй шу” ва “Тан шу” каби солномаларида келтирилишича, Тарду хоқон (576-603) Кан ҳукмдори Ши-фу-бига, Тўн ябғу эса Кан ҳукмдори Кюе-му-чжигга ўз қизларини турмушга беришган⁸⁰⁷. Бундай қариндошлик алоқалари Турк хоқонлиги ва Суғднинг барқарорлиги, иқтисодий ривожига ҳамжиҳатликни таъминлаган. Аслида турк хоқонларининг ҳарбий қудрати ҳар қандай ҳокимликни тобе қилишга етар эди. Бироқ хоқонлар учун Ўрта Осиё мулкларни тараққиёти муҳимроқ ҳисобланган. VI аср сўнгги чораги ва VII аср бошларидаги Кан – Самарқанд подшолари Ши-фу-би (Тей-ши-би) (VI аср сўнгги чораги) ва Кюе-му-чжи (600-620)лар хоқонлик ҳимояти остида деҳқончилик, ҳунармандчилик айниқса, халқаро савдони ривожлантиришдан ўзаро манфаат топдилар. Хитой ва Эронга иқтисодий ва сиёсий рақобатда томонлар позицияси солномалардаги турк-суғд муносабатлари доирасида алоҳида эътибор билан белгиланади⁸⁰⁸. Чунки Ўрта Осиё масаласида Хитой, Эрон ва Турк хоқонлиги манфаатлари доимо тўқнаш келган. Суғд учун Турк хоқонлиги қудрати ҳаёт–мамот масаласи эди.

630 йилда Тўн ябғу-хоқон вафотидан сўнг рўй берган парокандалик натижасида Ғарбий Турк хоқонлиги таназзулга юз тутди⁸⁰⁹. Тўн ябғудан сўнг то 742 йилгача Ғарбий Турк ва Туркаш хоқонлигида 17 та ябғу⁸¹⁰ алмашди. Бу даврда Ғарбий турклар Суғдга аввалгидек таъсир қила олмади. Натижада Суғд ихшидларининг фаолиятида бир қадар мустақил ҳаракатлар кўзга ташланди. Ғарбий Турк хоқонлиги

⁸⁰⁶ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. I. – С. 280.

⁸⁰⁷ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. – Т. II. – С. 271; Chavannes E. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) Occidentaux. – P. 24, 132 (2-изох), 135 (5-изох).

⁸⁰⁸ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 271, 281, 311; Chavannes E. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) occidentaux. – P. 132–135, 156 (1-изох); Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 275–277; Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Суғд. – Б. 120–121.

⁸⁰⁹ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. I. – С. 280–281.

⁸¹⁰ Ғарбий Турк хоқонлари: Сябғу (630-633); Бағоша Тўлис (633-634); Ишпара Тириш Тўнга (634-639); Ёли Тўлу (639-651); Ашина Алп (651-658); Ашина Меш (658-662); Ашина Бордин (662-666); Ашина Тўрчи (671-679); Ашина Низун Бек (679-680); Ашина Ёлчин (686-693); Ашина Хужилў (686-690); Ашина Қайду (699-704); Ашина Шан (704-710); Тургаш хоқонлари: Ужило (710-716); Сўғи (716-718); Сулухон (718-738); Ашина Ўн Ўқ (738-742). Қаранг: Тургун Алмас. Уйғур. Кн. I. – С. 145

таназзули юз йилдан зиёд вақт давом этди. Суғдга эса Шарқий Турк хоқонлигининг таъсири орта борди. Айниқса, Шарқий Турк хоқонлиги Қапағон хоқон даврида (692-716) ўзининг минтақадаги етакчи ўрнини қайта тиклаб, геосиёсий позициясини мустаҳкамлади. Шу боис ҳам Муғ архиви А-14 хужжатида кўра, VIII аср бошларидаги (717-719) “Суғд подшоси” Деваштич элчиси Фатуфарн Чочда “вақтинча” бўлиб турган Шарқий Турк хоқони билан музокаралар олиб боришга юборилган. Деваштич ўзини ҳам Ғарбий, ҳам Шарқий хоқонликнинг вассали⁸¹¹ деб билган. Арабларга қарши курашда улардан ёрдам ва мадад кутган. Бу ҳақда В-17 хужжатида шундай сатрлар учрайди: ZKh m'γw 'zγntt cnn 'sky mrts'r (11) 'ysnt rty mn' cnn γ'γ'n mrts'r RB pδβrw ZY 'γ'γ'n'wkw 'βrnt rtcnn 'skys'r tym γβ 'sp'δ w'γz wβyw γwn ZY сун – “бизнинг (Деваштичнинг) чопарлар бу ерга тушишиб, менга хоқондан юксак ишонч ва ҳурмат олиб келди. Ҳамда турклар (γwn)⁸¹² ва хитойлар (сун)лардан иборат кўплаб кўшинлар келди”⁸¹³. Шу ўринда айтиш жоизки, хужжатни таҳлил қилган В.А. Лившиц VIII аср бошларида Еттисувда ўз ҳокимиятини ўрнатган Туркаш хоқонлигини ҳам назардан қочирмайди. Туркаш хоқонларининг қароргоҳи Суёб (Суйе) шаҳри бўлиб, улар арабларга қарши ҳарбий ҳаракатларда суғдийларнинг иттифоқчиси сифатида майдонга чиқишган эди. Туркашлар ҳақида гап борар экан, айрим тадқиқотчилар Суғд ихшидлари Тархун ва Ғуракнинг келиб чиқишларини уларга тақашади. Насафийнинг “ал-Қанд фи зикри уламо Самарқанд” асарида берилган шажара: Абу Ҳусайин Убайдуллоҳ ибн ал-Марбузон ибн Туркаш Бақи ибн Касир ибн Тархун ибн Баничур ибн Ғурак ал-Бобдостоний⁸¹⁴ шахси исмига эътибор беришган.

Туркашлар 712-714 йилларда, яъни А-14 хужжати битилган даврда, шарқий турклардан мағлубиятга учраб, ўз мавқеларини йўқотган эдилар. Шу боис ҳам улар Суғд, Чоч ва Фарғона сиёсий ҳаётида етакчи ўрин тута олмас эдилар⁸¹⁵. 712 йилда эса, айнан Суғд чегарасида Мочжо (Қапағон) хоқоннинг кичик ўғли Инал-хоқон бош қўмондон - апа-тархонлигидаги қўшин турар эди⁸¹⁶. А-14 хужжатида ҳам шахзода Инал-хоқон зикр этилган дейиш мумкин⁸¹⁷. Деваштичнинг Шарқий Турк хоқонлиги билан муносабатларини ифодаловчи далилларни Муғ архивининг Nov.1 ва Б-1 хужжатларида учратамиз. Бу хужжатларда тардуш (trδ'wš, trδwš) атамаси эсга олинади⁸¹⁸. Тардушлар эса, тўлислар билан конфедерацияда бўлиб, Шарқий Турк хоқонлиги қабилаларининг асосини ташкил қилган⁸¹⁹. Шу боис, VIII аср бошларига келиб Суғд ижтимоий ҳаётида маҳаллий турклар ва Ғарбий Турк хоқонлиги вакиллари муҳим ўрин тутган бўлсалар, сиёсий ҳаётида Шарқий турклар ва туркашларнинг таъсири ортган.

VII-VIII асрларга келиб марказ Самарқанд ва мулкларда суғдий ва туркий амалдорлар бошқарувининг қатъийлашуви икки қавмнинг қардошлиги, ҳамжихатлиги ва манфаатларининг мос бўлиб, ўлкада тинчлик ва барқарорликка хизмат қиларди. Жумладан, хитой манбаларида VII асрнинг биринчи ярмигача Кеш мулкининг

⁸¹¹ СДГМ II. – С. 84.

⁸¹² Суғдийлар маҳаллий туркларни хунн - γwn ва шарқий туркларни турк – twrk деб атаган бўлишлари мумкин.

⁸¹³ СДГМ II. – С. 116–117. Бу ўринда Чин дейилганда айнан Хитойни эмас, балки унинг аксарият худудида ҳукмронлик қилаётган Шарқий Турк хоқонлигини назарда тутмоқ керак бўлади.

⁸¹⁴ Камолиддинов Ш.С., Мухамедов У.З. Новые данные по истории Средней Азии в эпоху арабских завоеваний. – С. 91–97; Бабаяров Г., Кубатин А.В. К новой интерпретации имени правящего рода Самарканда из надписей в росписях Афрасиаба. – С. 216–220. Манба: Нажмиддин Абу Ҳафс Умар ибн Мухаммад ан-Насафий. Ал-Қанд фи зикри уламо Самарқанд. – Мадина. 1991. – Б. 323.

⁸¹⁵ СДГМ II. – С. 84.

⁸¹⁶ Кляшторный С. Г. Из истории борьбы народов Средней Азии против арабов // ЭВ. – 1954. – Вып. IX. – С. 62.

⁸¹⁷ СДГМ II. – С. 84. Кляшторный С.Г. Титул социального владельца в древнетюркском тексте // ПВ. – 1960. – № 6. – С. 134, прим.11.

⁸¹⁸ СДГМ III. – С. 37–41 (док. Nov. 1), 43–47 (док. Б-1).

⁸¹⁹ Togan A.Z.V. Umumî Türk Tarihi'ne giriş. Cild 1. – S. 55–56.

бошқарган Ди-чже (600-640), Ша-ши-би (Шишпир) (640-650)⁸²⁰ ва VIII аср бошидаги Кеш ва Насаф ҳокими ал-Ашканд⁸²¹, “Тан шу”да келтирилган Кеш ҳокими - ихриди Сагинти кабилар туркийлардан эди⁸²². Чунки “сыгин” туркий “эркин” унвонининг хитой иероглифидаги шакли ҳисобланади⁸²³. Кеш ва Нахшабда зарб этилган VII-VIII аср тангаларда “хукмдор Турак” ёки “Турон хукмдори” жумлалари ҳамда туркий қиёфадаги хукмдор тасвири акс этган⁸²⁴. Баъзан, араб-форс манбаларида Кеш ҳокимлари унвонини Чочдаги каби тудун деб келтиради⁸²⁵. VIII аср биринчи ярмида Самарқанд яқинидаги Фай (Нарпай) мулкининг ҳокимини Табарийда Турк-хокон деб келтирилган⁸²⁶ бўлса, Кабудан (хит. Цао) мулкни “Тан-шу”га кўра 738 йилда Суду-пуло (Суду-буғро) бошқарган⁸²⁷. Хузур (Ғузур) мулки ҳокими ҳам Су-Буғро⁸²⁸ исмли турк бўлган. Буларнинг барчаси Ўрта Осиё мулклари бошқарувида туркийлар ўрни ва нуфузи юқори бўлганлигини исботлайди.

Биргина Самарқанд Суғдидаги Панч вилоятидаги туркийларнинг мавқеи мисолида буни кузатиш мумкин. Жумладан, “Бағт (Бахт) мулки подшоси, Панч ҳокими Чакин чур Билга Бичут ўғли” тахминан 693-708 йилларда вилоятни бошқаргани Муғ архивининг В-8 - “Ярим бўлтак аскаск ерни сотиш” ҳақидаги ҳужжатда акс этган. Унда шундай дейилади: (1) 'LKŠNT 'YKZY ZKn βytyk (2) MLK' pncy MR'Y sk'un cwr (3) βylyk" ZKn pycw-tt BRY (4) XIII Π ŠNT ' γ m'γy zymtyc-h (5) μυδ 'sp' ntr-mt rwc – “(1) Бу йил Бахт (2) подшоси Панч хукмдори Чакин Чур (3) Билга Бичут ўғли (хукмронлигига) (4) 15 йил бўлган пайтда - жимтич ойининг (5) спандармат кунида (6) ҳужжат битилди”⁸²⁹. Бу ҳужжат Деваштичдан аввал 15 йил давомида Панч мулкини бошқарган туркий хукмдор ҳақида маълумот беради. Бизнингча, уни бу лавозимга турк хоқони ва Самарқанддаги Оксоқоллар Кенгаши биргаликда тайинлашган. Сабаби, Панч туркийлар зич яшайдиган вилоят бўлгани боис томонлар шу қарорга келишган. Ҳужжатга асосан, Чакин Чур Билга Бағт (Бахт) мулки ва Панжикент шахрини 15 йил (693-708) самарали бошқарган⁸³⁰. Бундай бошқарув Турк хоқонлиги ва Суғд манфаатларини ифодалаб, биринчидан, Турк хоқонлиги Суғд бошқарув тизимига ўз таъсири кўрсатган, иккинчидан, марказ Самарқанддаги Оксоқоллар Кенгаши хоқонлик билан муносабатларда маҳаллий туркийлардан унумли фойдаланган. Бу эса турк-суғд давлатчилиги барқарорлигини таъминланган.

Вилоятлар ва мулклар маъмурий бошқарувида туркий амалдорларнинг нуфузи баланд бўлган. Айрим тарихчилар Суғдда туркийларнинг ўрни масаласига эҳтиёткорлик билан ёндашиб, имкон қадар ўлкадаги туркийлар иштирокини ёритмасликка ҳаракат қилишган. Аслида эса Суғд тарихини туркийларнинг фаол иштирокисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Айниқса, VII-VIII асрларда бу жараён янада

⁸²⁰ Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. – С. 425; Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. – Т.: Фан, 2000. – С. 69.

⁸²¹ История ат-Табари. – С. 225, 230 и др.

⁸²² Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. I. – С. 299; Chavannes E. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) occidentaux. – P. 147, n.1; Камолиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX - начала XIII вв. – С.46.

⁸²³ Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Суғд. – Б. 125.

⁸²⁴ Камолиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX- начала XIII вв. – С. 14–15, 46.

⁸²⁵ Togan A.Z.V. Umumî Türk tarihi'na giriş. – S. 412.

⁸²⁶ История ай-Табари. – С. 173 (1423); Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 40.

⁸²⁷ Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. – С. 80. Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. – С. 425.

⁸²⁸ История ат-Табари. – С. 190; Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. – С. 40; Камолиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX- начала XIII вв. – С. 273; Бобоёров Ф. Турк хоқонлиги даврида Суғд. – Б. 125–126.

⁸²⁹ СДГМ II. – С. 47; Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 13.

⁸³⁰ Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 13–15; Шаякубов Ш. VI-VIII асрлар Марказий Осиё сиёсий тарихида Суғд: Тарих фан. номзоди дисс. ... автореф. – Б. 16; Ўша. Илк ўрта асрларда Суғд. – Б. 53.

якқолроқ акс этади. Чунки Суғднинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти бевосита туркий этнос билан узвий эди. Хусусан, Муғ тоғи архивида Панч вилояти ва Панжикент ҳокимлиги саройидаги амалдор-аёнларига тегишли хужжатлар сақланган⁸³¹. Жумладан, **Nov 3** ва **Nov 4** рақамли “Никоҳ битими шартлари ва мажбуриятлари”да Ўт-тегин, яъни шахзода Ўт ҳақида⁸³² бўлса, I.1 рақамли “араб амири Абдурахмон ибн Субҳнинг Деваштичга номаси”да қоҳин Кўрчи (Кўрчи–қўр (оловхона) эгаси) номи⁸³³ зикр этилган. Хужжатларнинг бир қисми вилоятда етакчи мавқега эга, иқтисодий масалалари бўйича масъул, Деваштич саройининг “иш юритувчиси”- **фрамандар Ўтт** (prn'nd'r 'wt)га тегишли⁸³⁴.

Муғ архиви бизни араблар истилоси арафасидаги (VII аср охири – VIII аср бошлари) Суғднинг сиёсий ва иқтисодий аҳволдан воқиф этиш баробарида Суғд хўжалиги, маъмурий бошқаруви, маҳкамаси, сарой муҳити, ички ва ташқи вазият, қонунчилиги ва ҳуқуқ соҳасидаги амалиётлари ҳақида батафсил маълумотлар беради. Айниқса, сиёсий ҳаётнинг ўзига хослиги, ички маъмурий - бошқарув тизими ва сарой аҳли орасидаги мансаб ва унвонлар, жамиятдаги табақалар муфассал баён этилган. Хужжатлар Суғд подшоси – ихшиддан тортиб то уй қуллари – бандак ва чўрилари – дояларигача бўлган ижтимоий поғоналарни таҳлил этишга имкон беради. Шулардан бири фрамандар лавозимидаги мансабдор Ўтт эди. Бу шахснинг жамиятдаги мавқеи вилоят ҳокими Деваштичдан кам эмаслиги аҳамиятлидир. У туркийлар орасидан чиққан, Деваштич саройида ўз вазифасига эга, ижтимоий-иқтисодий ҳаётда фаоллиги билан ажраб турган⁸³⁵. Буни Муғ архиви тадқиқотчилари⁸³⁶ эътироф этганлар.

“Фрамандар” (prn'nd'r) - “фармон тутувчи” Ўтт “сарой хўжалигининг бошқарувчиси”⁸³⁷ бўлган. Хужжатлар таҳлилига кўра, “фрамандар”нинг асосий вазифаси иқтисодий масалаларни хусусан, Зарафшоннинг юқори оқимидаги қишлоқлар (Фатмев, Искодар, Кум, Зрунб, Мадм кабилар)дан келиб тушишини қишлоқ хўжалиги маҳсулотлар (дон, май, чорва ва чорва маҳсулоти, кийим-кечак, қурол-аслаҳа кабиларни)ни Панч ҳукмдори саройи омборига келиб тушишини, рўйхатини ва тақсимотини назорат қилиш бўлган. Баъзи ҳолларда Деваштич эътирозига қарамай “фрамандар” вазият тақозоси билан ҳоким - Деваштич буйруқларини эътиборсиз қолдириб, мустақил иш юритган. Жумладан, А-18 хужжатида кўра, иқтисодий ночор аҳволида қолган Изровадк қишлоғи аҳли Деваштичга “фрамандар” устидан шикоят қилади. Деваштич арзчига дон бериш зарурлиги ҳақида икки бор “фрамандар” Ўттга мактуб - буйруқ йўллаб, мактубда: “... Мен сенга “дон бер” деган одамларга (дон) бермаяпсан. (Дон) берилиши зарур бўлмаганларга эса (дон) беряпсан. (Эшитишимча),

⁸³¹ Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 3.

⁸³² СДГМ II. – С. 17–45; Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 37–46; Исҳоқов М.М. Суғдиёна тарих чорраҳасида. – Т.: Фан, 1990. – Б. 15–18.

⁸³³ СДГМ II. – С. 108–114; Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 33–37.

⁸³⁴ Бу шахсни ифолаловчи Ўтт – 'wt атамасини А.А.Фрейман А-2 ва А-3 хужжатлари нашрида “удел (?) бошлиғи” деб, қайд этган. Қаранг: Фрейман А.А. Два согдийских рукописных документа на коже с горы Муг в Таджикистане // ВДИ. – 1952. – № 1. – С. 182–186. О.И. Смирнова эса 'wt атамасини Суғддаги юқори табақа вакиллари: дехқонлар – хутов, ихшид, афшин, ҳоким, азат қаторида кўриб, “фрамандар” атамаси ҳақида фикр юритмайди ва Ўтт деган исмни аниқлаш керак, деган масалани ўртага ташлайди. Қаранг: Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 14. Бироқ В.А. Лившиц 'wt – Ўтт туркий исм эканлигини таъкидлаиб, унга тегишли хужжатлар туркуми махсус тадқиқ этди ва Ўтт исми этимологиясини туркий “ўт-олов” билан изохлади. Қаранг: СДГМ II. – С. 132–156. Бу атама қадимий туркийдаги “Ўтачи-маслаҳатчи” мазмунига ҳам мос келади. Қаранг: Тугушева Л.Ю. Уйгурская версия биографии Сюань-Цзана. – С. 148.

⁸³⁵ Лившиц В.А. Правители Панча (согдийцы и тюрки). – С. 58.

⁸³⁶ Мамараимов Б.И. Суғднинг Панж ҳокимлигида лавозим эгалари ва маҳкамавий хужжатчилик масалаларига доир (VII-VIII асрлар) // Ўрта Осиё тарихи манбашунослиги масалалари. – Тошкент, 2003. – Б. 44–45; Шоёкубов Ш. Муғ хужжатларида илк ўрта аср Суғд жамияти // Шарқшунослик. – 2001. – № 2. – Б. 65.

⁸³⁷ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. I. – С. 375.

сен анча бевош бўлиб кетибсан”, қабилда танбех беради⁸³⁸. Ўтнинг бундай фаолияти Деваштич томонидан унга юборилган А-2⁸³⁹ ва А-3 рақамли хужжатларда⁸⁴⁰ кузатилади. А-2 хужжатида кўра, Деваштич фрамандарга Аски (Юқори) Разреда оч қолган одамларга 300 кафиз⁸⁴¹ дон беришни, А-3 мактубида эса, Хуфарн ва Хутачон исмли шахсларга 200 кафиз дон бериш буюради. А-16 хужжатида⁸⁴² Деваштич Ўтга лой муҳр билан мустаҳкамланган ва тоғ эчкиси(?)нинг тасвири туширилган мактубни олиши билан Литтпир (rytthyr / dytтыр)⁸⁴³га “Канизаклар ичадиган вино (mδw)дан” бериш лозимлиги қайд этган⁸⁴⁴. Бу хужжатлар Деваштич ва Ўт муносабатларининг айрим қирраларини намоён қилади. Аммо Муғ архивида Ўт тегишли хужжатлар орасида бошқа шахсларнинг фрамандарга юборган номалари ҳам мавжуд. Жумладан, А-6 хужжати⁸⁴⁵ фрамандар Ўтга Ғмир - Амир (үмуг)⁸⁴⁶ “жаноб ҳукмдор” деб мурожаат қилади. Аслида бундай мурожаат шакли кўпроқ Деваштичга йўлланган мактубларда учради. Бироқ бу хужжат Панч мулкида Ўтнинг обрўси юқорилигини кўрсатади. Мактуб эгасининг: “... мен сенинг (бу ердаги – саройдаги) вакилингман ва (сенинг доимий ҳимоятингда бўламан), деб сенга нома йўллаб мурожаат қилмоқдаман”,⁸⁴⁷ - деб, ёзиши яна бир бор Ўтнинг сарой ишларида ҳал қилувчи лавозим эгаси эканлигини тасдиқлайди. Шу ўринда таъкидлаш керакки, фрамандар Ўт нафақат хўжалик ишларини юритибгина қолмай, у яхши қуролланган бўлинмага ҳам эга бўлган. Чунки шаҳар ташқарисидаги сарой омборхонасини Ўтнинг ёлғиз ўзи ўша давр шароитида сақлаб туролмасди. Қолаверса, туркийларга хос ҳарбий салоҳият унга бегона бўлмаган. Буни Ғмир (Амир)нинг ҳимоят сўрагани ҳам тасдиқлайди.

А-1 хужжатида ҳам Апанак (’р’нк) исмли шахс “фрамандар” Ўтга “жаноби ҳукмдор” деб мурожаат қилади. Мактубда “Читчит (cytcyt) орқали сен (Ўтга) қимматбаҳо нарсалар (?) бериб юбордим”, дейилади. В.А. Лившиц юборилган нарсалар қимматбаҳо тошлар ва улардан ясалган нарсалар бўлса керак, деб тахмин қилади⁸⁴⁸. Бу “фрамандар”нинг нафақат қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, кийим-бош ва аслаҳалар, балки сарой хазинасига тушадиган қимматбаҳо нарсаларни рўйхатидан ўтказиб, Панжикентдаги хазинабонга топширилганини тасдиқлайди. Чунки А-5 хужжатида сарой аёнлари орасида хўпат (ғупат) – үүрт - бош молиячи лавозими қайд этилган⁸⁴⁹. Эҳтимол “фрамандар” бу буюмларни (нарсаларни) ўз омборида сақлаган бўлиши ҳам инкор этиб бўлмайди.

Б-11, Б-13, Б-15 ва Б-19 хужжатлари Эспадак (’спδ’kk)нинг “фрамандар” Ўтга мактублари⁸⁵⁰ бўлиб, номалар: “Жаноби ҳукмдор, буюк таянчимиз (!) фрамандар Ўтга”, деб бошланади. Аввалги мактублардан фарқли ўлароқ бу номаларда “буюк таянчимиз” – RVch ’nwth ибораси қўлланилган⁸⁵¹. Ушбу хужжатларга кўра, Эспадак Деваштич ва Ўт ўртасида воситачилик-чопарлик қилган. Номаларни Деваштичга

⁸³⁸ СДГМ II. – С. 132–136; Мамарамов Б.И. Сўғднинг Панж ҳокимлигида лавозим эгалари ва маҳкамавий хужжатчилик масалаларига доир (VII–VIII асрлар). – Б. 44.

⁸³⁹ СДГМ II. – С.136–138 (док. А-2).

⁸⁴⁰ СДГМ II. – С.138–139 (док А-3).

⁸⁴¹ Кафиз ёки кафич – тахминан 8 килограммни ташкил қилади.

⁸⁴² СДГМ II. – С. 139–140. Исҳоқов М.М. Сўғдиёна тарих чоррахасида. – Б. 23.

⁸⁴³ Литтпир – rytthyr / dytтыр – Ф. Грене ва Е. Де ла Вассье томонидан туркий iltäbir – элтабар деб талқин қилинмоқда. Қаранг: Grenet F., De La Vaissière E. The last days of Pandjikent. – P. 177–178.

⁸⁴⁴ Исҳоқов М.М. Унутилган пошполикдан хатлар. – Б. 25–26.

⁸⁴⁵ СДГМ II. – С. 141–142.

⁸⁴⁶ Ғмир – үмугни Амир деб ўқиш ҳақида қаранг: Grenet F., De La Vaissière E. The last days of Pandjikent. – P. 156.

⁸⁴⁷ СДГМ II. – С. 142.

⁸⁴⁸ СДГМ II. – С. 142.

⁸⁴⁹ СДГМ II. – С. 181–182.

⁸⁵⁰ СДГМ II. – С. 144–153.

⁸⁵¹ Хужжатлар орасида фақат Б-19 хужжатиининг манзили ва мурожаат қисми йўқ бўлиб кетган. Аммо котиб дастхати уни Эспадак (’сп’δk(k)) йўллаган дейишга асос беради. Қаранг: СДГМ II. – С. 152.

етказиб, маълумот учун Ўтга хабар берган. Хужжат икки нусхада тайёрланиб, бир нусхаси сарой девонхонасида қолган. Б-13 хужжатиға кўра, Эспадак “фрамандар” Ўтга Деваштич учун юборилган кийим-кечаклар, меваларнинг ҳаммаси етиб келмаганлиги тўғрисида хабар беради⁸⁵². Бу билан у ўша даврда Панчда юз бераётган воқеалар тафсилотини баён этади. Шулар асосида айтиш мумкинки, бундай ахборот кейинги ҳисоботлар учун зарур бўлиб, қатъий тартиб, молиявий интизом ва хўжалик юритишда тадбиркорликни талаб қилган. Деваштич ҳузуридаги ҳар бир амалдор суғдийми, туркийми қатъий назар ўз вазифасига масъулият билан ёндашиб, маҳкамадаги ҳисоб-китоб ишларини юқори даражада юришган. Энг асосийси, рўйхатга олинган барча хужжатлар архивда сақланиши саройдаги кучли назорат ва ички тафтиш амалиёти қўлланилганлигидан далолат беради. Бу эса айниқса, араб истилоси даврида иқтисодий барқарорлик, тақчилликни бартараф этиш учун ҳам зарур эди. Балки шу боис “фрамандар” Ўтт кишлоқлардаги аҳволни ўрганиб, ночор халқдан маҳсулот ундиришни ўзига эп топмай, Деваштичга буйруғига ҳам эътибор бермай, адолатли сиёсат юритишга ҳаракат қилган. Хусусан, Б-11 хужжатиға⁸⁵³ кўра, Эспадак “фрамандар” Ўтга: “Зравадк, Эскадор ва Аншак кишлоқларидан дон келиб тушгани” ҳақида хабар бериб, “уларни рўйхатга олиб, бу ёққа (саройга) юборишни” сўрайди. Ўтт эса Деваштич амрига кўра, кишлоқлардан келадиган маҳсулотларни қаттиқ назоратга олган. Б-15 хужжати⁸⁵⁴ мазмунига кўра, Литтпирнинг кишлоққа фақат мевалар олиб бориши у ерда тартибсизликлар келтириб чиқариши мумкинлигидан хавотирга тушган Эспадак, Ўтдан кишлоққа ўз одамларини юбориб, нохуш воқеанинг олдини олиш зарурлигини сўраган. Эҳтимол солиқ ишлари ва бошқа тушумлар билан ҳам “фрамандар” шуғулланган кўринади. Б-19 хужжати⁸⁵⁵ мазмуни аввалгиларига қараганда нотинч шароитда битилганлигини кўрсатади. Муаллиф Зравадк кишлоғига “кимлардир келганлигини, агарда ўзида ушбу дон бўлса, ўзи Зравадкка боражагини” билдиради ҳамда ҳукмдор Деваштичнинг Ўтга дон ва бошқа маҳсулотларни “кўздан панада” тутиши тўғрисида фармон берганлигини айтади. Бунда араб истилочиларининг Панжикентга яқинлашиб қолганлиги, маҳсулотлар душман қўлига тушмаслиги назарда тутилган бўлиши керак. Чунки мактуб давомида “донни олиб бориб, уни сақлаш тўғрисида қайғуриш зарур”лиги уқтирилади. Шундан сўнг Эспадак Ўтга битта совут⁸⁵⁶, яна қандайдир (?) нарса, битта эгар ва оёқ кийимлари (“этиklar”) юбораётганини маълум қилади. Санаб ўтилганлар кўпроқ ҳарбий аслаҳа ва анжомлар бўлиб, вазият тинч эмаслиги боис, қуролланиб чора кўриш заруратидан далолат беради.

Б-18 хужжати Эзравадк кишлоғи арспани Хуфарн (ʿrspn ʿwʿrpn)нинг фрамандар Ўтга мактуби ҳисобланади. Арспан (ʿrspn)лар ўз вазифасига кўра кишлоқ хўжалиги бошқарувчилари бўлишган, лекин оқсоқол вазифасини бажаришмаган. Улар ўз кишлоқларидан тушадиган солиқ йиғимлари ҳамда ҳарбий анжом ва озик-овқат маҳсулотлари билан марказни таъминлаганлар⁸⁵⁷. Шу боис ҳам бевосита фрамандар Ўтга бўйсунушган ва унинг назоратида бўлиб, керакли маълумотларни, ҳисоб-китобларни Ўтга етказиб туришган. Бу Суғд маъмурий бошқарув тизимидаги ўзига хос

⁸⁵² СДГМ II. – С. 144.

⁸⁵³ СДГМ II. – С. 147.

⁸⁵⁴ СДГМ II. – С. 150.

⁸⁵⁵ СДГМ II. – С. 152.

⁸⁵⁶ Хитой манбаларида Суғд совутлари (“занжирсимон аслаҳалари”) ҳақида шундай дейилади: 384 йилда Кучани ҳимоя қилиш учун Ғарбдан келган “ху”ликлар совутлардан фойдаланишган. Хитойликлар эса совутларни ўз қўшинларига VIII асрнинг 30-йилларида жорий этишган. Уларни самарқандлик суғдлардан ўзлаштирган кўринади. Суғд совутлари кейинги асрларда ҳам шуҳрат топган. XI аср форс-тожик шоири Асади Тусий “Тиршасп-нома” асарида “Чоч камонлари ва Самарқанд совутлари”га махсус тўхталиб ўтган. Қаранг: СДГМ II. – С. 153–155; Laufer V. Sino-Iranica. – Pp. 237, 253–256.

⁸⁵⁷ Мамараймова Б.И. Суғднинг Панж ҳокимлигида лавозим эгалари ва маҳкамавий хужжатчилик масалаларига доир (VII-VIII асрлар). – Б. 46.

таркибий қисмдан далолат беради. А-5 ҳужжатида сарой аёнлари, хизматчилари рўйхати ва оладиган иш ҳақлари келтирилган⁸⁵⁸. Лекин улар орасида фрамандар лавозими учрамайди. Балки бу Ўтнинг асосий фаолияти шаҳар ташқарисида кечгани ёки рўйхат унинг амри билан тузилгани боис, бу рўйхатга у ўзини киритмаган билан изоҳласа бўлади. Қолаверса, Ўтга девонхонадаги дапирпат (δp'yrpt) - мирзабоши, арспан ('rспn) - қишлоқ ҳокимлари ёки маҳалла бошлиқлари, апшарспан ('рђ'rспn) - унинг ўринбосари ва катуабшаус (kty'βђ'uws) - хонадон (оила ёки жамоа) соҳиблари – оқсоқоллар бўйсунган⁸⁵⁹. Бу “фрамандар” Ўтнинг Панжикент саройидаги ва вилоятдаги иқтисодий-ижтимоий ҳаётини ҳал қилувчи шахс бўлганлигини кўрсатади. Деваштич VIII аср бошларидаги оғир сиёсий вазиятда қишлоқлардан марказга маҳсулотлар келтириш, солиқ йиғиш каби жараёнларнинг мураккаблигини ҳисобга олиб, ўздан аввалги Панжикент ҳокими Чакин Чур Билга саройида ҳам шу вазифа билан шуғулланиб, катта тажрибага, қолаверса, вилоятда етарли обрў-эътиборга эга бўлган Ўтни шу лавозимга қўйган бўлиши ҳам мумкин. Аслида молия, сарф-харажат, қирим-чиқим ишлари билан шуғулланиш учун ҳам билим, ҳам тажриба керак эди. Айниқса, араб истилоси арафасида бундай вазифани бажариш масъулиятини тушуниш қийин эмас. Шу боис ҳам Деваштич қаттиққўл, ўзига ишонган, масъулиятни тўла зиммасига ола биладиган, ўз ишига ҳалол ёндашадиган, маълум даражада ҳарбий салоҳият ва кучга эга бўлган туркий Ўтга бу вазифани лозим топган. Чунки VIII аср бошларидаги ҳарбий-сиёсий вазият шундай ҳулоса беришимизга асос бўлади.

Панча бутун Суғда бўлгани каби **диний коҳинлар** мавқеи баланд эди. Шулардан бири I.I ҳужжатида акс эттирилган вағнпат Кўрчи (βynptw kwrcy) бўлиб⁸⁶⁰, бу исм аввалги тадқиқотларда таҳлил қилинмаган. Суғдадаги ижтимоий ҳаётда суғдийлар ва туркийлар нафақат иттифоқчи, балки ягона манфаатлар атрофида бирлашган қондош ва диндош халқлар бўлишган. I.I ҳужжати – истилочи арабларнинг амалдор вакиллари билан Абдурахмон ибн Субҳнинг “Суғд подшоси, Самарқанд ҳокими Деваштичга мактуби”⁸⁶¹ бўлиб, 720-721 йиллардаги Суғд озодлик ҳаракати ҳақида маълумот беради⁸⁶². Ўша мураккаб ҳарбий-сиёсий вазиятда коҳинлар томонлар ўртасида воситачи-элчи сифатида муҳим ўрин тутганликлари матнда акс этган. Уларнинг этник мансубликлари ҳам турлича. Нижитак (nyz(y)tk) суғдий бўлса, вағнпат Кўрчи (βynpt kwrcy) турк эди⁸⁶³. Бу иккиси ҳам Деваштич атрофидаги баобрў шахслардан ҳисобланишган ва мактубда: “Сенга (Деваштич) маълумки, Нижитак билан вағнпат Кўрчи сенинг энг яқин дўстларингдир ва сенинг фароғатинг учун (тинчинг учун) жуда қайғурадилар ва сенга (осойишта) келажак тилайдилар”⁸⁶⁴, - дейилади. Воқеалар 720-721 йилларда рўй бериб, бу даврдаги сиёсий жараёнларда туркийларнинг фаол иштироки яна бир бор ўз тасдиғини топади.

Коҳин Кўрчи (βynpt kwrcy) туркий бўлиб, зардуштийлик динига эътиқод қилган. Бу Суғднинг асосий дини зардуштийлик шу юртдаги суғдийлар ва туркийларнинг умумий дини бўлган. Бинобарин, зардуштий ибодатхоналари бош коҳинлари-мағупатлар (mγwpt) ва коҳинлари - вағнпатлар (βynpt) жамиятида катта мавқе эгаси эдилар.

Суғднинг ижтимоий ҳаёти туркийлар билан бевосита боғлиқлиги Муғ архивининг Nov 3 ва Nov 4 рақамли ҳужжатларида ҳам ўз ифодасини топади. Nov 3 ҳужжати “никоҳ гувоҳномаси” бўлса, Nov 4 ҳужжатида “куёвнинг келин олдидаги

⁸⁵⁸ СДГМ II. – С. 181–185.

⁸⁵⁹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 98; СДГМ II. – С. 182 (док. А–5)

⁸⁶⁰ СДГМ. II. – С. 113.

⁸⁶¹ СДГМ. II. – С. 108–114.

⁸⁶² Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 34.

⁸⁶³ Кўрчи атамаси “Кўрчи”, қадимий туркий “кўр” – олов сакланадиган жойни ва –чи эгалик қўшимчасини англатади. Туркий “кўрчи” суғдий вағнпатга мантқан боғлиқ.

⁸⁶⁴ Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 34.

мажбуриятлари”ни акс этган⁸⁶⁵. Мазкур ҳужжатларда Егтисувнинг Навикат (nwykt) шаҳридан бўлган суғдий қизи Дуғдунча (δywtynch) лақаби Чата Вийус (ctth wy’ws)нинг қизи, суғдлик турк аслзодаси Ўттегин (’wttkyn), лақаби Нидон (nydnh) бўлган шахс никоҳланади. Ҳужжат “Қонунлар уйи” (βwntyn’k ’st’ny)да унинг бошлиғи Вахгукон Вархуман ўғли (wūwūwk’n βrūm’n BRY) ҳузурида тузилади. Бир қанча гувоҳларнинг номлари ҳам ҳужжат сўнгида акс эттирилган. Ҳужжатнинг муҳим жиҳати шундаки, на куёвнинг, на келиннинг ва на гувоҳларнинг қайси элат ёки динга мансублиги қайд этилмайди. Улар ҳеч қандай истисно ва тўсиқсиз, тенг ҳуқуқ ва эркинликларган эга бўлган оилавий муносабатларга киришганлар. Шундан ҳам кўринадики, Суғд фуқаролари турли элат ва дин вакиллари бўлишган. Мазкур аҳдлашув тузаётган икки халқ вакилларининг фарзандлари эса этник ва диний мансублик даражасидан қатъий назар “суғдлик” деб аталган. Бу битим мисолида халқимизнинг азалий хислати – миллий ва диний толерантлиги – бағрикенглиги илдизлари намоен бўлади. Минтақадаги этногенетик ва маданий умумийлик, турмуш тарзининг яқинлиги изларини суғдий ва туркий этнослар мероси сифатида қабул қилишимизга асос беради. Келтирилган маълумотлар Суғддаги туркий қатлам хусусида холис фикрлаш заруратини талаб этади.

Умуман олганда, турк-суғд муносабатлари масаласида манбалар бизга бу алоқаларининг чуқур қатламлари мавжудлигини кўрсатади. Суғд жамиятининг бошқарувида уларнинг баб-баравар иштироки кўпгина тарихий масалалар ва этник муаммоларга ойдинлик киритади. Ҳатто минтақада икки тиллилик ва тил масаласида тўсиқ бўлмаганлигини ҳам исбот этади. Жойларда аралаш яшаш – симбиоз шароитида икки тилни тенг қўллаш одатий ҳол бўлиб, бу этномаданий бирлик ҳосиласи эди. Ўрта Осиёнинг туб-автохтон аҳолиси орасида қадимдан прототурк этносининг мавжудлиги ва бу қатламнинг шарқий эроний тилли суғдийлар билан симбиоз ҳолатида асрлар давомида ҳамжиҳат бўлиб яшаши Суғдда ўзига хос тарихий – маданий маконни вужудга келтирди. Суғддаги мавжуд мулкликларнинг барчаси бошқарувида туркий қатламнинг иштироки аввал ҳам, Турк хоқонлиги қарор топгач ҳам салмоқли ўринда қолаверди. Шу билан бирга туркий ва суғдий қавмлар Суғдда ўзига хос давлатчилик анъаналарини шакллантирдилар. Нафақат марказ Самарқандда, балки унга тобе мулкликларда ҳам ҳокимият тепасида туркий ҳукмдорларнинг мавжудлиги тарихий давомийлик эди. Суғд давлатчилиги анъаналари ўз тараққиётида туркий давлатчилик анъаналарига қанчалик таъсир этган бўлса, Турк хоқонлигидан сўнг туркий давлат бошқарув усуллари Суғдда ҳам жорий этилиб, сиёсий, иқтисодий ва айниқса, ижтимоий масалаларда ўзининг ижобий натижаларини берди. Тўн ябғу хоқон ислохатларининг аҳамияти бунга исботлайди. Панч мулки мисолида Суғддаги бошқарув, ижтимоий ҳаёт, маҳаллий ва хоқонлик туркларининг ўрни янада ёрқинроқ манзарани акс эттиради. Ислохатлар натижасида Суғд тараққиётида сиёсий барқарорлик, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ва маданий юксалиш рўй берди. Фарбий Турк хоқонлиги таназули пайтида эса Суғд бевосита Шарқий Турк хоқонлигига ва Туркаш хоқонлигига суянган ҳолда, сиёсий ва иқтисодий муаммоларини ҳал этишга муваффақ бўлди.

⁸⁶⁵ СДГМ II. – С. 17–45; Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 37–46; Ўша. Суғдиёна тарих чорраҳасида. – Б. 15–18.

III БОБ. Араб истилоси ва халифалик даврида Мовароуннахрда кечган этник жараёнларда туркийлар ва суғдийларнинг роли

3.1. Араб истилосига қарши курашда Суғд ва Турк хоқонлиги иттифоқининг вужудга келиши ва унинг дастлабки босқичи (651-715 йиллар)

Суғдий ва туркий яқдиллик араб истилоси даврида ҳам синовдан ўтди. Гарчи **Араб халифалиги** кўшинлари минтақадаги асосий сиёсий куч Турк хоқонлиги ва маҳаллий ҳокимликларни хийла ва ҳарбий куч билан бартараф этган бўлсалар-да, Марказий Осиёда улар мислсиз қаршилик, кўзғолонлар эҳтимоли кучли бўлган таҳликага дуч келдилар.

Ўз даврнинг қудратли давлатлардан саналган **Сосонийлар Эрони** Араб халифалиги кўшинлари томонидан забт этилгач, истилочиларга Мовароуннахр томон йўл очилди. Жумладан, 636 йилдаги Кадис ва 642 йилдаги Нехованд тўқнашувлари⁸⁶⁶ Сосонийларнинг беш асрлик салтанатига барҳам берди. Ўн йил давомида Эрон ҳудуди эгалланди. Сўнги сосоний **Йездигерд III** нинг аҳолини истилога қарши курашга чақириғи ҳам зое кетди⁸⁶⁷. Чунки Сосонийларнинг ўзаро курашлари, эфталийлар, византияликлар ва турклар билан бўлган тинимсиз тўқнашувларидан Эрон халқи безор бўлган эди. Маҳаллий ҳукмдорлар ҳам арабларга қарши курашда марказга ёрдам беришдан бош тортди. Натижада Сосонийлар салтанати 633-651 йиллар давомида кулади⁸⁶⁸. 642-644 йилларда **Хуросон** араблар қўлига ўтгач, араб истилочилари катта ўлжалар илинжида Амударёнинг нариги томони - **Мовароуннахр** томон шошилдилар. Ҳатто бу ҳаракатга илоҳий тус ҳам берилди⁸⁶⁹.

Араблар истилоси Мовароуннахр ва Хуросон тарихида катта ўзгаришлар ясади⁸⁷⁰. Бунга қадар Мовароуннахр Ғарбий Турк хоқонлиги вассали бўлса-да, мустақил ички сиёсат юргизиш имтиёзига эга эди. Кучли марказлашган ҳокимият йўқ бўлиб, ўлка бир неча мулклардан ташкил топган конфедерацияга бирлашиб турарди. Жумладан, Суғд ва Тохаристон конфедератив мулкларга, Чоч ва Илоқ хоқонлик вассаллигидаги ярим мустақил мулкларга, Фарғона эса шимолий ва жанубий ҳокимликларга бўлиниб кетган эди⁸⁷¹. Уструшона, Чағониён, Кабодиён, Хутталон, Рашт, Дарвоз, Бадахшон (Вахон, Шуғнон, Рушон) каби ўлкалар ҳам ярим мустақил мулклар сифатида ўз ҳокимлари томонидан бошқариларди⁸⁷². Ҳар бир мулк ҳукмдорлари ички мустақил бўлгани боис, ўзларини кўп ҳам марказга тобе, деб ҳисоблашмасди. Бу араб истилосига қарши Мовароуннахр халқларининг бирлашишига тўсиқ эди. Фақат Ғарбий ва Шарқий Турк хоқонликларининг ҳарбий устунлиги Ўрта Осиё халқларини араб истилосига қарши курашишини уюштириши мумкин эди. Қолаверса, бу даврда Балх, Бадғис, Хутталон, Чағониён, Чоч, Уструшона ва Суғд аҳолисининг катта қисмини жанговар туркийлар ташкил этарди.

⁸⁶⁶ Большаков О.Г. История халифата. Кн 1. – С. 216; Vaissiere de la E. Histoire des marchands Sogdiens. – P. 238.

⁸⁶⁷ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 8.

⁸⁶⁸ Бу салтанат араблар томонидан А.Н. Бернштам таъкидлаганидек, беш йилда (637-642) ёки Турғун Олмас кўрсатгандек, ўн беш йилда (636-651) эмас, балки (633-651) ўн етти йил деганда батамом тугатилди. Қаранг: Бернштам А.Н. Среднеазиатская древность и ее изучение за 30 лет // ВДИ. – 1947. – № 3. – С. 93; Турғун Алмас. Уйгур. Кн. 2. – С. 167.

⁸⁶⁹ Наршахий ва географ Ёкутларнинг ёзишларича, ислом дини асосчиси Муҳаммад (с.а.в) Мовароуннахрни забт этиш, унинг дини қавми учун муқаддас ва шарафли бурч ҳисобланган. Қаранг: Гафуров Б. Г. Таджики. Кн. 2. – С. 9. Аслида бу ривоятлар Муҳаммад (с.а.в)га тегишли бўлмай, кейинчалик араб истилосини оқлаш мақсадида ўйлаб чиқилган.

⁸⁷⁰ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 33.

⁸⁷¹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 281; Beal S. Buddhist records of the Western World. – S. 37–38.

⁸⁷² Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 154.

642 йилдаги Нахованд ғалабасидан сўнг, 644 йилда араб қўшинлари туркий сулола бошқараётган Тохаристон чегараларига чикди. Халифа Умар (13/634-635 – 23/643-644) ва халифа Усмон (23/643-644 – 35/655-656) даврларида араблар Ўрта Осиёдаги ички сиёсий вазиятни ўрганиб, таҳлил қилдилар⁸⁷³.

651 йилда Басра ноибни Абдуллоҳ ибн Амирнинг лашкарбошиси ал-Ахнад ибн Қайс Йездигирд III ни Марвгача таъқиб қилиб келди ва шаҳарни жангсиз эгаллади. Иложсиз қолган Йездигирд Марверруддан турклар ҳокони ва Суғд подшосига нома ёзиб, элчилари орқали Ҳоконга⁸⁷⁴ ва Суғд подшоси⁸⁷⁵ томонга юборди⁸⁷⁶. Номаларни Йездигирд III элчилари манзилга етказган. Бироқ Йездигирднинг кейинги ҳаракатлари турклар ва суғдийларни араблар билан тўқнашувдан қайтарган. Табарий ахборотчиси Сайфдан эшитган ҳикоясидаги воқеалар санасини ҳижрий 22 (642-643) йил билан белгилайди. Аслида Табарий келтирган воқеалар кечроқ ҳижрий 32 (652-653) йилда рўй бергани аниқланган⁸⁷⁷. Йездигирд элчилари Ғарбий Турк ҳокони Ашина Алп (651-658) ёки Шарқий Турк ҳокони Иби Тўлу (647-653) ҳузурига борган. Аммо, бу даврда Шарқий Турк ҳоконлиги таназзулга учраб, Уйғур ҳокони ва Тан императори вассали эди. Аммо шу йили Ашина Алп Улуғ Ишбара ҳоконга зарба бериб, Ғарбий туркларни қайта бирлаштирган эди⁸⁷⁸. Бироқ Йездигирдга керакли ёрдамни беролмади. Фақат Амударёдан ўтгач, турк ҳокони бошчилигида Фарғона ва Суғд қўшинлари арабларга қарши бирга ҳаракат қилиш учун Йездигирд билан Хуросон (Балх) томонга боришди. Арабларга қарши форс, турк ва суғд қўшинлари иттифоқи ҳаракат қилиб, Балхни қайтариб олдилар. Ҳокон қўшинлари Балхда қолди. Йездигирд эса Марв уш-Шоҳижонга қайтди. У ердаги хазина қўлга киритилгач, Сосоний амалдорлари Йездигирднинг турклар билан бирлашиш режасига қарши чиқиб, туркларни “азалий рақиб” экани баҳонасида араблар билан келишишни афзал билдилар⁸⁷⁹. Йездигирддан хазина тортиб олиниб, араб лашкарбошиси ал-Ахнаф билан музокарага киришдилар. Бу воқеадан хабар топган ва иттифокчисини йўқотган Ҳокон ҳам Балхни ташлаб чиқишга мажбур бўлди. Бу орада Йездигирд 31 (651\652) йилда Разик қишлоғида ўлдирилди⁸⁸⁰. У ўлгач, Марв араблар томонидан эгалланиб,⁸⁸¹ Халифаликнинг Хуросондаги вакили Абдуллоҳ ибн Амир ва Марв аҳли ўртасида сулҳ имзоланди⁸⁸². **Марв** Ўрта Осиё шаҳарлари орасида биринчи бўлиб араб истилочилари томонидан эгалланган шаҳар эди. Йездигирднинг ўлими ва туркларнинг Балхни ташлаб чиқиши, истилочиларнинг Мовароуннаҳрга юриш имкониятини оширди. Араб қўмондонлари Византия ва Эрон билан бўлган урушлар тажрибаси асосида аввал Мовароуннаҳрдаги вазиятни ўргандилар. Фақат 654 йилда Амударё ўнг соҳилига босқинчилик юришларини бошладилар.

Арабларнинг енгил ва оғир яроқлар билан қуролланган кучли отлик қўшини асосини араб қабилалари вакиллари, пиёда қўшинлар таркибини эса забт этилган халқлар вакиллари ташкил этган⁸⁸³. Бу қўшинларнинг асосий мақсади Мовароуннаҳрдан бой “ўлжаларни қўлга киритишга” қаратилган босқинчилик

⁸⁷³ Gibb N. A. R. The Arab conquests in Central Asia. – London, 1923. – P. 15.

⁸⁷⁴ Агар Ғарбий Турк ҳокони бўлса, бу Ашина Алп (651-658) бўлади, агар мактуб Шарқий Турк ҳокони бўлса Иби Тўлу (647-653) бўлади. Аммо Табарий қайси ҳоконга мактуб йўлланганлигини кўрсатмайди.

⁸⁷⁵ Бу даврда Суғд подшоси ихшид Шишпир (645–650/655) ёки Вархуман (650/655-675) эди. Қаранг: Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 275; Ахун-бабаев Х.Г. Дворец ихшидов Согда на Афрасиабе. – С. 65.

⁸⁷⁶ История ат-Табарий. – С. 18.

⁸⁷⁷ История ат-Табарий. – С. 372, прим. 7–8.

⁸⁷⁸ Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 1. – С. 100.

⁸⁷⁹ История ат-Табари. – С. 20–21.

⁸⁸⁰ Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. – С. 141.

⁸⁸¹ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 10.

⁸⁸² История ат-Табари. – С. 30.

⁸⁸³ Тургун Алмас. Уйғуры Кн. 2. – С. 168.

юришлари эди⁸⁸⁴. Қолаверса, минтақада уларга жиддий тўсқинлик қиладиган куч ҳам йўқ эди. Чунки 640 йилдан бошланган⁸⁸⁵ Тан империясининг Ғарбий Турк хоқонлигига хужумлари ғарбий туркларни икки фронтда кураш олиб боришга мажбур қиларди. Ўрта Осиё мулкликлари ва Ғарбий Турк хоқонлигидаги сиёсий вазиятнинг ёмонлашуви арабларнинг ҳарбий юришларини тезлаштирди. 654 йилда араб қўшнилари Маймурғга хужум қилиб⁸⁸⁶, Мовароуннаҳрдаги ички вазиятни ўргандилар.

659 йили Тан империяси ва Уйғур хоқонлиги қўшинларининг Баротолда Ғарбий Турк хоқони Йинчу Ябғу (Ашина Хулу)га зарба бериши Ғарбий туркларни янада кучсизлантирди⁸⁸⁷. Бундан фойдаланган араб қўшинлари 667 йилда Чағониёндаги туркий ҳукмдор (ябғу)га⁸⁸⁸ зарба берди. Хуросонда кенг қўламдаги ҳарбий юришлар қилиш ва сиёсий вазиятни мустақамлаш мақсадида халифалик Басра ва Куфанинг ҳар бирдан 25 мингдан (50 минг) араб оиласини Хуросонга кўчириб келтириб, гарнизон сифатида беш манзилгоҳга жойлаштирди⁸⁸⁹. Бундан кўзланган мақсад: биринчидан, ишғол қилинган ҳудудлар хавфсизликни таъминлаш, иккинчидан кейинги ҳарбий ҳаракатларга замин яратиш эди.

Арабларнинг Амударёдан **Бухорога** ўтиши Муъавий I ибн Абу Суфиён (41\661-662-60\679-680) даврида, яъни 671 йилда Хуросон ноиб Рабиъ ибн Зиёд ал-Харисий томонидан амалга оширилди⁸⁹⁰. 45 (665\66) йилда Зиёд ибн Абиҳий⁸⁹¹ асосий аҳолиси турклар бўлган Ҳирот ва Бадғисни эгаллади. Шу юриш иштирокчиси Хулайд ибн Абдуллоҳ ал-Ханафий⁸⁹² Хуросон ноиб этиб тайинланди. Кўчириб келтирилган Куфа ва басраликларга эса Рабиъ ибн Зиёдни бош қўмондон бўлди⁸⁹³. У 51 ҳижрий (671\672) йилда бош қўмондонликдан Хуросон ноиб даражасига кўтарилди ва ҳарбий ҳаракатларга зўр бериб Балх ва Кўҳистон⁸⁹⁴ таланди. Бадғис хоқими Низак Тархон (Абул Хайёж) бошчилигидаги маҳаллий турк қўшинларининг мағлуб этилиши араб истилочилари юришларини янада енгиллаштирди.

53 (672\673) йилда Хуросонга **Убайдуллоҳ ибн Зиёд** ноиб этиб юборилди.⁸⁹⁵ У 674 йилдан араб қўшинларининг Мовароуннаҳрга юришларига бош бўлди. Асосий эътибор Бухоро шаҳри ва воҳасига қаратилди. Ромитон ҳамда Пойкентнинг ярмини эгалланди⁸⁹⁶. Бу даврда Бухорони Туғшода ёш бўлгани боис, онаси **Малика Қабаж хотун**⁸⁹⁷ бошқарарди. Бухороликларнинг араб қўшинига қаршилиги мувоффақият

⁸⁸⁴ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 199.

⁸⁸⁵ Тургун Алмас. Уйғуры Кн. 2. – С. 168.

⁸⁸⁶ Маймурғ номи билан Суғда иккита жой аталган. Арабларнинг хужуми Суғд ихшидларининг қароргоҳи Маймурғ (хит. Ми)га эмас, балки Насаф яқинидаги Маймурғ қишлоғига уюштирилган. Қаранг: Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 199; Vaissiere de la E. Histoire des marchands Sogdiens. – P. 238.

⁸⁸⁷ Тургун Алмас. Уйғуры Кн. 2. – С. 169; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 154.

⁸⁸⁸ Б. Гофуров бу даврдаги Чағониён ҳукмдорларини эфталлийлар эди, деб таъкидлайди. Ғ. Бобоёров улар туркийлар эди, деган фикрда: Қаранг: Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 10; Бобоёров Ғ. Турк хоқонлигининг Мовароуннаҳрдаги бошқаруви. – Б. 76–77. Бизнингча, Ғ. Бобоёров фикри асосли бўлиб, эфталлийлар юз йиллар олдин, яъни 567 йилдан сўнг ўз мавқеини туркларга топширган эди.

⁸⁸⁹ Gibb N.A.R. The Arab conquests in Central Asia. – P. 17.

⁸⁹⁰ История народов Узбекистана. Том 1. – Ташкент: Изд. АН Уз ССР, 1950. – С. 163.

⁸⁹¹ Зиёд ибн Абиҳий – Муавийа даврида Халифаликнинг шарқий қисми ноиб. Қаранг: История ат-Табари. – С. 405 (коммент.)

⁸⁹² Хулайд ибн Абдуллоҳ ал-Ханафий – араб лашқарбошчиси 45 (665–666) йилда Хуросонда хирож йиғувчи, сўнгра 51 (671–672) йилгача Хуросон ноиб. Қаранг: История ат-Табари. – С. 439 (коммент.)

⁸⁹³ История ат-Табари. – С. 38.

⁸⁹⁴ Кўҳистон - Нишопур жанубидаги вилоят.

⁸⁹⁵ История ат-Табари. – С. 40–42.

⁸⁹⁶ История ат-Табари. – С. 44; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 199.

⁸⁹⁷ Хотун-Қабаж Хотунни В.В. Бартольд Бухоро ҳукмдори Хунуқхудотнинг маликаси, Туғшоданинг онаси бўлган деб келтиради: Қаранг. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии / Соч. – М.: Наука,

келтирмади⁸⁹⁸. Қабаж хотун турк хоконидан ёрдам сўраб одам юборди⁸⁹⁹. Ўн кун ичида хокондан ва Самарқанддан ёрдамчи куч етиб келди. Жангда гарчи араб кўшинлари кўли баланд келса-да, улар узоқ урушга тайёр эмаслиги боис, турклар, бухороликлар ва самарқандликларнинг бирлашган кўшини билан тинчлик битими тузишга мажбур бўлдилар⁹⁰⁰. Битимга кўра, Бухоро маликаси арабларга катта миқдорда ўлпон тўлашни ва икки минг бухоролик⁹⁰¹ камонбозни асир қилиб беришни зиммасига олди⁹⁰². Бу билан хавфни бартараф этгандек бўлди. Аммо истилочилар нафас ростлаши билан яна юришларини давом эттирдилар.

55 (674\675) йили Хуросон ноиблигини Аслам бин Зуръа эгалади⁹⁰³. Аммо у ҳарбий ҳаракатлар қилмагани боис, 56 (675\676) йилда **Саид ибн Усмон** билан алмаштирилди. У эса шу йили Амударёдан ўтиб Пойкентни эгаллаб, Бухорога қайта юриш қилди⁹⁰⁴. Малика Қабаж хотун бу сафар вақтдан ютиш мақсадида Саид ибн Усмонга аввалги ноиб Убайдуллоҳ ибн Зиёд билан тузилган битимни эслатди. Бу орада Самарқанд, Кеш ва Нахшабдан етиб келган кучлар ҳисобига Бухоро ҳимоячилари сони 120 минг кишига етди⁹⁰⁵. Бироқ яна араб кўшинлари ўз мақсадига эришдилар. Ўртада тузилган сулҳга кўра, аслзодалардан иборат элликта ўспирин арабларга гаровга берилди⁹⁰⁶ ҳамда 300 минг дирҳам⁹⁰⁷ ўлпон ҳам тўланди. Мовароуннаҳрда жиддий қаршиликка учрамаган Саид ибн Усмон 676 йилда **Самарқанд**ни ҳам бир ой камал қилиб, битим тузишга эришди. У ердан Наршахий бўйича, ўттиз минг асир ва элликта аслзодани гаровга олиб, Марвга қайтган⁹⁰⁸. Аммо Табарий маълумотида, Саид ибн Усмон Бухородан сўнг **Термиз**ни эгаллаган⁹⁰⁹. Кейинги тадқиқотларга⁹¹⁰ кўра, Наршахий келтирган маълумотлар асосли ҳисобланади.

Саид ибн Усмон Бухорода келишилган битим шартларига амал қилмай, гаровга олинганларни озод қилиш ўрнига, тўғри Мадинага олиб кетди⁹¹¹. Бу билан Саид ибн Усмон гаровга олинганларни қалқон қилиб ўзини турклар ва суғдийлар ҳужумидан сақланган эди. Мадинага келтирилган бухоролик бу гаровга олинган ўспиринлар Наршахий ва Белазурий бўйича, Язид ибн Муавийа (680-683) халифалик қилган вақтда банди этилиб, устларига шолча кийимлар кийдирилиб, дала ишларига жалб қилинган. Аммо улар: “Бу киши (Саид ибн Усмон) бизга бермаган яна қандай

1968. – Т. V. – С. 290 (коммен.); Қиёс. Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 115; Chavannes E. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) occidentaux. – P. 203.

⁸⁹⁸ История ат-Табари. – С. 144; Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 115; Вамбери Х. Бухоро ёхуд Моварауннаҳр тарихи. – Т.: Ф. Фулом номидаги нашриёт, 1990. – Б. 9.

⁸⁹⁹ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 115

⁹⁰⁰ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. II. – С. 11; Вамбери Х. Бухоро ёхуд Моварауннаҳр тарихи. – Б. 9.

⁹⁰¹ Наршахий улар сонини тўрт мингта деб келтиради. Қаранг: Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 115. Бизнингча, Табарий маълумотлари асосли.

⁹⁰² Бу моҳир камондозлар 55 (674\673) йилда Убайдуллоҳ ибн Зиёд Басра ноибни этиб тайинлангач, унинг шахсий гвардиясини ташкил қилди. Қаранг: Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 11; Gibb N. A. R. The Arab conquests in Central Asia. – P. 17.

⁹⁰³ История ат-Табари. – С. 144.

⁹⁰⁴ Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 2. – С. 169.

⁹⁰⁵ Аммо Наршахий келтирган ҳимоячилар сони (120 минг) жангда арабларнинг осонликча ғалабани кўлга киритганлигини эътиборга олсак, бўрттириб кўрсатилгани аён бўлади. Қаранг: Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 116; Вамбери Х. Бухоро ёхуд Моварауннаҳр тарихи. – Б. 9.

⁹⁰⁶ История ат-Табарий. – С. 47; Наршахийда бу рақам 80 та деб келтирилган. Қаранг: Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 116.

⁹⁰⁷ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 11.

⁹⁰⁸ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 117; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 200; Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 2. – С. 169; История Самарканда. Том первый. – С. 79.

⁹⁰⁹ История ат-Табарий. – С. 47.

⁹¹⁰ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 11.

⁹¹¹ Гаровга олинган аслзодалар сони манбаларида 80 та ва 20 та деб, икки хил кетирилади. О.И. Смирнова улар сони 20 эканлигини ҳақиқатга яқин деб, билиши ҳақиқатга яқин. Қаранг: Наршахий. Бухоро тарихи. – С. 117; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 47.

хорлик қолди? У бизни қул қилиб оғир ишларга буюрмоқда, биз хорлик билан ўлгандан кўра, бир йўла фойдали иш қилиб ўлайлик”, - деб Саиднинг қароргоҳига бостириб кириб аввал уни, сўнгра ўзларини ўлдиришган⁹¹². Бу суғдийларнинг эркесвар, орийтли ва мағрур бўлганлигини исботидир.

Халифа Ҳазид ибн Муавийа 61(680\681) йилда Салм ибн Зиёд ибн Абийҳни Сижистон ва Хуросонга амири этиб тайинланди⁹¹³. 61-64 (680-684) йиллардаги Суғд юришида хотини Умм Муҳаммадан кўрган ўғлига Суғдий деб ном берди⁹¹⁴. Бу даврда Хуросон ноиблари Мовароуннаҳрга жиддий ҳарбий ҳаракатларни амалга оширмадилар. Наршахий келтиришича, Бухоро маликаси 64 (683\684) йилдаги араблар юришига қарши Суғд подшоси **Тархун**⁹¹⁵дан ёрдам сўраган⁹¹⁶. Наршахий келтиригандек, воқеаларни Тархунга боғласак, у ҳолда 700-710 йиллар Тархун ҳукмронлигининг иккинчи даври бўлиб чиқади⁹¹⁷. Бундан ташқари Наршахийнинг Суғд ҳукмдори Тархуннинг ва турк хоқонининг бир юз йигирма минг кўшини Бухорога етиб келиши ҳақидаги маълумоти изоҳ талаб. Агар иттифоқчилар сафида шунча кўшин бўлганда Хотун Муслим ибн Зиёдга Бухоро дарвозаларини очиб бермаган бўларди. Чунки Харқонрудга келиб тушган турк-суғд кўшинлари жангларда чекиниб, Бухоро ҳукмдорлари яна араблар билан битим тузишга мажбур бўлган⁹¹⁸. Демак кўшин сони Наршахий келтиригандек, бир юз йигирма минг эмас, анча кам бўлган кўринади.

64 (683\684) йилда халифа Ҳазид ибн Муавийа вафот этиб, Халифалик тахти Муавийа ибн Ҳазид ибн Муавийа кўлига ўтди⁹¹⁹. Қайсийлардан бўлган Абдуллоҳ ибн Ҳазим ибн Забйан ас-Сулами исён кўтариб, Хуросон ноиблигини кўлга киритди ва 72 (691\692) йилгача Хуросонни бошқарди⁹²⁰. Аммо араблараро низолар натижасида ас-Сулами ўлдирилди. 73 (692\693) йилда Бухайр ибн Вишах ас-Сақафий, орадан бир йил ўтмай, Умайя ибн Абдуллоҳ Хуросонга ноиб этиб тайинландилар⁹²¹. Бу маъмурий ўзгаришлар ҳам арабларнинг Мовароуннаҳрга босқинчилик ҳужумларни тўхтатмади.

77 (696\697) йилдан Хуросон ноиби бўлган Умайя ибн Абдуллоҳ Бухоро юришига хузаъа қабиласи мавласи Абу Холид Собитни бошчилигида йўл олди. Бироқ Умайя ибн Абдуллоҳ Бухородан етарли ўлжа кўлга кирита олмай яна Марвга қайтди. Унинг бу ҳаракати халифа Абдумалик ибн Марвон (65-684\685 - 86\705)ни қониқтирмай 78 (697\698) йилда у Умайя ибн Абдуллоҳ ўрнига ал-Мухаллаб ибн Абу Суфра ал-Аздийни Хуросон ноиби қилиб тайинлади. Ал-Мухаллаб ибн Абу

⁹¹² Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 117–118; Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. –Б. 9; Gibb N. A. R. The Arab conquests in Central Asia. – P. 18–19; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 47; Джалилов А. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII в. // Тр. ИИАЭ Тадж. ССР. – Т. XXX. – Сталинабад, 1961. – С. 82–103; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 11.

⁹¹³ История ат-Табари. – С. 47–48; Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 118; Тарихи Систан (“История Систана”). Пер., введ. и коммен. Л.П. Смирновой. – М.: Наука, 1974. – С. 118.

⁹¹⁴ История ат-Табари. – С. 50; Vaissiere de la E. Histoire des marchands Sogdiens. – P. 239.

⁹¹⁵ Хитой манбаларига кўра, Суғд ихшиди Тархун 700-710 йиллар подшолик қилган. Қаранг: Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 275; Ахун-бабев Х.Г. Дворец ихшидов Согда на Афрасиабе. – С. 70; История ат-Табари. – С. 430 (коммент.)

⁹¹⁶ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б.118; Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. – Б. 9.

⁹¹⁷ Агар воқеалар Наршахий бўйича, мелодий 681–684 йилларда кечган бўлса Тархуннинг бу пайтда Суғд подшоси бўлганлиги изоҳ талаб қилади. Чунки 696– 698 йилларда Суғдни Тукаспадак (twk'sp'd'k, хит. Дусаботи) бошқаргани маълум. Хронологик жиҳатдан 655–675 йилда Суғдни бошқарган Урк Вартрамукадан кейин 675–696 йилларда Тархун ўзининг Суғд тахтидаги биринчи ихшидлик даврини кечирган. 696–700 йиллар эса Тукаспадак бошқарган давр сифатида ойдинлашади. Қаранг: Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 276; Ахун-бабев Х.Г. Дворец ихшидов Согда на Афрасиабе. – С. 67.

⁹¹⁸ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 118– 120;

⁹¹⁹ Тарихи Систан (“История Систана”). – С. 124

⁹²⁰ История ат-Табари. – С. 51.

⁹²¹ История ат-Табари. – С. 72.

Суфра ал-Аздий 79 (698\699) йилда Марвга етиб келди ва кейинги йилиёк Амударёдан ўтиб, **Кешни** қамал қилди⁹²². Шу пайтда ўзаро курашаётган маҳаллий ҳокимлардан **Хуттал** подшоси ас-Сабл (туркий Ишбара)⁹²³ унга Хутталга юриш қилишни таклиф қилди. Бу Ал-Мухаллаб учун айни мудао эди. Фурсатни бой бермай ўз ўғли Йазидни ас-Саблга қўшиб Хутталга жўнатди. Араблар ёрдамида ўз рақибни бўлган амакиваччасидан ҳокимиятни тортиб олган ас-Сабл катта сиёсий хатога йўл қўйган эди. Кейинчалик у хатосини тушиниб арабларга қарши курашларда иштирок этди⁹²⁴. Аммо кеч бўлганди, чунки араблар ўз позицияларни мустаҳкамлаб олгандилар. Қолаверса, бу пайтда Турк хоқонликлари Ўрта Осиё ишларига аралаша олмасди, чунки 698 йилда Идукбошида хитой ва турк қўшинлари ўртасида тўқнашув бўлиб, турклар катта қурбонлар эвазига хитойликларни чекинтирдилар. Бундан ташқари туркашлар сардори Учжиланинг ҳокимият учун кураш бошлаши⁹²⁵ ҳам Ғарбий Турк хоқонлигини заифлаштирди.

Ал-Мухаллаб Мовароуннахрни талаш учун ўғли Ҳабибни Рабинжонга юборди. У 40 минг кишилиқ маҳаллий қўшинлари қаршилигига дуч келиб, таҳлика солиш мақсадида Бухоро қўшинлари турган қишлоққа хужум қилиб, унга ўт қўяди ва қишлоқни ал-Мухтарика (“Ўт қўйилган”) деб номлади⁹²⁶. Ал-Мухаллабнинг иккинчи ўғли Йазид 60-70 суворий билан **Насафга** юриш чоғида чўлда 500 га яқин турклар хужумига учраб, базўр омон қолди. Шундан сўнг ал-Мухаллаб Кеш аҳли билан сулҳ тузди⁹²⁷. Бу иттифоқчи кучларнинг нисбий бўлса-да, истилочилар устидан ғалабаси эди.

Ал-Мухаллаб вафот этгач, ўғли Йазид Хуросон ноибни этиб тайинди⁹²⁸. У талончилик юришларига фаол киришди. 84 (703\704) йилда Бадғисдаги Низек қалъасини эгаллади. Хоразмга халифа ал-Хажжож ибн Юсуф изнисиз қилган юриши уни 85 (704\705) йилда Хуросон ноиблигини укаси ал-Муфаддалга топширишга мажбур қилди. Ал-Муфаддал эса халифа топшириғи билан туркий қўшинлар тўпланган Бадғис, Ахарун ва Шуманга юриш қилди⁹²⁹.

Хуросон ноиблари жанубий вилоятлар ва **Хоразмда** ҳарбий ҳаракатлар олиб бораётган бир пайтда Суғд подшоси Тархун 64-72 (683-692) йилларда Хуросон ноибни бўлган Абдуллоҳ ибн Хазимнинг ўғли, исёнчи Мусодан Суғдни тарк этишни талаб қилди. Тархун унга Мовароуннахрни тарк этиш имконини берди. Аммо Мусо Термизга келиб, Термизшоҳдан шаҳарни тортиб олди. Гарчи бундан хабар топган бўлса-да, турклар ҳукмдори Мусо билан урушмаслик йўлини танлади⁹³⁰. Бу эса 689-704 йилларда Мусога Термиз атрофларида талончилик қилишга йўл очди. Унинг бебошлиги Хуросон ноибларига ҳам маъкул эмасди. Шу боис улар 704 йилда исёнчи Мусони Тархун ёрдамида бартараф этишга эришди⁹³¹. Бу билан араблар исёнчи Мусодан қутулиб, кейинги юришлар учун имкониятни қўлга киритган бўлса, Тархуннинг мақсади эса, араблараро низолардан фойдаланиб, уларни Суғдга киритмаслик эди.

⁹²² История ат-Табари. – С. 72–78.

⁹²³ Ас-Сабл – Тардуш хоқон авлодлари – ябғулардан бўлиб, унвони “эркин” маъносини беради. 680–720 йилларда Хуттал подшоси бўлган. Қаранг: Gibb N.A.R. The Arab conquests in Central Asia. – P. 9; Бобоёров Ф. Турк хоқонлигининг Мовароуннахрдаги бошқаруви. – Б. 77.

⁹²⁴ Калдырова Т. Из истории крестьянских движений. – С. 94; История ат-Табари. – С. 237–238.

⁹²⁵ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 154–155.

⁹²⁶ История ат-Табари. – С. 237–238.

⁹²⁷ История ат-Табари. – С. 81–89.

⁹²⁸ Йазид икки давр оралиғи (82–85\701–705) ва (97– 99 / 715–717 йиллар)да Хуросонга ноиблик қилган. Қаранг: История ат-Табари. – С. 89.

⁹²⁹ История ат-Табари. – С. 98–99.

⁹³⁰ История ат-Табари. – С. 99–102.

⁹³¹ Бартольд В.В. К истории арабских завоеваний в Средней Азии / Соч. –М.: Наука, 1964. – Т. II (2). – С. 242.

86 (705) йилда ал-Валид I ибн Абдулмалик (86-705–96-714\715) **Қутайба ибн Муслим ал-Боҳилий**нинг Хуросон ноиблигига тайинлаб⁹³², Мовароуннахрга талончилик юришларини, истилочилик юришларига айлантирди⁹³³. Хусусан, Қутайбанинг ноиблик даври шу жиҳати билан ажралиб туради. Айни пайтда араб истилосигага қарши кураш Шарқий Турк хоқони Ашина Қутлуғ Элтариш (682-692) ва Ғарбий Турк хоқони Ашина Қайду (699-704) даврларида бироз жонланди⁹³⁴. Улар эътиборни шарқдаги рақиби Хитойга эмас, балки ғарбдан кириб келаётган душман арабларга қарши қарата бошлади. Чунки Шарқий ва Ғарбий Турк хоқонликлари арабларнинг Ўрта Осиёни эгаллашига йўл қўя олмасди. Агарда, Ўрта Осиё араблар томонидан эгалланса, айниқса Ғарбий туркларнинг минтақадаги сиёсий мавқеига путур етарди. Қолаверса, Ўрта Осиё тақдири **турк-суғд иттифоқи** масъулиятини оширарди.

Араб қўшинлари VII аср охири – VIII аср бошларидаги юришлари чоғида нафақат Балх ва Бадғис турклари, Суғд, Бухоро, Чоч ва Фарғона аҳолиси, балки VIII аср бошларидан Тохаристон ва Балх вилоятларида зич яшаётган қарлуқлар билан ҳам тўқнаш келди⁹³⁵. Бу янги кучлар араб истилосига қарши курашда турк-суғд иттифоқини янада мустаҳкамлади. Айни вақтда Қутайба Моваруннахрни буткул эгаллашга киришиб,⁹³⁶ 86 (705) йилдан бутун Хуросон ва Тохаристон (Балх, Чағониён, Шуман)ни бўйсундирди⁹³⁷. Унинг мувафақиятига Чағониён подшоси Тишнинг араблар томонига ўтиши ҳам сабаб бўлди. Гарчи Ахарун ва Шуман ҳокими Гуштасбон Тишни Чағониён тахтидан туширган бўлса-да, Қутайба у билан сулҳ тузиб, ўз укаси Солих ибн Муслимни Термизга ноиб этиб тайинлади⁹³⁸. 87 (705\706) йилда эса Бадғис ҳокими Низак Тархон ҳам Қутайба билан сулҳ имзолаб, исломий Абул Хайёж номини олди⁹³⁹. Маҳаллий ҳокимларнинг бундай таслимчилиги Қутайбанинг Пойкентга юриш бошлашига имкон яратди. У шаҳарни қамал қилиш чоғида турк-суғд қўшинлар курашовига тушиб, икки ой (50 кун) ташқи оламдан узилиб қолди⁹⁴⁰. Фақатгина маҳаллий ҳимоячилар орасида чиққан келишмовчилик оқибатидан айрим лашкарбошилар ўз қисмларини ўровдан олиб кетди. Пойкент ҳимоячилари орасидаги бу ихтилоф Қутайбани муқаррар халокатдан сақлаб қолди⁹⁴¹. Аммо Қутайба узок уриниб Пойкент кўрғонини эгаллади. Шаҳар аслзодалари “омонлик тилаб” Қутайба билан сулҳ тузди⁹⁴². Натижада Қутайба беҳисоб бойликларни қўлга киритди. Жумладан, Пойкент ҳимоячиларининг қимматбаҳо қурол-аслаҳалари араб аскарлари томонидан бўлиб олинди. Ўлжанинг катта қисми Марвга жўнатилди⁹⁴³. Қутайба қўшинлари таркибида Балх ва

⁹³² История ат-Табари. – С.96; Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 120.

⁹³³ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений. – С. 33; Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Б. 11; Босворт К.Э. Мусульманские династии. – С. 29.

⁹³⁴ Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 2. – С. 169.

⁹³⁵ Якубовский А.Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. – Б. 7–9.

⁹³⁶ Табарий Қутайбанинг Хажжож номидан Хуросон ноибни этиб тайинлаганлигини айтади. Қаранг: История ат-Табари. – С. 113; Тарихи Систан (“История Систана”). – С. 136.

⁹³⁷ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б.120; Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Б. 11.

⁹³⁸ История ат-Табари. – С. 114; Тарихи Систан (“История Систана”). – С. 136.

⁹³⁹ История ат-Табари. – С. 115.

⁹⁴⁰ История ат-Табари. – С. 115–116. Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 120. История ат-Табари. – С. 116; Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – С. 191; История Самарканда. Том первый. – С. 79.

⁹⁴¹ Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Б. 12; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 13. Изох: Бу икки тадқиқотчи Пойкент ҳимоячилари ҳақида икки хил фикр беради. Х. Вамбери Пойкентни фақат турклар ҳимоя қилган деб кўрсатса, Б.Г. Гафуров ҳимоячилар суғдийлар эди деб, беради. Бизнингча, шаҳар ичидаги ҳимоячилар кўпчилиги маҳаллий суғдийлар ва туркийлар бўлган. Ташқарида туркийлар сони кўпчиликни ташкил этган. Чунки ўровдаги қўшин асосан отликлар бўлган. Туркийлар эса қўшиннинг суворий қисмини ташкил этган. Яна қаранг: Vaissiere de la E. Histoire des marchands Sogdiens. – P. 241–242.

⁹⁴² Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 120.

⁹⁴³ История ат-Табари. – С. 117.

чағонхудот қўшинлар ҳам бўлганлиги,⁹⁴⁴ уларнинг бойлик илинжида истилочиларга кўмаклашгани таасуфли ҳолдир.

Қутайба Пойкентда қолдирган амир Варқо ибн Наср Боҳилийга⁹⁴⁵ қарши Пойкентда қўзғалон кўтарилиб, араб гарнизонини яқсон қилинди. Қутайба Пойкентга қайтиб, шаҳарни вайронага айлантирди⁹⁴⁶. Истилочилар томонидан аҳолининг эркак қисми қириб ташланди. Аёл ва болалар эса асир олиниб, ўлжага тушган иккита бебаҳо марварид билан бирга Хажжож ибн Юсуфга жўнатилди⁹⁴⁷. Гарчи Пойкент араблар томонидан эгалланган бўлса-да, қаршилиқ ҳаракати тўхтамади. 88 (706\707) йилда Қутайба Нумушкент (Кумушкент) ва Ромитанга юриши чоғида ҳам туркий, суғдий ва фарғоналиклардан иборат иттифоқчи кучлари қаршилиқига дуч келди⁹⁴⁸. Бу сафар Қутайба **Низак Тархон** – Абул Хайёж ёрдамида бирлашган кучларни бартараф этишга эришди⁹⁴⁹. Ўрта Осиёдаги вазият қўлдан чиқаётгани боис, арабларга қарши Шарқий Турк хоқони Қапағоннинг жияни, шахзода ва лашкарбоши **Кўрмаганун (Култегин)** бошчилигидаги 200 минг⁹⁵⁰ қўшинни Суғдга юборди⁹⁵¹. Гарчи манбада қўшин сони бўртириб кўрсатилган бўлса-да, бу минтақа халқлари душманга қарши катта кучни бирлаштира олганлигини кўрсатади. Шу билан бирга Бадғис хоқими Низак Тархон кабиларнинг душман тарафида урушгани яна бир бор маҳаллий кучлар орасида ҳам жиҳатлик бўлмаганлигини билдиради.

89 (707\708) йилда Қутайба Хажжож ибн Юсуф кўрсатмаси билан Бухоронинг мудофаа учун ноқулай бўлган шимоли ва шарқини ёрдамчи турк қўшинларидан кесиб, Вардона, Ромитан ҳамда Суғд мулкларини забт этишни режалаштирди. У аввалига орқадан бўладиган ҳужумдан ўзини ҳимоялаш мақсадида Кеш ва Насафга юриб, маҳаллий кучларни тор-мор келтирди. Аммо икки кунлик жангда Қутайба талофат кўриб, Марвга қайтди⁹⁵². Бу сафар ҳам қаршилиқ ҳаракати иттифоқчи кучлари курашни охиригача давом эттирмадилар. Қутайбанинг Мовароуннахрни тарк этишига имкон бердилар. Қолаверса, шу йили **Туркаш хоқони Соғи** ҳокимиятга келиб, арабларга қарши курашиш учун уч юз минг қўшин тўплаган эди⁹⁵³. Бироқ бу қўшин бу пайтда Ўрта Осиёда қарор топган каолицион кучлар билан бирлаша олмади. Акс ҳолда вазият умуман бошқача бўлиши мумкин эди.

Қутайба Бухорога қайта юришини 90 (708\709) йилда давом эттирди. Унинг Ўрта Осиёдаги босқинчилиқига қарши Шарқий Турк хоқони Қапағон (692-716), ўз жияни, Элтаришнинг ўғли 22 ёшли **Култегин** (687-732) бошчилигида қўшин юборди. Унга бош маслаҳатчиси ва кўмондон **Билга Тўнюкқ** ҳамкорлик қилди⁹⁵⁴. Маҳаллий ҳокимликлардан Суғд подшоси Тархун бошчилигидаги қўшин шарқий турклар

⁹⁴⁴ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 13

⁹⁴⁵ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 120; Табарий Варқо ибн Наср Боҳилийнинг Пойкентга ноиб этиб тайинланганлигини эслатмайди. Фақат 102 (720\721) воқеаларида лашкарбоши сифатида тилга олади. Қаранг: История ат-Табари. – С. 176.

⁹⁴⁶ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 120

⁹⁴⁷ История ат-Табари. – С. 115–119; Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 120–121; Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Б. 13; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 14–15.

⁹⁴⁸ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. II. – С. 14.

⁹⁴⁹ История ат-Табари. – С. 119.

⁹⁵⁰ Турк шахзодаси Кўрмаганун, яъни Култегин қўшини сонининг 200 минг деб келтирилиши ҳақиқатдан йирик. Аслида қўшин сони 40 минг бўлган. Қаранг: История Самарқанда. I том. – С. 79.

⁹⁵¹ История ат-Табари. – С. 119–120; Х. Вамбери Кўрмаганунни Хитой императорининг укаси “кўрмағон” деб, беради. Қаранг: Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Б. 13. Табарий келтирган маълумот асослидир. Турк хоқонлари, тегинлари ва аслзодалари орасида Хитой императорининг қизларига, сингилларига ва канизақларига ўйланиш одати бўлган. Бу ўртада тузилган тинчлик битимларини мустаҳкамлаш билан боғлиқ эди.

⁹⁵² История ат-Табари. – С. 120; Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Б. 13.

⁹⁵³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 156–157; Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – С. 69.

⁹⁵⁴ Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 2. – С. 169–170.

билан бирлашди⁹⁵⁵. Бухорода эса маҳаллий кучлар **Вардонхудот** атрофига тўпланди. Қуйи Харқонда Тархун, Хуннак худот⁹⁵⁶ ва Вардон худотларнинг бирлашган кучлари ҳамда 40 минг кишилик Кўрмағанун, яъни Култегин кўшинлари 709 йил кузида Қутайбани Тароб, Хунбун ва Ромитан қишлоқлари оралиғида қуршовга олди⁹⁵⁷. Оғир вазиятда қолган Қутайба ўз кўшинини: “туркларни даф этишга”⁹⁵⁸ даъват қилиб, ҳар бири бошига 100 дирҳамдан ваъда берди⁹⁵⁹. “Иттифоққа садоқат туркийларнинг миллий хусусияти”⁹⁶⁰ бўлса, жасорат Суғд чокарларига⁹⁶¹ хос эди. Бу **турк-суғд иттифоқининг** катта куч эди. Бу куч қаршилигидан арабларни синалган тактик усул - ҳийла кутқариб қолиши мумкин эди. Шу боис Қутайба ўз одами **Ҳайёни Набатий** жанг чоғида махфий равишда Суғд ихшиди Тархун билан учраштирди. Ҳайёни Набатий эса Тархунда шарқий туркларга нисбатан шубҳа уйғотишга эришади. Тархун Қутайба олдига одам юбориб, у билан сулҳ тузди ҳамда 2 минг дирҳам тавон тўлади. Сўнгра ёрдамга келган шарқий туркларга: “арабларга Кеш ва Насаф томонидан кўшимча куч келаяпти”, - деб баҳона қилиб, жанг майдонини ташлаб чиқди⁹⁶². Бу билан Тархун “муқаддас иттифоқ”қа хиёнат қилганини англаб етмади. Туркларнинг араблар билан ёлғиз жангга кириши натижасида ҳокон ва унинг ўғли⁹⁶³ ярадор бўлди⁹⁶⁴. Шундан сўнг шарқий турклар ҳам, у билан қолган суғдийлар ҳам жанг майдонини ташлаб чиқдилар. Айниқса, ҳокон ва унинг ўғли (Култегин)нинг ярадор бўлиши бирлашган кўшинлар руҳига салбий таъсир қилган эди, дейиш мумкин.

Бу воқеалар ҳақида **Тўнюқўк битигтошининг** 45-47 қаторларида: “Инал ҳоконга араб, тухор хужум қилди. Ўшанда ажраладиган чоки бор дубулға кийган сўғдоқ халқи ҳаммаси келди. Ўша кунни хужум қилди. Турк халқи Темир дарвозагача, Тинси ўғли ётадиган тоққа етди” дейилса, **Култегин битигининг** 3-4 қаторларида: “Ғарбда Инжу Ўқуз (Сирдарё)ни кечиб, Темир Қапуғ (дарвоза)гача лашкар тортдим”⁹⁶⁵, - дейилади. Бу маълумотлар ҳақиқатдан ҳам Тўнюқўк ва Култегиннинг арабларга қарши курашдаги иштирокини кўрсатади. 709 йил Култегин мағлуб бўлиб, ортга қайтди, Қутайба эса Бухорони эгаллади⁹⁶⁶. Душман алдовига учган Тархун 709 йилда Қутайба билан сулҳ имзолаб катта хатога йўл қўйди. Унинг йиллар давомида арабларга қарши курашларга бош бўлиб, юрт озодлиги йўлида қилган ҳаракатлари чиппақка чиқди.

Шу пайтда аввалига Қутайбага иттифоқчи бўлган Бадғис ҳокими Низак Тархон Тохаристонда Қутайбага қарши ҳаракат бошлади. У ўзига янги иттифоқчилар қидириб Балх испехбодига, Марверруд ҳукмдори Базамга, Талликон шоҳи Сехрикка,

⁹⁵⁵ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений. – С. 63.

⁹⁵⁶ Ушбу бу исми Хунн, эфталийлар ёки маҳаллий туркийларга нисбатан ишлатиладиган хунн атамаси билан боғлаш асосли.

⁹⁵⁷ История Самарканда. Том первый. – С. 79. Наршахийда Кўрмағанун деб берилган шахс Култегин ҳисобланади. Қаранг: Наршхий. Бухоро тарихи. – Б. 121.

⁹⁵⁸ Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. – Б. 13.

⁹⁵⁹ История ат-Табари. – С. 122; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 14.

⁹⁶⁰ Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. – Б. 13.

⁹⁶¹ Суғд чокарлари жанглarda ўз жасоратлари билан машҳур бўлган. Азалдан Суғд жамиятида чокарлик фахр ҳисобланган. Хатто Суғд ихшиди Ғурак ҳам, турк ҳоконига садоқат рамзи сифатида ўзини “ҳоқоннинг чокариман” деган бўлса, Нахшаб ва Кеш испахбодлари ҳам тарихга “чокарлар подшоши” сифатида кирди. Қаранг: История ат-Табари. – С. 49, 225; Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – С. 238; Chavannes E. Documents sur les T’ou-kiue (Turcs) occidentaux. – Pp. 95, 137, 147, 313 (коммент.); Шишкин В.А. Варахша. – М.: Изд. АН СССР, 1963. – С. 240; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 48–49.

⁹⁶² Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 122–123; Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. – Б. 14–15.

⁹⁶³ Бу ерда гап Тўнюқўк ва Култегин ҳақида бораётган бўлиши керак. Бу пайтда муаррихлар Култегинни Тўнюқўкнинг ўғли деб талкин этган бўлиши керак.

⁹⁶⁴ История ат-Табари. – С. 122.

⁹⁶⁵ Ўринбоев Б., Ўринбоева Д. Қадимги туркий битиклар. Ўқув қўлланма. – Самарқанд, 2001. – Б. 26–27, 31.

⁹⁶⁶ Тургун Алмас. Уйғури. Кн. II. – С. 170.

Фарёб⁹⁶⁷ хукмдори Турсулга, Жузжон шоҳи Жузжонийга мактуб йўллаб, уларни Қутайбага бўйсунмасликка чақирди. Шу билан бирга у Тохаристон подшоси, араблар тарафдори Жабгуй (Жабғу)ни банди қилди. Тохаристондан араб ноиби ва маслаҳатчиси ҳисобланган Муҳаммад ибн Сулаймани ҳайдаб чиқарди. Қутайба бу ҳақда хабар топгач, дастлаб Талликон шаҳрини эгаллаб, аҳолисини жазолади⁹⁶⁸. 91(709\710) йилда эса Фарёб, Жузжон ва Балхни қайта бўйсундирди. Низак Тархонни таъқиб этиб, жиянлари Сул ва Усмонлар билан бирга маҳв этиб, Шуман подшоси Филсаншаб Базик - Гислаштанга юриш қилди⁹⁶⁹. Улар ўртасидаги жангда Шуман подшоси Гислаштан ўлди⁹⁷⁰. Сўнг Қутайба ўз укаси Абдурахмонни Тархундан гаровдагиларни қайтариш эвазига олинадиган тўловга жўнатди. Тўловга эга бўлган Абдурахмон гаровдагиларни Тархунга топширди. Бу ходиса Суғд маъмурияти ва **Оқсоқоллар Кенгашининг** нафсониятига тегди. Улар **Тархунни** хиёнатда айбладилар. Тархун эса бу ҳақоратга чидай олмай ўз жонига қасд қилди⁹⁷¹. Оқсоқоллар Кенгаши Суғдга Тархуннинг укаси **Ғуракни** ихшид қилиб тайинлади⁹⁷². Бу шахсни кейинчалик тадқиқотчилари “давлат арбоби ва ватанпарвар”⁹⁷³ бўлган, - деб таърифлашган.

Қутайба 93 (711\712) йилда Хоразмдаги **африғий хоразмшоҳлар Чағон ва Хурзод** ўртасидаги низолардан фойдаланиб, уни қўлга киритгач, асосий эътиборни Суғд пойтахти Самарқандга қаратди. Ўз сафига хоразмшоҳ Чағон ва бухорхудот кўшинларини ёллаб, Самарқандга юриш бошлади. Энди суғдийлар нафақат асосий душман - араб босқинчилари билан, балки араблар томонига ўтиб кетган ҳамюртлари: хоразмликлар ва бухороликлар билан жанг қилишларига ҳам тўғри келди⁹⁷⁴. Қолаверса, Суғд марказида ҳам яқдиллик етишмасди. Тархун ўлгач, унинг тарафдорлари **Панч вилояти ҳокими Деваштич** атрофида Ғуракка қарши кайфиятда эдилар. Деваштич эса Тархуннинг фарзандларини хомийликка олиб, ўзини Суғд тахтига “**даъвогар**” деб эълон қилди. Ғуракнинг 712 йилда Қутайба билан “**Самарқанд шартномаси**”ни имзолаши, 712-714 йиллар давомида Деваштичнинг “Суғд подшоси, Самарқанд ҳоким”лигига даъвосини⁹⁷⁵ кучайтирди. Бундан ташқари Қутайба ҳам: “Тархуннинг қони учун ўч оламан, у мендан паноҳ топганлардан бири, яъни менинг мавлоим эди”⁹⁷⁶, - деб эълон қилиб, ўз юришига баҳона топди.

Қутайба Самарқандга юриш бошлаганда Суғд маъмурияти мадад сўраб Чоч (Шош) хукмдори ва Фарғона ихшидига: “Агар араблар бизни енгса, сизларни ҳам бизнинг куйга солади, шу боис ҳеч бўлмаса ўзларинг учун ҳаракат қилинлар”⁹⁷⁷, - деган мазмунда нома йўллади. Шарқий Турк ҳокони Қапағон эса 712 йилда иккинчи бор Култегинни Ўрта Осиёга Самарқанд ҳимоясига жўнатди⁹⁷⁸. Дастлаб бирлашган

⁹⁶⁷ Фарёб – Кеш (Шахрисабз) яқинидаги йирик қишлоқ.

⁹⁶⁸ История ат-Табари. – С. 124–125.

⁹⁶⁹ История ат-Табари. – С. 125–132.

⁹⁷⁰ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 15.

⁹⁷¹ История ат-Табари. – С. 132. Frye R.N. Tarxun – Turxun and Central asian History. – P. 125–127; Тархунни ўз укаси Ғурак ўлдирди, деган қараш асосли эмас. Асли воқеа Табарий келтиргандек бўлган, яъни Тархун ўз жонига қасд қилган.

⁹⁷² Аммо 712 йил “Самарқанд шартномаси” матнига кўра, Ғурак ихшид эмас, афшин, яъни тахт вориси деб, келтирилган. Қаранг: Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента. – С. 29–30. Эҳтимол, араблар уни подшолигини тан олмай, Деваштич билан рақобатига қасддан йўл очган бўлишлари ҳам мумкин.

⁹⁷³ Gibb N. A. R. The Arab conquests in Central Asia. – P. 42.

⁹⁷⁴ История Самарканда. Том первый. – С. 80–81.

⁹⁷⁵ СДГМ II. – С. 63–67; Крачковская В.А., Крачковский И.Ю. Древнейший арабский документ из Средней Азии. – С. 70.

⁹⁷⁶ История ат-Табари. – С. 141.

⁹⁷⁷ Бартольд В.В. К истории арабских завоеваний в Средней Азии / Соч. – М.: Наука, 1964. – Т. II (2). – С. 382–384.

⁹⁷⁸ Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 2. – С. 170.

кучлар арабларга катта талофат етказди. Бу ҳақда Ғурак Хитой императорига шундай ёзади: “бизнинг кўплаб кўшинларимиз ҳалок бўлди ва ярадор бўлди, даши (араб)ларнинг пиёда ва отлиғи ниҳоятда кўп сонли эди ва биз уларга қаршилиқ қилолмадик. Мен қалъа девори пастига тушиб, ўша ерда ҳимояланишга мажбур бўлдим”⁹⁷⁹. 712 йилдаги Самарқанд ҳимоясига шарқий турклар бош кўмондони апа-тархони Қапағоннинг кичик ўғли Инал ҳокон бошчилигида кўшини ҳам чочлик ва фарғоналиклар ҳамроҳлигида етиб келди. Ғуракнинг эса жаъми 13 минг кўшини бор эди⁹⁸⁰. Ғурак иттифоқчилари билан бирлашиб Ромитан⁹⁸¹ яқинида араблар билан тўқнашиб, мағлубиятга учрагач, Самарқандга қайтди⁹⁸². Шу пайтда шарқий туркларнинг Тан империяси билан муносабати яна кескинлашиб, Қапағон ҳокон Култегинни чақириб олишга мажбур бўлди⁹⁸³. Бу эса, арабларга, иттифоқчиларнинг бирлашган кучларга зарба беришни енгиллаштирди. Суғдийларнинг руҳиятига эса салбий таъсир қилди. Култегин ва Иналхон бошчилигидаги шарқий турк кўшинлари йўлига Қутайбанинг укаси Солиҳ ибн Муслим бошчилигидаги 600 кишилиқ пистирма қўйилди. Пистирмага тушган шарқий турк кўшинлари Самарқандга етмай тор-мор этилди. Бу воқеа таъсирида араблар сафидаги бухоролик ва хоразмлик ёлланма аскарлар яна суғдийларга қарши уруша бошладилар. Бундан ғазабланган Ғурак Қутайбага: “сен менга қарши менинг араб бўлмаган оғаларим ва қариндошларим ёрдами билан курашмоқдасан, сен менга арабларни қарши қўй!”,⁹⁸⁴ - дея хитоб қилди. Натижада ҳимоячилар муваффақиятсизликка учраб, Қутайба кўшинининг қўли устун келди. Самарқанд эса қамал қилинди. Бу ҳақда Ғурак Хитой императорига номасида: “Даши (араб)лар шаҳарни қамал қилишгач, деворларни бузиш учун 300 та манжаниқ ўрнатишди. Уч жойдан деворни тешиб улгуришди. Улар бизнинг шаҳримиз ва подшолигимизни тугатишмоқчи бўлишди”,⁹⁸⁵ - ёзган эди. Бир ойлик қамалдан сўнг араблар шаҳарга кириб келди. Ўртадаги сулҳга кўра, Ғурак шаҳарни ташлаб чиқишга мажбур бўлди. Қутайба эса Хажжож ибн Юсуфга Самарқандни эгаллагани ҳақида хабар жўнатди. Самарқандга муовини Абдуллоҳ ибн Муслимни қолдириб, ўзи Марвга жўнади⁹⁸⁶. Ғуракнинг араблар билан имзолаган нотенг битими шартларига кўра, бир вақтнинг ўзида у араб томонига **2 млн. дирҳам** тўланиши, **3 минг ўспиринни** қулликка топшириши, оташхона ибодатхоналардаги бутларнинг бутун бойликлари билан арабларга бериш ҳамда йилига **200 минг дирҳам товон** тўлаб туриши керак эди. Бундан ташқари, битимга кўра, самарқандликлар ўз шаҳарларида мусулмонлар учун масжид қуришлари ҳамда Самарқандда Суғд кўшинларини тутиб турмасликлари шарт эди. Шу шартлар эвазига Қутайба Ғуракнинг “Самарқанд ва унга тегишли ерлар билан ҳамда Кеш ва Нахшаб шаҳарлари, қалъалари” устидан ҳокимлигини таниб, шаҳарда араб кўшинларини қолдиришга эришди⁹⁸⁷. 712 йил кузида самарқандликлар турк ҳоконлиги кўшинлари ёрдамида Самарқанддаги ноиби ва унинг гарнизонига ҳужум уюштирдилар⁹⁸⁸. Фақат Қутайбанинг 713 йил баҳорида етиб келиши араб

⁹⁷⁹ Chavannes E. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) occidentaux. – P. 103.

⁹⁸⁰ Kurat A. H. Kuteybe bin Müslim'in Hvarizm ve Semerkahd'in zebti. – S. 402.

⁹⁸¹ Табарийда Арбинжон деб келтирилди. Қаранг: История ат-Табари. – С. 141.

⁹⁸² Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 64.

⁹⁸³ Тургун Алмас. Уйгуры. Кн. 2. – С. 170.

⁹⁸⁴ История ат-Табари. – С. 138.

⁹⁸⁵ Chavannes E. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) occidentaux. – P. 205.

⁹⁸⁶ История ат-Табари. – С. 141–142.

⁹⁸⁷ Kurat A.H. Kuteybe bin Müslim'in Hvarizm ve Semerkend'i zebti. – S. 348–430; Смирнова О.И. Из истории арабских завоеваний в Средней Азии. (Договор арабского полководца Кутейбы с царем Согда Гуреком, заключенный в 712 г.) // СВ. – 1957. – № 2. – С. 119–134; Её же. К истории Самаркандского договора 712 г. – С. 69–79; Её же. Каталог монет с городища Пенджикента. – С. 29; Кляшторный С.Г. Из истории борьбы народов Средней Азии против арабов (по руническому тексту). – С. 55–64.

⁹⁸⁸ Гафуров Б.Г. Таджик. Кн. 2. – С. 18.

гарнизонининг батамом тор-мор бўлиш олдини олди. Бу ҳақдаги қадимги турк битикларидаги маълумотларга кўра, суғдийлар Сук бошчилигида ўз элчиларини Шарқий Турк хоқони (Қапағон) ҳузурига юборганлар⁹⁸⁹. Чунки ўртаоғийликларнинг катта қисми араблар ҳокимиятини тан олмаган эдилар⁹⁹⁰. Шу боис 94 (712\713) йилда Кутайба Бухоро, Кеш, Насаф ва Хоразмдан йигирма минг қўшин тўплаб, **Шош ва Фарғонага** юриш қилди⁹⁹¹. Қўшинлар Шошда учрашгач, яна Марвга қайтилди⁹⁹². Бу юришлар асосида разведка мақсади ётарди.

712-713 йилларда араб истилосига қарши **Турк хоқонлиги**, **Суғднинг** арабларга бўйсунмаган шарқий қисми, **Чоч ва Фарғонадан** иборат **коалицияси** тузилди⁹⁹³. Суғд томонидан бу иттифоққа ўзини “Самарқанд тахтига даъвогар” деб билган Деваштич бош бўлди. Бу воқеалар баёни айнан, Муғ архивидан топилган А-14 хужжатида⁹⁹⁴ акс этган. 712 йилдаги “Самарқанд шартномаси”, Ғуракнинг арабларга таслим бўлиши, Панч ҳокими Деваштични арабларга қарши курашда ташаббускорлигига сабаб бўлди. У ўз элчиси **Фатуфарни** Чоч ва Фарғонага, улар орқали Турк хоқони ҳузурига жўнатди. Фатуфарн топширикни бажариб, ҳисобот тарзида Деваштичга нома (**А-14 хуж.**) йўллаб: “Ва жаноб мен бу ерга, Чоч ҳукмдори ҳузурига келдим. Жаноб хатларини ҳам топширдим, оғзаки (айтилиши) лозим бўлган мурожаатни ҳам оқизмай-томизмай (“қолдиқсиз”) баён этдим. Тудунга ҳам унинг ёрдамчисига ҳам. Ва жаноб, хоқонга (мўлжалланган) хатни ҳам, Фарғона подшосига мўлжалланган хатни ҳам Фарғона тутуғи қўли билан (орқали) Фарғона подшоси томон жўнатдим”,⁹⁹⁵ - дейди. Бу Фатуфарн томонидан зиммасидаги вазифани бажарилганлигини кўрсатса, кейинги сатрлар унинг қайтиши билан боғлиқ мураккабликларни баён қилади. “Жаноб мен шу туфайли юқори томонга юра олмадим. Хабарларга кўра, хоқон ҳеч кўринмас эмиш”, бу жумлалар уни Турк хоқони билан учраша олмаганини англатади. Аввалига Деваштич хоқонни Чочда деб эшитган, шу боис Фатуфарни унинг ҳузурига жўнатган, аммо Фатуфарн етиб келгунча хоқон ўз қароргоҳи Етгисувга кетган эди. Деваштич номаларининг бир нусхаси Фатуфарн томонидан Фарғона подшосига топширилиши керак эди. Фатуфарн келгунча Чочда бўлган Фарғона подшоси ҳам кетиб улгурган эди. Шундай бўлса-да, Фарғона тутуғи ҳали Чочда бўлиб, у Фатуфарндан ўз подшосига мўлжалланган хатни олган⁹⁹⁶. Бизнингча, Фатуфарн келгунга қадар Турк хоқони, Чоч ва Фарғона ҳукмдорлари Чочда бўлишиб, араб истилосига қарши курашиш чораларини маслаҳатлашишган, фақат Фатуфарн ўз вақтида етиб келолмаган. Бунинг сабабларни арабларнинг 712 йилдаги Чоч ва Фарғонага юриши билан боғлаш керак.

95 (713\714) йилга келиб Кутайба яна Шошга юриш уюштирди. Орадан бир йил ўтиб эса, Қошғар ва Хитой томон юришни режалаштирди⁹⁹⁷. А-14 хужжати тафсилотларидаги Фатуфарннинг Чочга келиши, **Чоч тудуни** ва унинг ёрдамчиси билан музокара олиб бориши, айнан шу йилларга тўғри келади. Чунки Фатуфарн Панчга қайтишида Уструшона араблар қўлига ўтиб, йўли бекилиб қолганди. У ўз хатида: “(16) ... Уструшона вилояти ҳаммаси (душманга) топширилган. Жаноб, мен якка-ёлғиз, (18) беҳамроҳ ҳолда (йўлимда давом этиб) юришга журъат

⁹⁸⁹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – С. 40–69.

⁹⁹⁰ Gibb N. A. R. The Arab conquests in Central Asia. – P. 47.

⁹⁹¹ История Самарканда. Том первый. – С. 80.

⁹⁹² История ат-Табари. – С. 143–144. Vaissiere de la E. Histoire des marchands Sogdiens. – P.239.

⁹⁹³ История Самарканда. Том первый. – С. 80.

⁹⁹⁴ СДГМ II. – С. 77–91; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 228–236.

⁹⁹⁵ Исоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 5.

⁹⁹⁶ Исоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 5; Ўша. Суғдиёна тарих чорраҳасида. – Б. 24–27.

⁹⁹⁷ История ат-Табари. – С. 144–149.

килолмаяпман. Жаноб, (19) иккинчи қайта Чоч томон қайтиб келдим”, дейди. Шундан маълум бўладики, Фатуфарн Деваштич хузуридан Чоч томон йўлга тушганда бу худудлар хали мустақил бўлган. Орадан ҳеч вақт ўтмай, араблар Уструшона устидан назорат ўрнатиб, Фарғона йўналишига чиққан. Бундай вазиятда Фатуфарннинг жавоб мактублари билан ортга қайтиши хатарли эди⁹⁹⁸. Мактубнинг иккинчи қисмида Фатуфарн ўзи гувоҳ бўлган ҳарбий–сиёсий вазиятни баён этади. Унга кўра, Чоч тудуни Чадрчикда⁹⁹⁹ “този (араблар)лар билан тузган битимига биноан чекинади”. Иттифоқчилари Жамраваз ва форс лашкарбошчиси қуйи томон кетишади. Фатуфарн келтирилишича, “тудун Тарбанд(даги хоқон) билан битим тузган. (Чунки ердаги ҳамма жойларни (Хоқон тасарруфга) олган”, деб Чочнинг шимолий қисми хали мустақил эканлигини Деваштичга маълум қилади ҳамда мактуб сўнгида: “Жаноб, бу хатни мен Марвон (исмли киши) қўли орқали Канд (Конибадом)¹⁰⁰⁰ томонидан (айланма йўл билан) жўнатдим” деб, ёзади. Матнга кўра, Марвон Фатуфарн ёзган ҳисобот-мактубни Исфара ва Матчоҳ орқали Деваштич қароргоҳига етказган¹⁰⁰¹. Мактубдаги тарихий шахсдан бири Чоч тудуни хитой манбаларига кўра, 712-713 йилларда **Мохэду-тутунь** (Баходир тудун) бўлиб, унинг қароргоҳи **Бинкат** эди¹⁰⁰². Бу даврда Фарғонага **Алутар** (ат-Тар) ҳукмдорлик қиларди¹⁰⁰³. Матндаги Жамраварз ва форс лашкарбошчиси В.А. Лившиц фикрича, Сосонийларнинг сўнги вакили Йездигирд III нинг арабларга қарши курашни давом эттираётган авлодларидан бири эди¹⁰⁰⁴. Хужжатда зикр этилган турк хоқонини В.А. Лившиц туркаш хоқони деб тахмин қилади¹⁰⁰⁵. Бироқ бу даврда **Туркаш хоқонлиги** ўз мавқени анча йўқотганди. Чунки 710 йилда шарқий турклар туркашларга жиддий зарба бериб, Туркаш хоқони **Учжилэни** асир олиб, қатл эттирганлар. Фақатгина Учжилэнинг ўғли Соғи (710-717/718¹⁰⁰⁶) Ғарбий Турк хоқонлигига қарашли Олтой ва Шарқий Туркистон, Сирдарёнинг ўрта оқими ва Чочга қадар ерларда Туркаш хоқонлигига асос солинган ва суғд–турк шаҳарларидан бири **Суёб** (хит. Суйе) пойтахт этиб танланган¹⁰⁰⁷. Мактуб битилган 712-714 йилларда туркашлар юқоридаги сабабларга кўра, Суғд, Чоч ва Фарғонанинг арабларга қарши иттифоқчиси бўлолмасди. Қолаверса, шарқий турклар бош кўмондони – апа-тархони Қапағоннинг кичик ўғли Инал хоқоннинг 712 йилдаги Самарқанд ҳимоясида ҳам иштирок этиши¹⁰⁰⁸ 713-714 йиллардаги қаршилик ҳаракатида **Суғд, Чоч ва Фарғона билан Шарқий турклар иттифоқчилиқ** қилган дейишга асос беради. Улар биргаликда Қутайбанинг Чоч, Фарғона ва Уструшонага юришларига қаршилик кўрсатишган¹⁰⁰⁹. Мактубга кўра, бу пайтдаги (712-715 йй.) Суғднинг аксилараб ҳаракатида Деваштич бош бўлиб, Чоч ҳокими, Фарғона ихшиди ва Турк хоқони

⁹⁹⁸ СДГМ II. – С. 84; Исоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 7.

⁹⁹⁹ М. Исоқов фикрича, Чодирчик-Зомин, Минзачўл, Жиззах худудлари. Қаранг: Исоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 7. Бизнингча, бу битим Чирчик (Чадирчик) дарёси атрофида араблар ва Чоч тудуни ўртасида тузилган.

¹⁰⁰⁰ Канд – тадқиқотчилар фикрича Конибадом ҳисобланади.

¹⁰⁰¹ СДГМ II. – С. 90–91; Гафуров Б.Г. Тажик. Кн. 2. – С. 19. Исоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 9–12; Ўша. Суғдиёна тарих чорраҳасида. – Б. 26–27.

¹⁰⁰² Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 313; СДГМ II. – С. 82–83.

¹⁰⁰³ История ат-Табари. – С.185; СДГМ II. – С. 84.

¹⁰⁰⁴ СДГМ II. – С. 84; Исоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 10.

¹⁰⁰⁵ СДГМ II. – С. 84.

¹⁰⁰⁶ Л.Н. Гумилев келтиришича, Соғи 711 йилда ўлдирилган. Қаранг: Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – С. 319.

¹⁰⁰⁷ Тургун Алмас. Уйгур 2. – С. 170; Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – С. 240; Кызласов Л.Р. Городская цивилизация срединной и северной Азии. – С. 219–350; Байпаков К.М. Западнотюркский и Тюркешский каганаты: тюрки и согдийцы, степь и город // Изв. НАН РК. Серия общественных наук. Средневековая археология. – 2009. – № 1. – С. 107.

¹⁰⁰⁸ История ат-Табари. – С. 136–141; Кляшторный С.Г. Из истории борьбы народов Средней Азии против арабов. – С. 60–64; Кляшторный С.Г. Титул согдийского владетеля в древнетюркском тексте. – С. 134, прим. 1; Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – С. 294.

¹⁰⁰⁹ СДГМ II. – С. 84. Лившиц В.А. Согдийский посол в Чаче (Док. А-14 с горы Муг) // СЭ. – 1960. – № 2. – С. 92–109.

билан иттифоққа эришган. Шу боис Қутайбанинг 712 йилда Чоч ва Фарғонага юриши ва кейинги йиллардаги (95-96 /713-715) ҳарбий ҳаракати Суғд, Чоч, Фарғона ва Турк хоқонлигидан иборат коалицияга зарбага қаратилди. Хусусан, 95 (713-714) йилда у Чочга иккинчи қайта юриб, уни ўз қароргоҳига айлантиришга, бу ердан эса Исфижоб томонга ҳаракатланишга режа тузди. Қутайбанинг Исфижобга қизиқиши бежиз эмасди. Бу шаҳар нафақат Ипак йўлидаги муҳим стратегик ва савдо-тижорат маркази, балки туркларнинг Ўрта Осиёга берадиган ёрдами учун ҳам муҳим эди¹⁰¹⁰. Шу мақсадларда Қутайба **турк-суғд иттифоқини** енгиб, 715 йилдаги иккинчи юришида бутун Фарғона водийсини эгаллади. Бироқ унинг режалари амалга ошмади. 96 (714\715) йилда Қутайба Фарғонадалигида Оммавийлар халифаси Валид ибн Абдулмаликнинг вафоти ҳақидаги хабар етиб келди¹⁰¹¹. Халифалик тахти Сулаймон ибн Абдулмалик қўлига ўтган¹⁰¹². Сулаймон эса Қутайбанинг рақиби эди. Шу сабабли Қутайба Кошғарга юрадиган қўшинига ўғли Касирни қўмондон этиб юборди¹⁰¹³. Халифа Сулаймон ибн Абдулмалик эса асосий рақиби Шарқий вилоятлар ноибни Хажжож ибн Юсуф тарафдорларини бартараф қила бошлаган эди. Қутайба ҳам Хажжож ибн Юсуфнинг одами сифатида Марвга қайтиб, халифа Сулаймон ибн Абдулмаликка қарши исёнга бошчилик қилди. Аммо халифа тарафдорлари бўлган қўшинлар Қутайба, унинг оғи-инилари ва ўғли Касирни қатл этдилар¹⁰¹⁴. Шундан сўнг араб истилочилик ҳаракатлари бироз сузлашди.

Суғднинг расмий ҳукмдори ҳисобланган Ғурак бу даврда аксилараб ҳаракатига бош бўлолмади. Чунки у 712 йилда “Самарқанд шартномаси” орқали ўз имкониятларини чеклаб қўйган эди. Қолаверса, у Суғдни Самарқанддан эмас, балки укаси **Афарун мулки маркази Афарункет** (Фаринкат)дан бошқарарди. Айни пайтда Деваштич аввалги Суғд ҳукмдори Тархуннинг фарзандларига хомийлик қилиб, Самарқанд тахтига “даъвосини” қонунийлаштириб олган эди¹⁰¹⁵.

Халифа Сулаймон ибн Абдулмалик 97 (715/716) йилда Қутайба ўрнига Хуросонга Йазид ибн ал-Мухаллаб ибн Абу Суфра ал-Аздийни тайинланди. У отаси даврида Мовароуннаҳр юришларида иштирок этган эди¹⁰¹⁶.

Қутайба даврида (706-715) Ўрта Осиё араб истилочилари томонидан деярли эгалланди. Аммо **“нотинч” Суғд** ҳамон араблар истилочилари учун муаммо бўлиб қолаверди. Йазид ибн ал-Мухаллаб Қутайба ишини давомчиси сифатида исёнларни бостириши ва қаршилиқ қилаётган турк-суғд иттифоқини енгизиши керак эди.

Ушбулардан хулоса қилиб айтганда, араб истилосининг биринчи босқичи Қутайба томонидан ниҳоясига етказилди. Бунда Араб халифалари Муавийа I ибн Абу Сўфийон (41-660\661–60-679\680)дан то Абдумалик ибн Марвон (65-684\685–86\705)гача деярли 50 йил давомида тайинланган Хуросон ноиблари Қайс ибн ал-Хайсам (42-662\663–43-663\664)дан то ал-Муфал ибн ал-Мухаллаб (85-704\705)гача Мовароуннаҳрда асосан талончилик юришлари билан машғул бўлиб, Ўрта Осиёни забт этолмадилар. Аммо 706 йилда Қутайба ибн Муслим Хуросон ноибни этиб тайинлангач, у ҳарбий ҳаракатларни ягона мақсадга бирлаштириб, Мовароуннаҳр ўлкаларидаги сиёсий тарқоқликдан унумли фойдаланди. Ўн йил (706 – 715 йй.) давомида режали истило олиб бориб, иттифоқчи кучлар Турк хоқонлари

¹⁰¹⁰ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 20; Байпаков К.М. Западнотюркский и Тюркешский каганаты: тюрки и согдийцы, степь и город. – С. 107–109.

¹⁰¹¹ История ат-Табари. – С. 145.

¹⁰¹² Босфорт К.Э. Мусульманские династии. – С. 29–30.

¹⁰¹³ История ат-Табари. – С. 149–152.

¹⁰¹⁴ История ат-Табари. – С. 159. Айрим манбаларда Қутайбанинг Фарғонада ўлдирилгани хусусида маълумотлар ҳам мавжуд. Қаранг: Тургун Алмас. Кн. 2. – С. 170. Бироқ Табарий маълумотлари анча асосли кўринади.

¹⁰¹⁵ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 231; СДГМ II. – С. 91.

¹⁰¹⁶ История ат-Табари. – С. 159–164.

ва Суғд ҳокимликлар ўртасига нифоқ солди ва улар ўртасида ўзаро ишончсизликни уйғота олди. Қолаверса, Шарқий ва Ғарбий турк ҳоконликлари, Суғд, Чоч, Фарғона иттифоқининг барқарор эмаслиги ҳам араб истилочиларига кўл келди. Бундан ташқари, маҳаллий кўшинлар ҳам ҳарбий маҳорат бобида етарли даражада эмасди. Тажрибали араб кўшинларининг кучи ва лашкарбошилариининг ҳийлагарлиги устун келди. Айрим ҳокимликларнинг (Кеш, Насаф, Хоразм) араб кўшинларини қўллаб қувватлаши ва истилочилар сафини ўз кўшинлари билан тўлдириши ҳам араблар мувоффақиятини таъминлади. Гарчи Қутайба араб лашкарбошиси бўлса-да, унинг сиёсий жиҳатдан тадбиркор эканлигини, кучли стратег, тактик маҳорат эгаси ва вазиятни баҳолай оладиган дипломат бўлганлигини эътироф этмоқ ҳам ўринлидир. Айтиш мукинки, Араб халифалиги истилосининг биринчи босқичи турк-суғд иттифоқини яна бир бор жиддий синовдан ўтказди. Гарчи истилочилар Мовароуннаҳрни эгаллаган бўлсалар-да, иттифоқчилар ҳали жиддий қаршилик қилиш имкониятини йўқотмаган эдилар.

3.2. Суғд–турк қаршилик ҳаракатининг иккинчи босқичи (715-751 йиллар) ва унинг оқибатлари

Хуросон ноибни Қутайба ибн Муслим (86-96/705-715) араб истилосининг биринчи босқичини (651-715) талончилик юришларидан исломлаштириш жараёнига айлантирди. Бу даврда Мовароуннаҳр эгаланса-да, тўлиқ бўйсундирилмади. Суғдийлар, чочликлар, фарғоналиклар, Тохаристон қарлуқлари, Етгисув туркашлари, шарқий туркларнинг **истилочиларга қаршилиги** давом этди.

Қутайба уюштирилган ҳарбий ҳаракатлар, баъзи маҳаллий ҳокимларни чўчитиб, арабларга ён босишга мажбур этди. Йирик шаҳарлар (Марв, Самарқанд, Бухоро)га араб ҳарбий гарнизонини жойлаштиришдан мақсад, аҳолини итоатда ушлаб туриш, солиқ ундириш ва ўлпонлар йиғиш бўлди. Бу маҳаллий аҳолининг ҳақ-ҳуқуқларини чекларди. Айниқса, **зардуштийлик ибодатхоналари** бузилиб, **масжидлар** бино этилиши, маҳаллий расмий ёзувларда (суғдий, хоразмий) иш юритиш таъқиқланиши, бой мерос ва маданий бойликларнинг талон-тарож қилиниши ҳамда соҳа вакиллари таъқибга олиниши **маънавий жиҳатдан катта йўқотиш** бўлди. Хоразм мисолида Абу Райҳон Беруний таъкидлагандек, Қутайба бутун Ўрта Осиёда ўз маҳаллий ёзувини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини ўрганган ҳамда билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни жисмонан йўқ қилинди¹⁰¹⁷.

Ҳарбий ҳаракатлар ва шаҳарлардаги гарнизон таъминоти учун маҳаллий аҳолидан ундирилган ўлпон ва солиқлар иқтисодга зарар келтирди. Шаҳар ва қишлоқлардаги қаср ва кўшклар, экин майдонлари ва сув иншоотларига араб аслзодалари ҳамда уларнинг эронлик ва маҳаллий мавлолари эгалик қилишга киришди. Ўрта Осиёдаги маъмурий бошқарув ва солиқ тизимига араб истилочилари Сосонийлардан ўзлаштирган айрим элементларни жорий этдилар. Мулк ва ер эгаси **хвабуларнинг “деҳқон” деб аталиши**, ерга хирож, жон бошига **жизья солиғи** солиниши шулар жумласидан эди. Жизья солиғи дастлаб исломни қабул қилмаганлардан, **хирож солиғи** эса барча зироатчи, савдогар ва хунармандлардан ундирилди. Одамлар турли хашарларга жалб этилди. Солиқ тўлаш ва хашарга чиқишдан бош тортганларнинг мол-мулки ва ерлари мусодара қилинди. Ҳатто араб гарнизони ва маъмурияти учун аҳоли турар-жойларининг ярмини бўшатиб берилиши мусодара учун баҳона бўлди. Уй соҳиблари **“чақирилмаган меҳмонлар”**га хизмат қилишга мажбур этилди¹⁰¹⁸.

¹⁰¹⁷ Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Б. 72.

¹⁰¹⁸ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. II. – С. 22.

716 йилда **Шаркий Турк хоқони Билганинг** ўлими турк давлатчилигида катта йўқотиш бўлди. Шу даврда Ғарбий Турк ябғулиги ўрнида **Туркаш давлатининг** қарор топишидан Хитой манфаатдор эди. Бу билан туркий давлатлар бўлиниб кетар ва кучсизланарди. Мовароуннахрнинг маҳаллий ҳукмдорлари вазиятдан чиқиб кетиш чораларини излаб¹⁰¹⁹, янги туркий давлат Туркаш хоқонлигидан мадад кута бошладилар.

97 (715/716) йилда Қутайба ўрнига Хуросон ноибни бўлган **Йазид ибн ал-Мухаллаб** 98 (716/717) йилдаёқ Дехистон, Журжон ва Табаристон ғалаёнларини бостиришга киришди. Аммо у Дехистон турклари, Табаристон испехбоди ҳамда **Сул-турк** бошчилигидаги туркий кўшинлар қаршиликка дуч келди. Ғалаёнчиларнинг мағлубиятига эса Сул-турк билан Журжон марзбони Фируз ибн Кулнинг келишмовчилиги сабаб бўлди. Бундан фойдаланган ал-Мухаллаб исённи бостирди. Жангларда 14 минг турк жангчисининг ўлдирилгани халифа Сулаймон ибн Абдулмаликка маълум қилинди. Табаристон испехбоди билан тинчлик битими имзолаган ал-Махаллаб Журжонда 40 минг кишини қиличдан ўтказди¹⁰²⁰. У Хуросондаги туркий ва маҳаллий аҳоли қаршиликни қаттиқ қўллик билан бостиришга эришди.

99 (717/718) йилга келиб ал-Жарроҳ ибн Абдуллоҳ (ал-Ҳакимий) Хуросон ноибни этиб тайинланди. Халифалик эса Сулаймон ибн Абдулмаликдан Умар ибн Абдулазиз – Умар II (99/717-101/720) кўлига ўтди¹⁰²¹.

717 йилда Туркаш хоқонлиги тепасига **“ўн ўқ” иттифоқидаги сариқ ва қора туркашлар** гуруҳига кирувчи **сарик туркашлар** вакили **Сулхон** келди¹⁰²². Унинг даврида Туркаш хоқонлигининг араб истилочиларига қарши курашиш имкони ошди. Хоқонлик қароргоҳи Навакат шаҳрига кўчирилди¹⁰²³. Туркашлар ўзларига ҳудудий яқин бўлган Чоч мулкида кучли сиёсий таъсирга эга эдилар¹⁰²⁴.

Халифа Умар ибн Абдулазиз (Умар II) (99-101/717-718 – 719-720) Мовароуннахр ҳокимликларига мактуб йўллаб, уларни исломни қабул этишга даъват қилди¹⁰²⁵. Араб халифалиги маъмурияти христианлик динидан ташқари барча динлар (зардуштийлик, шаманлик ва монийлик динлари)ни **сохта динлар** деб эълон қилди¹⁰²⁶. Ибодатхоналарда сақланаётган барча диний ва дунёвий характердаги ёзма ёдгорликлар йўқ қилиниб, маънавий ҳаётга зарба берилди.

Ислом динини қабул қилдириш усулларида биринчи кўра, халифа Умар II нинг молиявий ислоҳати бўйича, исломга кирган маҳаллий аҳолидан жазия солиғи олинмади. Одамлар расман исломга кирсалар-да, аслида эски эътиқодларида

¹⁰¹⁹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 213; Байпаков К.М. Западнотюркский и Тюркешский каганаты: тюрки и согдийцы, степь и город. – С. 109.

¹⁰²⁰ История ат-Табари. – С. 164–170; Frey R.N., Sayili A.M. The Turks in Khorasan and Transoxiana at the time of the Arab conquest // The Moslem World. – Hartford. – 1945. – P. 308–315; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 147–148.

¹⁰²¹ История ат-Табари. – С. 171; Босворт К.Э. Мусульманские династии. – С. 29–31; Тарихи Систан. (“История Систана”). – С. 139.

¹⁰²² Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – С. 319; Тургун Алмас. Уйғур. Кн. 2. – С. 170; Байпаков К.М. Западнотюркский и Тюркешский каганаты: тюрки и согдийцы, степь и город. – С. 109.

¹⁰²³ Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья. – С. 34; Караев О.К. Арабские источники / Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.). – Бишкек: Илим, 2004. – С. 92.

¹⁰²⁴ Бу Чоч худудидан сўғдий ёзуви туркаш хоқонлари тангаларининг топиллиши билан кузатилади. Қаранг: Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента. – С. 54; Кызласов Л.Р., Смирнова О.И., Щербак А.М. Монеты городища Ак-Бешим // Уч. зап. ИВАН. – 1958. – Т. XVI. – С. 182–212; Ртвеладзе Э.В. Монета Тюркаша – правителя Чача. – С. 43–47; Бабаёров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв. н.э.). – С. 33–34.

¹⁰²⁵ Кадьрова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 65; Ал-Балазури, Ахмад ибн Йахйя ибн Джабир. Завоевание Хорасана. Извлечение из сочинения «Футух ал-Булдон». Пер. с араб., предисл., коммен. и указ. Г. Гаибова. – Душанбе: Дониш, 187. – С. 26–27; Togan A.Z.V. Umumi Türk tarihi'ne giriş. Cild I. – S. 55.

¹⁰²⁶ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 22.

колавердилар¹⁰²⁷. Умар II нинг исломга ўтган маҳаллий заминдорларга ерларини қайтариш буйруғини Хуросон ноибининг хирож ишлари бўйича масъули **Сулаймон Абу-Сари** бажармади. У бунга Қутайба ва Ғурак ўртасидаги **712 йилдаги “Самарқанд шартномаси”**ни рўқач қилиб кўрсатди¹⁰²⁸. Сўнг халифа Умар II Хуросон ва Мовароуннаҳр аҳолиси исломга ўтмагунча йиғимлар тўплашни таъқиқлади¹⁰²⁹. Бу кўрсатма ҳам бажарилмади. Қолаверса, Хуросон ва Мовароуннаҳр аслзодалари солиқ тўламаслик учун оммавий исломга ўта бошлаб, хазинага тушум камайиб кетди. Шунда исломга ўтишнинг янги шартларини белгилаб чиқилди. Унга кўра, мусулмон бўлганлар **хатна қилдиришлари** ва **“Қуръон” сураларини ёд олишлари** шарт эди. Бу чоралар исломга кириш жараёнини секинлаштирди¹⁰³⁰. Шу жараёнлар бошида Хуросоннинг янги ноиб **Жарроҳ ибн Абдуллоҳ (99-100/717-719)** турарди. Ҳатто Панж ҳокими Деваштич унга нома йўллаб,¹⁰³¹ ўзини амир (Жарроҳ)нинг мавлоси деб билдирган эди¹⁰³². Аммо бу хатнинг манзилга етиб боргани номаълум, унинг нусхасигина Деваштич архивида сақланган холос¹⁰³³. Эҳтимол, Деваштич Тархун болаларининг тақдирини ўйлаб мактубни жўнатмаган бўлиши ҳам мумкин.

719 йилнинг май ойи охирида, яъни 100 ҳижрий йилда Умар II Жарроҳ ўрнига Хуросон ноиб **этиб Абдурахмон ибн Нуайм ал-Ҳамидийни (100-101/719-720)** тайинлади¹⁰³⁴. Жарроҳнинг маҳаллий мусулмонларга бўлган салбий муносабати Хуросон ноиблигидан олинишига сабаб бўлди¹⁰³⁵. Ал-Ҳамидий ҳам солиқ сиёсатда Умар II нинг “мавлоларини хирож ва жизъядан озод қилиш” топшириғини бажармагани исломни янги қабул қилганларнинг Абдурахмон ал-Ҳамидийга нисбатан кайфиятини ёмонлаштирди.

101 (719|720) йилда халифа Умар II фитна қурбони бўлгач¹⁰³⁶, Аббосийлар ва Уммавийлар ўртасида кураш бошланиб кетди¹⁰³⁷. Бу вазиятни Ғурак озодлик кураши учун қулай фурсат деб, билди¹⁰³⁸. Вазиятдан фойдаланмоқчи бўлган **бухорхудот Туғшода**, Суғд ихшиди Ғурак, Кумед (Қоратегин) ҳокими Нурайан 719 йил феввалида Хитой императорига арабларга қарши курашда ҳарбий ёрдам сўраб нома

¹⁰²⁷ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 23; Тургун Алмас. Уйғури. Кн. 2. – С. 170.

¹⁰²⁸ Kurat A.N. Kuteybe bin Müslim'in Hvarizm ve Semerkand'i zabti. – Ss. 413–414.

¹⁰²⁹ Бартольд В.В. Халифа Омар II и его противоречивое известие о его личности // Христианский Восток. Том. IV. Вып. III. – С. 224; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 65; Wellhausen J. Das arabische Reich und sein Sturz. – Berlin, 1902. – С. 84.

¹⁰³⁰ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 67; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 23–24.

¹⁰³¹ Муғ архиви ҳужжатлари орасидаги ягона арабча мактуб мазмуни куйидагича: “Меҳрибон ва раҳмдил Аллоҳ номи билан амир ал-Жарроҳ ибн Абдуллоҳга, унинг мавлоси Деваштичдан. Эй амир, Сенга саломим бўлсин ва Аллоҳнинг шафқати (бўлсин). Мен сени олқишлайман Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ. Сўнгра Аллоҳ амирни қўлласин ва сақласин уни, мен ... амирга мен ўз хоҳишимни ва Тархуннинг икки ўғли хоҳишини баён этаман, ахир амир, Аллоҳ уни паноҳида сақласин, Тархун фарзандларини яхши ният билан эсга олгин. Агар амир қарор қилишимга ва (мактуб) ёзишимга ижозат этса, Сулаймон Абу Сари, бу иккала болани амирга юборишни истаса майли юбораверсин. Агар амир менга ёмчи отлардан бирини юборса, мен унга (кўшиб) хизматкоримни юбораман. (Шунда) уларнинг иккиси ҳам амирга етказилади. Ахир Аллоҳ аҳли оиламизга пешвоз чиқмоқда мадад ва раҳмонлик. Ва Аллоҳдан сўрайманки.... ва эй амир, сенга салом (тинчлик) ато этсин ва Аллоҳнинг шафқати (бўлсин)”. Қаранг: Крачковский И.Ю. Древнейший арабский документ из Средней Азии / Изб. соч. – М.: Изд. АН СССР, 1955. – Том 1. – С. 182–212; Его же. Письмо из Согдианы / Над арабскими рукописями. – М.: Изд. АН СССР, 1945. – С. 93–99.

¹⁰³² Крачковский И.Ю., Крачковская В.А. Древнейший арабский документ. – С. 55–56.

¹⁰³³ Крачковский И.Ю., Крачковская В.А. Древнейший арабский документ. – С. 70.

¹⁰³⁴ История ат-Табари. – С. 171–175; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 215; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 67.

¹⁰³⁵ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 214–215.

¹⁰³⁶ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 69.

¹⁰³⁷ История ат-Табари. – С. 174.

¹⁰³⁸ История Самарканда. Том первый. – С. 83; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 200.

йўлладилар¹⁰³⁹. Бухорхудот ўз мактубида, араблар босқинидан азият чекаётган юртининг нотинчлиги ҳақида ёзиб, ёрдамга туркашларни юборишни ва биргаликда ҳаракат қилиш манзилини сўрайди. Кумед (Қоратегин) ҳокими эса, ўз мактубида юрт бойликларини араблар ташиб кетаётганлигини хабар қилади. Ғурак мактубида, 35 йилдан бери суғдийлар арабларга қарши урушаётгани ва “биз ҳар йили кўплаб пиёда ва отлик кўшин тўплаймиз, аммо сиз (император) ёрдамга ўз кўшинингизни юбормаяпсиз”,¹⁰⁴⁰ - деб шикоят қилиб, Қутайбага қарши кураш, Самарқанд қамали ҳамда араблар қуввати нари борса юз йилга етиши, кейин кучсизланиши тўғрисидаги башоратларини маълум қилади¹⁰⁴¹. Қутайбанинг ўлимидан сўнг Ғурак Суғд подшоси сифатида Шарқий ва Ғарбий турклар (туркашлар) ҳамда Хитой ёрдамига суянар эди. Худди у каби Деваштич ҳам тахт даъвогари сифатида марказга итоат қилмай, мустақил равишда турклар ва хитойлар ёрдамидан умидвор эди¹⁰⁴². Бироқ, Хитой императори Ўрта Осиё халқларига амалий ёрдам беришга ва араблар билан юзма-юз келишга ботина олмади. Муғ архивининг **А-9 ҳужжати**¹⁰⁴³ даги чин (сун) атамаси эса, матн мазмуни ва тарихий воқеликларга кўра Хитойга эмас, балки шарқий туркларга нисбатан қўлланилган эди, дейишимиз мумкин. Чунки, Шарқий Турк хоқонлиги таркибидаги **Куча аҳолисидан** иборат 14 минг кўшин (улар орасида мухожир суғдийлар бўлганлига шубҳасиз) ўз буддавий раҳномалари бошчилигида Суғд ҳимоясида бўлишган. В-17¹⁰⁴⁴ ва В-18¹⁰⁴⁵ ҳужжатлари – Деваштичнинг **Ғуракнинг укаси Афарунга**¹⁰⁴⁶ йўлланган мактублардаги “чин (сун)дан келган чопар” ҳам Шарқий Турк хоқонлиги вакили бўлган. Қолаверса, 718-719 йилларда Хуросон ноиб Жарроҳ томонидан Кошғарга юборилган Йашкурий бошчилигидаги кўшин Шарқий турклардан катта талофат кўрган эди. Араблар товон эвазига турклар қуршовидан чиқиб, Чочга қайтишганди¹⁰⁴⁷.

Орадан бир йил ўтгач, 101 (719/720) йилда янги халифа Йазид II ибн Абдулмалик¹⁰⁴⁸, Маслама ибн Абдулмаликни Шарқий вилоятларга, **Саид Абдулазиз (Хузайна**¹⁰⁴⁹) (101-103 / 720-722)ни эса Хуросонга ноиб этиб тайинлади¹⁰⁵⁰. Умар II нинг ўлимини қулай фурсат деб баҳолаган¹⁰⁵¹ Ғурак хирож йиғимини топширмай қўйди. Аммо у ҳарбий чоралар қўллашга журъат этолмасди. Чунки Суғддаги кучлар Ғурак ва Деваштич ўртасида бўлиниб кетган, аксига олиб арабларнинг Деваштич

¹⁰³⁹ Chavannes E. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) occidentaux. – Pp. 203–205; Э. Шаванн фикрича, Ғурак ва бошқа ҳокимлар томонидан Хитойга юборилган мактуб 718 йилда йўлланган. Бироқ мактуб 719 йил санаси билан хитой манбаларида қайд этилган. Қаранг: Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 213. Бизнингча, мактуб ҳақиқатдан ҳам 718 йилда ёзилган, лекин мактубни чопар 719 йилдагина Хитойга етказиб борган. Бунга сабаб Суғддан чиқиб кетишнинг мураккаблиги бўлган. Фатуфарн каби бу чопар ҳам вазиятни ўрганиб, кейин ҳаракат қилган кўринади.

¹⁰⁴⁰ Chavannes E. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) occidentaux. – P. 215.

¹⁰⁴¹ Бу даврда халқ орасида “100 (718/719) – йилда “араблар қудрати интиҳо топади” деган, овоза ҳам тарқалган эди. Қаранг: Бартольд В.В. К истории арабских завоеваний в Средней Азии / Соч. – М.: Наука, 1964. – Т. II (2). – С. 382, 384–387.

¹⁰⁴² Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикета. – С. 10, 19; Togan A.Z.V. Umumî Türk tarihi'ne giriş. Cild I. – S. 75.

¹⁰⁴³ СДГМ II. – С. 91–104.

¹⁰⁴⁴ СДГМ II. – С. 115–123.

¹⁰⁴⁵ СДГМ II. – С. 123–126.

¹⁰⁴⁶ Афарунни Ғуракнинг укаси эканлигини В.В. Бартольд Насафийнинг “Қандийа” асари асосида кўрсатиб ўтган. Унда “...Ғуракнинг икки биродари бор, бирининг номи Тархун ва бирининг номи Афарун” дейилади. Қаранг: Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / Соч. – М.: Наука, 1968. – Т. V. – С. 305.

¹⁰⁴⁷ Лившиц В.А. Правители Панча. – С. 63; Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 12.

¹⁰⁴⁸ Тарихи Систан (“История Систана”). – С. 141.

¹⁰⁴⁹ Суғдийлар томонидан Саид Абдулазизга “Хузайна” тахаллуси берилган. Бу арабча *ḡwt'ynh* – “малик” сўзининг суғдий ифодаси эди. Қаранг: Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 41; Rosenberg F.A. Deux fragments sogdien-boudhiques du Ts'ieng-fo-Tong de Touen-huang (Mission S. d'Oldenburg 1914-1915) // ИРАН. – 1920. – Т. XIV. – С. 418.

¹⁰⁵⁰ История ат-Табари. – С. 175.

¹⁰⁵¹ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 68; История Самарканда. Том первый. – С. 80.

билан муносабатлари яхшиланаётган эди. Ҳатто араб маъмурияти бу бўлинишни сақлаб туриш учун Деваштичнинг “подшоликка даъвоси”ни қўллашга ҳам тайёр эди¹⁰⁵². Бироқ Ғурак ва унинг атрофидаги арабпараст аслзодалардан умидини узган Деваштич, истилочиларга курашда турклар, чочликлар ва фарғоналикларга суянди. Арабларнинг Деваштичга ҳайрихоҳлиги эса Ғуракнинг арабларга ишончини йўқотди. Натижада Ғурак Суғддаги ҳокимиятни сақлаб қолиш учун яна кураш майдонига чикди. У Суғд аслзодаларининг аксилараб қисмини турклар ёрдамида курашга отлантириб, турк-суғд иттифоқини тиклашга ҳаракат бошлади.

720 йили Саид Абдулазиз (Хузайна) томонидан Самарқандга Шуаб ибн Зухайр ан-Нахшалийни ҳоким этиб тайинланиши қўзғолонга баҳона бўлди. Суғдий ва туркий қўзғолончилар билан Саид Абдулазиз (Хузайна) ўртасида Қаср ал-Баҳилийдаги жангга Туркаш ҳокони Сулуҳон ёрдам учун Курсул (Кулчур) Туркаш бошчилигида ўз қўшинини юборди. Курсул ва Ғурак қўшинлари Самарқанддаги араб гарнизонини қамалга олди¹⁰⁵³. Шуаб ибн Зухайр ўрнига Самарқандга ҳоким этиб тайинланган Усмон ибн Абдуллоҳ вақтдан ютиш учун туркашлар ва суғдийлар билан битим имзолаб 40 минг дирҳам ва 17 та араб аслзодасини гаровга¹⁰⁵⁴ топширди¹⁰⁵⁵. Шу пайтда арабларга ёрдамга Хуросондан Самарқанддаги **турк-суғд иттифоқига** қарши ал-Мусаййаб ибн Бишр бошчилигидаги қўшин, араблар хизматидаги туркийлардан Фай¹⁰⁵⁶ ҳокими Турк ҳоконнинг 300 та қўшини¹⁰⁵⁷ ва Сулаймон ибн Абу-Сари¹⁰⁵⁸ кучлари келаётган эди.

Табарий бу воқеани: “суғдийлар шартномани бузиб, мусулмонларга қарши туркларга ёрдам берди”,¹⁰⁵⁹ - деб ёзади. Ҳақиқатдан ҳам, ушбу арабларга қарши курашга Фай мулкидан ташқари Суғднинг барча мулкларининг ҳокимлари қатнашиб, араб гарнизонига катта таҳдид солди. Араб қўшинлари товон пули эвазига жон сақлаб қолишга мажбур бўлди¹⁰⁶⁰. Бу кураш **турк-суғд қўшинларининг** жиддий ғалабаси эди. Бироқ кураш ҳаракати давомий бўлмади. Чунки иттифоқчилар узоқ муддатли жанговар ҳаракатларга моддий жиҳатдан тайёр эмас ва **турк-суғд иттифоқига** нифоқ солишувчи **араб тарғиботи** ишлаб турарди.

Саид Абдулазиз (Хузайна)нинг Суғддаги бу мағлубиятидан сўнг халифалик маъмурияти 103 (721/722) йилида унинг ўрнига каттиққўл ҳарбий кўмондонлардан бири **Саид ал-Хараший**ни тайинлади¹⁰⁶¹. У қўзғолончилар билан музокара олиб бориб, Ғурак бошчилигидаги бир гуруҳ аслзодаларни яна арабларга ён беришга кўндирди. Бу гуруҳ **Деваштичга** қарши арабларга кўмак беришни ҳам зиммасига олди¹⁰⁶². Бошқа бир гуруҳ суғдийлар курашни давом эттиргани Деваштич ҳузурига –

¹⁰⁵² Лившиц В.А. Правители Панча (согдийцы и тюрки). – С.63; Крачковский И.Ю., Крачковская В.А. Древнейший арабский документ. – С. 56; Якубов Ю.А. К вопросу о времени “правления Деваштича Согдом / ИООН АН Тадж. ССР, 1968. – № 1. – С. 81–82.

¹⁰⁵³ Байпаков К.М. Западнотюркский и Тюркешский каганаты: тюрки и согдийцы, степь и город. – С. 109.

¹⁰⁵⁴ Бошқа манбаларда 4 минг динор ва гаровга олинганлар сони 14 та дейилади. Қаранг: Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 70. Манба: Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-та’рих. Полный свод истории. Изб. отрывки / Пер. с араб., прим. и коммен. П.Г. Булгакова. Допол. к пер., прим. и коммен., введ. и указ. Ш.С. Камолитдина. – Ташкент: Узбекистан, 2006. – С. 44. Бизнингча, Табарий маълумотлари ҳақиқатга яқин. Қаранг: История ат-Табари. – С. 177–178.

¹⁰⁵⁵ История ат-Табари. – С. 177–178; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 70; Gibb N. A. R. The Arab conquests in Central Asia. – P. 61; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 217–218.

¹⁰⁵⁶ Т. Кодирова Кий деб, хато келтирган. Қаранг: Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 70. Суғдда бундай жой номи йўқ.

¹⁰⁵⁷ История ат-Табари. – С. 178.

¹⁰⁵⁸ Крачковский И.Ю., Крачковская В.А. Древнейший арабский документ из Средней Азии / Изб. соч. Т. I. – С. 189.

¹⁰⁵⁹ История ат-Табари. – С. 183; История Самарқанда. Том первый. – С. 84

¹⁰⁶⁰ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 24.

¹⁰⁶¹ История ат-Табари. – С. 183–184; Балазури. Завоевание Хорасана. Извлечение из сочинения «Футух ал-Булдон». – С. 27.

¹⁰⁶² Джалалов А. Согд накануне арабского нашествия. – С. 36–37.

Панчга чекинди. Ғуракнинг ён босиши Деваштичнинг Суғддаги нуфузини янада оширди. У озодлик курашини ўз тасарруфидаги Суғд шаркида давом эттирди¹⁰⁶³. Ўз вилоятидаги барча ҳарбий ва моддий заҳираларини иш юритувчиси - **фрамандар Ўтг** ёрдамида курашга сафарбар қилди. Бу даврдаги (720-722) вазият ҳақида Муғ архивининг А-9 ҳужжати – “қўшни ҳокимликдаги аҳвол тўғрисида Деваштичга хуфия томонидан ёзилган ахборот”¹⁰⁶⁴ маълумот беради. Ахборотчи Паргар вилояти, Буттам, Хўжанд, Уструшонадаги аҳвол, мудофаага жалб қилинган 14 минг ҳимоячи, Шавкат¹⁰⁶⁵ шаҳрида ўз лашкарбошчиси билан муҳолиф кучлар¹⁰⁶⁶ турганлиги ҳақида ёзади. Мактуб муаллифи ўз ваколатидан келиб чиқиб, Шавкатдаги муҳолиф кучларга қарши пиёда аскарларни жўнатганини баён қилиб: “(Сен) Паргардаги катта (яхши) ерларни унга ташлаб кетмагин, чунки лашкарбоши сенгача етиб бормади”, - деб ёзади. Мактуб мазмунидан кўринадики, Шавкатдаги куч Деваштич рақиблари бўлган. Шу боис уларга қарши пиёда қўшин жўнатилиб, хавотир бартараф этилган. Мактуб эгаси бу ҳақда Деваштични огоҳ қилиб, мактубни: “ Ва, жаноб (Деваштич) янги гап-сўзлар(га эътибор берма) ... бундан хавотир олма”,¹⁰⁶⁷ - деб тугалланган.

Деваштич Панчдаги ва қўшни мулклардаги вазиятни назоратда тутишга ҳаракат қилган. Жумладан, **Nov. 2.** рақамли ҳужжатга¹⁰⁶⁸ кўра, Партан ҳокими Ревахшйон: “...Ва жаноб, сенинг кучинг туфайли биз, тўла хавфсизликдамиз” деб ёзади. Мактуб орқасига эса: “Жаноб - ҳукмдор ҳар қандай буйруғинг бўлса... тортинма ...буйруғини бош устига қабул қиламан”, - деб ўзини Деваштичга содиқлигини билдирган. Бундан ташқари В-10 ҳужжатда, Деваштичга номи сақланмаган бир мулозим мактуб йўллаб, ўз мулкида бўлган воқеаларни баён этади ва “яна қандай воқеалар бўлса, хабар бериши”ни маълум қилади¹⁰⁶⁹. Шундан кўринадики, Деваштич ўз тасарруфидаги мулкларни тўлиқ назоратга ола бошлаган. Бунда айниқса, истило арафасида Деваштичнинг рақибни Ғуракнинг укаси Афарун билан муносабатлари муҳим ўрин тутди. Хусусан, **В-17 ҳужжати**¹⁰⁷⁰ да келтирилишича, Деваштич ўзини “турк хоқонининг вассали” деб билган вақтлардаги воқеалар баён этилган. Ҳужжатда Фарғона ҳукмдорининг **ҳарбий лашкарбошчиси** (š'ukn) Суғдга етиб келган. Аммо Деваштич бу лашкарбошига нимагадир шубҳа билан қараган. Агар А-14 ҳужжати битилган пайтда (712-714) Фарғона ҳукмдори ва Деваштич ўртасида иттифок мавжуд бўлган бўлса, В-17 ҳужжати битилган 720-722 йилларда Фарғона билан Панч ҳокимлиги ўртасидаги муносабат ўзгарган. Мактубдаги Деваштичга ёрдамга келган хун - **γwn** (турк ёки туркаш) ва чин – **сун** (шарқий турк) ҳарбий отрядлари ҳақидаги маълумотлар VIII аср бошларида содир бўлган ҳарбий-сиёсий аҳволни ойдинлаштиради. Ҳужжатдаги **Деваштич – Афарун муносабатлари** эса мазкур вазиятни тасаввур қилиш имконини беради. Деваштич ўз рақибни Ғуракнинг укаси Афарунга юмшоқроқ муомалада бўлган. У Афарунга буйруқдан кўра, илтимос оҳангида номалар битган. Чунки таҳликага тушган ҳокимлар, истаган пайтда Ғурак каби арабларга ён босиши мумкин эди. Уларни тинчлантириш мақсадида Деваштич, турклардан ҳарбий ёрдам келаётгани ва иттифокчилар билан имзоланган шартномалар тўғрисида хабарлар ёзиб турган. Хахсар¹⁰⁷¹ ҳокими Афаруннинг акаси Ғурак билан эмас, унинг рақибни Деваштич билан иттифоқи катта сиёсий ютуқ эди.

¹⁰⁶³ Vaissire de la E. Histoire des marcands Sogdiens. – P. 244–245.

¹⁰⁶⁴ СДГМ II. – С. 91–104; Холматов А. Илк ўрта асрларда Суғдда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тўғрисида // O'zbekiston tarixi. – 1999. – № 3. – Б. 14–16.

¹⁰⁶⁵ Шавкат – Уструшона билан Хўжанд оралиғидаги қадимги шаҳар.

¹⁰⁶⁶ Бизнингча, Ғурак тарафдорлари ҳақида гап бормоқда.

¹⁰⁶⁷ Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 49–50.

¹⁰⁶⁸ СДГМ II. – С. 104–106.

¹⁰⁶⁹ СДГМ II. – С. 106–108.

¹⁰⁷⁰ СДГМ II. – С. 115–118.

¹⁰⁷¹ Хахсар – γ'usr – Булок боши, Самарқанддан 2 фарсах масофадаги йирик мулклик.

Афарун билан илиқ алоқалар Деваштич фойдасига ҳал бўлаётганди. Аммо Афарун баъзида Деваштичга маъқул келмайдиган ҳаракатларга ҳам кўл урган. Бу ҳақда В-18 ҳужжатида¹⁰⁷²: “Ғап шундай: агар сен аҳмоқлик ва қайсарлик қиладиган бўлсанг ўзингни эмас, менинг уйимни вайрон қиласан (?) ...(сени) бундай ишга йўламаслигим (5) керак эди”, - дейди Деваштич. Ҳужжатга кўра, Афарун ҳокон ҳузурига элчи бўлиб бориб, “кўрқоқлиги туфайли ўзбошимчалик қилган”. Шу боис Деваштич унинг ўрнига бошқа элчиларни юбориб, унга: “...юқорига бошқа элчиларни юбораман, сен эса менинг олдимга қайтасан”, - деб буюрган. Мактуб сўнгида: “Фақат ўзингча мўъжиза яратма: чин (шаркий турк) чопарини (?) ўзим олдинроқ юборишни (буюргандим), ҳоконга уни элчи қилиб юбор дегандим. Агар сен уни жўнатмаган бўлсанг, жўнатмай тур ва (ҳоконга) мактубни ҳам юборма...” деб, Деваштич Афарундан ҳам илтимос, ҳам талаб қилган. Бу икки шахс 722 йилдаги Кум жангида ёнма-ён ҳарбий ҳаракатларни амалга оширган ва бирга Муғ қалъасига чекинишган. Муғ архивидаги Ревакнинг Афарун номига ёзган иккита мактуб (В-14, В-16 ҳуж.)нинг сақланиши Афарунга тегишли айрим ҳужжатларнинг Деваштич архивидан жой олганини¹⁰⁷³ кўрсатади. В-14 ҳужжатида Ревак “араблар хавфидан қутилганлигини ва **миллион (!) дирхам** рад этилганини” баён этади. Ушбу ҳажмдаги пул миқдори, В.А. Лившиц фикрича, 712 йилги “Самарқанд шартномасига” оид¹⁰⁷⁴. Шартноманинг форсий матнида шунча пул миқдори кўрсатилган¹⁰⁷⁵. Демак, Ревак Афаруннинг акаси Ғурак ҳузуридаги вакил бўлиб, у ердаги воқеалардан Афарун ва Деваштични хабардор қилиб турган.

720-722 йиллар сиёсий воқеалари Муғ архи **1.1 ҳужжати** орқали янада ойдинлашади. Бу ҳужжат Кеш ва Насаф юришларидаги кўмондонлардан бири Абдурахмон ибн Субҳ ал-Харақонийнинг Деваштичга мактубидир. Мактуб: “Яратилган борлиқни ўзида мужассам этган худо номи билан - ‘rḡ n’m βṛp δ’mδ’nk”¹⁰⁷⁶. Амир **Абдурахмон ибн Субҳ**дан Суғд подшоси Самарқанд ҳукмдори Деваштичга” деб, бошланган. Мактубга кўра, араблар Ғурак билан муросалари келишмаган пайтда Деваштични кўлга олишга ҳаракат қилганлар. Деваштични “Суғд подшоси ва Самарқанд ҳоким”лигига даъвоси тан олингандек иш тутиб, Деваштичнинг Тархуннинг фарзандларига оталиғидан араблар унумли фойдаланганлар¹⁰⁷⁷. Ҳужжатга кўра, Деваштич вакиллари Нижитак ва вағнпат Кўрчи Саид Харашийдан Субҳга мактуб келтиришган. Абдурахмон ибн Субҳ эса Саид Харашийдан кўрсатмалар олиб тургани боис, Деваштичнинг аввалроқ Саид Харашийга йўлаган мактубини кўрмаганини айтади. Саид Хараший эса жавоб мактубини ҳам Деваштичга, ҳам Субҳга ёзган, чунки ҳужжатда: “Сен (Деваштич)га (амир Хараший) хат ёзган бир вақтда, менга ҳам ўша киши (котиб) ёрдамида хат ёзган”, - дейилади. Шу билан бирга Деваштичга ўзбошимчалик қилмасдан “Агар сен ўз ташаббусинг ва ироданг билан амир (Хараший)га қачон бўлмасин шу тарзда хат ёзмоқчи бўлсанг, (у ҳолда) менга ҳам (айнан) шундай хат ёзгин,” дейди. Ҳамда “**Нижитак ва Кўрчи коҳин** орқали амир оғзаки жавоб йўллагани” айтилади. Субҳ Деваштичга кўрсатма бериб: “Сен энди бундай қилгин: улардан амирнинг хатини олиб, амирдан келтирган оғзаки жавобни (ҳам) диққат билан тинглаб, доимо унга амал қилгин. Ҳеч қачон, ҳеч бир ҳолатда бошқача йўл тутма.... Агар, мабода

¹⁰⁷² СДГМ II. – С. 123–126.

¹⁰⁷³ СДГМ II. – С. 124.

¹⁰⁷⁴ СДГМ II. – С. 131.

¹⁰⁷⁵ Смирнова О.И. К истории Самаркандского договора 712 г. – С. 57–81.

¹⁰⁷⁶ М.М. Исоҳоқов фикрича, мактуб дастлаб араб тилида битилган. Сўнг суғдий котиб томониан суғд тилига ўтирилган. Исломий “Бисмилоҳ ир-рахмон ир-рахим” каломини котиб суғдий шаклда тарзида келтирган. Аслида суғдий ҳужжатчиликда бу каби бошланув ишлатилмаган. Қаранг: Исоҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 35.

¹⁰⁷⁷ Исоҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Б. 36.

амирнинг буйруғини ҳозирок бажармас экансан, тез орада амирдан яна бошқа кўплаб буйруқлар келади”, - деб таҳдид солади. Чунки Абдурахмон ибн Субҳ 102 (720/721) йилларда Суғдда фаолият юритиб, Саид Харашийнинг Деваштич фаолиятини назорат қилиб турувчи вакили бўлган. Бироқ Деваштич шахсан ўзи Саид Хараший билан боғланишга ҳаракат қилган ва Нижитак ҳамда коҳин Кўрчинининг хузурига юборган. Аммо Деваштич ўз вакилларига етказилиши керак бўлган “махфий гап”ларни оғзаки баён қилишни топширган. Ҳатто Саид Хараший ҳам Деваштичга ошкора жавоб хати ёзишдан чўчиган¹⁰⁷⁸. Чунки бу мактублар Ғурак ёки бошқа аскилараб кучлари қўлига тушиб қолиши мумкин эди. Шундан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, Деваштич Хараший билан ўз томонида **Нижитак ва коҳин Кўрчи** билан ва араблар эса Субҳ орқали боғланган. Бизнингча, Деваштичнинг мақсади арабаларга ён босиш эмас, фақат **Тархун болаларининг оталиғи – регенти** сифатида тахтга бўлган даъвосини мустаҳкамлаш ҳисобланган.

Деваштичнинг Субҳ йўллаган мактубга муносабати маълум эмас, аммо Суғддаги вазият Саид Хараший ноиблигидан сўнг тубдан араблар фойдасига ўзгарган. Ғуракнинг “ён босиш сиёсати”дан сўнг, Деваштичнинг кураш майдонига чиқиши табиийдек кўринади, аммо Деваштич Ғурак каби нуфузга ва ҳарбий салоҳиятга эга эмасди. Шу боис у доимо Фарғона, Чоч ва турклардан умид қилиб ҳаракат қилган. У Суғдга турклар ёрдам беришига ўзини ва иттифоқчиларини ишонтирган. Қолаверса, Ғурак ва Деваштич ўртасидаги зиддиятда Саид Харашийнинг ҳам қўли бор эди. Суғддаги бўлинишнинг яна бир сабаби, Саид Харашийнинг Суғдга “ёрдамга келган туркларнинг суғдийларни қатағон қилиш” ҳақидаги уйдирмаси ҳам айрим Суғд аслзодаларини таҳлика солди. Шу боис бир гуруҳ Суғд аслзодалари араблар билан келишиб, уларга итоат қилишни ва тўланмаган хирож солиғини тўлашни,¹⁰⁷⁹ зарур пайтда истилочиларга Суғддаги “кофир”ларига қарши юришларида кўмак беришни зиммаларига олдилар¹⁰⁸⁰. Шундай қилиб, Ғурак тарафдорлари бўлган 10 минг киши Самарқандда қолишди¹⁰⁸¹. Йирик заминдор ва савдогарлардан иборат арабларга итоат қилишдан бош тортган иккинчи гуруҳга Ғуракнинг арабларга таслим бўлиб, хирож тўлаш тўғрисидаги таклифини рад этганлардан бири Иштихон ҳокими **Корзанч** ва унинг жияни Чаланч бошчилик қилди¹⁰⁸². Гуруҳда Кашшин, Бойорқат ва Собит исмли аслзодалар ҳамда уларнинг қўл остидаги одамлари бўлган. Улар **Хўжанд** орқали ўтиб, **Фарғонадан** паноҳ топишни мақсад қилиб, Фарғона подшоси **Алутар** (араб. ат-Тар, хит.А-leao-ta – Аляода)дан Фарғона шаҳарларидан бирига киришлари учун ижозат сўраб мактуб йўллаган. Аммо Алутар ўз онасининг маслаҳати билан ва Саид Харашийнинг суғдийларни таъқиб қилиб келаётганини билгач, суғдийларга ёрдам беришдан бош тортади¹⁰⁸³. Аммакивачаси, тахт вориси - **Исфара** ҳокими Нилан-Балазни¹⁰⁸⁴ Саид Хараший хузурига – Рих қасрига юборди¹⁰⁸⁵. Саид Хараший воқеадан огоҳ бўлгач, Абдурахмон ал-Қушайрий бошчилигидаги қўшинни Ниланга қўшиб Хўжандга жўнатди. Алутардан рад

¹⁰⁷⁸ Лившиц В.А. Правители Панча (согдийцы и тюрки). – С. 62; СДГМ II. – С. 110.

¹⁰⁷⁹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху арабского нашествия. – С. 241–242.

¹⁰⁸⁰ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 241.

¹⁰⁸¹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 240; История ат-Табари. – С. 185; Балазури. Завоевание Хорасана. Извлечение из сочинения «Футух ал-Булдон». – С. 27–28.

¹⁰⁸² История ат-Табари. – С. 184; Якубовский А.Ю. Итоги работ Согдийско-таджикской экспедиции // МИА. – М., 1950. – № 15. – С. 30–40.

¹⁰⁸³ История ат-Табари. – С. 185; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 242. Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 25.

¹⁰⁸⁴ Нилан ва Фарғона подшоси Алутар туркийлардан эканлигини О.И. Смирнова Табарийга суянган холда: “У (яъни Нилан) ҳозирги подшо Алтучўрнинг отаси” ибораси билан изоҳлайди. Қаранг: Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 256.

¹⁰⁸⁵ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 246; История Самарканда. Том первый. – С. 86.

жавобини олган суғдийлар вақтинчалик бирор ерда қўниб топиб, Саид Хараший билан музокаралар олиб боришда уларни қўллаб-қувватлашини сўради¹⁰⁸⁶. Саид Хараший эса, Алутардан қочқин суғдийларни тутиб беришни талаб қилди. Алутар бу вазифани 20-40 кун орасида бажара олишини айтиб, суғдийларни Исфара туманидаги **Исама ғорига** жойлаштирадиган бўлди¹⁰⁸⁷. Саид Хараший юборган қўшинлар келаётганидан хабар топган Корзанч олдида уч йўл турарди: биринчиси, ал-Қушайрий қўшинлари билан жанг қилиб, Саид Харашийни ўз ниятидан қайтариш; иккинчиси, қимматбаҳо совға-саломлар юбориб, Саид Харашийнинг шартларини қабул қилиш; учинчиси, Чоч (Сирдарё) дарёсидан ўтиб, ғарбий турклар пойтахти бежавотирроқ Суёб шаҳрига чиқиб кетиш эди¹⁰⁸⁸. Гуруҳнинг бошқа раҳбарлари Алутарнинг ҳимоясига ишониб, Корзанч таклифларини рад қилди. Уларнинг аксарияти савдогар ва заминдорлар бўлиб, истилочиларнинг ўлжага ўчлигидан фойдаланиб, бу вазиятдан ўз бойликлари орқали чиқиб кетишга ишонардилар¹⁰⁸⁹. Чунки тилла камарлар таққан бу зодагонларнинг аксарияти воқеалар гувоҳи Собит Кутна маълумотига кўра, асосан туркий маликлари эди¹⁰⁹⁰. Демак, Корзанч раҳбарлигидаги суғдийларнинг катта қисми Суғднинг туркий аслзодалари ва мулкларнинг ҳокимлари бўлишган.

Корзанч гуруҳи Хўжандни тарк этмай, **Нилан** ортидан Абдурахмон ал-Қушайрий бошчилигидаги араб қўшинлари етиб келган. “Собит Иштихоний томонидан бир араб аёли ўлдирилиб, девор тагига кўмилган”и ҳақида тухмат баҳона араблар суғдийларга хужум бошлади¹⁰⁹¹. Суғдийлар ўзларини ҳимоя қилиб, Хўжанд қалъасига яширишади. Корзанч ва унинг чокарлари арабларга хужум қилиб, уларнинг қурол-яроғларини тортиб олишга ҳаракати самарасиз кетди. Натижада Саид Хараший кўрсатмаси билан суғдийларга нисбатан қирғин уюштирилди. Суғдийлар қуролсиз, оддий ёғоч сўйиллар билан душманга қаршилик қилдилар. Фақат 400 савдогар ўз жони эвазига “хун тўлаб” омон қолди¹⁰⁹². Суғдийларга ҳайрихоҳ бўлган хўжандликларнинг бўйинларига эса таҳқиромуз кўрғошин тамға осилди. Қирғинда суғдий ва хўжандликлардан тахминан 300 дан 700 гача, жумладан, Корзанч, Собит Иштихоний ўлдирилди¹⁰⁹³. Ҳатто Саид Хараший Фарғона ҳукмдорини ҳам жазолаб, ундан 100 минг динор, 50 та ғулом¹⁰⁹⁴ ва 50 та канизак талаб қилди. У ўлпон ундиргач, Самарқандга йўл олди. Аммо Фарғона ҳукмдори бу ноҳақлигига чидолмай, 50 минг қарлуқлардан иборат қўшин билан тунда арабларга хужум қилиб, берган ўлжаларини қайтариб олди¹⁰⁹⁵.

Мазкур даврнинг мураккаб воқеалари ҳақида Муғ архивининг **В-17 хужжати**дан ҳам маълумот олиш мумкин. Деваштичнинг Хахсар ҳокими Афарунга мактубда:

¹⁰⁸⁶ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 25.

¹⁰⁸⁷ История ат-Табари. – С. 185; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 242–243; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 25; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 73.

¹⁰⁸⁸ История ат-Табари. – С. 185; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 25; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 74; Байпаков К.М. Западнотюркский и Тюркешский каганаты: тюрки и согдийцы, степь и город. – С. 109.

¹⁰⁸⁹ Байхаки, Абу-л-Фазл. История Мас’уда (1030-1041). Пер. с перс., введ., комм. и прил. А.К. Арендса. – М.: Наука, 1969. – С. 435.

¹⁰⁹⁰ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 74; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 246.

¹⁰⁹¹ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 75.

¹⁰⁹² История ат-Табари. – С. 188; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 76.

¹⁰⁹³ История ат-Табари. – С. 188; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 256; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 76; Якубовский А.Ю. Вопросы периодизации истории Средней Азии в средние века (VI-XV вв.) // КСИИМК. – 1949. – Т. XXVIII. – С. 34–36.

¹⁰⁹⁴ Ғулом - асосан аслзодалар учун хизмат қиладиган ҳарбийлар гуруҳи. IX-XII асрларга келиб, айрим ғуломлар ҳаттоки ўз хўжайинларидан ҳам кучайиб кетганлар.

¹⁰⁹⁵ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 77.

“Фарғона подшосидан апвох руч куни Ғўанакка¹⁰⁹⁶ ҳарбий бошлиқ келди, мен ҳозир уни ушлаб турибман”, - дейилади. Фарғона подшосининг ҳарбий бошлиғи – кўмондонининг “ушлаб турилиши” Фарғона хукмдорининг Панч ҳокими Деваштич билан эмас, балки Самарқанддаги Суғднинг қонуний подшоси Ғурак билан муносабат ўрнатганга ишора беради. Шу боис Деваштич ўз иттифоқчиси Ғуракнинг укаси Хахсар ҳокими Афарунни¹⁰⁹⁷ бу ҳақда огоҳлантирган. Воқеалар баёни тахминан 719-720 йилларга тўғри келади.

Хуросон ноиблари маҳаллий халқлар (асосан, Насаф, Кеш, Хоразм)дан тузилган қўшинлардан ўлкадаги кўзғолонларни бостиришга фойдаландилар. Жумладан, Деваштични енгилда ҳам шу усул қўлланилди. Ал-Мусайиб билан бўлган жанглардан сўнг Деваштич чиқиб бориш қийин бўлган, уч тарафдан Қум дарёсининг баланд даралари билан, бир тарафдан Зарафшон дарёси билан ўралган **Муғ – Абгор қалъасидан**¹⁰⁹⁸ паноҳ топган эди. Деваштични бартараф этишда Саид Хараший бану увафа қабиласи мавлоси Сулаймон Абусари, маҳаллий кўмондонлар Шавкар ибн Хумайк (Жамук) ҳамда хоразмшоҳ Чағон, Ахарун ва Шуман ҳокими Ғурам қўшинларидан фойдаланди¹⁰⁹⁹. Узоқ қамалдан сўнг Саид Хараший топшириғига биноан Сулаймон Абу-Сари Деваштич билан музокараларга киришди. Сулаймон Абу-Сари Деваштичга ўзи, сафдошлари ҳамда уларнинг оилалари дахлсизлиги сақланишни ваъда берди. Шунга кўра, Деваштич ал-Мусайиб билан бирга Саид Хараший ҳузурига жўнатилди. Шартномага мувофиқ, юз оила озод қилиниб, Деваштич тарафдорлари қаршилиқни тўхтатишган эди. Саид Хараший Ғуракнинг қароргоҳи Рабинжонда Деваштични Суғд аслзодалари қўлига топширишга қарор қилади. Ҳатто ўша даврда Шарқий вилоятлар ва Ироқ ноиблари бўлган Умар ибн Хубайрнинг адолат юзасидан Деваштични авф этилиш ҳақидаги талабига қарамай, Саид Хараший **Деваштични Рабинжондаги зардуштийлар ибодатхонасида** хочга михлаб қатл эттирди. Уни дафн этмоқчи бўлган рабинжонликларга “қиличдан ўтказиш” билан таҳдид солди. Деваштичнинг боши Шарқий вилоятлар ва Ироқ ноиблари Умар ибн Хубайрга, чап қўли эса, Деваштични бартараф этишда иштирок этган, эндиликда Тохаристондаги маҳаллий исёнкор ҳокимларга қарши курашаётган Сулаймон Абу-Сарига юборилди¹¹⁰⁰. Бу ваҳшийликдан чўчиган маҳаллий ҳокимлар, жумладан Хузурнинг туркий ҳокими **Субуғро**¹¹⁰¹ ҳам араблар билан муроса қилишга мажбур бўлди. Аммо Саид Хараший уни ҳам Деваштич каби ҳийла билан қўлга олиб, Майдон деган жойда қатл эттирди¹¹⁰². Бу арабларнинг рақибларни жисмоний тугатишининг Саид Хараший бошлаган мунофиқона режаси эди. Шу йўл билан ҳокимларни бўйсундириш ва исёнларни олдини олиш мумкин деб ўйларди. Унинг бу ҳаракатини ҳатто халифалик маъмурияти ҳамда Шарқий вилоятлар ва Ироқ ноиблари Умар ибн Хубайр ҳам маъқулламади. Шу боис, 104 (722\723) йилда Саид Хараший ўрнига Муслим ибн ал-Килабий ноиб этиб тайинланди¹¹⁰³. Бироқ Саид Хараший ўз ноиблиги даврида, яъни 723 йил кузигача Мовароуннахрнинг асосий қисмида

¹⁰⁹⁶ Бу ерда Ғўанак – “гуноҳкор” маъносига Суғд подшоси Ғуракка нисбатан қўлланилган бўлиши мумкин. Чунки 712 йилдаги “Самарқанд шартномаси” уни гуноҳкор дейишга асос беради.

¹⁰⁹⁷ СДГМ II. – С. 119–121.

¹⁰⁹⁸ Фрейман А.А. Находки согдийских рукописей и памятников материальной культуры в Таджикистане. – С. 11; СДГМ I. – С. 8; Васильев Н.А. Согдийский замок на горе Муг // СС. – Л., 1936. – С. 30–31.

¹⁰⁹⁹ История ат-Табари. – С. 189.

¹¹⁰⁰ История ат-Табари – С. 189–190; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 254; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 78; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 26.

¹¹⁰¹ Табарийда Сабқари тарзида берилган. Қаранг: История ат-Табари. – С. 190; Аслида бу шахснинг Субуғро эканлиги тадқиқотчилар томонидан эътироф этилган. Қаранг: Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 40; Бобоёров Ф. Турк хоконлигининг Мовароуннахрдаги бошқарув тизими ҳақида. – Б. 78.

¹¹⁰² История ат-Табари. – С. 190; СДГМ II. – С. 85, 91–104; Смирнова О.И. Очерка из истории Согда. – С. 255; Chavannes E. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) occidentaux. – Pp. 148, 291, n.3.

¹¹⁰³ История ат-Табари. – С. 190.

Халифалик ҳокимиятини ўрнатди. Бу ҳокимиятни Суғд ҳукмдори Ғурак ҳам тан олишга мажбур бўлди¹¹⁰⁴.

105 (723/724) йилдан истилочиларига қарши кураш майдонига араб найранглари қурбони бўлган **Фарғона ҳукмдори Алутар** чиқди¹¹⁰⁵. Бу пайтда Хуросон ноиб бўлган Муслим ибн ал-Килабий (104-106/723-725) аввал турклар, сўнг Уструшона афшини устига юриш қилиб, 3 минг бош чорва эвазига сулҳ тузди. Сўнг Фарғона томонга юришини давом эттирди. Бундан хабар топган **Туркаш хоқони Сулухон** (717-738) қўшинлари фарғоналикларга ёрдамга шошилди¹¹⁰⁶. Уни араблар **Абу Музаҳим**, яъни **Сузағон** деб аташарди¹¹⁰⁷. Муслим ибн ал-Килабий ўз хуфияси орқали туркашлар ҳақида хабар топгач, ўзини Сулухонга рўбарў бўлишдан олиб қочди. Лекин туркашлар араб арьергардига¹¹⁰⁸ ҳужум қилиб, қўплаб ўлжаларни қўлга киритди. Манбаларга кўра, жангларида араблар томонида бўлган Ғуракнинг укаси ҳам ўлдирилади¹¹⁰⁹. Туркаш хоқони қўшини таркибига Фарғона ва Чочдан ҳарбий кучлари келиб қўшилгач, 20 минг туркаш, суғдий, чочлик ва фарғоналик кўшинлар туркаш шахзодаси бошчилигида арабларни Самарқандгача таъкиб қилиб борди. Бу ҳақда хабар топган халифа Хишом ибн Абдулмалик (105-125/ 724-743) шу йили (105-723\724) Хуросон ноиб Муслим ибн ал-Килабий ўрнига Асад ибн Абдуллоҳни (106-109/724-728) тайинлади. Бу пайтда Фарғона тахтида Алутар ўрнини аммакиваччаси Нилон (Алтичўрнинг отаси) эгаллади¹¹¹⁰.

Мазкур йилларда иттифокчилар, хусусан **турк-суғд қаршилик ҳаракати** ўз курашини тўхтатмади. Натижада Мовароуннаҳрда муваффақиятга эриша олмаган Асад ибн Абдуллоҳ ўрнига 109 (727\728) йилда халифа Хишом Хуросон ноиблигига Ашрас ибн Абдуллоҳ ас-Сулабийни (109-111/727-729) тайинлади. У исёнларни бостириш ва аҳолини тинч йўл билан исломга киритиш мақсадида, Мовароуннаҳр аҳолини исломга даъват этиб, мусулмонларни жазъя солиғидан озод қилишни ваъда қилди. Айрим маҳаллий аҳоли вакиллари исломга ўта бошлади. Аммо ноиб ўз ваъдасида турмай мусулмонлардан жазъя солиғи олишни давом эттирди. Бу эса яна норозилик кайфиятини кучайтирди¹¹¹¹. Энди маҳаллий аҳоли на арабларнинг ва на Ғуракнинг ҳокимиятини тан олмай қўйди. Аслзода суғдийларнинг бир қисми Туркаш хоқони Сулухон томонга **Суёбга** чиқиб кета бошлади¹¹¹². Ашрас ибн Абдуллоҳ ас-Сулабий вазиятни ўнглаш мақсадида “араблар ва араб бўлмаганлар мусулмонлар ҳуқуқини тенг” деб, эълон қилди. Ноараб мусулмонлардан хирож ва жазъя солиғи олиш тўхтатилди. Ихшид Ғурак ва бухорхудот Туғшодалар хирож тўламаслигини маълум қилдилар. Бу сиёсат асосчиси **Солиҳ ибн Тариф - Абу Саид**

¹¹⁰⁴ История Самарканда. Том первый. – С. 90.

¹¹⁰⁵ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 80.

¹¹⁰⁶ История ат-Табари. – С. 199.

¹¹⁰⁷ История ат-Табари. – С. 242; Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья. – С. 34; Караев О.К. Арабские источники. – С. 92; Байпаков К.М. Западнотюркский и Тюркешский каганаты: тюрки и согдийцы, степь и город. – С. 109.

¹¹⁰⁸ Арьергард (фр. arrière-garde) – қўшин ортидаги кўриқчи қисм, юриш чоғида қўшиннинг орт томондан бўладиган ҳужумлардан муҳофаза қилади. Бу кўриқчи қисм асосий кучлар ва душман ўртасидаги муайян масофада вақтдан ютиш учун душманни чалғитиб турган. Асосий кучларнинг ҳаракатига замин яратган. Шу билан бирга арьергард асосий кучлардан буйруқ кутмай ҳарбий тўқнашувга мустақил киришган.

¹¹⁰⁹ История ат-Табари. – С. 199; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 80. Манбада келтирилган Ғуракнинг укасининг исми айтилмаган. Бизга маълум бўлишича, Ғуракнинг укаси Афарун Деваштич билан бирга Муғ қалъаси камалида бўлган. Унинг кейинги тақдири номаълум эди. Юқоридаги маълумотлар масалага бироз ойдинлик киритади. Табарий маълумотида асосланадиган бўлсак, Афарун 723 йилдаги жангда халок бўлган. Аммо унинг араблар томонида жанг қилгани шубҳа уйғотади.

¹¹¹⁰ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 256.

¹¹¹¹ История ат-Табари. – С. 208.

¹¹¹² Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 82; Байпаков К.М. Западнотюркский и Тюркешский каганаты: тюрки и согдийцы, степь и город. – С. 109..

эди¹¹¹³. Ашраснинг бу ислохатлари хазина тушумини камайишига олиб келди. Яна Хуросон ноиби Жарроҳ ибн Абдуллоҳ даври (717-719 йиллар)даги каби жазья солиғи олмаслик учун исломни қабул қилганлардан Қуръони каримни ёд билишни ва хатна қилдиришни шарт қилиб қўйди. Абу Саиднинг исломни қабул қилганлардан хирож йиғишни таъқиқлаш ҳақидаги талабига қарамай, ноибнинг молия ишлари бўйича омили Хани ибн Хани Ашрас кўрсатмаси билан хирож йиғишни давом эттирди¹¹¹⁴. Натижада, исломни қабул қилган, лекин хирож тўловидан бош тортган 7 минг суғдий Абу Саид бошчилигида Самарқанддан етти фарсах масофадаги тўплек (лагер)қа жойлашди. Уларга бир неча араб қўмондонлари ҳамроҳ бўлди. Вазиятни қўлдан чиқармаслик учун Ашрас топшириғи билан Абу Саид қўлга олиниб, Марвга олиб кетилди ва зиндонбанд этилди. Исёнчи арабларга **Абу Фотима** бошчилик қилди¹¹¹⁵. Ашрас ноилож уларга ён босишга мажбур бўлиб,¹¹¹⁶ Хани ибн Ханига Суғд аслзодаларини хирождан озод қилишни ва имтиёзлар беришни буюрди¹¹¹⁷. Шундан сўнг Абу Фотима Самарқандга қайтди.

Сулаймон Абу-Сарининг Ханига ёрдамчиси этиб тайинланиши аввалгидек солиқ сиёсати давом эттирилишига олиб келди. Суғдда яна кўзғолон кўтарилиб, Самарқанд ва Дабусиядан ташқари барча мулклар кўзғолончилар томонидан эгалланди¹¹¹⁸. Ашрас Мовароуннахрга 10 минг кишилик Катан ибн Қутайба бошчилигидаги қўшинни юборди. Аммо бу қўшин Суғд, Бухоро ва турк (туркаш) қўшинлари томонидан тор-мор этилди. Турк (туркаш)лар Амударёдан ўтиб, Ашрас тўплек (лагери)га хужум уюштиргач, Ашрас “ғазоват” эълон қилиб, катта қўшин билан Амударёдан ўтди. У Бухоро яқинида каолицион куч (туркаш, суғдий, бухоролик, чочлик ва фарғоналик)лар билан тўқнашиб, Амударё томон чекинишга мажбур бўлди. Фақат бир қисм араб қўшинлари **Хорис ибн Сурайж** ва Катан ибн Қутайба бошчилигида Бухоро томонга юрди. Бухорхудот қасри яқинида турк суворийлари Ашрас гвардиясини қуршовга олди. Аввалига Ашрас томонида бўлган Ғурак вазиятдан фойдаланиб Сулухон қўшинларига бориб қўшилди. Шундан сўнг Ашрас, Катан ибн Қутайба гуруҳи билан Самарқанддаги **Наср ибн Сайёр** гарнизонига қўшилишга ҳаракат қилди¹¹¹⁹. Аммо улар турк-суғд қўшинлари сиқувидан сўнг Самарқандга етиб бормаи Камаржа қалъасига жойлашди. Туркларнинг қалъани қайтариб олиш ҳаракатини **Ғуракнинг ўғли Мухтор** отасининг тақдирини ўйлаб тўхтатди ва у томонларни келишувга эриштирди. Шартга кўра, арабларнинг бир қисм қўшини Сулухонга, туркларнинг **Курсул** бошлиқ бешта қўшини эса арабларга гаров сифатида топширилди. 58 кунлик Камаржа қамали бўшатилиб, Ашрас эълон қилган “ғазоват” мағлубият билан тугади¹¹²⁰. Ашрас нафақат ҳарбий, балки сиёсий

¹¹¹³ Абу Саид Солиҳ ибн Тариф – банну дабба қабиласи мавлоси, нуфузли диний раҳнома сифатида Ашрас томонидан суғдийлар орасида исломни тарғиб қилишга, 728 йилда юборилган. Унинг ташаббуси билан Самарқанд ва Бухорода масжидлар қурилган. Қаранг: История ат-Табари. – С. 391 (указ.); Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 82; Балзури. Завоевание Хорасана. Извлечение из сочинения «Футух ал-Булдон». – С. 428–429.

¹¹¹⁴ История ат-Табари. – С. 209; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 83; Балзури. Завоевание Хорасана. Извлечение из сочинения «Футух ал-Булдон». – С. 28–29.

¹¹¹⁵ История ат-Табари. – С. 209–210; Абу Фотима ал-Ийади ал-Аздий Хуросон ноиби Ашраснинг Суғддаги соик сиёсатига қарши чиққанлардан бири бўлиб, Абу Саид тарафдори эди. 117/735 йилда ўлдирилган.

¹¹¹⁶ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – С. 247–248; История Самарканда. Том первый. – С. 92.

¹¹¹⁷ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 84.

¹¹¹⁸ Камолитдинов Ш.С. Из истории арабских завоеваний в Средней Азии: к биографии Сулаймана ибн Абу-с-Сари / Цивилизации скотоводов и земледельцев Центральной Азии. – Самарқанд–Бишкек: МИЦАИ, 2005. – С. 203–209.

¹¹¹⁹ История ат-Табари. – С. 211–212; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 85; Vaissire de la E. Histoire des marcands Sogdiens. – P. 239.

¹¹²⁰ История ат-Табари. – С. 216–217.

жихатдан ҳам Мовароуннаҳрни бой бериб қўйди. Бунда яна иттифоқчи кучларнинг ҳамжиҳатлиги катта роль ўйнади.

111(729\730) йилда халифа Хишом Ашрас ўрнига Хуросон ноиблигига Жунайд ибн Абдурахмонни тайинлади. У Хуросондаги илк ҳаракатидаёқ Амулда 17 минглик турк қўшинига дуч келди. Жунайдга ёрдам учун юборилган Самарқанд гарнизонидаги Ашраснинг 7 минг қўшини иттифоқчилар томонидан Пойкент яқинида тўхтатилди. Ашрас маҳаллий мусулмонлардан бўлган, қайс қабиласи мавлолари Васл ибн Амр ва Асим ибн Умайр Самарқандийни ўз чокарлари билан туркларга қарши жўнатиб, вазиятдан чиқиб кетди¹¹²¹. Шу билан бирга Жунайд бошчилигидаги араб қўшинлари Самарқанддан 7 фарсах масофадаги Зорман қишлоғида **турк-суғд иттифоқчилари** билан бўлган жангда Чоч ҳукмдори ва хоқоннинг жиянини асир олдилар. Бу иттифоқчилар учун катта йўқотиш бўлди. Шундан сўнг Хоқон (Сулухон) Мовароуннаҳрни тарк этишга ва кейинчалик қайтиб арабларга зарба беришга аҳд қилди¹¹²². Ҳақиқатдан ҳам Сулухон араблардан жияни учун қасд олишни унутмади. Орадан бир йил ўтмай 112 (730\731) йил баҳорида у Сурра ибн Хурра бошчилигида 10 минг араб қўшини Мовароуннаҳрга жўнатилганини эшитиб, ўзининг 15 минг қўшин билан Суғдга кириб келди. Аввалига араб қўшинининг Мовароуннаҳрга киритишига имкон берилди. Сўнгра туркий, суғдий, бухоролик, фарғоналик ва кешликлардан иборат **каолицион кучлар** араб қўшинларини қуршовга олидилар. Шундан сўнг Жунайд тўплог'i (лагери)даги 27 минг кишилик қўшин Сулухон қўшинларининг ўнг қанотидан хужум қилиш мақсадида Сурра ибн Хурра бошчилигида қалъадан чиқариб турк-суғд қўшинини чалғитишга ҳаракат қилди. Араблар режасини пайкаган Сулухон 12 минг кишилик Сурра ибн Хурра қўшинини таъқиб қилиш учун Ғурак ва Ашканд бошчилигидаги маҳаллий кучларни жўнатди. Ғуракнинг буйруғи билан араб қўшинлари ўтадиган қамишзор ёқиб юборилди. Араблар катта йўқотиш эвазига омон қолган 2 ярим минг қўшини билан Самарқандга етиб келди. Каолицион кучлар Самарқандни қамал қилгач, Жунайд Самарқандга Хорис ибн Сурайж ва Ибн аш-Шихир бошчилигида Хуросон ва Тохаристондан келган 13 минг қўшинни юборди. Сулухон Самарқанд қамалини бўшатишга қарор қилди. Чунки араб қўшинлари орасида кўплаб асир олинган турклар ва суғдийлар бор эди. Шу боис ўз қавмдошлари билан жанг қилишдан бош тортган Сулухон каолицион кучларга Бухоро томонга чекинишни буюрди¹¹²³. Жунайд Самарқанддан чиққа, Сулухон унга қарши юрди. Аммо жангда турк лашкарбошиларида бири халок бўлгач¹¹²⁴, Сулухон яна ортга қайтишга қарор қилди¹¹²⁵. Туркларнинг бу қарори каолицион кучларнинг кейинги ҳаракатларини тўхтатиб қўйди.

Гарчи Жунайд маълум ютуқларга эришса-да, Мовароуннаҳрдаги қаршилиқ ҳаракатини синдира олмади. Каолицион кучлар Туркаш хоқони (Сулухон – Абу Музахим) етакчилигида араблар ва уларнинг ўртаосиёлик гумашталарига етарлича зарба бера олди.

Хуросон ноиблигига Жунайд ўрнига 115 (733/734) йилда Асим ибн Абдуллоҳ тайинланди. Бу даврдаги Уммавийлар ва Аббосийлар ўртасидаги кураш

¹¹²¹ История ат-Табари. – С. 218–219; Смирнова О.И. Каталог монет из городища Пенджикента. – С. 48; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 87.

¹¹²² История ат-Табари. – С. 219; Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – С. 147–148; 176; История Самарканда. Том первый. – С. 92; Wellhausen J. Das arabische Reich und sein Sturz. – S. 289; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 88.

¹¹²³ История ат-Табари. – С. 221–226; Байпаков К.М. Западнотюркский и Тюркешский каганаты: тюрки и согдийцы, степь и город. – С. 109.

¹¹²⁴ Турклар ўта иримчи бўлиб, жангда бирор-бир қўмондон халок бўлса, албатта ўз юртлари Суёбга бориб, азаси ўтгач ортга қайтардилар.

¹¹²⁵ История ат-Табари. – С. 226–230; История Самарканда. Том первый. – С. 96.

Хуросондаги вазиятга ҳам таъсир этди. Уммавийлар тарафдори Хорис ибн Сурайж ва Аббосийлар вакили Асим ибн Абдуллоҳ ўртасида кураш бошланди. Бу курашга Туркаш хоқони Сулухон – Абу Музаҳим ҳам тортилди¹¹²⁶. Хорис уни ўзига ҳомий деб, билди. Қолаверса, Хорисни маҳаллий халқ манфаатлари ҳимоячиси ва диний раҳнамо Абу Саид тарафдорлари қўллаб турди¹¹²⁷. Хорис эса, Абу Саид ишларини давом эттириш, **зиммия-маҳаллий мусулмонлар** билан тузилган шартномага амал қилиш, мусулмонлардан хирож солиғини олмасликка аҳд қилди. Бу маҳаллий зодагонлар орасида тарафдорларини кўпайтирди¹¹²⁸. Хорис ўз сиёсати билан Туркаш хоқони Сулухон ва маҳаллий ҳокимликларнинг эътиборини қозонди. Ҳатто Амударё бўйидаги ҳаракатларида унга **Насаф ҳокими Ашканд** ёрдам берди. Айрим йирик заминдорлар ўз чокарлари билан Хорис қўшини сафини тўлдирди. Бундан руҳланган Хорис, Абу Фотим Аздий маслаҳатида кулоқ солмай, 60 минг кўшин билан Марвга юриш қилди¹¹²⁹. Аммо жанг чоғида араб кўмондонлари Муҳаммад ибн Мусанна ва Ҳаммад ибн Амрларнинг Асим томонга ўтиб кетиши Хорисни мағлубиятга олиб келди¹¹³⁰. **Уммавийлар ва Аббосийлар ўртасидаги курашлар** ҳам Туркаш хоқони Сулухонга ва маҳаллий ҳокимликларга озодлик учун курашларида натижа бермади. Аммо Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги вазият оғир бўлиб қолаверди. Шу сабабли халифалар тез-тез ўз ноибларини алмаштиришга мажбур бўлдилар. Бу сафар халифа Хишом 117 (735\736) йилда Асим ўрнига Хуросон ноиблигига Асад ибн Абдуллоҳни (117-122/735-740) тайинлади. Унга Хорисни бартараф этиш ва **турк-суғд иттифоқини** тор-мор келтириш вазифаси қўйилди. Бироқ Асаднинг Хорисни таъқибга олишига Насаф ҳокими Ашканд тўсқинлик қилди¹¹³¹. Шунда у Хорис тарафдорлари тўпланган Самарқандга юриб,¹¹³² шаҳарни камал қилди. Асаднинг шаҳарни сувсиз қолдириш ҳаракатига суғдийлар стратегик объект - **Варагсар тўғони** ҳимоя қилиш орқали қатъий жавоб бердилар¹¹³³. Жиддий қаршиликка учраган Асад мақсадга эришолмай ортга қайтди. 119 (737) йилда у Хутталонга юриш қилди. Хутталон ҳокими Ибн ас-Саиджи Сулухондан ёрдам сўради¹¹³⁴. Хокон қўшинлари Амударёдан ўтиб, Асад қўшинларига ҳужум қилгач, Асад Балхга қочди. Турк қўшинлари ўлжалар қарвонига ҳужум қилиб, ўлжаларни қайтариб келди¹¹³⁵. Бу ҳаракатларда Хоконнинг 30 минг кўшини сафида каолиция кучларидан ташқари, Тохаристон қарлуқлари ҳамда Хорис қўшинлари ҳам бор эди¹¹³⁶. Бу яна бир бор араб истилочиларига **каолицион кучлар** томонидан берилган жиддий зарба бўлди.

¹¹²⁶ Байпаков К.М. Западнотюркский и Тюркешский каганаты: тюрки и согдийцы, степь и город. – С. 109.

¹¹²⁷ История ат-Табари. – С. 231; Кадырова Т. Мавераннахр и восстание Хариса ибн Сулеймана в Хорасане в середине VIII в. // ОНУ. – 1962. – № 6. – С. 40–45; Её же. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 93.

¹¹²⁸ История ат-Табари. – С. 238; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 93–95; Wellhausen J. Das arabische Reich und sein Sturz. – S. 288; Т. Қодирова Ж. Вельхоузеннинг барча Хуросон аҳолиси арабларнинг шартлари билан қелишиб кетганликлари ҳақидаги фикрларига қўшилмайди. Бизнингча ҳам, Ўрта Осиёнинг барча аҳолиси Хорис ғояларига эргашмаган. Улар орасидан араблар истилосидан қутулиш тарафдорлари кўп бўлган.

¹¹²⁹ История ат-Табари. – С. 231–233.

¹¹³⁰ История ат-Табари. – С. 234–235.

¹¹³¹ История ат-Табари. – С. 235–236; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 96.

¹¹³² Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 99; Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 93.

¹¹³³ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – С. 249; Бартольд В.В. Орошение Туркестана. – С. 8; Wellhausen J. Das arabische Reich und sein Sturz. – S. 292, n. 1.

¹¹³⁴ История ат-Табари. – С. 241–242; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 100, прим. 172; Беленицкий А.М. Историко-географический очерк. Хутталан с древнейших времен до X в. н.э. – С. 109–128.

¹¹³⁵ История ат-Табари. – С. 243–247; Байпаков К.М. Западнотюркский и Тюркешский каганаты: тюрки и согдийцы, степь и город. – С. 109.

¹¹³⁶ История ат-Табари. – С. 246–247.

Сулухон Мовароуннахр ҳокимлари билан Асадга қарши Хуросон томон юриш бошлади. Асад Жузжон подшосидан мадад олиб, Туркаш ҳоконига қарши чиқди. Сулухон Хорис маслаҳати билан ўз қўшинларини Марв ва Жузжон оралиғида қолдириб хатога йўл қўйди. Асаднинг Салим ибн Мансур бошчилигидаги авангарди, бор-йўғи 400 кишилик ҳоқон қўшини енган бўлса, Марверрудда 4 минг турк суворийси араб қўшинлари томонидан тор-мор этилиб, қурол-аслаҳаларини бой берди¹¹³⁷. Асад бу ютуқлардан сўнг Балхга мустаҳкам ўрнашиб олди. Сулухон эса бу мағлубиятлардан сўнг яна Суёбга йўл олди. У Суёбда Хорис қўшинини қайта қуроллантирди. Аммо Сулухоннинг кейинги режалари амалга ошмай қолди. Арзимаган низо оқибатида у ўз аммакиваччаси Курсул томонидан ўлдирилди¹¹³⁸. Натижада Курсулга итоат этишдан бош тортган турк қўшини Чочга, суғдийлар эса Суғдга қайтишди. Жамуқлардан бўлган Зарир Кушоний эса Тохаристонга жўнаб кетди. **Иттифоқчи кучлар** сафига путур етиб, кейинги ҳаракатлар масаласи сўроқ остида қолди. Чунки иттифоқчилар Курсулнинг арабларга қарши курашга бош бўлишига кўзи етмасди. Бу вазият Асад учун қўл келди. У Хуросон аслзодалари қўллаши билан **Бадртархон** (Тудун тархон) бошқараётган Хуталлонга юриш бошлади¹¹³⁹. Аммо Асад Бадртархон билан тўқнашувда яраланиб, ҳалок бўлди. Ўрнига Хуросон ноиби этиб, аввал 120 (737\738) йилда Жудия ибн Али Кермоний, сўнгра Абу Муслим Аббосийлар тарғиботини кучайтиргани боис унга қарши **Наср ибн Сайёрни** тайинлади¹¹⁴⁰. Наср Хуросондаги ўз макеидан фойдаланиб, маҳаллий аслзодалар билан яқинлашиш мақсадида бухорхудот Туғшоданинг қизига уйланди¹¹⁴¹. Шу билан бирга у солиқ тизимини ислоҳ қилиб, мусулмонларни жузья солиғидан озод қилди. Жузьяни **мушрик (мусулмон бўлмаган)лар** зиммасига юкледи. Хирож умумийлигича қолди¹¹⁴².

Мовароуннахрда нисбий тартиб ўрнатган Наср ибн Сайёри Хорисга қарши ҳаракатини давом эттирди. Хорис тарафдорлари Самарқанддан Шошга чекинди. Наср 20 минг мовароуннахрлик (Насаф, Кеш, Бухоро, Самарқанд, Уструшона) мусулмонлар мадади билан Хорис ортидан Шош томон юрди. Наср ибн Сайёрга қарши Шош ҳокими Кадар, Хорис тарафдорлари ва Курсул бошчилигидаги 15 минг туркашларидан иборат ёлланма қўшин **Шош дарёси (Сирдарё)** бўйида пешвоз чиқди. Аммо Курсул тундаги ҳужумда араб пистирмасига учраб, асирга тушиб қолди. Турклар Насрга Курсул боши эвазига мингтадан от ва туя тўлашни ваъда қилдилар. Бироқ Наср тўловлардан воз кечиб, Курсулни қатл эттирди ва жасадини ёқиб юборди. Буни “бехосият” деб билган иримчи турклар яна Суёбга қайтиб кетди¹¹⁴³. Бу эса ўз-ўзидан **турк-суғд иттифоқи** кучини заифлаштирди. Шунда Шош ҳокими Кадар Насрга сулҳ тузишни таклиф қилди. Хорисни эса Фаробга жўнатишга рози бўлди¹¹⁴⁴. Наср ибн Сайёри бу ҳаракатлари билан Суғд, Шош, Фарғона ва туркашлар иттифоқига жиддий зарба берди. Айниқса, туркашлар дастлаб Сулухондан, сўнг Курсулдан ажраб катта йўқотишга учрадилар

123 (740\741) йилда Наср Самарқандда суғдийларни ўз юртларига қайтиши бўйича сулҳ тузди. Унга кўра, араблар исломдан қайтганларни таъқиб қилмаслиги, ноҳақ солиқ ундирмаслиги, асирларни жазоламаслиги керак эди¹¹⁴⁵. Наср бу билан

¹¹³⁷ История ат-Табари. – С. 247–253.

¹¹³⁸ Байпаков К.М. Западнотюркский и Тюркешский каганаты: тюрки и согдийцы, степь и город. – С. 109.

¹¹³⁹ История ат-Табари. – С. 253–258; Wellhausen J. Das arabische Reich und sein Sturz. – S. 195.

¹¹⁴⁰ История ат-Табари. – С. 261–262.

¹¹⁴¹ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 28.

¹¹⁴² Wellhausen J. Das arabische Reich und sein Sturz. – S. 297–298.

¹¹⁴³ История ат-Табари. – С. 266–268.

¹¹⁴⁴ История ат-Табари. – С. 268–270.

¹¹⁴⁵ История ат-Табари. – С. 271–272; Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – С. 250.

турк-суғд ва бошқа иттифоқчиларини бирлашини олдини олмоқчи бўлди¹¹⁴⁶. Унинг бу қароридан Ироқ ноиб Юсуф ибн Умар норози эди. Бироқ халифа Насрни ўз ўрнида қолдирди. Халифанинг бу қарори Наср имкониятларини яна оширди. Шу йили Наср Фарғонага иккинчи бор юриш қилди¹¹⁴⁷.

125 (742/743) йилда вафот этган халифа Хишом ўрнини аввал Волид ибн Йазид ибн Абдулмалик (Волид II), сўнг у вафот этгач, 126 (743/744) йилда унинг ўрни Йазид III ибн Волид – Ноқис эгалади¹¹⁴⁸. У мавлоларига яхши муносабатда бўлиб, Насрга Хуросонни бошқариш учун ёрлик берди ҳамда исёнчи Хорисни афв этди¹¹⁴⁹. Шу йили яна халифалар алмашуви рўй бериб, Халифа Йазид III ибн Волид – Ноқис ўрнини Иброҳим ибн Волид ибн Абдулмалик келди¹¹⁵⁰. Бир йил ўтмай эса, тахт Марвон II ибн Муҳаммад (127-132 /744-750) қўлига ўтди. Аммо бу пайтда, яъни 129 (746/747) йилда **Аббосийлар имоми Иброҳим ибн Муҳаммад** ҳарбий саркарда **Абу Муслимга** Хуросонда **“қора байроқ остида”** Уммавийларга қарши курашишга фатво берган эди¹¹⁵¹. Абу Муслим бу курашда **хорижийлар**¹¹⁵² ғояларидан фойдаланиб, Кирмоний билан жангда халок бўлган Хорис тарафдорларини ўз атрофига бирлаштирди. Кирмоний Наср томонидан ўлдирилгач, унинг тарафдорлари ҳам Абу Муслимга қўшилди. Наср ибн Сайёр бу кўзғолонни бостириш учун халифа Марвон II дан мадад сўрашга мажбур бўлди¹¹⁵³. 42 кун давомида Абу Муслим даъватчилар Ҳирот, Бомийён, Марверруд, Талликон, Марв, Нисо, Нишопур, Сарахс, Балх, Чағонийён, Тохаристон, Хуталл, Кеш ва Насафдан 100 минг кўшин тўплади. Катта куч билан у Насрни Нишопургача таъқиб қилиб, Хуросонни эгаллади¹¹⁵⁴. Шаҳарларга ҳокимлар - уммалар юборди. Марвон II катта кўшин юбориб, имом Иброҳимни қатл эттирди. Кўзғалончилар Дамашқни эгаллашга киришди. Оқибатда ҳокимият Уммавийлардан Хошимийлар хонадонидан Муҳаммад (с.а.в.) амакиси Аббос авлодидан **Абул Аббос Саффоҳ** (131-138/747-754) қўлига ўтиб¹¹⁵⁵, **Аббосийлар даври** бошланди.

Мовароуннаҳрда Абу Муслим солиқ сиёсатидан норози бўлган араб заминдорлари Бухорода **Шарик ибн Шайх ал-Маҳри** бошчилигида кўзғолон кўтардилар. Уни Бухоро амири Абулжаббор ибн Шуайб ва Хоразм амири Абдулмалик ибн Харсамий (Хузеймий) кабилар қўллаб қувватладилар¹¹⁵⁶. Бироқ Абу Муслимнинг Зиёд ибн Солиҳ бошчилигида 10 минг кўшини **бухорхудот Қутайба ибн Туғшода** ёрдамида Шарик ибн Шайх кўзғолонини бостирдилар. Сўнгра бу кучлар Бухоро амири Абдулжабборни бартараф этдилар. Бу ғалабасидан сўнг **Зиёд ибн Солиҳ** Самарқанд ҳокими даражасига эришди¹¹⁵⁷. Қутайба ибн

¹¹⁴⁶ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 106.

¹¹⁴⁷ История ат-Табари. – С. 272–273.

¹¹⁴⁸ История ат-Табари. – С. 291; Тарих-и Систан (“История Систана”). – С. 144; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 106; Vaissire de la E. Histoire des marcands Sogdiens. – P. 242.

¹¹⁴⁹ История ат-Табари. – С. 293–296; Бартольд В.В. Арабское завоевание и Туркестан при Саманидах / Соч. – М.: Наука, 1963. – Т. II (1). – С. 118–126.

¹¹⁵⁰ Тарих-и Систан (“История Систана”). – С. 145–147.

¹¹⁵¹ История ат-Табари. – С. 311–317; Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – С. 251; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 33; Тарих-и Систан (“История Систана”). – С. 148.

¹¹⁵² Хорижийлар – VII аср 2-ярмида вужудга келган исломдаги ilk оқим. Унинг тарафдорлари халифа Алини Уммавийлар билан келишувчиликда айблаб, Али сафидан ажраб чиқиб, ҳам Алига, ҳам Уммавийларга қарши курашганлар.

¹¹⁵³ История ат-Табари. – С. 319–321.

¹¹⁵⁴ История ат-Табари. – С. 344–347; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 33.

¹¹⁵⁵ Тарих-и Систан (“История Систана”). – С. 149.

¹¹⁵⁶ История ат-Табари. – С. 347; Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – С. 253; Якубовский А.Ю. Восстания Шерика в Бухаре против Аббасидов в 750–751 гг./ История Узбекской ССР. – Ташкент: Изд АН Уз ССР, 1955. – Т. I. Кн. 1. – С. 159–165; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 33–34.

¹¹⁵⁷ Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 114; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 34; История Самарканд. Том первый. – С. 99.

Туғшода бу ҳаракатлари билан қайсидир маънода Бухородаги ўз ҳокимиятини тиклаб олишни режалаштирган эди.

133 (750\751) йилда Абу Довуд Холид ибн Иброҳим Вахшдан Хутталонга юриш бошлаган чоғда унинг подшоси Канаш ибн Сабл ўз тарафдорлари билан дастлаб Фарғонага сўнг, турклар тарафига ўтиб кетди. 134 (751\752) йилда эса, Абу Довуд Кеш ҳукмдорини ўлдириб, ўрнига ҳукмдорнинг укаси Таранни ҳокими этиб қолдирди¹¹⁵⁸. Шу йўл билан араб маъмурлари жойларга ўзлари учун маъкул бўлган ҳокимларни тайинлаб, Мовароуннаҳрдаги сиёсий вазиятни қўлда ушлаб туришга бир қадар эришдилар. Бу йилларда иттифоқчи кучларнинг қаршилиги анча сустлашди. Бунга сабаб, 742 йилда Шарқий Турк хоқонлиги уйғур хоқони Қутлуғ Билга – Моюнчур хоқон, қарлук ва басмил қабилалари зарбасига учраб кучсизланиб қолган эди¹¹⁵⁹. Шарқий Турк хоқонлигининг сўнги ҳукмдорлари Ўзмиш (742-744) ва Бўлмиш (744-745)лар ҳокимияти **Уйғур хоқонлиги** томонидан бартараф этилди. Фарбда эса Туркаш хоқонлиги Сулухон вафот этгач, Уйғур хоқонлиги ва Тан империяси қўшинлари таъзийқи натижасида заифлашди. Сўнги ҳукмдори Ашина Ўн Ўк даври (738-742)да бу давлат ҳам тугатилди¹¹⁶⁰. Суғд ўзининг асосий иттифоқчиларидан маҳрум бўлиб, **турк-суғд каолициясининг** кучи ҳам кесилди.

Турк хоқонликлари таназулидан фойдаланган **Тан империяси** Мовароуннаҳрга таҳдид сола бошлади. Фарғона ихшиди ва Шош малиги ўртасидаги ихтилофдан фойдаланган Хитой Ўрта Осиёни эгаллашга уринди. **751 йилда** корейс миллатига мансуб, Хитой генерали **Гао Сян-ци** бошчилигидаги қўшин уйғурлар ва Фарғона ихшиди мадади билан Ўрта Осиёга юриш бошлади¹¹⁶¹. Бундан хабар топган Абу Муслим уларга қарши **Зиёд ибн Солиҳ** бошчилигида араб ва ўртаосиёликлардан иборат қўшинни жўнатди. **Талас яқинидаги жанг**да Хитой қўшинлари тор-мор этилди¹¹⁶². Бу ғалаба Ўрта Осиёни яна бир таҳдид Хитой тажовузидан сақлаб қолиб, Абу Муслимни минтақада Араб халифалиги ва ислом манфаатлари ҳимоячисига айлантирди. Унинг Мовароуннаҳрдаги таъсири янада ошди.

Талас жангидан сўнг авваллари бир-бирига рақиб бўлган араб ва турк-суғд иттифоқи умумманфаат йўлида бирлашди¹¹⁶³. Марказий Осиёда гегемонлик учун Халифалик ва Тан империяси манфаатлари тўқнашди. Арабларга рақиб бўлган туркаш ва қарлуклар араб қўшинлари томонида туриб хитойликларга қарши кураш олиб бориши¹¹⁶⁴, **минтақа тарихий тақдирини** ҳал қилди. Тан империяси жиддий талофат кўриб, Араб халифлиги Мовароуннаҳрдаги мавқеини бир қадар тиклаб олди.

Абу Муслимнинг маҳаллий халқларга ён босиш сиёсати¹¹⁶⁵, халифалик манфаатлари йўлида қилган сайи-ҳаракатлари халифа Абу Жаъфар ал-Мансур томонидан таҳдид деб қабул қилинди. 754/755 йилда халифа Мансур Абу Муслимни ўз хузурига чақиртириб хиёнаткорони ўлдиртирди¹¹⁶⁶.

Шу тарика, Ўрта Осиё халқларнинг Араб халифалиги томонидан истило қилинишининг иккинчи босқичи (715-751) маҳаллий аҳолининг истилога қарши турк, хусусан Туркаш хоқонлиги бошчилигидаги кураши, кўзғолонлари,

¹¹⁵⁸ История ат-Табари. – С. 348.

¹¹⁵⁹ Малайкин А.Г. Уйгурские государства в IX-XIII вв. – Новосибирск, 1983. – С. 6, 130; Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – С. 373; Тургун Алмас. Уйгуры. Кн. 1. – С. 104–109.

¹¹⁶⁰ Тургун Алмас. Уйгуры. Кн. 2. – С. 101–105.

¹¹⁶¹ Ходжаев А. Китайский историк о Средней Азии. – С. 171–173

¹¹⁶² Ибн ал-Асир. Ал-камил фи-т-тарих. Полный свод истории. – С. 21.

¹¹⁶³ Togan A.Z.V. Umumî Türk tarihi'ne giriş. Cild 1. – S. 55.

¹¹⁶⁴ Камалов А.К. Тюрки и иранцы в Танской империи (618-907 гг.): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – С. 19.

¹¹⁶⁵ Frye R.N. The role of Abu Mualim in the "Abbasid Revolt" // The Muslim World. – Hartford. – vol. XXXVII. – P. 28–38; Караев О.К. Арабские источники. – С. 91.

¹¹⁶⁶ Тарих-и Систан ("История Систана"). – С. 151–152.

исломлашуви жараёни билан кечди. Араблар ўз навбатида Мовароуннахрда сиёсий ҳокимиятларини тиклаб бордилар. Арабалараро ҳокимият учун кураш ҳам уларни бу йўлда тўхтата олмади. Суғд ихшиди Ғуракнинг икки томонлама сиёсати ҳам суғдийлар, ҳам туркийлар орасида норозилик келтириб чиқарган бўлса, Деваштичнинг Суғд тахтига даъвоси ва арабларга қарши курашлари турк хоқонликлари, маҳаллий иттифоқчилар томонидан қўллаб қувватланди. Бу аксилараб кучларини коалицияга бирлаштирди. Фарғона ҳукмдори Алутар, Кеш ва Насаф испеҳбоди Ашканд каби маҳаллий ҳукмдорлар сиёсий хатоларга қарамай, қаршилиқ ҳаракатида иштирок этдилар. Бу ҳаракатда Туркаш хоқони Сулухоннинг тарихий ўрни ниҳоятда аҳамиятлидир. Араблар томонидан Абу Музаҳим – Сузағон номини олган бу шахс коалиция бошида туриб, араб истилочиларига жиддий зарбалар беришга, ўз ортидан Суғд ихшидлари, Бухоро бухорхудотлари, Кеш ва Насаф испеҳбодлари, Чоч тудунлари, Фарғона ҳукмдорлари ва Тохаристон (ябғуларини эргаштира олишга эришди. Натижада Араб халифалиги ноибларининг барчалари ҳам Мовароуннахрда етарлича муваффақиятга эриша олмадилар. Уларнинг тез-тез алмашуви, маҳаллий аҳолига муносабатдаги турли хил ёндашувлари араблараро ички низоларни келтириб чиқарди. Араблар орасида маҳаллий халқ манфаатларини ҳимоя қиладиган кучлар ҳам пайдо бўлди. Жумладан, диний уломолардан Абу Саид ва имом Иброҳим, лашкарбоши Хорис ибн Сурайж кабилар Уммавийлар ғояси остида, маъмуриятдан маҳаллий аҳолига ён босишни талаб қилиб чиқдилар. Шу билан бирга Суғднинг исломга ўтган қисми орасида халифаликка хизмат қилган саркардалар ҳам бор эди. Хусусан, Сулаймон Абу-Сари бу борада жонбозлик кўрсатган эди. Ҳатто Суғд ихшиди Ғуракнинг иккиланишлари, бухорхудот Туғшоданинг ён босишлари араб истилочиларига баъзи ўринларда қўл келди. Аммо 751 йилдаги Талас жанги Ўрта Осиё халқларини араблар билан ҳарбий кучларини бирлаштиришга мажбур этди. Чунки Хитой тахиди олдида маҳаллий кучлар, туркашлар ва қарлуқларнинг араблар билан бирлашишдан ўзга чораси йўқ эди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Турк хоқонликлари (Шарқий Турк хоқонлиги, Ғарбий Турк хоқонлиги ва Туркаш хоқонликлари) Ўрта Осиёдаги иттифоқчиси Суғд, Чоч ва Фарғона мустақиллиги учун, Хуросон ва Мовароуннахрдаги геосиёсий таъсирини йўқотмаслик учун кураш олиб бориб, умумманфаатлар муштаклигини намоён қилганлиги турк-суғд бирлигининг амалдаги исботи бўлди. Гарчи VIII аср иккинчи ярмидан Мовароуннахр Араб халифалиги тасарруфига олинган бўлса-да, қаршилиқ ҳаракатлари ҳали давом этарди. Бунда яна маҳаллий суғдийлар, туркийлар, фарғоналиклар, чочликлар етакчи куч бўлиб қолавердилар.

3.3. Мовароуннахрда халифалик ҳукмронлигининг ўрнатилиши ва Суғд конфедерациясининг тақдири. Маҳаллий халқларнинг шаклланишида турк–суғд ассимиляциясининг ўрни

Ўрта Осиёга уюштирилган **араб истилоси** минтақанинг кейинги даврлардаги ҳаётига туб ўзгариш киритди. Истилонинг **биринчи босқичи (645-715)**даги ҳарбий ҳаракатлар ўлжаларни қўлга киритиш билан чегараланди. Шу билан бирга бу жараён анъанавий давлатчилик ва маҳаллий маъмурий бошқарув тизимининг айрим нуқсонлари, минтақадаги давлатларида ҳарбий тайёргарликнинг талаб даражасида эмаслигини намоён қилди. Ички бошбошдоқлик, Турк хоқонлигининг Ўрта Осиёдаги бу давлатларга берган сиёсий ва иқтисодий имтиёзлари уларнинг кучайишига эмас, балки кучсизланишига, зарур пайтда мавжуд ресурсларни ишга соллолмаслигига, душман олдида ягона мақсад сари ҳамжихат бўлиб бирлашиш имконияти чекланишига олиб келди. Истилонинг **иккинчи босқичи (715-751)**да

айрим нуксонлардан хулоса чиқарган Ўрта Осиё мулклари ва Турк хоқонликлари озодлик учун жиддий ҳаракат бошладилар, бироқ имконият бой берилганди. Ўтироф этиш керакки, араб истилочилари бу юртни осонликча эгаллай олмаганлар. Истилочилар деярли юз йил давомида жуда катта куч, маблағ ва талофатлар эвазига Мовароуннахрни қўл киритдилар. Ўлкани исломлаштиришдаги ҳарбий–сиёсий, мафкуравий ва молиявий сафарбарлик секинлик билан бўлса-да, ўз самарасини берди.

Аслида араб истилочиларининг Мовароуннахрдаги ғалабаси халифалик қудрати натижаси эмас, балки Ўрта Осиё халқларининг ўз вақтида душманга қарши бирлаша олмаганлиги, майда мулкларнинг ўзини оқламаган “мустақил сиёсати” ва уларни бирлаштирувчи кучларнинг ўз муаммолари билан ўралашиб қолганлиги оқибати эди. Чунки, араблар истилоси даврида бутун Марказий Осиё минтақасидаги сиёсий аҳвол яхши эмас эди. Минтақанинг етакчи кучлари - Шарқий ва Ғарбий Турк хоқонликларининг ижтимоий-сиёсий аҳволи VI аср охири - VII бошларидагидек барқарор эмасди. Бу биринчидан туркий давлатлар (Шарқий Турк хоқонлиги, Ғарбий Турк хоқонлиги ва Туркаш хоқонлиги) ўртасида бирликнинг йўқлиги ҳамда Ўрта Осиёдаги ўз васалларига ёрдам беришда умумий мақсад йўлида сафарбарлик бўлмаганлиги билан изоҳланади. Қолаверса, қудратли турк хоқонликлари таназзули нафақат араб истилочилари учун қўл келди, балки азалий рақиб бўлган Тан империяси (619–907) учун ҳам айни муддао бўлди. Чунки Хитой империялари¹¹⁶⁷ доимий таҳдид солувчи туркий давлатларни йўқ қилиш, ҳеч бўлмаганда, уларнинг минтақадаги аҳамиятини тушириш учун қулай фурсат кутаётганликлари ҳам сир эмас эди. Шу боис Хитой хуружлари билан банд бўлиб қолган Шарқий ва Ғарбий турклар араб истилосига қарши курашда ўз иттифоқчиларига етарли ёрдам беролмадилар. Бир вақтнинг ўзида турклараро зиддиятлар, Ғарбий ва Шарқий турклар, туркашлар ва уйғурлараро кечган тўқнашувлар араб истилочилари учун қулай имконият яратди. Натижада араблар қийинчилик билан деярли **юз йил (645-751)** сарфлаб, минтақадаги озодлик ҳаракатларини синдирди, маҳаллий ҳукмдор ва аслзодаларни ўз тарафига оғдириб олди ва шу йўл билан Ўрта Осиёни эгаллаб, ўлка аҳолисини исломлаштиришга эришди. Истило жараёнида Араб халифалиги: биринчидан, қўлга киритилган ўлжалар ҳисобига ўз хазинасини тўлдирди, асирлар ва гаров олинганлар ҳисобига ҳарбий йўқотишлар қоплади; иккинчидан, ўлкани исломлаштириш орқали қадимий ва бой маънавий мерос соҳиблари мовароуннахрликлар ислом дини, маданияти ва илм-фани тараққиёти учун хизмат қилишга қўшилди. Бу ҳарбий–сиёсий ва иқтисодий талофатларга қарамай нима сабабдан истилочиларнинг Ўрта Осиё учун шу даражада курашганликлари аён қилади. Қолаверса, ўлканинг географик ўрни Буюк ипак йўлининг асосий йўналишида бўлиб, бу йўналиш Хитойдан Суғдга, бу ердан Эрон орқали Ўрта ер денгизи соҳилларига ва араб даштларига олиб чиқарди. Араб савдогарларининг истилога қадар бу юрт ҳақида тафсилотлари халифалик даврида уни **“фатҳ”** этишга чорлаган. Шу боис, истилонинг илк босқичи талончиликдан бошланган. Қўлга киритилган бойликларнинг қиймати ва миқдори араб қўшинларини ҳайратга солган. Афсуски, ўша пайтда ўлкада мавжуд хусусий ва маҳаллий иқтисодий захиралар миқдори ҳақида маълумотлар сақланиб қолмаган¹¹⁶⁸.

Араб халифалиги сиёсатининг маънавий жиҳатидан устунлиги шунда эди-ки, маҳаллий дунёвий ва диний амалдорлар ўз халқи - оддий деҳқонлар ҳамда хунармандлар манфаатларини етарли даражада ҳимоя қилолмади. Шу боис ҳам

¹¹⁶⁷ Илк ўрта асрларда қуйидаги Хитой давлатлари мавжуд бўлган: Тобо Вей – Шимолий Вей (386–535), Нан Бей-Чоо–Жанубий ва Шимолий сулолалар (386–589, 420–589), Суй сулоласи (589–619) ва Тан империяси (619–907).

¹¹⁶⁸ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 257.

турли табақа вакиллари ўртасида бирлик бўлмаган. Араблар эса бундан унумли фойдаланди. Араб ҳукмдорларининг “**мусулмонлар тенглиги**” ҳақидаги шиорлари маҳаллий аҳоли томонидан маздакийлик ҳаракатининг қайта тикланиши каби хато тушунчани юзага чиқарди¹¹⁶⁹. Аслида истилочилар ҳеч қандай тенгликни тан олмасди. Бу қаршилик қилаётган маҳаллий кучларни чалғитишга қаратилган ташвиқот эди, холос. Араб босқинининг ғоявий моҳияти ошкор бўлгач, истилонинг иккинчи босқичида йирик халқ ҳаракатлари кўтарилди. Натижада илғор фикрлайдиган, ислом ғоялари учун курашувчи мусулмонлар орасида Абу Саид, имом Иброҳим, Хорис Ибн Сурайж каби радикал ўзгаришлар тарафдорлари пайдо бўлди. Улар маҳаллий зодагонлар билан бирга минтақадаги бойликларни минтақадан олиб чиқиб кетиш эмас, кўпроқ шу ерда тўпланиш иқтисодий жиҳатдан ўзини оқлайди, деб ҳисоблаганлар. Бу араблараро ихтилофлар ва қуроли тўқнашувларга сабаб бўлган.

Истилочиларнинг иқтисодий қизиқишлари уларнинг Суғд ва бошқа маҳаллий ҳокимликлар билан имзоланган шартномаларида ўз аксини топди. 715 йилгача имзоланган сулҳлар асосан ўлжа киритиш, тўлов ёки ўлпонлар ундиришга қаратилган эди¹¹⁷⁰. Араблар катта миқдордаги тўловлар билан чекланмай, кўп сонли гаровга олинганлар, асир ва асирларни ҳам шартнома бандларида кўрсатиб ўтдилар. Бу араблар ва маҳаллий ҳукмдорларнинг Пойкент, Бухоро ва Самарқанддаги шартномаларида ўз аксини топган эди. Бухоро маликаси – Қабаж хотун Убайдуллоҳ ибн Зиёд билан тузилган 674 йилги шартномага кўра, бир миллион дирҳам тоvon пули ва кўплаб асирларни арабларга берган¹¹⁷¹. Гаровга олинганлар ва асирлар сонини Табарий 2 минг киши, уларнинг аксарияти моҳир камончилар эди¹¹⁷² деб, таъкидлаган. Наршахий эса, Пойкент ва Ромитандан банди қилиб олиб кетилган асирлар сонини 4 минг эди деб, кўрсатади¹¹⁷³. Балазурий келтиришича, Саид ибн Усмон ва самарқандликлар шартномасига кўра, Суғддан 700 минг дирҳам ўлпон ва аслзодалардан иборат асирлар ундирилган бўлса, Салм ибн Зиёд Хоразм билан шартномада 400 минг дирҳам миқдоридаги ўлпон ундиришга имзо чеккан¹¹⁷⁴. Хуросон ноибини Салм ибн Зиёд юборган ал-Мухаллаб бошчилигидаги қўшин Хоразм чегарасидаги Хазарасп шаҳрини қамал қилгач, маҳаллий ҳокимлар у билан битим тузган. Шартнома 20 млн.дан зиёд (!) (дирҳам) қийматга тузилган. Лекин бу қиймат тайёр маҳсулотлар шаклида олингани боис, ярим миқдорига қуллар, отлар, ошланган тери арзон нархларда ундирилиб, натижада жами қиймат 50 млн. дирҳамга етган¹¹⁷⁵. Ваҳоланки, истилочилар шартномалардаги қийматни, қуллар, чорва, тери, ва газламанинг ярим баҳоси миқдорида олишган¹¹⁷⁶. Бундай таҳқирловчи шартномалар орқали араблар ўлкаларнинг бойликларини талаш, ўз хазиналарини тўлдириш

¹¹⁶⁹ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 28.

¹¹⁷⁰ Бухоро маликаси Қабаж хотуннинг Убайдуллоҳ ибн Зиёд ва Саид ибн Усмон билан ҳар йили 1 млн. дирҳамга, Абдуллоҳ ибн Амирнинг Хирот, Бадғис ва Бушанж ҳокимлари билан 1 млн. дирҳамга, Нишопур билан 1 млн. (баъзи манбаларда 7 млн.) дирҳамга, Ниса билан 300 минг, Абиверг билан 400 минг дирҳамга, Тус билан 600, Марв билан бир (ёки 2) млн. дирҳамга тузилган битимлари мисол бўла олади. Қаранг: Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 115–116; Балазури. Завоевание Хорасана. Извлечение из сочинения «Футух ал-Булдон». – С. 16–18; Вамбери А. Бухоро ёки Мовароуннахр тарихи. – Б. 10; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 258.

¹¹⁷¹ Балазури. Завоевание Хорасана. Извлечение из сочинения «Футух ал-Булдон». – С. 16–18. Ал-Балазури. Китаб футух ал-булдан (Книга завоеваний стран) / Пер. Ш. Закирова // Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. – Ташкент: Фан, 2003. – С. 35–43.

¹¹⁷² История ат-Табари. – С. 44.

¹¹⁷³ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 115; Frye R.N. The history of Bukhara. Translation from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi. – P. 37.

¹¹⁷⁴ Ал-Балазури. Завоевание Хорасана. Извлечение из сочинения «Футух ал-Булдон». – С. 21; Ал-Балазури. Китаб футух ал-булдан (Книга завоеваний стран). – С. 35–43.

¹¹⁷⁵ История ат-Табари. – С. 50.

¹¹⁷⁶ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 260–261.

орқали кейинги юришларга замин хозирлашган. Биргина Пойкентда 87 (705\706) йилда араблар қўлга киритиб, сўнг эритиб олган тилла буюм ва зебу–зийнатларнинг миқдори 150 минг мисқол¹¹⁷⁷ олтинни ташкил этган. Бу рақамлар мисолида Хуросон ва Мовароуннахр қўламидаги миқдорни тасаввур қилиш мушкул эмас. Биргина олтиндан ишланган санамнинг оғирлиги 50 минг мисқол, кумушдан ишланган бутнинг қиймати 40.000 дирҳам баҳоланган эди¹¹⁷⁸. Бундан ташқари, 150 минг мисқоллик кумуш жомлар ва ҳар бири кабутар тухумидек келадиган иккита марварид халифаликнинг Шарқий вилоятлар ноиби Ҳажож ибн Юсуфга жўнатилган совғалар орасидан ўрин олган эди.

Маҳаллий ҳокимлар гарчи араблар билан катта ўлпонлар эвазига сулҳ тузган бўлса-да, улар имкон туғилиши билан бу камситувчи шарномаларни бузиб, арабларга қарши ҳаракат бошлашган¹¹⁷⁹. Масалан, бухороликлар Қутайба билан тузилган йилига 200 минг дирҳам халифа Сулаймон ибн Абдулмаликка ва 19 минг дирҳам амир (ноиб) Қутайба ибн Муслимга тўлови ҳамда араб аскарларининг отларига ем–хашак ва ўзларига иссиқ эғни-бош етказиб бериши ҳақидаги шартномани¹¹⁸⁰ дастлабки йилларда бажариб, турклар билан иттифоқчиликдаги кураш чоғида унга риюя қилишмаган. Қолаверса, Қутайба ўлимидан кейин бу тузилган шартномалар ўз кучида қолган ёки қолмаганлиги ҳам номаълум.

Бу борада Қутайбанинг 712 йилда Суғд ихшиди Ғурак билан имзолаган **“Самарқанд шартномаси”** ўзига хосдир. Бу шартнома матни асл арабча ва форсча таржимада етиб келган. Табарий шартнома матнини бермаса-да, у ҳақида маълумот қолдирган. Шартноманинг арабча аслини ал-Куфий, форсча таржимасини Баламий келтириб ўтади. У орқали Қутайбанинг Ўрта Осиёда имзолаган кўплаб шартномаларнинг тахминий манзарасини ва ўша давр Суғд иқтисоди даражасини кўз олдимизга келтиришимиз мумкин¹¹⁸¹. Шартномада йилига тўланадиган 200 минг дирҳам ва бир вақтнинг ўзида тўланадиган 2 млн. дирҳам миқдорининг 200 минги асирлар, газламалар, олтин ва кумушлар билан тўланиши белгиланган¹¹⁸². Яна шартномага кўра, суғдийлар арабларга ҳар йили 3 минг (Табарий бўйича 39 минг) асир, маълум миқдорда ипак ва парча газламалар етказиб бериш ҳам зарур бўлган. Ҳар йилги тўлов халифалик марказига ўлкадаги омили, яъни молиявий ва солиқ ишлари ноиби орқали жўнатиб турилган. Асирлар қайси пайтда ва қанча миқдорга жўнатилганлиги ҳақида маълумотлар етарли ва ишончли эмас. Қолаверса, ҳақиқатан ҳам Суғддан Бағдод томон 3 минг (Балами бўйича) ёки 30 минг (Табарий бўйича) асир юборилганлиги ҳам номаълум¹¹⁸³.

Саид Хараший 104 (722\723) йилда Фарғона ва Панждаги қўзғалонларни бостириб, унинг етакчиси Деваштични хоинона қатл эттиргач, Кешга юриш қилади. Кеш испеҳбоди билан тузилган шартномага кўра, 40 кун муддатда Кеш ҳокими Вик (ويك - Вайк) арабларга 10 минг (бошқа манбаларда 6 минг) асирни, Харашийнинг вакили Наср ибн Сайёрга топшириши керак бўлган¹¹⁸⁴. О.И. Смирнованинг фикрича, бу миқдордаги асирлар асосан турк ғуломлари ва суғд – бандак (βntk)ларидан иборат

¹¹⁷⁷ 1 мисқол 4,250 гр.ни ташкил этади.

¹¹⁷⁸ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 121.

¹¹⁷⁹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 262.

¹¹⁸⁰ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 263; Frye R.N. The history of Bukhara. Translation from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi. – P. 53.

¹¹⁸¹ Смирнова О.И. К истории Самаркандского договора 712 г. – С. 69–70; Её же. Из истории арабских завоеваний в Средней Азии. – С. 119–134; Её же. Труд Табари – Бал’ами как источник для изучения экономических ресурсов Согда // Сборник докладов на 1-ой Всесоюзной конференции востоковедов в Ташкенте. – Ташкент, 1958. – С. 947–952.

¹¹⁸² Kurat A.N. Kutaybe bin Muslim’in Hvarizm ve Semerkand’i zebti. – S. 407; Смирнова О.И. К истории Самаркандского договора 712 г. – С. 75; Её же. Труд Табари-Бал’ами как источник для изучения экономических ресурсов Согда. – С. 949.

¹¹⁸³ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 264.

¹¹⁸⁴ История ат-Табари. – С. 189–190.

бўлган. Айрим **асирлар ва асиралар** бошқа ўлжалар қаторида бозорларда “**ким ошди**” савдосида сотиб юборилган¹¹⁸⁵. Баъзан ортиқча асирлар ўлдириб юборилган¹¹⁸⁶. Бу манзара арабларнинг ўлжага хирс қўйганлиги ва инсон кадр-қимматини паймол қилганлигини, ҳатто ислом аҳкомларини ҳам бузганлигини кўрсатади. Хусусан, 97 (715\716) йилдаги Журжон қамалидан сўнг таслим бўлган 14 минг асир Йазид ибн ал-Мухаллаб фармони билан кириб ташланган. Бу ҳақда ҳалифа Сулаймон ибн Абдулмаликнинг шахсан ўзига хабар етказилган. Иккинчи бор юришида Журжоннинг 40 минг аҳолиси асир олинмай қиличдан ўтказилган¹¹⁸⁷. Худди шундай вахшийлик Қутайба ибн Муслим томонидан ҳам амалга оширилиб, у 400 минг (!) асирни ўлдиртирган эди¹¹⁸⁸. Мазкур асирларнинг кўпчилигини эса айнан турклар ташкил этганлиги манбаларда қайд этилган. Ҳатто X асрда ҳам ибн Хурдодбехнинг келтиришича, халифалик томонидан Қобул вилоятидан олиб кетилган ҳарбий асирларнинг асосини ҳам **турк – гуз (ўғуз)**лар ташкил этган. Самарқанддан олиб кетилган асирларнинг аксарияти ҳам Истархий фикрича, Туркистон томондан келтирилган, яъни Сирдарё бўйи туркларидан бўлган¹¹⁸⁹. Шундан хулоса қилиш мумкинки, араблар томонидан **асир – кул** сифатида олиб кетилганларнинг бир қисмини маҳаллий аҳоли, бир қисми уларга ёрдамга келиб асир тушган турклар ташкил этган. Олиб кетилган бу асирлар омиллар назоратида махсус **тўпалоқ (лагер)**ларга жойлаштирилган. Аксинча эса ўлкага араб қабилалари ва ажам халқлари вакиллари жойлаштирилган. Хусусан, 674 йилда Убайдуллоҳ ибн Зиёд билан келган 24 минг араб Амударёдан ўтиб Мовароуннаҳрга жойлашган бўлса, Ахнаф билан Мовароуннаҳрга кириб келган 4 минг араб ва мингта ажам мусулмонлар Чағониён ҳудудига ўрнашган¹¹⁹⁰. Улар асосан ўлкада араб истилоси манфаатларига хизмат қилиш баробарида бу ҳудудларнинг форсийлашувига замин яратди.

Олиб кетган асирлардан араблар ишчи кучи сифатида фойдаланган. Бундай таҳқирга чидалмаган аслзодалар ҳаёти баъзида фожиали якун топган. Саид ибн Усмон томонидан Суғддан олиб кетилган **80 нафар аслзодалар**, Мадинада уларга нисбатан қилинган таҳқирга чидалмай, Саид қароргоҳига бостириб кириб аввал Саидни, сўнг ўзларини халок қилганлари¹¹⁹¹ маълум. Бошқа бир гуруҳ **ғуломлар** халифа амалдорлари ишончини оқлаб, ўзларининг ҳарбий салоҳиятлари билан тан соқчиликдан тортиб ҳукмронлик даражасигача кўтарилган. Табарийга кўра: “Маслама хабар қилишича, Убайдуллоҳ ибн Зиёд олиб келган 2000 бухоролик камончиларнинг ҳар бири ёғочдан ясалган ўқлар (нушшаб) отувчи аъло даражадаги мерганлар эдилар”¹¹⁹². Бизнингча, бу ғуломлар Халифанинг махсус гвардиясига жалб қилинган. Айниқса, ўртаосиёликларнинг ҳарбий маҳорати халифалик томонидан ниҳоятда кадрланган. Қолаверса, 254–292 (868–905) йилларда ҳукмронлик қилган **Тўлунийлар** халифаликда биринчилардан бўлиб Миср ва Сурияда мустақил маҳаллий сулолага асос солишган бўлса,¹¹⁹³ шу каби ўртаосиёлик

¹¹⁸⁵ История ат-Табари. – С. 245.

¹¹⁸⁶ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 265.

¹¹⁸⁷ История ат-Табари. – С. 170.

¹¹⁸⁸ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 266.

¹¹⁸⁹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 266. Манба. Мухаммад Козим. Нома-йи ал-аморайи Нозир. – М, 1960. – Том I. – С. 10.

¹¹⁹⁰ Балазури. Завоевание Хорасана. Извлечение из сочинения «Футух ал-Булдон». – С. 28.

¹¹⁹¹ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 117–118; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 2. – С. 11; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 47; Джалилов А. Согд накануне арабского нашествия. – С. 114–115, Gibb. The Arab conquests in Central Asia. – P. 18–19; Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. – Б. 11.

¹¹⁹² История ат-Табари. – С. 44.

¹¹⁹³ Бу давлат асосчиси Аҳмад ибн Тўлун турк лашкарбошиларида бўлиб, унинг отаси IX асрда Бухородан асир сифатида олиб кетилган эди. Аҳмад Мисрда Аббосий ноибининг ёрдамчиси, сўнг Миср ноиб даражасига эришди. 257–870\871 – 270–883\884 йилларда эса Фаластин ва Сурияни ҳам қўшиб ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Миср

турк ҳарбийларидан ҳукмдор даражасига эришган шахс Муҳаммад ибн Туғж эди. У **Ихшидийлар** сулоласига асос солиб, унинг сулоласи ҳам деярли 35 йил (323–358 - 934\935–968\969) давомида Миср ва Сурияда ҳукмронлик қилган¹¹⁹⁴. IX-X асрларда шимолий-ғарбий Эрон, яъни Озарбайжонда, келиб чиқиши Уструшона туркларидан бўлган Абу-с-Сажийнинг ўғли Муҳаммад 980 йилда Халифалик томонидан Озарбайжон ҳокими этиб тайинланган. У ва унинг авлодлари - **Сажийлар** сулоласи 929 йилгача ҳукмронлик қилишган¹¹⁹⁵. Бу халифалик шаҳарларига олиб кетилган ўртаосиёликларнинг ғуломликдан ҳукмдорлик даражасига кўтарилганлигини исботидир.

Агар истилочиларинг бир йил давомида Бухоро, Самарқанд ва Фарғонанинг ҳар биридан 200 минг дирҳамдан олиб чиқиб кетган бойлиги жами 600 минг дирҳамни ташкил этганлигини¹¹⁹⁶ ҳисобга олсак, юз йилда бу даромад миқдори қанча бўлганлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Ҳатто IX аср бошларида Абдуллоҳ ибн Тохир даври (211\826-827)да Хуросоннинг халифалик хазинасига тўлайдиган солиқ миқдори 38 миллион дирҳамга чиққан эди¹¹⁹⁷. Бу бир асрдан зиёд вақт давомида Хуросон ва Мовароуннаҳр талон-тарож қилиниб, меҳнат кучлари олиб кетилиб, давлатчилик анъаналари барҳам топиб, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт қанчалар зарар кўрганидан кейинги миқдор эди.

Бундан ташқари, араб истилоси натижасида Ўрта Осиё халқлари халифалик таркибига киритилгач, **умуммусулмон цивилизациясига** муносиб ҳисса қўшиб, араб ва Ўрта Осиё халқлари маданияти, илм-фани ўзаро таъсир натижасида бойиганлигини ҳам эътироф этиш ўринли.

Марказий Осиёнинг Буюк ипак йўли чорраҳасида жойлашганлиги ҳам **интеграцион ва этномаданий жараёнлар**нинг жадал кечишини таъминлади. Минтақа халқлари менталитетидаги азалдан миллий ва диний бағрикенглик - толерантлик анъаналари ҳам шу жараён маҳсули бўлган. Бу заминдаги ўтроқ ва кўчманчи элатлар тарихнинг турли даврларида ўзаро синтезлашган, юксак даражадаги тарихий-маданий маконни вужудга келтирган вакиллар эди.

Эътироф этиш керакки, Арабистон ярим оролида **Ислом динининг** қарор топиши ва минтақаларга ёйилиши VII-VIII асрларнинг муҳим воқелигидир. VII асрнинг иккинчи чорагида таназулга учраган Сосонийлар салтанати тутилгач, 651 йилгача Хуросон ва 751 йилга қадар жиддий қаршиликларга қарамай Мовароуннаҳрнинг эгалланиши минтақадаги тарихий жараёнларни янги босқичга олиб чиқди. Араб истилочилари ва ислом дини тарғиботчилари учун Мовароуннаҳрни қўлга киришдан мақсад бу ўлка табиий бойликларига эгалик қилиш ва бу ерда шаклланган юксак маданиятнинг **умумислом маданиятига** уйғунлашувини таъминлаш бўлди. Гарчи миллий-озодлик ҳаракати узлуксиз давом этган бўлса-да, воқеалар фақат қон тўкишлар ва қирғин – барот урушлар билан белгиланмайди. Манбаларга кўра, Суғд ва Фарғона ихшидлари, бухорхудот ва вардонхудотлар, Турк хоқонлари ва Чоч тегин ва тудунлари доимо ҳам араблар ва ислом динига салбий муносабатда бўлмаганлар. Жумладан, Суғд ихшидлари гарчи урушаётган томон бўлса-да, айрим ҳолатларда

тарихининг бу 37 йилли “олтин аср” деб аталади. Бу даврда Миср юксалиб, кудрати ошди, унинг ҳарбий флоти ҳатто Ўртаер денгизда ҳукмронлик қилган. Пойтахт Фустат эса тубдан қайта қурилиб, машхур ал – Катъа ҳарбий даҳаси ва Тўлунийлар масжиди меъморий ёдгорлиги бунёд этилган. Қаранг: Босворт К.Э. Мусулманские династии. – С. 74–75.

¹¹⁹⁴ Сулола асосчиси Муҳаммад ибн Туғж 323 (934/935) йилда Миср ноиби бўлиб, халифа ар-Радий (322–933\934 – 329–940\941)дан ўз насабига мос суғдий “ихшид – подшо” унвонини олган эди. Қаранг: Босворт Э.К. Мусулманские династии. – С. 76–77.

¹¹⁹⁵ Босворт Э.К. Мусулманские династии. – С. 127–128; Саджиды // Советская Историческая энциклопедия. Том 12 (Репарация – Славяне). – М.: Изд. СЭ, 1969. – С. 455.

¹¹⁹⁶ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 269.

¹¹⁹⁷ Тарих-и Систан. (“История Систана”). – С. 65; Смирнова О.И. Труд Табари-Бал’ми как источник для изучения экономических ресурсов Согда. – С. 947–952.

Хуросон ва Мовароуннахрдаги сиёсий барқарорлик учун араб ноиблари билан ҳамкорлик қилишга жазм этганлар. 689-704 йилларда Термизда Хуросон ноиб Абдуллоҳ ибн Хазимнинг (683-692) ўғли Мусонинг исёнини бостиришда Суғд ихшиди Тархуннинг (700-710) Хуросон ноиб Муфаддал ибн ал-Мухаллабга, 750 йилда бухорхудот Қутайба ибн Туғшоданинг Аббосийлар тарғиботига қарши бош кўтарган Шарик ибн Шайх исёнини бостиришда Абу Муслимга ҳарбий ёрдамни¹¹⁹⁸ ўша давр қарашлари билангина баҳолаш мумкин. Бизнингча, маҳаллий ҳукмдорлар вазиятни тўғри таҳлил қилиб, иш тутганлар. Ўз ўрнида айрим араб зодагонлари ҳам маҳаллий халқ манфаатини ҳимоя қилишганини таъкидлаш жоиз. Улардан Абу Сайда, Рабиъ ибн Имрон ат-Тамимий, ал-Қоим аш-Шайбоний кабилар Хуросон ноиб Ашрас ибн Абдуллоҳ (727-729) нинг солиқ сиёсатига норози бўлиб чиққанлар¹¹⁹⁹. 750 йилда халифаликда уммавийлар ўрнига аббосийларнинг ҳокимиятга келиши ўз самарасини берди. Аббосийлар ҳаракати таркибида Кеш ва Насаф вакиллари анчагина бўлганлиги маълум. Чунки аббосийлар уммавийларнинг араб бўлмаганларга **мавло-озод қул** сифатида қарашига барҳам берди. Бу билан Аббосийлар Мовароуннахрни исломлаштириш, туркий ва суғдий аскарлар ҳисобига халифалик манфаатларини ҳимоя қилиш ишига йўл очдилар. 751 йилдаги **Талас жанги**да Зиёд ибн Солиҳ бошчилигида араб ва ўртаосиёлик қўшинлар хитойларнинг Гао Сянчжи қўмондонлигидаги армиясига талофат етказишга муваффақ бўлди¹²⁰⁰. Акс ҳолда, минтақадаги геосиёсий вазият умуман бошқача тус олиб, туркий давлатлар ҳам катта фожиага рўбарў келган бўлар эди.

VIII аср бошларидан Суғдда хитой намунасидаги тангалар ўрнини араб ёзувли исломий тангалар эгаллади. Бу **фульслар**да исломий “Бисмиллоҳ” каломини жорий этилди. Хусусан, Кеш ихшиди тангалари юзасида “ихшид / деҳқон/ Кешш” ва орқасида “Бу фульс Кешда зарб қилинган” жумлалари араб тили ва ёзувида чекилган эди. VIII асрнинг иккинчи ярмида Самарқанд Суғдида халифа Мансур даврига тегишли, 143 (760/761) йилги тангалар муоммалада бўлган. Уларда Довуд ибн Гуроз, Ашрас ибн Йахъё исмлари битилган. 148 (765/766) йилга оид Бухородан топилган тангада Маъбад номи учрайди¹²⁰¹. Шу даврдан Суғдда маҳаллий суғдий тил ва ёзуви ўрнига маҳкама ишларида араб тили ва ёзувининг кириб келаётганлигини кўрсатади.

Араблар ва ислом дини таъсирида мусулмон суғдийлар орасида **исломий исмлар** русм бўла борган. Жумладан, Бухорхудот Туғшода ўз ўғлини Қутайба деб номласа, Суғд ихшиди Ғуракнинг бир ўғли исломни қабул қилгач, туркий Баничур исмини Йазид исми билан тўлдирди. Муғ архивининг А-6 ва В-6 ҳужжатларида Суғдда тарқалган Амир исми қайд этилган¹²⁰². Исломга ўтган суғдийлар ўз келиб чиқишига дахлдор насабларини ҳам сақлаб қолганлар. Жумладан, Абу Хадижа Жилон ибн Варрад ас-Суғдий, Амр ал-Фадусбон ас-Суғдий ал-Бухорий, Ақил ас-Суғдий, Муқатил ас-Суғдий, ан-Надр ас-Суғдий, Амр ал-Фадусбон ас-Суғдий, Ато ат-Дабусий ва бошқалар¹²⁰³.

Халифаликнинг улкан геосиёсий ва маданий имкониятлари **ўртаосиёлик ханафий уламо**лар Абу Ҳафс ан-Насафий, Абу Зайд ад-Дабусий, **фақиҳлар** Абу Наср ал-Ийодий, Абу Мансур ал-Мотрудий, Абу Барокат ан-Насафий ва бошқа

¹¹⁹⁸ История Табари. – С. 95–113; Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. – С. 114.

¹¹⁹⁹ История ат-Табари. – С. 95–13, 347.

¹²⁰⁰ Хўжаев А. Талас жанги // Ўз МЭ, 8-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2004. – Б. 240.

¹²⁰¹ Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента. – С. 54, 130–158 (каталог № 799-989).

¹²⁰² СДГМ II. – С. 141–142.

¹²⁰³ История ат-Табари. – С. 383–441 (указ.).

олимлар етишиб чикди¹²⁰⁴. Улар араб тили имкониятларидан фойдаланиб, ислом дини ва маданияти ривожини учун жуда катта ҳисса қўшдилар. VII-VIII асрларда йўқотишларни, IX-XII асрлардаги уйғониш даври билан қайта тўлдирилди.

Суғдийларнинг минтақага ислом динини тарғиб қилишдаги хизматлари ҳам катта бўлди. 94 (712/713) йилда **Бухорода илк масжид** очилган бўлса,¹²⁰⁵ кейинчалик минтақада юзлаб масжиду мадрасалар қад ростлади. Бу эса Мовароуннаҳр шаҳарларини ислом дини маданияти марказларига айлантирди. Ўрта Осиёнинг **мусулмон савдогарлари** тижоратдан ташқари Еттисув, Шарқий Туркистон, Урал ва Волга бўйи ҳамда Шимолий Кавказда **ислом дини тарғиботи** билан шуғулландилар.

Араб истилоси ўз моҳиятига кўра босқинчилик юришлари билан бошланиб, маърифий ва диний тадбирлар билан яқунланди. Шу билан бирга араб истилоси Ўрта Осиёдаги этник жараёнларга ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Кўп асрлик туркий ва суғдийлараро муносабатлар Марказий ва Ўрта Осиё ҳудудларидаги **этногенез**да муҳим роль ўйнади¹²⁰⁶. Минг йиллар давомида шаклланиб келаётган бу жараёни араб истилоси тўхтатиб қўймаса ҳам, минтақанинг **туркийлашиш** жараёнини секинлаштирди¹²⁰⁷. Шундай бўлса-да, **этномаданий макон** тушунчаси ўз аҳамиятини йўқотмади.

Минтақа этнослари орасида **суғдий ва туркийлар симбиози** жараёни ўзининг чуқур тарихий илдизларига эга эди. Асрлар давомида минтақада геосиёсий, тарихий, маънавий бирлик шаклланди. Этнослараро қалин муносабатлар сайқалланиб, цивилизацион даражага кўтарилди. Марвдан Мўғулистонгача бўлган улкан ҳудудда турк-суғд этно-маданий яхлитлиги қарор топди. Икки минг йил (мил. авв. I минг йилликдан милодий I минг йиллик охиригача) давомида ягона тарихий-маданий макон вужудга келди. Шу босқичнинг энг чўққиси - илк ўрта асрлар даври - **“турк-суғд даври”**,¹²⁰⁸ - деб бежиз эътироф этилмаган эди.

Минтақадаги этник жараёнларда туркийлашиш илдизи мил. авв. III-II асрлар (250-140 йиллар)да **қанғ-парфиён давридан**¹²⁰⁹ бошланган эди. Бу даврда гарчи қанғ этноси номи “турк” деб аталмаса-да, унинг тили **прототурк тили** бўлган. С.П. Толстов: “Ўзбек халқининг этногенетик жараёни Қанғ давлати ҳудудида бошланган. **Қанғ давлатининг таркибида** у эгаллаб турган минтақаларда ўзбек халқининг илк аجدодлари яшаган, уларнинг этник таркиби ва тили бир хилда бўлмаган”,¹²¹⁰ - деб таъкидлаган эди. Қанғ давлатининг ташкил топиши туркий этник гуруҳларнинг Ўрта Осиёга келиб ўрнашишларини янада жадаллаштирган¹²¹¹. Умуман этник симбиоз – халқлар (этнослар) бир эмас, бир неча гуруҳлари ўртасида ўзаро яқинлашишлари, қоришиб боришлари натижаси бўлиб, мазкур жараённинг Ўрта Осиёга хос жиҳати минтақанинг этномаданий чорраҳада жойлашганлиги ва ҳудудда бир вақтнинг ўзида турли тилли, эътиқодли қардош халқлар яшашгани билан ҳам изоҳланади. Бу жараён мил. авв. II – мил. I асрлар давомида янги халқ – қанғарларни шакллантирди. Бунда туркий ва шарқий эроний тилли¹²¹² элатларнинг симбиози етакчи ўрин тутган

¹²⁰⁴ Мўминов А.К. Ҳанафий уломаларнинг Марказий Мовароуннаҳр шаҳарлари ҳаётида тутган ўрни ва роли (II-VII / VIII-XIII асрлар): Тарих фан. докт. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2003. – Б. 14–21.

¹²⁰⁵ Наршахий. Бухоро тарихи. – Б. 124–127.

¹²⁰⁶ Лившиц В.А. Суғдийские тексты, документы и эпиграфика. – С. 117.

¹²⁰⁷ Якубовский А.Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. – Б. 7.

¹²⁰⁸ Бернштам А.Н. Среднеазиатская древность и ее изучение за 30 лет. – С. 91.

¹²⁰⁹ Бернштам А.Н. Среднеазиатская древность и ее изучение за 30 лет. – С. 91.

¹²¹⁰ Толстов С.П. Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии // СЭ. – 1947. – № VI–VII. – С. 303.

¹²¹¹ Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Б. 228; Mahmudov Q. Qadimgi Turkiston. – В. 54–55.

¹²¹² Шарқий эроний тилли халқлар, асосан Ўрта Осиёнинг туб аҳолиси бўлиб, бу гуруҳга суғдийлар, хоразмийлар ва сақларнинг айрим қабилалари кирган.

эди¹²¹³. Қанғ худудидаги саклар, сакараулар, ассианлар, массагетлар гуруҳидаги абийлар, тохарлар, суғдийларга мил. авв. II ва мил. I–II асрларда шимолий-шарқдан усунлар, Жанубий Сибир ва Олтойдан ди, динлин, теле, хун ва бошқа туркий тилли гуруҳлар келиб қўшилган¹²¹⁴. Бу давлат аҳолиси икки тилда (туркий ва суғдий) сўзлашувчи қабила ва элатлардан ташкил топган бўлиб, улар Жанубий Сибир, Олтой, жануби-шарқий Уралорти, Етгисув ва Шарқий Туркистон вилоятларида яшовчи туркий қабилалар билан алоқалари, яқинлашиш¹²¹⁵ жараёнлари натижасида Сирдарё соҳилида шарқий эроний ва туркий этносларнинг интеграцияси, консолидацияси ва илк ўрта асрларга келиб симбиози рўй берди.

Бундай жараённи нафақат Қанғ давлати, балки **Кушонлар салтанати** ҳам бошидан кечирди. А.Н. Бернштам мил. авв. II аср ва мил. II аср (мил. авв. 140–мил. 180 йил)ларни кушон ва илк тоҳар даври, - деб баҳолади¹²¹⁶. Кушон салтанатига асос солган юэчжиларнинг келиб чиқиши хитой манбаларидан аниқлаштирилмоқда. Уларга кўра, рузие (юэчжилар), саклар, суғдийлар ва туркийларнинг келиб чиқиши Орол ва Каспий денгизи шимолий соҳили бўлиб, улар ўша ердан тахминан мил. авв. II минг йилликда жанубий ва шимолий йўналишлар бўйлаб тарқалганлар¹²¹⁷. С.П. Толстовнинг юэчжиларни массагетларнинг бир тармоғи “да - катта юэчжилар” ва “мас(з) – катта сакалар”,¹²¹⁸ деган фаразини Б.Ғ. Ғофуров асосиз “ноилмий қурилма”¹²¹⁹ деб, рад этган эди. Хитой манбалари эса юқоридагидек, массагет ва юэчжиларнинг қардошлигини тасдиқлаб турибди. Массагетлар ўз юртлари – Орол бўйларида қолган бўлса, юэчжилар катта кўчиш натижасида шарққа жойлашиб, фақат мил. авв. III аср иккинчи ярмида хуннлар билан қўшини бўлиб қолишган¹²²⁰.

Мил. авв. 176 йилдаги тўқнашувлардан сўнг, мағлуб бўлган юэчжиларнинг кичик гуруҳи Хўтан (Шарқий Туркистон)да қолиб, катта қисми Ўрта Осиё худуди бўйлаб юриб, усун ва сэ (сак) қабилалари қаршилигини енгиб, Фарғона ва Помир орқали Гинбинга кириб келганлар¹²²¹. Айни шу пайтда сакларнинг айрим гуруҳлари жанубга ҳозирги Сеистон худудига бориб ўрнашдилар¹²²². Тарихан юэчжилар тили эроний деб қаралган, аммо уларнинг туркий тиллар дунёсидан - Шарқий Туркистондан келиб чиқиб, шарқий эроний тилли муҳит Ўрта Осиёга кириб келганлиги ва тил жиҳатдан эронийлашганлиги табиий эди¹²²³. Мил. авв. 140 йиллар атрофида юэчжилар Бактрияни эгаллаб, беш қабила ябғулари оқсоқоли Гуйшанлар сардори Кудзула Кадрфиз етакчилигида Кушон империясига асос солишган¹²²⁴ ва ўз

¹²¹³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 18–19; Его же. К вопросу расселения и родовых делений канглы // Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. – Ташкент, 1972. – С. 4–12; Его же. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент: Фан, 1974. – 242 с.; Ўша. Қанғ давлати ва қанглилар. – Тошкент: Фан, 1990. – 168 б.; Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Б. 167; Mahmudov Q. Qadimgi Turkiston. – В. 60–61.

¹²¹⁴ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 84; Togan A. Z.V. Oğuz destani. Reşideddin Oğuznâmasi. Tercüme ve Tahlili. – Istanbul: Ahmed Sait matbaasi. – 1972. – S. 145.

¹²¹⁵ Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Б. 166–167.

¹²¹⁶ Бернштам А.Н. Среднезатская древность и ее изучение за 30 лет. – С. 91; Его же. К вопросу об усунях, кушанах и тохарах (Из истории Центральной Азии) // СЭ. – 1947. – № 3. – С. 41–47; Его же. Древние тюркские элементы в этногенезе Средней Азии // СЭ. – 1947. – № 6–7. – С. 148–158.

¹²¹⁷ Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Б. 217.

¹²¹⁸ Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологических исследований. – М.: Наука, 1948. – С. 242–245.

¹²¹⁹ Гафуров Б.Ғ. Таджики. Кн. 1. – С. 165.

¹²²⁰ Pulleyblank E.G. Chinese evidence for the date of Kanishka // Bhârâtî. – VCI X-XI. Central Asia Number. – Banaras. – P. 166–168.

¹²²¹ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 147–151; Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. – Л., 1951. – С. 46–48; Mahmudov Q. Qadimgi Turkiston. – В. 54–55.

¹²²² Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 120–121; Литвинский Б.А. Археологические открытия на Восточном Памире и проблема связи между Средней Азией, Китаем и Индией в древности. – М.: Наука, 1960. – С. 8–11.

¹²²³ Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Б. 228–229.

¹²²⁴ Pulleyblank E.G. The consanantal system of old Chinese // AM. – 1962, N.S. – vol. IX. – pt. 1. – P. 118.

хукмдорлари тасвири туширилган тангалар зарб қилишган¹²²⁵. Этник маънода улар тохар номини олишган¹²²⁶. Тохарларга қадар бу ҳудудларда “урф-одати доволликларга ўхшаш”, “савдога уста халқлар яшаган”¹²²⁷. Кейинчалик юэчжилар ўрнашган ҳудудлар Тохаристон деб аталди.

Юэчжилар суғдийларнинг этник шаклланишида ҳам иштирок этган. Улар Самарқанд атрофларида мил. авв. 133-129 йилларда пайдо бўлишган¹²²⁸. Юэчжилар гарчи ҳукмрон табақа бўлсалар-да, турли этник гуруҳлар таркибига сингиб борган. Суғдда ҳам улар маҳаллий аҳоли ичида **ассимиляцияга** учраган¹²²⁹.

Қанғ ва Кушон давлатлари парчалангач, Суғддаги этник жараёнлар янги босқичга кўтарилди. Бу даврда Ўрта Осиёда **кўчманчи ва ўтроқ маданиятларнинг** ўзига хос **синтез** жараёни янада кучайди. Суғд эса бу жараёнлар марказига айланди. Хуннларнинг авлодлари ҳисобланган **оқ ва қизил хионийлар** “Бэй ши” солномасига кўра, 350-356 йилларда Самарқанд Суғдида пайдо бўлишган¹²³⁰.

Бу кўчманчи қабилаланинг Ўрта Осиёдаги асосий рақиби Сосонийлар Эрони эди. Улар ўртасида минтақада геосиёсий таъсир учун курашлар кечди. Агар 370-380 йиллар давомида Сосонийлар Кушон салтанатига тегишли ҳозирги Афғонистоннинг шимолини эгаллаган бўлса, Ўрта Осиёда янги пайдо бўлган хионийларнинг қардошлари **Кидар** бошчилигидаги кучлар 412-437 йилларда Тохаристон ва Гандхарани ўзларига бўйсиндирди¹²³¹. Шу даврда Сосоний ҳукмдори **Варахран V Баҳром Гўр** (420-437) “турк” хоқони, яъни Кидарни ўлдиргани факти эътиборни тортади. Табарий ва Динаварийнинг Кидарни “турк хоқони” деб берганлигини, Б.Ғ. Ғофуров яна **Фирдавсийнинг “Шоҳнома”**сидаги: “турклардан сўнг Чағониён, Хутталан, Балх ва Бухоро Эронга тавон тўлагани” ҳақидаги фикрига қарамай рад этади. Олим “Шоҳнома”даги “турк” атамасини анохранизм, деб ҳисоблаб, И. Марквартга суянган ҳолда, Эрон шоҳи Виштаспнинг хионийлар подшоши Аржасп устидан қозонган ғалабасини ва Баҳром Гўрнинг Балх ноиб сифатида “марзбони кушон” номини олганини далил қилиб келтиради¹²³². Ваҳоланки, бу давр учун “турк” атамаси ҳали жорий этилмаसा-да, туркий тилли муҳит минтақа учун азалий эканлигини тан олмайди. Бунда Б.Ғ. Ғофуров томонидан Хионийлар ва Кидарийлар ўртасидаги даврий чегара эътиборга олинмайди ва уларнинг туркий қавмларнинг ажодлари эканлиги назардан қолади. Аслида хионийлар юебан хуннларидан ажраб чиқиб, Қанғ давлати ҳудудига жойлашганлар. Юебанларнинг тили **гаогуй (уйгур) тили** билан бир хил бўлган¹²³³. Бу маълумотлар хионийлар ва кидарийларнинг этник мансублигига ойдинлик киритади.

V аср ўрталаридан Ўрта Осиё тарихида Византия тарихчиси Феофан келтирган **Эфталон**¹²³⁴ бошчилигидаги **эфталийлар даври** бошланди¹²³⁵. Хусусан, эфталий

¹²²⁵ Зеймаль Е.В. Кушанские монеты из собрания института истории, археологии и этнографии АН Тадж ССР // ИООН Ан Тадж ССР. – 1960. – № 1. – С. 26–32; Его же. Проблемы кушанской хронологии и монеты / Тезисы докладов на юбилейной научной сессии Гос. Эрмитажа. – Л, 1964. – С. 40–46.

¹²²⁶ Бартольд В.В. История Туркестана. Туркестан в древности / Соч. – М.: Наука, 1963. – II (1). – С. 112.

¹²²⁷ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 152; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 122.

¹²²⁸ Рерих Ю.Н. Тохарская проблема. – С. 120.

¹²²⁹ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 25; Tezcan M. The Kushans and their role in the Turkish history and culture // Ўрта Осиё археологияси, тарихи ва маданияти. – Тошкент, 2002. – Б. 12–15.

¹²³⁰ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 206; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 127–128, 131 (2-изох).

¹²³¹ Enoki K. Sogdiana and Hsiung-nu // CAJ. – 1955. – vol. I. – N 1. – P.43–62; ib. The date of Kidārites // The Toyo Cakuho (Reports of Oriental Library). – 1958. – Vol. XLI. – N. 3. – P. 11.

¹²³² Гафуров Б.Ғ. Таджики. Кн. 1. – С. 248–249, 262; Marquart J. Erānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenao'i. – P. 89–96.

¹²³³ Бичурин Н.Я. Собрание сведений. Т. II. – С. 258–259; Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – С. 180; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 129–130.

¹²³⁴ Динаварийда “турк”-эфталийлар подшоши исмини Ахшуван, бошқа манбаларда Вахшунвар, Фирдавсийда Хушнавот, Табарийда Ахшунвар шаклида келиб, В.А. Лившиц фикрича, *axšondar – ҳокимият эгаси ёки *axšanwar –

номи этник номдан кўра, кўпроқ сиёсий атама бўлиб,¹²³⁶ Эфталийлар давлати қайсидир маънода Қанғ давлатининг вориси ҳам эди. Чунки Эфталийлар давлати аҳолисининг этник таркиби Қанғ давлати этник таркиби билан бир хил бўлган. Эфталийлар ҳам Қанғ каби минтақа вилоятлари маъмурий бошқарувни ташқи назорат асосида амалга оширган.

Арман солномачиси Егише Вардапет маълумотида кўра, 453-454 йилларда Йездигерд II “кушон”лардан¹²³⁷ мағлубиятга учраб, бир қатор шаҳарлари кўлдан кетган. Шу асрнинг 60-йилларида, **Сосонийлар ва Эфталийлар ўртасида зиддият** кучайган¹²³⁸. 456 йилда Эфталий хукмдори Эфталоннинг Хитойга ўз элчиларини юбориши минтақа сиёсат майдонига чиқишдаги муҳим қадам бўлган. Ҳатто Сосонийлар ҳокимиятига келишда **Перуз** (459-484) ўз оғаси Хурмуздга қарши курашда эфталийлар мададидан фойдалангани маълум¹²³⁹. Аммо у ўз ҳомийсига қарши уч бор юриш қилиб, оқибатда 484 йилда халок бўлди. Эфталийлар Сосонийлар зиммасига катта миқдорда ўлпон юклади¹²⁴⁰. Бу ўлпонларнинг асосий қисми Ўрта Осиё иқтисоди ривожига йўналтирилган дейиш мумкин. Шу давр Суғд ва суғдийларнинг Ипак йўлидаги етакчилиги Сосонийларнинг мағлубияти ҳисобига анча ошган.

Эфталийларнинг Суғд худудини эгаллаши 467-470 ва 480 йиллар оралиғи билан белгиланади. Суғддан улар Сосонийларга қарши курашда мадад олди. Чунки қудратли Сосонийлар кўшинини эфталийлар ўзларининг фақат ҳарбий кучига суяниб енга олиши мумкин эмас эди. Уларга Суғд каби ҳайрихоҳ ўлкаларнинг катта иқтисодий таянчи ҳам зарур эди. Бу ҳамжиҳатлик нафақат сиёсий ёки иқтисодий жабҳада, балки этномаданий жараёнларда ҳам акс этди. Суғд худудидаги эфталийлар маҳаллий аҳоли орасида ўтроқлашиб, зардуштийлик динини қабул қила бошлаганини “Шоҳнома”даги эфталийлар шоҳи номининг Фағанич - Fâḡānīc (суғдий β’γп’ус) – “илоҳий хукмдор”¹²⁴¹ маъносини англатишидан ҳам билса бўлди.

Бундан ташқари, 509 йили Хитойдаги Судэ (Суғд) элчилигининг алмашувини ҳокимият эфталийлар кўлига ўтганлиги¹²⁴² билан изоҳлаш мумкин. Эфталийлар 479-510 йилларда Тохаристонга юриш қилганлар¹²⁴³. Натижада V асрнинг 2-ярми ва VI аср бошларида Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон, Хуросон ва Шимолий Ҳиндистонни бирлаштирган Эфталийлар давлати ташкил топган¹²⁴⁴. Давлат тузуми учун кучли

ҳокимиятни тутувчи атамалари исм эмас, унвон ҳисобланади. Қаранг: Лившиц В.А. К открытию бактрийских надписей на Кара-Тепе // Буддийские пещеры в Старом Термезе. Основные итоги работ 1963-1964 гг. Надписи, терракоты, каменные рельефы. – М., 1969. – С. 67.

¹²³⁵ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 251, прим. 26.

¹²³⁶ Адылов Ш. Эфталиты и Западный Согд // Ўрта Осиё археологияси, тарихи ва маданияти. Халқаро илмий конференция маърузаларининг тезислари. – Тошкент, 2002. – С. 20–21. Гиматола – Ш. Одилов фикрича, аввалги таджикотларда келтирилгандек Бадахшон эмас, балки Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимлари ҳисобланади.

¹²³⁷ Е.Е. Неразик уларни манбада келтирилгандек, кушонлар эмас, эфталийлар эканлигини аниқлаган. Қаранг: Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 250.

¹²³⁸ Маршак Б.И. К вопросу о восточных противниках Ирана в V в. // СНВ. – 1971. – Вып. X. – С. 58–59; Егише Вардапет. История / Пер. с древнеармян. П. Шаншиева. – Тифлис, 1853. – С. 13–19, 30–31.

¹²³⁹ Маршак Б.И. К вопросу о восточных противниках Ирана в V в. – С. 63; Höldeke T. Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der sasaniden aus der arabischen Chronik des Tabari / übersetzt... von Th. Höldeke. – Leiden, 1879. – P. 116.

¹²⁴⁰ Массон В.М., Ромодин В.А. История Ирана. С древнейших времен до начала XVII века. – М.: Наука, 1964. – С. 204; Киракос Гандзакети. История Армении / Пер. с древнеармян., предис. и комм. А.А. Ханларяна. – М.: Наука, 1976. – С. 58.

¹²⁴¹ Лившиц В.А., Кауфман К.В., Дьяконов И.М. О древней письменности Бухары. – С. 157.

¹²⁴² Маршак Б.И. К вопросу о восточных противниках Ирана в V в. – С. 65; Enoki K. On the Nationality of the Ephthalites // Memoires of the Reserch Departament o the Tōyō Bunko (oriental Library). – Tokyo, 1959. – № 18. – P. 1–58.

¹²⁴³ Enoki K. The date of Kidārites. – P. 11–15; Гумилев Л.Н. Эфталиты и их соседи в VI в. // ВДИ. – 1959. – № 1. – С. 129–140.

¹²⁴⁴ Эфталийлар давлатини бошқарган хукмдорлар: Оқ Сивар (420-470); Эфталон / Ифталонос (470-496); Тўраман (496-510); Мехрикора (510-540); Ғатпора / Ғатфарн (540-556) лар 510 йилгача Самарқанддан, сўнгра Панжобдаги Саркот шаҳридан бошқарганлар. Қаранг: Тургун Алмас. Уйғуры. Кн. 2. – С. 164–165.

конун ва коидалар жорий этилиб, жиноят қаттиқ жазоланган. Эфталийлар давлатида асосий эътибор қуролли кучларга қаратилгани боис эфталий жангчилари моҳир камончи, қиличбоз отлиқ-суворийлар бўлишган¹²⁴⁵.

Этник жараёнлар учун эътиборли жиҳати **хионий, кидарий ва эфталийларнинг келиб чиқиши бир тармоқдан эканлиги**да эди. Шу боис, улар ўртасида минтақадаги ҳокимият алмашуви тўқнашувларсиз рўй берган. Бу ҳол минтақадаги этник симбиоз жараёнларига ҳам замин ҳозирлаган¹²⁴⁶. Хионийларнинг марҳумларни оловда ёқиб, сўнг суяқларини қумуш идишга солиб кўмиш одати Хоразмдаги Канғалъа ва Кўҳна Увайс шаҳар манзилгоҳларидаги топилмалар билан айнанлиги, уларнинг келиб чиқишини Орол бўйларидаги сак-массагет субстратидаги хун-турк таъсирида шаклланган деган фараз мавжуд. Худди шу каби А.Н. Бернштам ҳам ўрта ва қуйи Сирдарё ҳамда Амударёнинг этакларини эфталийлар шаклланган худудлар деб кўрсатади¹²⁴⁷. Демак юқоридаги этнослар Ўрта Осиё этник муҳити учун бегона ҳисобланмаган.

Арман тарихчиси Себеос, Сосоний ҳукмдори Перозни мағлуб этган теталлар (эфталлар)ни туркларга тенглаштириб, “Хурмузд II нинг онаси турклардан эди” деган маълумот беради ва туркларни маскут (массагет)ларга алоқадор, - деб кўрсатади¹²⁴⁸. Антик давр тарихчиси Прокопий Кесерийский ҳам эфталийлар - “оқ хуннлар” ҳақида: “...улар (эфталийлар) бошқа хунн халқлари каби кўчманчи эмаслар, аммо азалдан ҳосилдор ерларда ўтрокдурлар... Бир подшо томонидан бошқарилади ва қонуний давлатчилигига эгадурлар. Ўзаро ва қўшнилари билан румликлар ва форслардан кам бўлмаган адолатга роия қиладилар” - деб, ёзган эди¹²⁴⁹. Эфталийлар ҳақида маълумот қолдирган ўрта эроний тилидаги “Баҳман яшт” асарида: “боскинчилар (эфталийлар) турклар ёки қизил хионийлар” эди, - деб келтиради¹²⁵⁰. Бу маълумот ҳам эфталийларнинг этник мансублиги хусусида айрим аниқликларни беради. Эфталийлар тили масаласида изланиш олиб борган В.Б. Хеннинг ва В.А. Лившиц каби олимлар тангалар таҳлили орқали Тохаристон эфталийлари тилини бактрия тилига таққослаганлар¹²⁵¹. Аммо бирор-бир манба эфталийларни эроний тилли эканлигини тасдиқламайди. Фақат уларни юэчжиларга боғлиқ жиҳатлари “Бей ши” солномасида таъкидланади холос. Унда: “улар (йеда – эфталлар) гогюй (уйғурларнинг) бир тармоғи бўлиб, урф-одатлари, бир қанча жиҳатлари билан турк (тукю) ларга ўхшаш”, - деган хулосалар мавжуд. Яна бир масала эфталларнинг “оқ” ва “қизил” ранглари орқали талқин қилинишидир. В.А. Лившиц Афросиёб деворий суратларидаги шахсларни “оқ хионлар” ва “қизил хионлар”, - деб мулоҳаза билдиради¹²⁵². Бундай бўлиниш қизил хун ва оқ хун тармоқлари, кейинчалик ҳам сариқ ва қора туркаш, оқ, сариқ, қора кипчоқ, сариқ уйғур каби бўлинишлар аслида туркий халқларда сақланган. У ҳам эфталийларнинг илк аجدодлари туркийлар билан бир қавмга мансублигини тасдиқлайди¹²⁵³. Бироқ

¹²⁴⁵ Пигулевская Н.В. Византийская дипломатия и торговля шелком. – С. 164.

¹²⁴⁶ Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 255; Гюль Э.В. Симбиоз традиций в античном и средневековом искусстве Узбекистана как историко-искусствоведческая проблема // Ўрта Осиё археологияси, тарихи ва маданияти. – Тошкент, 2002. – С. 49–51.

¹²⁴⁷ Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: ИВЛ, 1962. – С. 244; Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. – М., 1951. – С. 197.

¹²⁴⁸ Маршак Б.И. К вопросу о восточных противниках Ирана в V в. – С. 64–65. Манба: [Себеос]. История императора Иракла / Сочинение епископа Себеоса, писателя VII века / Пер. с армян. К. Патканьяна. – СПб., 1862. – С. 75.

¹²⁴⁹ Enoki K. The Origin of the white Hung or Hephthalites // EW. – 1955. – Bd. VI. – № 3. – P. 235; Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1. – С. 258.

¹²⁵⁰ Bailey H.W. Nārahuna // Asiatica. Festschrift Fr. Weller. – Leipzig, 1954. – S. 13–14.

¹²⁵¹ Лившиц В.А. К открытию бактрийских надписей на Кара-тепе. – С. 67; Henning W.B. The Bactrian inscription // BSOAS. – 1960. – vol. XXIII. – P. 51;

¹²⁵² Лившиц В.А. Надписи на фресках из Афрасиаба. – С. 16.

¹²⁵³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 131–136.

Суғддаги эфталийлар тили суғдийлашиб борган дейиш мумкин. Чунки манбаларда эфталийларга нисбатан қўлланилган номланишлар¹²⁵⁴, мазмуни X аср муаррихи Баълабий фикрича, бухороликлар тилида *hayatila > haytal* – “кучли одам” маъносида келтирилган¹²⁵⁵.

V-VI аср ўрталаригача эфталийлар Марказий Осиё сиёсий ва этномаданий тарихида ўзига хос ўрин тутган бўлса, 555 йилда **хоқонлик туркларининг** уларга берган зарбаси сўнг бу давлат мавқеига путур етган. Шундан сўнг эфталийлар батамом маҳаллий аҳоли орасига сингишиб¹²⁵⁶, суғдий этник компонентда эфталийлар салмоқли ўрин тутган. Бу эса суғдийларнинг туркийлашуви жараёни тезлашуви ҳам хизмат қилган.

Турк хоқонлигига қадар давом этган этник жараёнлар, Турк хоқонлиги даврида минтақада туркий нуфузнинг ортишига ва туркийлашиш жараёнининг изчил давом этишига имкон берган. Бу жараён араб истилосига қадар жадал кечди ва фақат араб истилоси давридагина секинлашди.

А.Ю. Якубовский: “агар араб истилоси бўлмаганда, туркларнинг Суғд тупроғига киришлари тезлашган бўлар эди. Араблар шубҳасиз бу жараённинг ўзини тўхтатмаган бўлсалар-да, лекин ҳар ҳолда унинг суръатини камайтирганлар. Бирок бу ҳодиса 737 йилдан кейин, яъни араблар Ўрта Осиёнинг Амударё билан Сирдарё ўртасидаги ерларни забт этиб, Хуросондаги туркашларга қаттиқ зарба берган вақтларида очиқ кўринди”,¹²⁵⁷ - деган эди.

Турк хоқонлиги даврида **дулу, нушиби, туркаш, қарлуқ** каби қабила гуруҳлари Мовароуннаҳрга туташ вилоятларга келиб жойлаша бошлаган. Қарлуқларнинг кўпчилиги VI-VIII асрларда Фарғона водийси, Тошкент воҳаси тоғли ва тоғ олди ҳудудларига муқим ўрнашди. Уларнинг бир қисми халачлар ва чигиллар билан Тоҳаристонга жойлашиб, бу ерда Қарлуқ ябғулигини ташкил қилди¹²⁵⁸. Табарийдан маълумки, Деҳистон, Кўхистон ва Бадғисдаги турклар араб истилочиларига жиддий қаршилик кўрсатган эди¹²⁵⁹. Бу туркий элатларнинг жанубий чегаралари ҳисобланган. Аммо араб истилосидан сўнг бу ҳудудларга араблар билан бирга Эроннинг ички ҳудудлари ва айниқса, Хуросондан келиб ўрнашган кўп сонли форсий тилли аҳоли бу ердаги туркий аҳолини форслаштирди. Тил муҳити ҳокимиятнинг иш юритишдаги давлат тили (аввал араб, кейинчалик форсий)га боғлиқ бўлиб қолди¹²⁶⁰. Айни вақтда араб истилосига қадар Зарафшон водийси ва Қашқадарё воҳасига асосан Турк хоқонлиги даврида Еттисув ва Сирдарё бўйларида туркий қабилалар келиб ўрнашган эди¹²⁶¹. Умуман, Ўрта Осиёдаги туркий қатлам учта гуруҳдан иборат бўлган: 1) қадимги ўтроқ аҳоли; 2) ярим ўтроқ чорвадор ва деҳқон аҳоли ва 3) кўчманчи чорвадор аҳоли¹²⁶². Мана шу ижтимоий бўлиниш асрлар давомида сақланиб, улар устига кейинги даврларда янги туркий қатламлар келиб қўшилган бўлсалар-да, қадимги туркий қатламнинг ҳаёт тарзини ўзгартирмаган. Суғдий ва туркий яқинлик араб истилосидан сўнг ном олган **турк (ўзбек) ва тожик этногенезини** асосини ташкил қилди. Шу боис илк ўрта аср

¹²⁵⁴ Абдел ва эпгалит (суриёний), абдел ва эфталит (юнон), хептал, идал, тетал (арман), ефтал ва хептал (ўрта форс), хайтал ва йафтал (араб), йеда ва е-диен (хитой) шаклларида қўлланилган. Қаранг: Enoki K. On the Nationality of the Ephthalites. – P. 7.

¹²⁵⁵ Лившиц В.А., Кауфман К.В., Дьяконов И.М. О древней письменности Бухары. – С. 157.

¹²⁵⁶ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 139–140.

¹²⁵⁷ Якубовский А.Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. – Б. 7.

¹²⁵⁸ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 145–146.

¹²⁵⁹ История ат-Табарий – С. 165–170.

¹²⁶⁰ Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Б. 249.

¹²⁶¹ Якубовский А.Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. – Б. 6-7; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 149.

¹²⁶² Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Б. 149–150.

манбалари туркийлар яшаган ва Турк хоқонлиги тасарруфидаги ҳудудларнинг аҳолиси турк,¹²⁶³ улар яшайдиган ҳудудни эса, **Туркистон** деб атаган. Жумладан, Туркистон атамаси VI-VIII асрлардаги бактрий ёзувли ёдгорликда, шунингдек, Шарқий Туркистондан топилган 639 йилга оид суғдий ҳужжатда ҳам: “Туркистонлик чўри Упачах” номи орқали зикр этилган¹²⁶⁴. VII аср арман тарихчилари Себеос, Анания Ширакаци асарларида кўп бор Туркистон номи тилга олинади¹²⁶⁵. Туркистон атамаси сиёсий ва географик ўрнига кўра, баъзида турли ҳудудларни англатган. Бироқ Сирдарё ва Амударё оралиғи ҳамда Сирдарёнинг ўнг соҳили доимо Туркистон деб юритилаверган. Бу ҳудудда нафақат туркийлар, балки уларнинг қардошлари суғдийлар асрлар давомида ёнма-ён яшаб, шу юрт тарихини яратганлар.

Хулоса қилиб айтганда, араб истилоси минтақа тарихининг кейинги босқичлардаги тараққиётга ўз таъсирини ўтказди. Бу давридаги маҳаллий анъанавий давлатчилик бошқарувидаги нуқсонлар, сиёсий поракандалак истилонинг иккинчи босқичи (715-751 йиллар)да ҳам ягона мақсад сари ҳаракатни чеклади. Қаршилиқ ҳаракати имкониятларни бой берди. Аммо истилонинг деярли юз йил давомида амалга оширилганлиги Мовароуннахрни эгаллаш ва исломлаштириш учун араблардан катта маблағ ва куч сарфлашни талаб қилди. Шу ўринда эътироф этиш керакки, араб истилосининг ғалабаси уларнинг қудратини эмас, балки Ўрта Осиё мулкларининг ўзини оқламаган “мустақил сиёсати”, уларни бирлаштирувчи Шарқий Турк, Ғарбий Турк ва Туркаш хоқонликлари ҳамда Уйғур хоқонлигининг ўзаро курашлари, Тан империясининг фитналари оқибати ҳам эди. Қолаверса, Араб халифалиги сиёсатидаги “мусулмонлар тенглиги” ғояси, маҳаллий амалдорлар билан тил топиш йўли, бир қисм ерли аҳолини истилочилар томонига ўтиб кетишига сабаб бўлди. Аммо, Хуросон ноиблари (Қутайба, Саид Хараший) ва маҳаллий ҳукмдорлар ўртасида имзоланган, маҳаллий халқлар манфаатини камситувчи шарномаларнинг талончилик моҳияти барибир ошқор бўлиб қолди. Энг ачинарлиси маҳаллий ҳукмдорлар ва ҳокимлар бир ёққадан бош чиқа олмадилар. Оқибатда озодлик ҳаракати вакилларида Деваштич қатл эттилди, Ғурак эса арабларга ён босди. Алутар кўп бор иккиланган бўлса, Ашканд бесамар мустақил ҳаракатларга киришди. Сулухон ва Курсуллар эса ўз мақсадларига эришолмай халок бўлдилар. Айниқса, Ўрта Осиёдан Халифалик шаҳарларига асир олиб кетилганларнинг қисмати турлича кечди. Баъзилари қул қилиб сотилди ва баъзилари жисмонан йўқ қилинди. Бошқа бирлари халифалик хизматига ўтиб, Тўлунийлар, Ихшидийлар ва Сажийлар каби сулолаларнинг ҳукмдорлари даражасига кўтарилиб, халифаликдан мустақил давлатларга асос солдилар.

Марказий Осиёда аср давомида шаклланган турк-суғд симбиози, маданий синтезлашуви, юксак даражадаги тарихий-маданий макон - учун имкон яратди. Ислом динининг қарор топиши ва минтақага ёйилиши VII-VIII асрларнинг муҳим воқелиги эди. Араб истилоси натижасида Ўрта Осиё халифлик таркибига қўшилгач, умуммусулмон цивилизациясининг бир қисмига айланди. Бу жараён араб ва Ўрта Осиё халқлари маданияти ва илм-фанини юксалтирди. Бухорода ислом оламининг илк олийгоҳи очилди. Мовароуннахр шаҳарлари эса ислом дини маданияти

¹²⁶³ Бир тилда сўзлашувчи туркий қабилала гуруҳи хитой манбаларида тукивет, турк-ут ёки тужюэ деб номланган. Қаранг: Хўжаев А. Ўзбек халқининг этник тарихини ўрганишда Хитой манбаларининг аҳамияти / Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. – Тошкент, 2004. – Б. 14–15.

¹²⁶⁴ Исҳоқов М. Номи азал Туркистон / Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. – № 45–46. – Б. 1, 5.

¹²⁶⁵ Аҳмедов А. Нега Турон деб аталади // Турон. – 1992. – № 1. – Б. 5–6; Бобоёров Ғ. Илк ўрта асрларда Туркистон атамаси / Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. – Тошкент, 2004. – Б. 40–41.

марказларига айланди - Ўрта Осиёлик мусулмон савдогарлар Еттисув, Шарқий Туркистон, Урал ва Волга бўйлари ҳамда Шимолий Кавказда ислом дини тарғиботи билан шуғулланди. Араб истилоси ўз моҳиятига кўра босқинчилик юришлари билан бошланиб, маърифий ва диний тадбирлар билан яқунланди.

Араб истилоси Ўрта Осиёдаги этник жараёнларга ҳам таъсир этди. Истило минтақанинг туркийлашиш жараёнини секинлаштирди, аммо улкан ҳудуддаги турк-суғд этномаданий яхлитлигини тўхтата оламади. Маълумки, минтақадаги этник жараёнларда туркийлашиш мил. авв. III-II асрлар (250-140 йиллар)да қанғ-парфиён давридан, яъни Қанғ давлатида жадаллашиб, қанғар элатини шакллантирди. Бунда туркий ҳамда суғдий компонентлар асос вазифасини ўтган эди. Ҳатто Кушонларнинг этно-интеграциясини, яъни келиб чиқишини Орол ва Каспий бўйларидан бўлган рузие (юэчжи)лардан бошланганлигини ҳамда уларнинг Ўрта Осиёда эронийлашганини эътиборга олсак, минтақа этник жараёнларининг нақадар ранг-баранглигига гувоҳ бўламиз. Суғддаги этник жараёнларда эса кўчманчи ва ўтроқ маданиятларнинг ўзига хос синтези жараёни кўзга ташланади. Бу жараён илк ўрта асрлар, яъни V аср ўрталарида вужудга келган Эфталийлар давлати этник таркибининг Қанғ давлати билан бир хиллиги билан ҳам аҳамиятлидир. Шу боис Турк хоқонлигига қадар давом этган этник жараёнлар, Турк хоқонлиги даврида минтақада туркий нуфузнинг ортишига ва туркийлашиш жараёнининг изчил давом этишига имкон берган эди. Турк хоқонлиги даврида (VI-VIII асрлар биринчи ярми) дулу, нушиби, тухси, арғу, туркаш, қарлуқ каби қабиларнинг Мовароуннаҳрга келиб ўрнашди. Фарғона, Тошкент ва Тохаристонда қарлуқ, чигил ва халачлар етакчи этносга айланди. Зарафшон ва Қашқадарё воҳасига Еттисув ва Сирдарё бўйларидан туркий қабилалар келиб ўрнашдилар. Шу билан бирга минтақанинг жанубий вилоятларида туркий аҳоли орасида эроний тил муҳитига тушиб форслашди. Улар: қадимги ўтроқ аҳоли, ярим ўтроқ чорвадор ва деҳқон, кўчманчи чорвадор ҳаёт тарзини сақлаб қолди. Энг асосий ҳулоса, кўп асрлик турк-суғд симбиози, минтақадаги этногенетик ва маданий умумийлик, турмуш тарзидаги яқинлик суғдий ва туркий этнослар меросини ҳозирги ўзбек, тожик, уйғур ва минтақанинг бошқа халқларига мерос қилиб қолдирди.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, турк-суғд муносабатлари тадрижий таракқиётига Марказий Осиёнинг ўзига хос геосиёсий ўрни замин ҳозирлаган эди. Асрлар давомида суғдийлар ва туркий қавмлар ёнма-ён яшаб, Суғд, Уструшона, Чоч, Фарғона, Еттисув ва Шарқий Туркистонда ягона этномаданий маконни вужудга келтирдилар. Буюк ипак йўлининг “турк-суғд” тармоғи Марвдан Хитой девори қадар яшаган элат ва халқларни иқтисодий ҳамкорлик асосида сиёсий ва этномаданий жиҳатдан яқинлаштирди. Шарқда Хитой ва Ғарбда Эрон билан рақобатда, минтақа мустақиллигини сақлашда, қарвон йўллари хавфсизлигини таъминлашда турк-суғд бирлиги муҳим ўрин тутди. Суғдийлар томонидан барпо этилган манзилгоҳлар Хитой билан Ғарбий Осиё ва Европа ўртасидаги савдо – тижорат, сиёсий ва маданий алоқаларида воситачилик вазифасини бажарди. Бу савдо манзилгоҳлари кенгайиб шаҳарларга айланиб борди.

Турк хоқонликлари даврида (552-744) Буюк ипак йўли учун курашда Хитой, Эрон ва Византия рақобатини Суғд ва суғдийлар бевосита туркийлар билан иттифоқчилигида енгиб ўтиб, улар минтақада етакчилиكنи қўлга кирита олдилар. Кўп асрлик тарихга эга “турк-суғд қарвон йўллари” илк ўрта асрлар Буюк ипак йўлининг энг муҳим ва ажралмас қисми бўлиб қолди. Суғдийлар таъсирида туркийлар ўтроқ маданиятга, туркийлар таъсирида суғдийлар иқтисодий шерик ва сиёсий ҳимоячига эга бўлдилар.

VI аср ўрталаридан Марказий ва Ўрта Осиё халқлари тарихида туркийлар ва суғдийларнинг миграцион, интеграцион жараёнлари кучайиб, ассимиляциялашув даври бошланди. Бунда Биринчи Турк хоқонлиги яратган кенг сиёсий, иқтисодий ва маданий имкониятлар турли халқларнинг ўзаро тенг манфаатли алоқаларини таъминлади. Бу ўз навбатида 552-603 йиллар давомида Биринчи Турк хоқонлигини минтақадаги етакчи давлатга айланишида Суғд ва суғдийлар кўмағи бекиёс бўлди.

603 йилда Биринчи Турк хоқонлигининг бўлиниш оқибатида ўтроқ аҳоли жамланган Ғарбий Турк хоқонлиги Византия ва Эрон билан, аксарияти кўчманчи бўлган Шарқий Турк хоқонлиги Хитой билан турли даражадаги муносабатларга киришди. 630-679 йилларда Хитой асоратида қолган Шарқий Турк хоқонлиги ярим асрлик курашлардан сўнг яна ўз давлатларини тиклашга эришди. Ғарбий турклар эса Шарқий Туркистон, Еттисув ва Ўрта Осиёнинг ўтроқ маданияти вакиллари билан аралашиб ўзига хос этномаданий синтез ҳосил қилишни давом этдилар. Бу Ўрта Осиё тарихида, эфталлийлар даври тушқунлигига барҳам берди. Эфталлийлардан фарқли ўлароқ Турк хоқонлигининг Ўрта Осиёга кириб келиши замирида турк-суғд манфаатлари умумийлиги ётарди. Бу манфаатдорлик Турк хоқонлигининг Ўрта Осиёда ҳукмронлигини таъминлаган бўлса, Суғд учун минтақада туркийларнинг етакчилиги сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан кўра, ҳаётий зарурат ҳисобланарди. Чунки, Сосоний ҳукмдори Хусрав I Анушервон ва Ғарбий Турк ҳукмдори Истеми ябғу ўртасидаги муносабатлар Ўрта Осиё, жумладан Суғд тақдирини ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этди.

Биринчи Турк хоқонлиги қанчалар қудратли бўлмасин, ўзаро низолардан қутила олмади. Натижада минтақадаги сиёсий жараёнда Хитойнинг Суй ва Тан сулолалари ўрни ошиб, хитойлар “туркларни турклар қўли билан енгиш” йўлидан бориб, уйғурлардан кенг фойдаландилар.

Ғарбий Турк хоқонлигининг ўз вассали Суғд билан муносабати Ўрта Осиёнинг VI – VIII асрлар ўрталаридаги тарихи, интеграцион жараёнлари, этник симбиози учун аҳамиятли бўлди. Ғарбий Турк хоқонлигида минтақа учун анъанавий бўлган ҳунармандчилик ва савдо-сотик, деҳқончилик тез ривожланди. Суғд, Чоч, Фарғона,

Тохаристондаги маҳаллий турклари билан хоқонлик турклари ҳамда автохтон суғдийлар, чочликлар, фарғоналиклар ва тохарийлар умумманфаат йўлида бирлашдилар. Турк хоқонлиги Ўрта Осиёда эфталийлардан фарқли маъмурий бошқарув тизимида ислоҳатлар (Тўн ябғу (618-630) ислоҳатлари) ўтказди. Энг асосийси томонлар ўртасида бир-бирини тақоза этиш, ўзаро яқинлик, юрт тақдирига қайғуриш ҳисси шаклланди.

Томонларнинг узлуксиз алоқалар ўзаро маънавий ва маданий алмашинувлар учун қулай имконият яратди. Суғддаги динлараро муроса суғдийларнинг табиатига хос бағрикенглик намунаси эди. Ўрта Осиё зардуштийлиги Сосонийлар Эрони зардуштийлигидан фарқли, толерантлик асосидаги “маздачилик” ёки “маздаясна дини” бўлиб, бу Суғд жамиятида этник ва диний муросани таъминлади. Қолаверса, буддавийлик, христианликнинг насториан оқими, монийлик каби динларнинг Суғд орқали, суғдийлар томонидан Марказий Осиё ва Хитойга тарқалиши диний бағрикенгликнинг яна бир исботи бўлди. Натижада бизгача суғдий тилли бой маънавий мерос етиб келди. Бу мерос битилган ёзуви турк-суғд маданияти синтезининг ўзига хос кўриниши эди. Суғдий ёзув турк давлатларини расмий ёзуви бўлиш баробарида, туркий халқлар орасида ёзув маданиятининг шаклланишига замин яратди. Турк-руний, турк-уйғур ёзувлари вужудга келди. Турк-суғд маданий алоқалари шаҳарсозлик ривожини ҳам таъминлади. Чоч, Еттисув, Шарқий Туркистонда ўнлаб суғдий манзилгоҳлар шаҳар кўринишини олиб, туркий маданият равнакига ҳисса қўшди. Бу шаҳарлар йирик ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, савдо-тижорат ва маданий марказларга айланди ҳамда турк-суғд манфаатларига хизмат қилди. Маданий симбиоз жараёнида тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, мусиқа ва рақс санъати соҳаларида шу қадар ривож топдики, бу сўзсиз суғдийларнинг нафақат туркийларга, балки бутун Марказий Осиё ва Хитойга цивилизацион таъсири маҳсули бўлиб қолди. Суғдийларнинг сақлар, рузие (юэчжи) ва туркийлар билан турмуши ва урф-одати номад (кўчманчи)лардан фарқ қилмагани ягона тарихий-маданий маконга хослик эди.

Самарқандни пойтахт қилган Суғд Қанғ давлати таназзулидан кейин III аср охири IV аср бошларидан мустақил давлатга айланди. Суғд Турк хоқонлиги (552-603) ва Ғарбий Турк хоқонлиги (603-742) вассали бўлса-да, ўзининг асрий маҳаллий маъмурий бошқарувини сақлаб, туркий бошқарув анъаналари билан бойиди. Туркий давлат бошқарувидаги қариндошлар ўртасидаги ҳамхукмронлик ва хоқоннинг абсолют ҳукмронлиги Суғдда шаклланган азалий демократик тамойиллардан фарқланарди. Чжаоу хонадони ва “ўн ўқ” сулоласи вакиллари Суғдда давлатни подшо орқали эмас, балки йирик деҳқон, савдогар ва шаҳар зодагонларидан иборат Оқсоқоллар Кенгаши олий орган орқали бошқарганлар. Оқсоқоллар Кенгаши подшолик - ихшидлик ҳокимиятини чеклаб қўйган эди. Ихшидлар Оқсоқоллар Кенгаши олдида ҳисоб бериб турган. Тўн ябғу (618-630) маъмурий ислоҳатлари ҳам анъанавий маҳаллий маъмурий бошқарув тамойилларини деярли ўзгартирмади, аксинча тудунлар, тархонлар, тутуқлар, чўрлар орқали уни мустаҳкамлади. Улар ўз вазифаси дорасида иқтисодий аҳволни кузатиш, солиқлар йиғиш, ҳарбий масалаларни ҳал этиш ва хоқонлик билан узвий боғлиқликни таъминлашга хизмат қилди. Бу сиёсий ва иқтисодий барқарорлик ва ривожланиш гарови бўлиб қолди. Суғд маҳаллий маъмурий-бошқарувидаги ўзига хослик Кешда ихшидлар, Бухорода бухорхудотлар, Уструшонада афшинлар бошқаруви сақланганлиги билан характерланади.

Тарихда шахсларга баҳо беришда уларни ўрнини муносиб бегилаш муҳим аҳамият касб этади. Шу ўринда 700 йилда Суғд тахтига келган Тархуннинг тарихдаги ўрни алоҳида эътиборга лойиқдир. У араб истилосига қарши кураш

жараёнини янги босқичга кўтариб, бу курашда унинг ўзи етакчи ўрин тутди. 710 йилда Оқсоқоллар Кенгаши Суғд тахтига яна бир йирик тарихий шахслардан бири Ғуракни тайинлаши ҳам ўз объектив сабабларига эга эди. Тахт меросийлиги анъанаси сақланди. Тархуннинг укаси Ғурак ҳокимият учун курашда Панч вилояти ҳокими Деваштич қаршилигини енгиб ўтди. Аммо Суғд тахти тақдири араб истилоси даврида мураккаблигича қолаверди. 722 йилда Деваштич араблар томонида қатл этилгач, Суғд тахтини яна Ғурак “расмийлаштириб”, ўз вориси Турғарга қолдирди. 738 йилда тахтга келган Турғар эса пул ислоҳати ўтказиб, Суғд иқтисодини бир қадар тиклаш эришди. Ҳатто араб истилоси даврида мустақил равишда Хитой билан муносабатлар ўрнатди.

Илк ўрта асрларда Суғднинг Марказий – Самарқанд Суғди, Ғарбий – Бухоро Суғди ва Жанубий – Қашқадарё (Кеш ва Насаф) қисмлари ўзига хос тараққиёт босқичида эдилар. Хусусан, Бухоро Суғди мустақил равишда 585-782 йилларда қадимий бухорхудотлар унвони остида Эларслонийлар сулоласи томонидан бошқарилди. Бу воҳа турк-суғд симбиози, интеграцияси ва ассимиляциясининг марказига айланди. Жанубий Суғд – Кеш ва Насаф мулклари эса Суғд тарихида муҳим ўрин тутдилар. Хусусан, Суғднинг марказлашувини бошлаб берган Кеш ихшиди Шишпир анъаналари, Самарқанд ихшиди Авархуман томонидан давом эттирилди. Суғд конфедерацияси вужудга келди. Иштихон, Кабудан, Маймурғ, Кушония каби Суғд конфедерацияси мулклари ўз фаолиятини марказ Самарқандга боғлади. Панч вилояти ва унинг маркази Панжикент шаҳри ҳаёти умумсуғдий ва ўзига хос жиҳатлари билан намоён бўлди. Суғднинг конфедератив маъмурий бошқаруви сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва этномаданий соҳада турк-суғд муносабатларини, уларнинг давлат ва жамият ҳаётидаги тенг иштирокини ҳолис баҳолаш имконини берди.

Араб истилоси турк-суғд муносабатларини яна бир синовдан ўтказди. Қутайба ибн Муслим ниҳоялаган истилонинг биринчи босқичи (651-715) асосан талончилик юришларидан иборат бўлди. Араблар Ғарбий Турк хоқонлиги тасарруфидаги худудларга ҳужум қилиб, ўлкадаги йирик ва майда мулкликлар ўртасидаги сиёсий тарқоқликдан унумли фойдаланди. Турк хоқонлари ва Суғд ҳокимликлар ўртасига нифоқ солиб, ўзаро ишончсизлик уйғотди. Шарқий ва Ғарбий Турк хоқонликлари, Суғд, Чоч, Фарғона иттифоқининг барқарор эмаслиги ҳам араб истилочиларига қўл келди. Айрим ҳокимликларнинг (Кеш, Насаф, Хоразм) араб кўшинларини қўллаб қувватлаши истило мувоффақиятини таъминлади. Қутайбанинг сиёсий ва ҳарбий тадбиркорлиги ўз самарасини берди. Истилонинг ҳал қилувчи иккинчи босқичи (715-751) маҳаллий аҳолининг истилога қарши туркий давлатлар (Ғарбий Турк, Шарқий Турк ва Туркаш хоқонликлари) бошчилигидаги кураши ва Суғддаги кўзғалонлар билан кечса-да, Мовароуннаҳрни исломлаштириш жараёни давом эттирилди.

Суғд ихшиди Ғуракнинг икки ёқлама, аммо ноилож олиб борган сиёсати, озодлик курашчилари ўртасидаги бўлинишлар, Деваштичнинг Суғд тахтига даъвоси, арабларга қарши курашларда турк хоқонликлари, маҳаллий иттифоқчиларнинг ягона стратегик режаси йўқлиги арабларга ҳарбий куч ва мафкуравий таъсир билан Мовароуннаҳрда халифалик ҳокимиятини ўрнатиш имконини берди. Бу курашда Суғд ихшидлари, Бухоро бухорхудотлари, Кеш ва Насаф испеҳбодлари, Чоч тудунлари, Фарғона ҳукмдор (ихшид)лари ва Тохаристон ябғулари ягона мақсад йўлида бирлашдилар. Айниқса, Ғарбий Турк хоқонлигида вориси Туркаш хоқонлиги ҳукмдори, араб истилочиларига даҳшат солган Абу Музахим – Сузагон деб таърифланган Сулуҳон (718-738)нинг ўртаосиёликларнинг арабларга қарши курашини янги босқичга кўтаргани турк-суғд иттифоқи маҳсули бўлди.

Араблар орасида маҳаллий халқ манфаатларини ҳимоя қиладиган кучлар (диний уломолари Абу Саид ва имом Иброҳим, лашкарбоши Хорис ибн Сурайж кабилар) уммавийлар ғояси остида, маъмуриятдан маҳаллий аҳолига ён босишни талаб қилиб чиқдилар. 751 йилдаги Талас жанги эса Ўрта Осиё халқларига танлаш имконини берди. Маҳаллий кучлар, туркашлар ва қарлуқлар Хитой тажаввузига қарши араб истилочилар билан бирлашишга қарор қилди.

Араб истилоси ва унга қарши кураш юз йилдан зиёд давом этди. Бу юртдан минглаб гаровгирлар ва асирлар олиб етилди. Улар халифаликнинг кейинги йиллардаги тарихида тан соқчилар, ҳарбий лашкарбошилар, ҳукмдорлар, маликалар даражасида из қолдиришга эриша олдилар. Айни пайтда Ислом динининг қарор топиши ва минтақага ёйилиши VII-VIII асрларнинг муҳим воқелиги бўлди. Ўрта Осиё халифлик таркибида умуммусулмон ва дунё цивилизациясига маданият ва илм-фан даҳоларини етказиб берди. Бухорода ислом оламининг илк олийгоҳи очилишидан (94-712/713) то XVII асрга қадар Мовароуннаҳр ислом маданияти, илм-фани марказларидан бири бўлиб қолди. Араб истилоси ўз моҳиятига кўра, босқинчилик юришлари билан бошланиб, маърифий ва диний тадбирлар билан яқунланди.

Истило минтақанинг туркийлашиш жараёнини секинлаштира-да, улкан ҳудуддаги турк-суғд этномаданий яхлитлигини парчалай олмади. Суғддаги этник жараёнларда кўчманчи ва ўтроқ маданиятларнинг ўзига хос синтези хионийлар, кидарийлар (IV-V асрлар)ни Суғддаги ассимиляциясини тезлаштирди. Эфталлитлар давлати (V аср ўрталари) этник таркибидаги Қанғ давлати билан бир хиллик минтақада турк-суғд симбиози мавжудлигини яна бир қарра исботлади. Турк хоқонлиги даврида (VI-VIII асрлар) Мовароуннаҳрга келиб ўрнашган туркий қабила (дулу, нушиби, тухси, арғу, туркаш, қарлуқ)лар туркий нуфузни янада оширди. Фарғона ва Тошкент воҳасида қарлуқлар, Тохаристонда қарлуқ, чигил ва халачлар етакчи этносга айланди. Жанубий вилоятлардаги аҳоли араб истилосидан сўнг форслашиш жараёнини бошидан кечирди. Зарафшон ва Қашқадарё воҳасига Еттисув ва Сирдарё бўйларида туркий қабилалар келиб ўрнашишини тезлаштирди.

Минтақадаги этногенетик ва маданий умумийлик, турмуш тарзидаги яқинлик суғдий ва туркий этнослари меросини ҳозирги ўзбек, тожик, уйғур ва минтақанинг бошқа халқларига қолдирди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

I. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов асарлари ва ҳукумат қарорлари

- I.1. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994.
- I.2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
- I.3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998.
- I.4. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.
- I.5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори: Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институтининг фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида // O'zbekiston tarixi. – 1999. – № 1.
- I.6. Ўзбек халқи давлатчилигининг концепцияси (лойиҳа) // O'zbekiston tarixi. – 1999. – № 1.

II. Манбалар

1. Ал-Балазури, Ахмад ибн Йахйя ибн Джабир. Завоевание Хорасана (Извлечение из сочинение «Футух ал-булдон») / Пер. с араб. предисл., коммен. и указ. Г. Гаибова. – Душанбе: Дониш, 1987.
2. Ал-Балазури. Китаб футух ал-булдан (Книга завоевание стран) / Пер. Ш. Закирова // Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. – Ташкент: Фан, 2003.
3. Ал-Истахри. Китаб масалик ал-мамалик / Пер. с перс. З.Н. Ворожейкиной // МИКК. – Бишкек, 2002.
4. Альбаум Л.И. Росписи Афрасиаба. Иллюстрации. – Ташкент: Фан, 1976. – LVII табл.
5. Байхаки, Абу-л-Фазл. История Мас'уда (1030-1041) / Пер. с перс., введ., коммен. и прилож. А.К. Арендса. – М.: Наука, 1969.
6. Беруний, Абу Райхон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / А. Расулов тарж. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1966.
7. Бетгер Е.К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма ибн Хаукаля // Тр. САГУ. – 1957. – Вып. IV.
8. Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – М.–Л.: Изд. АН СССР. – том I. – 1950. Том II. – 1950. Том III. – 1953.
9. Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Тошкент: Фафур Фулом нашриёти, 1990.
10. Дмитриева Л.В. Хуастуанифт. Введение, текст, перевод // Тюркологические исследования – М.–Л., 1963.
11. Егеше Вардапет. О Вардане и войне армянской. История / Пер. Н. Шаншиева. – Тифлис, 1853.
12. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-та'рих. Полный свод истории. Избранные отрывки / Пер. с араб., прим. и коммен. П.Г. Булгакова. Доп. к пер., прим. и коммент., введ. и указ. Ш.С. Камолитдина. – Ташкент: Узбекистан, 2006.
13. Ибрат, Исҳоқхон Жунайдуллоҳўжа. Фарғона тарихи // Мерос туркуми. – Тошкент: Камалак, 1991.
14. Извлечение из «Тарих ар-расул ва-л-мулук ат-Табари» / Пер. с араб. Ш. Закирова // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XII вв. – Ташкент: Фан, 1988.
15. История ат-Табари / Пер. с араб. В.И. Беляева с доп. О.Г. Большакова, А.Б. Халидова. – Ташкент: Фан, 1987.
16. История епископа Себеоса / Пер. с армян. С.Т. Малхасянца. – Ереван: Армфан, 1939.
17. Киракос Гандзакети. История Армении / Пер. с древнеармян., предис. и коммен. Л.А. Ханларяна // Памятники письменности Востока. – М.: Наука, 1976. – Т. LIII.
18. Крачковский И.Ю. Древнейший арабский документ из Средней Азии / Изб. соч. – М.–Л.: Изд. АН СССР, 1955. – Том 1.

19. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Тарж. ва нашрга тайёр. С.М. Муталибов. 1–жилд. – Тошкент: ЎзФАН, – 1960. 2–жилд, 1961. 3–жилд, 1963.
20. Наршахий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи / А. Расулов тарж. – Тошкент: Фан, 1966.
21. Наршахий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи / А. Расулов тарж. // Мерос туркуми. – Тошкент: Камалак, 1991.
22. Онагава Х. Каёху ролукоши но энкаку (История шести варварских округов в Ордосе) // Тоа Цзиньбун гакухо. – Токио, 1942. – № 1-4.
23. Пугулевская Н. (В.) История Ионна Ефесского. Сирийские источники по истории народов СССР. – М.–Л., 1941.
24. Пьянков И.В. Средняя Азия в античной географической традиции. Источниковедческий анализ. – М.: ИВЛ–РАН, 1997.
25. Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента. – М.: Наука, 1963.
26. Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. – М.: Наука, 1981.
27. Согдийские документы с горы Муг. Вып. III: Хозяйственные документы / Чтен., пер. и коммен. М.Н. Боголюбова и О.И. Смирновой. – М.: ИВЛ, 1962.
28. Согдийские документы с горы Муг. Вып. II: Юридические документы и письма / Чтен., пер. и коммен. В.А. Лившица. – М.: ИВЛ, 1962.
29. Согдийские фрагменты Центрально-Азиатского собрания института Востоковедения. Факсимиле / Изд. текстов, чтен., пер., предис., прим. и глос. А.Н. Рагоза. – М.: Наука, 1980.
30. Тарих-и Систан (“История Систана”) / Пер., введ. и коммен. Л.П. Смирновой. – М.: Наука, 1974.
31. Тер-Мкртчян Л.Х. Армянские источники о Средней Азии. V-VII вв. – М.: Наука, 1979.
32. Тугушева Л.Ю. Уйгурская версия биографии Сюань-Цзана (фрагменты из ленинградского рукописного собрания Института востоковедения АН СССР). – М.: Наука, 1991.
33. Усмон Турон. Туркий халклар мафкуриси. – Тошкент: Чўлпон, 1995.
34. Феофилакт Симикатта. История / Пер. С.П. Кондратьева. – М.: ИВЛ, 1957.
35. Фрейман А.А. Согдийские документы с горы Муг. Вып. I / Чтение, пер., коммен.: Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. – М.: ИВЛ, 1962.
36. Шагалов В.Д., Кузнецов А.В. Каталог монет Чача III-VIII вв. – Ташкент: Фан, 2006.
37. Худуд ул-олам (Мовароуннахр тавсифи) / Форс тилидан тарж., сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсат. муаллифи Омонулло Бўриев. – Тошкент: O'zbekiston, 2008.
38. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. Терма парчалар. Таржимон ва тузувчи Зоҳир Аълам. – Тошкент: Yurist-media markazi, 2008.
39. Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri. Vial Regnorum. Descriptio detionis moslemical auotore. Ed. M.J. De Goeje / BGA. Pars 1. – Luduni–Batavorum, 1967.
40. Abu-l-Kasim ibn Haukal an-Nasibi. Opus geographicum. Ed. M.J. De Goeje / BGA, Pars 2. – Lugduni Batavorum, 1967.
41. Babayar G. Köktürk kağanlığı sikkeleri katolođi / The catalogue of the coins of Turkic qaghanate. –Ankara: TİKA, 2007.
42. Schamso'd-dîn Abu Abdollah Mohammed ibn Ahmed ibn Abî Bekr al-Bannâ al-Basschârî al-Mokaddasi. Descriptio imperii moslemici auctore Ed. M.J. De Goeje / BGA, Pars 3. – Lugduni Batavorum, 1967.
43. Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux // Сб. Тр. Орхонской эксп. Вып. 6. – СПб., 1903.
44. Fray R.N. The history of Buchara: Translated from Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi. – Cambridge, 1954. – not. 28.
45. Hudud al-'Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A.H. -982 A.D. Translated and explained by V. Minorsky. –London, 1937.
46. Al-Masudi. Kitab al-tanbih wa'l-ischarif. Ed. M.J. de Goeje / BGA. Pars 3. – Lugduni–Batavorum, 1967.

47. MacKenze D.N. The Buddhist sogdian texts of the British library // Acta Iranica. – Teheran – Liege: Leiden, 1976. – № 10.

III. Монография, брошюра ва тўпламлар

1. Абаев В.И. Скифский быт и реформа Зороастра / Соч. – 1956. – XXIV. – № 1.
2. Абаев В.И. К вопросу о прародине и древнейших миграциях индоиранских народов / Древний Восток и античный мир. – М.: Наука, 1972.
3. Абдурахмонов Н. Қадимги туркий матнлар юзасидан амалий машғулотлар. – Самарқанд, 2001.
4. Абдухолиқ Абдурасул ўғли. Қадимги Фарғона тарихидан. – Тошкент: Фан, 2002.
5. Адылов Ш.Т. Эфталиты и Западный Согд // Ўрта Осиё археологияси, тарихи ва маданияти. Халқаро илмий конференция маърузаларининг тезислари. – Тошкент, 2002.
6. Алимова Д.А., Филанович М.И. Тошкент тарихи (қадимги даврдан бугунги кунгача). – Тошкент: Art Flex, 2009. Алимова Д.А. История как история, история как наука. – Ташкент: Узбекистан, 2008. – Т. I.
7. Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. – Т.: Фан, 1975.
8. Аманжолов А.С. К интерпретации Чуйских рунических надписей // Байыркы кыргыз тарыхынын сугалдуу проблемлары: Эларалык илимий конгресстин воорунинг тезистерин. – Бешкек: Б.И., 2001.
9. Андреев М.С., Пещерова Е.М. Ягнобские тексты / С приложением ягнобско-русского словаря сост. М.С. Андреевым, В.А. Лившицем и А.К. Писарчик. – М.–Л.: Наука, 1957.
10. Аскарлов А. Бешкапа оссурийлари / Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. 2001. – Тошкент, 2002.
11. Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Университет, 2007.
12. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент, 1994.
13. Ахун-бабаев Х.Г. Дворец ихшидов Согда на Афрасиабе. – Самарқанд: Саратон-Хамар, 1999.
14. Ахунжанов Э. Письменная культура Средней Азии (древняя и раннесредневековая история письменности и книги Средней Азии. – Ташкент: Изд-во народного наследия им. А. Кадыри, 2000.
15. Ахунова Н. Тюрки в системе государственного управления арабского халифата. – Баку: Элм, 2004.
16. Аширов А. “Авесто”да мерос маросимлари. – Тошкент, 2001.
17. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий этикод ва маросимлари. – Тошкент: Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007.
18. Бобоёров Ғ. Турк хоқонлиги даврида Кеш // Шахрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. – Тошкент: Фан, 2002.
19. Бабаяров Г. Монеты с тугулом тудун // Нумизматика Центральной Азии. – Ташкент, 2004. – Вып. VII.
20. Бабаяров Г., Кубатин А. К новой интерпретации имени правящего рода Самарканда из надписей в росписях Афрасиаба // Самарқанд шаҳрининг умумбашарий маданият таракқиёт тарихида тутган ўрни. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий симпозиум материаллари. – Тошкент–Самарқанд, 2007.
21. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI-VIII вв. н.э.). – Ташкент: Изд. Нац. библиотеки Узбекистана им. Алишера Навои, 2007.
22. Байпаков К.М. Западнотюркский и Тюркешский каганаты: тюрки и согдийцы, степь и город // Известия НАН РК. Средневековая археология. Серия общественных наук. – 2009. – № 1.
23. Баратова Л.С. Турк хоқонлиги ва унинг Ўрта Осиё давлатлари билан ўзаро алоқалари // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. –Тошкент: Шарқ, 2001.
24. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Соч. –М.: ИВЛ, 1963. – Том I.

25. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья / Соч. – М.: Наука, 1963. Т. II (1).
26. Бартольд В.В. История Туркестана. Туркестан в древности / Соч. – М.: Наука, 1963. – Т. II (1).
27. Бартольд В.В. Арабское завоевание и Туркестан при Саманидах / Соч. – М.: Наука, 1963. – Т. II (1).
28. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана / Соч. – М.: Наука, 1963. – Т. II (1).
29. Бартольд В.В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период (по поводу Семиреченских надписей) / Соч. – М.: Наука, 1964. – Т. II (2).
30. Бартольд В.В. К истории арабских завоеваний в Средней Азии / Соч. – М.: Наука, 1964. – Т. II (2).
31. Бартольд В.В. К вопросу об языках согдийском и тохарском / Соч. – М.: Наука, 1964. – Т. II (2).
32. Бартольд В.В. Афшин / Соч. – М.: Наука, 1964. – Т. II (2).
33. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана / Соч. – М.: Наука, 1965. – Т. III.
34. Бартольд В.В. Статьи из «Энциклопедии ислама» / Соч. – М.: Наука, 1965. – Т. III.
35. Бартольд В.В. Еще раз о Самаркандских оссуариях / Соч. – М.: Наука, 1966. – Т. IV.
36. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии / Соч. – М.: Наука, 1968. – Т. V.
37. Бартольд В.В. Древнетюркские надписи и арабские источники / Соч. – М.: Наука, 1968. – Т. V.
38. Бартольд В.В. Тюрки / Соч. – М.: Наука, 1968. – Т. V.
39. Батманов И.А. Таласские памятники древнетюркской письменности. – Фрунзе, 1971.
40. Беленицкий А.М. Историко-географический очерк Хутталя с древнейших времен до X века нашей эры // МИА. – М., 1950. – № 15.
41. Беленицкий А.М. Вопросы идеологии и культов Согда (по материалам Пенджикентских храмов) // Живопись древнего Пенджикента. – М., 1954.
42. Беленицкий А.М. Новые памятники искусства древнего Пенджикента. Опыт иконографического истолкования // Скульптура и живопись древнего Пенджикента. – М.: Изд. АН СССР, 1959.
43. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.: Наука, 1973.
44. Беленицкий А.М., Маршак Б.И. Черты мировоззрения согдийцев VII-VIII вв. в искусстве Пенджикента // Искусство и культура народов Средней Азии. – М.: Наука, 1976.
45. Беленицкий А.М., Распопова В.И. К вопросу об уточнении датировок согдийских монет // КСИА АН России. – М.: Наука, 1981. – Вып. 167.
46. Бентович И.Б. Находки на горе Муг (Собрание Гос. Эрмитажа) // МИА. – М., 1958. – № 66.
47. Бернштам А.Н. Согдийская колонизация Семиречья // КСИИМК – 1940. – Вып. 6.
48. Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. Историко-археологический очерк. – Алма-Ата, 1949.
49. Бернштам А.Н. Древняя Фергана (научно-популярный очерк). – Ташкент: Изд. АН Уз ССР, 1951.
50. Бернштам А.Н. Очерки истории гуннов. – Л., 1951.
51. Бертельс Е.Э. История персидско-гаджикской литературы. – М.: Наука, 1960.
52. Бобоёров Ф. Турк хоконлиги / Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 8. – Тошкент: Ўз МЭ нашриёти, 2004.
53. Бобоёров Ф. Илк ўрта асрларда Туркистон атамаси / Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. – Тошкент, 2004.
54. Бобоёров Ф. Тутук / Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 8. – Тошкент: Ўз МЭ нашриёти, 2004.
55. Бобоёров Ф. Турк хоконлиги даврида Нахшаб (бошқарув тизими) // Қарши шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Халқаро илмий анжуман материаллари. Тошкент–Қарши: Фан, 2006.

56. Бобоёров Ғ. Чоч – Ғарбий Турк хоқонлигининг бошқарув марказларидан бири сифатида // Ўзбекистон пойтахти Тошкент 2200 ёшда. Халқаро илмий конференция маърузалари. – Тошкент: Фан, 2009.
57. Богомолов Г.И. О христианстве в Чаче // Из истории древних культов Средней Азии. Христианство. – Ташкент, 1994.
58. Бойназаров Ф. Ўрта Осиёнинг антик даври. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991.
59. Большаков О.Г. История халифата / Кн. 1. Ислам в Аравии (570-633). – М.: Наука, 1989.
60. Большаков О.Г. История халифата / Кн. 2. Эпоха великих завоеваний (633-656). – М.: Восточная литература РАН, 2002.
61. Борисов А.А. Сирийская надпись на сосуде из Тараза // Изв. АН Каз.ССР. Сер. Археология. – 1948. – Вып. I.
62. Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака. – М.: Наука, 1974.
63. Буряков Ю.Ф. Археологические материалы к этнической истории бассейна средней Сырдарьи в древности и средневековье / Материалы к этнической истории населения Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1986.
64. Буряков Ю.Ф. Христианство в Средней Азии в древности и средневековье / Культура народов Центральной Азии. Религия и демократия. – Самарканд: МИЦАИ, 1999.
65. Буряков Ю.Ф. К вопросу о связях Согда и Индии в древности и раннем средневековье // Индия и Центральная Азия (доисламский период). – Ташкент, 2000.
66. Васильев Н.А. Согдийские замки на горе Муг // СС. – Л., 1936.
67. Виноградова В.В. О наименовании буддийского пещерного монастыря на Кара-тепе в Старом Термезе / Санскрит в древнеиндийской культуре. – М., 1979.
68. Волин С. К вопросу о замке на горе Муг // Тр. Тадж. базы АН СССР. – 1940. – Вып. IX.
69. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории / Под ред. С.Л. Тихвинского, Б.А. Литвинского. – М., 1988.
70. Вяткин В.Л. Афрасиаб – городище бывшего Самарканда. – Т.: Ўздавнашр, 1929.
71. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Кн. 1. – Душанбе: Ирфон, 1989.
72. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Кн. 2. – Душанбе: Ирфон, 1989.
73. Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. – М., 1980.
74. Гоибов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию (604-704). – Душанбе: Дониш, 1989.
75. Грач А.Д. Хронологические и этнокультурные границы древнетюркского времени // ТС. – М.: Наука, 1966.
76. Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. – М.: Наука, 1980.
77. Грене Ф. Заметки о топониме Наутака // Шахрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. – Тошкент: Фан, 2002.
78. Грене Ф. Новые свидетельства о Нахшабе и Кеше античного периода // Роль города Карши в истории мировой цивилизации. – Ташкент-Карши, 2006.
79. Грицина А.А. Уструшанские были. – Ташкент, 2002.
80. Гумилев Л.Н. Эфталиты и их соседи в IV в. // ВДИ. – 1959. – № 1.
81. Гумилев Л.Н. Хунну. – М.: ИВЛ, 1960.
82. Гумилев Л.Н. Война в 589 году и Гератская битва // ИООН АН Тадж.ССР. – 1960. – № 2 (23).
83. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967.
84. Гумилев Л.Н. Хунны в Китае. – М.: Наука, 1974.
85. Гюль Э.В. Симбиоз традиций в античном и средневековом искусстве Узбекистана как историко-искусствоведческая проблема // Ўрта Осиё археологияси, тарихи ва маданияти. – Тошкент, 2002.
86. Джалилов А. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII в. // Тр. ИИАЭ Тадж. ССР. – Сталинабад, 1961. – Т. XXX.

87. Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. Вып. 1. – Фрунзе, 1963.
88. Джумагулов Ч. Эпиграфические памятники Киргизии // Памятники Киргизстана. – Фрунзе, 1970. – Вып. 1.
89. Джумагулов Ч. Язык сиро-тюркских (неисторианских) памятников Киргизии. – Фрунзе, 1971.
90. Дьяконов И.М. и др. Документы из древней Нисы (дешифровка и анализ) // Материалы ЮТАКЭ. – 1951. – Вып. 2.
91. Дьяконов И.М. Письмо // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1990.
92. Заднепровский Ю.А. Тюрки в Фергане (по археологическим данным) // Новое о древнем и средневековом Кыргызстане. – Бишкек, 1999. – Вып. 2.
93. Зеймаль Е.В. Кушанские монеты из собрания института истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР // ИООН АН Тадж. ССР. – 1960. – № 1.
94. Зеймаль Е.В. Проблемы кушанской хронологии и монеты / Тезисы докладов на юбилейной научной сессии Гос. Эрмитажа. – Л., 1964.
95. Зеймаль Е.В. Монеты раннесредневековой Средней Азии / Археология. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху раннего средневековья. – М., 1999.
96. Зуев Ю.А. Китайские известие о Суябе // Изв. АН Каз. ССР. Сер. История, археология и этнография. – Алма-Ата, 1960. – Вып. 3(14).
97. Зуев Ю.А. Тамги лошадей из вассальных княжеств (пер. из китай. соч. VIII-X вв. Тан хуйяо. 3, гл. 72) // Тр. ИИЭА Каз. ССР. – 1960. – Т. 8.
98. Зуев Ю.А. Западнотюркский каганат / История Казахской ССР. – Алма-Ата, 1977. – Т. 1.
99. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-пресс, 2002.
100. Иваницкий И.Д. Христианская символика в Согде // Из истории древних культов Средней Азии. Христианство. – Ташкент, 1994.
101. История Бухары. С древнейших времен до наших дней / Под ред. И.М. Муминова. – Ташкент: Фан, 1976.
102. История Самарканда. В двух томах. Том первый. С древнейших времен до великой Октябрьской социалистической революции / Отв. ред. И.М. Муминов. – Ташкент: Фан, 1969.
103. Исҳоқов М.М. Суғд ёзувининг шаклланиши ва тараққиёти масалалари / Ўлмас обидалар. – Тошкент: Фан, 1989.
104. Исҳоқов М.М. Суғдиёна тарих чоррахасида. – Тошкент: Фан, 1990.
105. Исҳоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Тошкент: Фан, 1992.
106. Исҳоқов М.М. Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу амал китоби // “Авесто” китоби-тарихимиз ва маънавиятимизнинг илк ёзма манбаи мавзусидаги илмий-амалий семинар материаллари. – Тошкент, 2000.
107. Исҳоқов М.М. Сўғдча бугун мангу битиги (суғд-турк маданият, ижтимоий-сиёсий этник муносабатларига доир) / Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданият жараёнлар. 1-қисм. – Тошкент, 2005.
108. Исҳоқов М.М. Суғд ёзма ёдгорликларидан этно-сиёсий муносабатларга доир маълумотлар / Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. Тошкент-Наманган, 2007.
109. Исҳоқов М.М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. – Ташкент: УМЭД, 2009.
110. Исҳоқов М., Камалиддин Ш., Бабаяров Г. Заметки по истории нумизматики раннесредневекового Чача (III-VIII вв.). Серия «Рабочие документы ИФЕАК». – 2007. – Вып. 26.
111. Кадырова Т. Из истории крестьянских восстаний в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IX в. – Ташкент: Фан, 1965.
112. Камалидинов Ш.С. К исторической географии средневекового Чоганиана / Исследования по истории, истории науки и культуры народов Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1993.

113. Камалиддинов Ш.С. «Китаб ан-Ансаб» Абу Саъд Абулкарима ибн Мухаммада ас-Самъаний как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1993.
114. Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. – Ташкент: Узбекистан, 1996.
115. Камалиддинов Ш.С. Из истории арабских завоеваний в Средней Азии: к биографии Сулаймана ибн Абу-с-Сари / Цивилизации скотоводов и земледельцев Центральной Азии. – Самарканд–Бишкек: МИЦАИ, 2005.
116. Камалиддинов Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. – Ташкент: Шарк, 2006.
117. Камалов А. Китайские источники по истории кочевых уйгуров // Исследования по уйгуроведению. – Алматы, 2002.
118. Караев О.К. Арабские источники / Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.) – Бишкек: Илим, 2004.
119. Киселев С.Д. Древняя история южной Сибири. – М.: Изд. АН СССР, 1951.
120. Кляшторный С.Г. Древнетюркская руническая надпись на бронзовом перстне из Ферганы // Археологические работы в Таджикистане 1957 году. Вып. IX. - Сталинабад, 1959.
121. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964.
122. Кляшторный С.Г. Генеалогия и хронология западнотюркских и тюркешских каганов VI–VIII вв. / Из истории дореволюционного Киргизстана. – Фрунзе: Илим, 1965.
123. Кляшторный С.Г. Проблемы ранней истории племени турк (ашина) // Новое в советской археологии. – М.: Наука, 1965.
124. Кляшторный С.Г. Древнетюркская письменность и культура Центральной Азии // ТС. – 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 254–264.
125. Кляшторный С.Г. Роль согдийцев в экономической жизни тюркского и уйгурского каганатов (VI–IX вв.) // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. – М., 1973. – Вып. IX.
126. Кляшторный С.Г. Надпись уйгурского Бёгю-кагана в Северо-западной Монголии // Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. – М.: Наука, 1982.
127. Кляшторный С.Г. Древнетюркская культура в свете древнейших тюркских текстов // ИБ МАИКЦА. – М., 1988. – Вып. 13.
128. Кляшторный С.Г. Новые открытия древнетюркских рунических надписей из Центрального Тяньшаня // Изд. Нац. АН Кыргызской Республики. – Бишкек, 2001. – № 1.
129. Кляшторный С.Г. Всадники Кочкорской долины // Евразия сквозь века. –СПб.: Б.И., 2001.
130. Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности / Источниковедение Киргизстана (с древности до конца XIX в.). – Бишкек: Илим, 2004.
131. Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Открытие и изучение древнетюркских и согдийских эпиграфических памятников Центральной Азии // Археология и этнография Монголии. – Новосибирск, 1978.
132. Кобзева О.П. Великий шелковый путь: история и современность. – Ташкент: Фан, 2005.
133. Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. – Фрунзе: Изд. АН Кирг.ССР, 1959.
134. Кожемяко П.Н. Оседлые поселения Таласской долины // Археологические памятники Таласской долины. – Фрунзе, 1963.
135. Колганов А.П. К истории шелка в Средней Азии (по китайским источникам) // Исследование по истории, истории науки и культуры народов Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1993.
136. Кормушин И.В. К палеографическим особенностям таласских надписей // Байыркы кыргыз тарыхынын суталдуу проблемлары: Эларалык илимий конгресстин воорунин тезистери. – Бешкек: Б.И., 2001.

137. Крачковская В.А., Крачковский И.Ю. Древнейший арабский документ из Средней Азии // Согдийский сборник. Сборник статей о памятниках согдийского языка и культуры, найдены на горе Муг в Таджикистане. – Л., 1934.
138. Крачковский И.Ю. Письмо из Согдианы / Над арабскими рукописями. – М.–Л.: Изд. АН СССР, 1945.
139. Кызласов Л.Р. Археологические исследования на городище Ак-Бешима в 1953-1954 г. // Тр. Киргиз. АЭЭ. – М., 1959. – Т. 2.
140. Кызласов Л.Р. Культура древних уйгуров (VIII-IX) // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1981.
141. Кызласов Л.Р. История Южной Сибири в средние века. – М.: Наука, 1984.
142. Кызласов Л.Р. Первый Тюркский каганат и его значение для истории Восточной Европы // Историческая археология. Традиции и перспективы. – М., 1998.
143. Кызласов Л.Р. Городская цивилизация срединной и северной Азии. – М: Восточная литература, 2006.
144. Кызласов Л.Р., Смирнова О.И., Щербак А.М. Монеты городища Ак-Бешим // Уч. зап. ИВАН. – 1958. – Т. XVI.
145. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Наука, 1997.
146. Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Наука, 1961.
147. Лерх П.И. Монеты бухархудатов. – СПб., 1909.
148. Лившиц В.А. Иранские языки народов Средней Азии // Народы Средней Азии и Казахстана. Том 1. – М.: ИВЛ, 1962.
149. Лившиц В.А. Надписи на фресках из Афрасиаба. Тезисы докладов сессии, посвященной истории живописи стран Азии. – Л., 1965.
150. Лившиц В.А. К открытию бактрийских надписей на Кара-Тепе // Буддийские пещеры в Старом Термизе. Основные итоги работ 1963-1964 гг. Надписи, терракоты, каменные рельефы. – М., 1969.
151. Лившиц В.А. Правители Пенджикента VII-нач.VIII вв. // Раннесредневековая культура Средней Азии и Казахстана. – Душанбе, 1977.
152. Лившиц В.А. Открытие и изучение древнетюркских и согдийских эпиграфических памятников Центральной Азии // Археология и эпиграфика Монголии. – Новосибирск, 1978.
153. Лившиц В.А. Согдийцы в Семиречье. Лингвистические и эпиграфические свидетельства // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока: доклады и сообщения 15-й научной сессии ЛО ИВАН СССР. Часть 1(2). – М., 1981.
154. Лившиц В.А. Согдийские тексты, документы и эпиграфика / Источниковедение Кыргызстана (с древности до XIX в.). – Бишкек: Илим, 2004.
155. Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык / Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981.
156. Литвинский Б.А. Археологические открытия на Восточном Памире и проблема связи между Средней Азии, Китаем и Индией древности. – М.: Наука, 1960.
157. Литвинский Б.А. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы / История и культура народов Средней Азии (древность и средние века). – М.: Наука, 1976.
158. Литвинский Б.А. Исторические судьбы Восточного Туркестана и Средней Азии (проблемы этнокультурной общности) / Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. История, культура, связи. – М.: Наука, 1984.
159. Литвинский Б.А. Буддизм / Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Этнос, язык, религия. – М.: Наука, 1992.
160. Литвинский Б.А. Буддизм и буддийская культура Центральной Азии (древность) // Московское востоковедение. Очерки, исследования, разработки. – М., 1997.
161. Литвинский Б.А., Сиагина Е.Б. Манихейства // Восточный Туркестан в древности. – М.: Наука, 1992.

162. Луконин В.Г. Культура Сасанидского Ирана (в III-IV вв.) / Очерки по истории культуры. – М.: ИВЛ, 1969.
163. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Тошкент: Akademiya, 2008.
164. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.–Л.: Изд. АН СССР, 1951.
165. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.–Л.: Наука, 1959.
166. Малявкин А.Г. Уйгурские государства в IX-XIII вв. – Новосибирск, 1983.
167. Малявкин А.Г. Марионетки из рода Ашина // Восточный Туркестан и Средняя Азия: история, культура, связи. – М.: Наука, 1984.
168. Малявкин А.Г. Согдийский торговый союз // ИБ МАИКЦА. – 1988. – № 15.
169. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: тексты и исследование. – Новосибирск, 1989.
170. Мамараимова Б.И. Сугднинг Панж ҳокимлигида лавозим эгалари ва маҳкамавий ҳужжатчилик масаларига доир (VII-VIII асрлар) // Ўрта Осиё тарихи манбашунослиги масалалари. – Тошкент, 2003.
171. Маршак Б.И., Распопова В.И. Согдийцы в Семиречье // Древний и средневековый Кыргызстан. – Фрунзе, 1986.
172. Маршак Б.И., Распопова В.И. Кочевники и Согд // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата, 1989.
173. Массон М.Е. К вопросу о взаимоотношениях Византии и Средней Азии по данным нумизматики // Тр. САГУ. – 1951. – Вып. XXIII.
174. Массон В.М., Ромадин В.А. История Ирана. С древнейших времен до начала XVII века. – М.: Наука, 1964.
175. Матбобоев Б. Қадимги Фарғона давлати (Даванъ) / Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерки. – Тошкент: Шарк, 2001.
176. Mahmudov Q. Qadimgi Turkiston. – Toshkent: Ijod dunyosi, 2003.
177. Мелиранский П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина // ЗВОРАО. – СПб., 1899. – т. XII.
178. Миносянц Б.С. Новые находки оссуариев из Тойтепа // O'zbekiston moddiy madaniyati tarixi. 33-nashri. – Самарканд, 2002.
179. Мкртычев Т.К. Кувинский храм: проблема интерпретации // Верования и культы до мусульманской Средней Азии. – М., 1997.
180. Мокрынин В.П. К вопросу о тюрко-согдийской интеграции в VI-VIII вв. / Из истории дореволюционного Киргизстана. – Фрунзе: Илим, 1965.
181. Мокрынин В.П. Византийский историк о согдийцах в Семиречье / Из истории дореволюционного Киргизстана. – Фрунзе: Илим, 1965.
182. Мокрынин В.П. Западнотюркский каганат и вассалы // Этнические и историко-культурные связи тюркских народов. – Алма-Ата, 1976.
183. Мокрынин В.П. Тюркский каганат / История Киргизской ССР. Том 1: С древнейших времен до середины XIX века. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984.
184. Мокрынин В.П. Сирийские и армянские источники / Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.). – Бишкек: Илим, 2004.
185. Мори М. Политическая структура древнего государства кочевников Монголии // Материалы XIII Международной конференции исторических наук. Москва, 16-23 августа 1970 г. – М.: Наука, 1970.
186. Мукминова Р.Г., Филанович М.И. Ташкент на перекрестке истории. – Ташкент: Фан, 2001.
187. Мухаммаджонов А. Қадимги Бухоро (археологик лавҳалар ва тарих). – Тошкент: Фан, 1991.
188. Насилов Д.М. О лингвистическом изучении памятников тюркской письменности // ТС, 1972. – М.: Наука, 1973.
189. Негматов Н. Историко-географический очерк Уструшаны с древнейших времен по X в. н.э. // МИА. – М., 1953. – № 37.
190. Негматов Н. Уструшана в древности и раннем средневековье. – Сталинабад, 1957.

191. Никитин А.Б. Христианство в Центральной Азии (древность и средневековье) / Восточный Туркестан и Средняя Азия. История, культура, связи. – М.: Наука, 1984.
192. Пардаев М.Х. Уструшона ва Суғдиёнанинг антик ҳамда илк ўрта асрлардаги моддий-маданий алоқалари / Шахрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида туган ўрни. Халқаро илмий конференция маърузалари тезислари. –Тошкент: Фан, 2002.
193. Пардаев М.Х. Шимолий Тохаристон Турк хоқонлиги даврида / Термиз шаҳрининг жаҳон цивилизациясида туган ўрни. – Тошкент–Термиз: Фан, 2001.
194. Пигулевская Н.В. Византийская дипломатия и торговля шелком // ВВ. – 1947. – Т.1 (XXVI).
195. Пигулевская Н.В. Византия по пути в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV-VI вв. – М.–Л., 1951.
196. Пугаченкова Г.А. К исторической топографии Чаганиана // Научные труды ТашГУ. – Ташкент, 1963. – Вып. 200.
197. Пугаченкова Г.А. Бактрийско-индийские связи в памятниках искусства // Древняя Индия. Историко–культурные связи. – М., 1982.
198. Радлов В.В. Атлас древней Монголии // Тр. Орхонской экспедиции. 1892-1899 гг. – СПб. – Вып. 1-4. – табл. XVII, XXXII-XXXIII, XXXV.
199. Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме // Сб. Тр. Орхонской экспедиции. – СПб., 1897. – Том IV.
200. Раимкулов А. Подземные культовые сооружения христиан Средней Азии // Қадимги Қарши. Ўрта Осиё шаҳарсозлиги ва маданияти тарихи. –Қарши: Насаф, 1999.
201. Распопова В.И. Согдийский город и кочевая степь в VII-VIII вв. // КСИА. –М., 1970. – Вып. 122.
202. Рахманалиев Р. Империя тюрков. – М.: Прогресс, 2002.
203. Раҳмонов Н. Турк хоқонлиги. – Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
204. Раҳмонов Н., Матбобоев Б. Ўзбекистоннинг кўҳна туркий-рун ёзувлари. – Тошкент: Фан, 2006.
205. Роберт Ч. Истер. Буддизм / Религиозные традиции мира. – Бишкек: Туран, 1997.
206. Ртвеладзе Э.В. Монета Тюркеша – правителя Чача // Нумизматика Центральной Азии. Сборник статей. – Ташкент, 2001. – Вып. III.
207. Ртвеладзе Э.В. Монеты Тунуканда (Тунката) и других владений // Нумизматика Центральной Азии. Сборник статей. – Ташкент, 2002. – Вып. IV.
208. Ртвеладзе Э.В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Ташкент, 2005.
209. Ртвеладзе Э.В. Самарканд на Великом шелковом пути // Самарканд шаҳрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида туган ўрни. – Тошкент–Самарканд, 2007.
210. Ртвеладзе Э.В., Лившиц В.А. Памятники древней письменности. – Ташкент: Узбекистан, 1985.
211. Рысбергенова К.К. Древние топонимии по маршруту «Великого шелкового пути» / Шелковый путь и Казахстан. – Алматы: Жибек жолы, 1999.
212. Сагдуллаев А.А. “Авесто” - тарихий географияни ўрганиш манбаи сифатида // “Авесто” китоби – тарихимиз ва маънавиятимизнинг илк ёзма манбаи. Илмий-амалий семинар материаллари. – Тошкент, 2000.
213. Сандра С.Ф. Христианство / Религиозные традиции мира. – Бишкек: Туран, 1997.
214. Смирнова О.И. Вопросы исторической топографии и топономики верхнего Зарафшана // МИА. – М., 1950. – № 15.
215. Смирнова О.И. Труд Табари-Бал’ми как источник для изучения экономических ресурсов Согда // Сб. док. на 1-ой Всесоюзной конференции востоковедов в Ташкенте. – Ташкент, 1958.
216. Смирнова О.И. О классификации и легендах тюркешских монет // Уч. зап. ИВ АН СССР. – 1958. – Вып. XVI.

217. Смирнова О.И. К истории Самаркандского договора 712 г. (Договор арабского полководца Кутейбы с царем Согда Гуреком, заключенный в 712 г.) // КСИВАН. – 1960. – Вып. XXXVIII.
218. Смирнова О.И. Из истории арабского завоевания Согда / Очерки из истории Согда. – М.: Наука, 1970.
219. Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – М.: Наука, 1970.
220. Содиқов Қ. Эски уйғур ёзуви. – Тошкент, 1989.
221. Содиқов Қ. Туркий матннавислик тарихидан / Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент: Ёзувчи, 2000.
222. Содиқов Қ. Турк моний диний жамоаларида яратилган ёзма манбалар. Турк-моний шеърияти // Ўрта Осиё тарихи манбашунослиги масалалари. – Тошкент, 2003.
223. Соколов С.Н. Язык “Авесты” / Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. – М.: Наука, 1979.
224. Ставиский Б.Я. Была ли Средняя Азия ретранслятором буддизма? // Эрмитажные чтения памяти В.Г. Лунина 1995-1999 гг. Тезисы докладов. – СПб., 2000.
225. Ставиский Б.Я., Большаков О.Г., Мончадская Е.А. Пянджикентский некрополь // МИА. – М., 1953. – № 37.
226. Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII веков. – М.: Наука, 1965.
227. Струве В.В. Поход Дария I на саков-массагетов // ИАН. – 1946. Вып. III.
228. Сулейманов Р.Х. Ранние этапы развития городской культуры Каршинского оазиса // Қадимги Қарши Ўрта Осиё шаҳарсозлиги ва маданияти тарихи. – Қарши: Насаф, 1999.
229. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. – Самарканд – Ташкент: Фан, 2000.
230. Сулейманов Р.Х. Нахшаб–унутилган тамаддун сирлари. – Тошкент: Маънавият, 2004.
231. Сулейманов Р.Х., Сагдуллаев А.С. Сложение и развитие урбанизированной культуры Кеша в древности и средневековье // Шахрисабз шахрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. – Тошкент: Фан, 2002.
232. Суприненко Г.П. Китайские источники / Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.) – Бишкек: Илим, 2004.
233. Сыдыков С. Древняя надпись в ущельях Кулансай и Терексай // Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. – Фрунзе, 1976.
234. Табалдиев К.Ш., Солтабаев О.И. Рунические надписи Кочкорской долины // Изв. Нац. АН Кыргызской Республики. – 2001. – № 1.
235. Тереножкин А.И. Согд и Чач // КСИИМК. – 1950. – Вып. 33.
236. Тер-Мкртчян Л.Х. Армянские источники о Средней Азии. V-VII вв. – М.: Наука, 1979.
237. Толстов С.П. Тирания Аброя // Исторические записки, 1938. – № 3.
238. Толстов С.П. Древняя культура Узбекистана. – Ташкент, 1943.
239. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологических исследований. – М.: Наука, 1948.
240. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: Наука, 1962.
241. Тревер К.В. Эфталиты. Хиониты / История народов Узбекистана. – Ташкент, 1950.
242. Тугушева Л.Ю. Поэтические памятники древних уйгуров // ТС. 1972. – М.: Наука, 1973.
243. Тургун Алмас. Уйгуры. Часть 1. – Алма-Ата, 1989. – 146 с.; Часть 2. – Алма-Ата, 1994.
244. Филанович М.И. О раннесредневековых престижных сооружениях Чача и Согда // Великий Шелковый путь. Культура и традиции. Прошлое и настоящее. Материалы научно-теоретической конференции. – Ташкент, 2006.
245. Филанович М.И. Взаимодействие элитных субкультур Согда и Чача в раннем средневековье // Самарканд шахрининг умумбашарий маданият тараққийёт тарихида тутган ўрни. – Тошкент–Самарканд, 2007.
246. Фрейман А.А. Находки согдийских рукописей и памятников материальной культуры в Таджикистане // СС. – 1934.
247. Ходжаев А. Китайский историк о Средней Азии / Исследования по истории, истории науки и культуры народов Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1993.

248. Хўжаев А. Суғдийларнинг Хитойга бориб қолиши // Мозийдан садо. – 2002. – № 2 (14).
249. Ходжаев А. Сведение китайских источников о тюрках во II и I тыс. до нашей эры // Взаимодействие Казахстана с сопредельными странами в XVIII – нач. XX вв. Современный взгляд на проблемы. – Актюба, 2004.
250. Хўжаев А. Талас жанги / Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 8. – Тошкент: Ўз МЭ, 2004. – Б. 240.
251. Хўжаев А. Ўзбек халқининг этник тарихини ўрганишда Хитой манбаларининг аҳамияти / Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. – Тошкент, 2004.
252. Хўжаев А. Буёқ ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007.
253. Хўжаев А., Хўжаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. – Тошкент: Маънавият, 2001.
254. Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1986.
255. Шавкунов Э.В. Согдийско–иранские элементы в культуре бохайцев и чжуржаней // Проблемы древней истории Сибири. – Новосибирск, 1985.
256. Шавкунов Э.В. Великий шелковый путь и соболя дорога согдийцев // Формирование и развитие трасс Великого шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. – Ташкент: Фан, 1990.
257. Шаниязов К. К вопросу расселения и родовых делений канглы // Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. – Ташкент, 1972.
258. Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент: Фан, 1974.
259. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. – Тошкент: Фан, 1990.
260. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001.
261. Шеффер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. – М.: Наука, 1981.
262. Шишкин В.А. Варахша. – М.: Изд.АН СССР, 1963.
263. Шоёкубов Ш. Илк ўрта асрларда Суғд. – Тошкент: Iqtisod-Moliya, 2008.
264. Щербак А.М. П.М. Мелиоранский и изучение памятников тюркской письменности // Тюркологический сборник, 1972. –М.: Наука, 1973.
265. Эрол Гунгўр. Тарихда туркий давлатлар. –Тошкент: Янги аср авлоди. 2003. – 156 б.
266. Ядренцев Н.М. Путешествие в верховья Орхона, к развалинам Каракурума // Изв. Вост.-Сибирск. Отд. географ. общ. – 1889. – Т. 26. – Вып. 4. – С. 257–272.
267. Ядренцев Н.М. Отчет экспедиции на Орхон, совершенной в 1889 г. по поручению Восточно-Сибирского Географического общества // Сб. Тр. Орхонской экспедиции. – СПб., 1892. – Вып. 7. – С. 51–113.
268. Язбердыев А. Книжное дело в древней Средней Азии (доисламский период) // АН Туркменистана. Центральная научная библиотека. – Ашгабад: Ёлым, 1995.
269. Язбердыев А. Манихейское учение и книжное дело в Средней Азии в III–IV вв. // Изв. АН Туркменистана. Гуманитарные науки. – 1992. – № 1.
270. Якубов Ю.А. К вопросу о времени “правления Деваштича Согдом” // ИООН АН Тадж. ССР. – 1968. – № 1.
271. Якубовский А.Ю. Краткий полевой отчет о работах Зеравшанской археологической экспедиции Эрмитажа и ИИМК в 1939 году // ТОЭВ. – 1940. –Т. II.
272. Якубовский А.Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. – Тошкент: ЎзФАН, 1941.
273. Якубовский А.Ю. Вопросы периодизации истории Средней Азии в средние века (VI–XV вв.) // КСИИМК. – 1949. – Т. XXVIII.
274. Якубовский А.Ю. Итоги работ Согдийско-таджикской экспедиции // МИА. – М., 1950. – № 15.
275. Якубовский А.Ю. Вопросы изучения пянджикентской живописи // Живопись древнего Пянджикента. Сборник статей. – М.: Изд АН СССР, 1954.

276. Якубовский А.Ю. Восстания Шерика в Бухаре против Аббасидов в 750-751 гг. / История Узбекской ССР. Том I. Кн. 1. – Ташкент: Изд. АН Уз ССР, 1955.

IV. Журнал ва газета мақолалари

1. Абаев В.И. Среднеазиатский политический термин “афшин” // ВДИ. – 1959. – № 2.
2. Адылов Ш.Т. Административно–территориальные устройства Западного Согда в раннем средневековье // ОНУ. – 1998. – № 6.
3. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганиш манбашунослиги // O'zbekiston tarixi. – 1999. – № 1.
4. Альбаум Л.И. Новые росписи Афрасиаба // СНВ. – Вып. X.
5. Аманжолов А.С. К генезису тюрко-рунических надписей // ВЯ. – 1978. – № 2.
6. Ахмедов А. Нега Турон деб аталади // Турон. – 1992. – № 1.
7. Бабаяр Г., Кубатин А. К вопросу монетного чекана Западно-тюркского каганата (на основе нумизматических материалов Ташкентского оазиса) // Тюркология. – 2005. – № 6 (20).
8. Бартольд В.В. Халиф Омар II и его противоречивые известия о его личности // Христианский Восток. – 1929. – Т. IV. – Вып. III.
9. Бернштам А.Н. Среднеазиатская древность и ее изучение за 30 лет // ВДИ. – 1947. – № 3.
10. Бернштам А.Н. К вопросу об усунях, кушанах и тохарах (Из истории Центральной Азии) // СЭ. – 1947. – № 3.
11. Бернштам А.Н. Древние тюркские элементы в этногенезе Средней Азии // СЭ. – 1947. – № 6–7.
12. Бернштам А.Н. Древнетюркский документ из Согда (предварительное сообщение) // ЭВ. – 1951. – Вып. V.
13. Бернштам А.Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726 г.) // ВДИ. – 1952. – № 2.
14. Бернштам А.Н. Древнетюркские рунические надписи из Ферганы // ЭВ. – 1956. – Вып. IX.
15. Бобоёров Ф. Турк хоконлигининг Мовароуннахрдаги бошқарув тизими // O'zbekiston tarixi. – 2000. – № 4.
16. Бобоёров Ф. Турк хоконлиги даврида Суғд // Шарқшунослик. – 2002. – № 11.
17. Бобоёров Ф. Тохаристон ябғулари тарихига доир (VII-VIII асрлар) // O'zbekiston tarixi. – 2003. – № 3.
18. Бобоёров Ф. Ғарбий Турк хоконлигининг илк тангалари // Мозийдан садо. – 2007. – № 1 (33).
19. Бобоёров Ф. Ғарбий Турк хоконлигининг бошқарув тизимига доир // Sharqshunoslik. – 2008. – № 13.
20. Буряков Ю.Ф. К истории раннесредневекового Чача // O'zbekiston tarixi. – 2002. – № 3.
21. Габен А. фон. Культура письма и печатания у древних тюрков // Зарубежная тюркология. Древние тюркские языки и литература. – 1986. – Вып. 1.
22. Грене Ф. Знание яштов «Авесты» в Согде и Бактрии по данным иконографии // ВДИ. – 1993. – № 4.
23. Гюль Э.Ф. Турк-сўғд маданий муштараклик самараси масаласига доир // San'at, 1999, №3.
24. Дьяконова Н.В., Смирнова О.И. К вопросу о культе Наны (Анахиты) в Согде // СА. – 1967. – № 1.
25. Жумаганбетов Т.С. Культ тенгри как основа государственной идеологии древнетюркского каганата // Восток. – 2006. – № 2.
26. Заднепровский Ю.А. Об этнической принадлежности памятников кочевников Семиречья усуньского периода II в. до н.э. // СНВ. – 1971. – Вып. X.
27. Иванов В.В. Языковые данные о происхождении кушанской династии и тохарская проблема // НАА. – 1967. – № 3.
28. Иерусалимская А.А. К вопросу о связях Согда с Византией и Египетом // НАА. – 1967. – № 3.
29. Исаков А. Дворец правителей древнего Пенджикента // СНВ. Вып. X. –М.: Наука, 1971.

30. Исоҳоков М.М. Уч алифболи ёзув // Фан ва турмуш. – 1983. – № 3.
31. Исоҳоков М.М. Номи азал Туркистон / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993, 12 ноябр.
32. Исоҳоков М.М. Абадий ўчмас битиклар. Қадимги ёзувларимиз маданиятимиз белгиси / Миллий тикланиш. 1995, 2-май.
33. Исоҳоков М.М. Қадимги туркий ёзув қанчалик қадимий / Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995. 20-май.
34. Исоҳоков М., Содиқов Қ. Китоб-маънавият кўзгуси // Тафаккур. –1996. – № 4.
35. Исоҳоков М.М. Тарихий жараён ва холислик мезони // Тафаккур. – 1999. – № 1.
36. Исақов М.М. Преемственность в истории древних тюркских систем письменности (согдийско-тюркские контакты) // O'zbekiston tarixi. – 2000. – № 4.
37. Исақов М.М., Ташходжаев Ш.С., Ходжайов Т. Раскопки Коштепа // ИМКУ. Вып. 13. – 1977.
38. Кабанов С.К. Кешские монеты V-VI вв. // ВДИ. – 1961. – № 1.
39. Кадырова Т. Мавераннахр и восстание Хариса ибн Сурейджа в Хорасане в середине VIII в. // ОНУ. – 1962. – № 6.
40. Камалиддинов Ш.С. К вопросу об употреблении географических названий «Мавераннахр» и «Туркестан» // O'zbekiston tarixi. – 2002. – № 4.
41. Камалиддинов Ш.С. Чағониён савдо йўллари // Шарқ машъали. – 1993. – № 1–3.
42. Камалиддинов Ш.С. Новые данные о потомках царя Согда Гурака // ОНУ. – 2003. – № 3.
43. Камалиддинов Ш.С., Мухаммедов У.З. Новые данные по истории Средней Азии в эпоху арабских завоеваний // ОНУ. – 1997. – № 3–4.
44. Камалов А. Тюрки в раннетанском Китае: жизнеописание Чжиши Сыли, Ашина Шэр и Циби Хэли (VII-VIII вв.) // Shygys. – 2006. – № 1.
45. Камалов А. Положение иноземцев в Танской империи: восстание Ан Лу-шаня и Ши чао-и (755-762) // Shygys. –2005. – № 2.
46. Каримова Э.Н. Суяб и Талас – важные стратегические пункты на Великом шелковом пути // Shygys. – 2005. – № 2.
47. Клосон Дж. Происхождение тюркского “рунического” письма // Зарубежная тюркология. Вып. 1. Древние тюркские языки и литература. – М.: Наука, 1986.
48. Кляшторный С.Г. Из истории борьбы народов Средней Азии против арабов // ЭВ. – 1954. – Вып. IX.
49. Кляшторный С.Г. Согдийцы в Семиречье // СЭ. – 1959. – № 1.
50. Кляшторный С.Г. Историко-культурное значение Суджинской надписи // ПВ. – 1959. – № 5.
51. Кляшторный С.Г. Титул социального владельца в древнетюркском тексте // ПВ. – 1960. – № 6.
52. Кляшторный С.Г. Согдийцы в Центральной Азии (по руническим текстам) // ЭВ. – 1961. – Вып. XIV.
53. Кляшторный С.Г. Терхинская надпись. Предварительная публикация // СТ. – Баку, 1980. – № 3.
54. Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Согдийская надпись из Бугута // СНВ. – М.: Наука, 1971. – Вып. X.
55. Кляшторный С.Г., Лившиц В.А. Сэврэйский камень // Советская тюркология. – Баку, 1971. – № 3.
56. Кобзева О.П. Древние города Восточного Туркестана на Шелковом пути // Sharqshunoslik. – 2008. – № 13.
57. Кононов А.Н. Опыт анализа термина «тюрк» // СЭ. – 1949. – № 1.
58. Кызласов Л.Р. Новый памятник енисейской письменности // СЭ. – 1965. – № 2.
59. Кызласов Л.Р. Первый Тюркский каганат и его значение для истории Восточной Европы // Татарская археология. – 1997. – № 1.
60. Кызласов Л.Р. Историко-культурное взаимодействие иранских и тюркских народов в средние века (язык, письменность, религия) // Вести Московского Университета. Сер. 8. – 2004. – № 3.

61. Кызласов Л.Р. Культурные взаимосвязи тюрков и иранцев в VI-XIII вв. (язык, письменность, религия) // ЭО. – 2004, № 6.
62. Кызласов Л.Р. Символ креста у манихеев и сакральное пространство города Суяба на реке Чу // Вестник МГУ. Сер.8. История, 2006. – № 2.
63. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифах и Кавказе // ВДИ. – 1947. – № 1.
64. Лившиц В.А. Согдийский посол в Чаче (Док. А–14 с горы Муг) // СЭ. – 1960. – № 2.
65. Лившиц В.А. Письменность древней Ферганы (?) // НАА. – 1968. – № 6.
66. Лившиц В.А. О происхождения древнетюркской письменности // СТ. – 1978. – № 4.
67. Лившиц В.А. Правители Панча (согдийцы и тюрки) // НАА. – М.: Наука, 1979. – № 4.
68. Лившиц В.А., Кауфман К.В., Дьяконов И.М. О древней согдийской письменности Бухары // ВДИ. – 1954. – № 1.
69. Лившиц В.А., Луконин В. Среднеперсидская и согдийская надписи на серебряных сосудах // ВДИ. – 1964. – № 3.
70. Литвинский Б.А. Буддизм в Средней Азии (проблемы изучения) // ВДИ. – 2001. – № 4.
71. Мансуров Ў.Н. Суғдча Буғут ёдномаси ва Турк хоқонлиги тарихидан // O'zbekiston tarixi. – 1999. – № 3.
72. Маршак Б.И. К вопросу о восточных противниках Ирана в V в. // СНВ. – 1971. – Вып. X.
73. Массон В.М. Денежное хозяйство древней Средней Азии по нумизматическим данным // ВДИ. – 1955. – № 2.
74. Негматов Н. «Капитолийская волчица» в Таджикистане // Новый журнал. – 1968. – № 2.
75. Негматов Н. Настенная живопись дворца афшинов Уструшаны // СА. – 1973.
76. Пигулевская Н.В. Сирийские и сиро-тюркский фрагменты из Хара-Хото и Турфана // СВ. – 1940. – № 1.
77. Подушкин А.Н. Новые памятники письменности культуры Южного Казахстана // Shygys. – 2005. – № 2.
78. Распопова В.И. Один из базаров Пенджикента VII-VIII вв. // СНВ. – М.: Наука, 1971. – Вып. X.
79. Рахмон Н. Иссиқ ёзуви // Мулоқот. – 1994. – № 11–12.
80. Рерих Ю.Н. Тохарская проблема // НАА. – 1963. – № 6.
81. Ртвеладзе Э.В. Нумизматические материалы к истории раннесредневекового Чача // ОНУ. – 1982. – № 8.
82. Ртвеладзе Э.В. Из истории Великого шелкового пути // Мозийдан садо. – 1999. – № 3.
83. Ртвеладзе Э.В., Ташходжаев Ш.С. Об одной тюрко–согдийской монете с христианскими символами // ВВ. – 1973. – Вып. 35.
84. Ртвеладзе Э.В., Мусакаева А. К истории денежного обращения в Западном Согде (клад подражаний тетрадрахмам Евтидема из Бухары) // ОНУ. – 1986. – № 6.
85. Садыков К. Титулы древнетюркских каганов и понятие «сын неба» // Shygys. – 2005. – № 2.
86. Симс–Вильямс Н. Путешественники в Тибет: согдийские надписи Ладака // ВДИ. – 1995. – № 2.
87. Смирнова О.И. Согдийские монеты как новый источник для истории Средней Азии // СВ. – 1949. Вып. VI.
88. Смирнова О.И. Из истории арабских завоеваний в Средней Азии // СВ. – 1957. – № 2.
89. Смирнова О.И. Карта верховьев Заравшана первой четверти VIII в. // СНВ. – М.: Наука, 1961. – Вып. II.
90. Смирнова О.И. Заметки о среднеазиатской титулатуре // ЭВ. – 1961. – Вып. XIV.
91. Смирнова О.И. Нумизматические заметки // ЭВ. – 1962. – Вып. XVII.
92. Смирнова О.И. К хронологии среднеазиатских династий VII-VIII вв. // СНВ. – М., 1969. – Вып. VIII.
93. Смирнова О.И. Карта верховий Зерафшана по мугским документам // СНВ. – М., 1971. – Вып. X.

94. Смирнова О.И. Место домусульманских культов в Средней Азии (по материалам топонимии) // СНВ. – М., 1971. – Вып. X.
95. Смирнова О.И. Тюркологические заметки. Титул жамук у тюрков // СНВ. – М.: Наука, 1971. – Вып. XI.
96. Содиков Қ. Култегин, Билга хокон битикларидан ўрин олган “хокон сўзи”нинг бошланмалари ва ёдномаларнинг матн тузилиши ҳақида // O'zbekiston tarixi. – 1999. – № 3.
97. Ставиский Б.Я. О северных границах кушанского государства // ВДИ. – 1961. – № 1.
98. Тереножкин А.И. Вопросы историко–археологической периодизации древнего Самарканда // ВДИ. – 1947. – № 4.
99. Толстов С.П. Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии // СЭ. – 1947. – № 6–7.
100. Тугушева Л.Ю. Древнеуйгурская поэзия // СТ. – Баку, 1970. – № 4.
101. Тревер К.В. Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IV-VII вв. (К истории народов Средней Азии) // СА. – 1954. – Вып. XXI.
102. Фрейман А.А. Бехистунские надписи // Восток. – 1925. – № 5.
103. Фрейман А.А. Два согдийских рукописных документа на коже с горы Муг в Таджикистане // ВДИ. – 1952. – № 1.
104. Хўжаев А. Қадимги Хитой манбаларидаги туркий халқларга оид айрим этнонимлар // O'zbekiston tarixi. – 2003. – № 1.
105. Хўжаев А. Хитой манбаларида суғдларга оид айрим маълумотлар // O'zbekiston tarixi. – 2004. – № 1.
106. Ходжаев А. Наиболее ранние сведения китайских источников о государстве Шаш (Ташкент) // O'zbekiston tarixi. – 2005. – № 2.
107. Ходжаев А. О трансформации «юэчжи» из топонима в этноним // O'zbekiston tarixi. – 2005. – № 4.
108. Холматов А. Илк ўрта асрларда Суғдда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тарихидан // O'zbekiston tarixi. – 1999. – № 3.
109. Худяков Ю.С., Табалдиев К.Ш., Солтабаев О.А. Комплекс памятников с руническими надписями в местности Коксай в Кочкорской долине на Тянь-шане // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2002. – № 3 (11).
110. Чугуевский Л.И. Новые материалы к истории согдийской колонии в районе Дуньхуана // СНВ. – М.: Наука, 1971. – Вып. X.
111. Шоёкубов Ш. Муғ хужжатларида илк ўрта аср Суғд жамияти // Шарқшунослик (ТДШИ). – 2001. – № 2.
112. Шювен П. О Византийских посольствах к первым Тюркским правителям Согда (проблемы ономастики и топонимики) / Пер. с французского М.И. Филанович // ОНУ. – 1995. – № 1–3.

V. Хорижий адабиётлар

1. Abdullaev K. Une image Bouddhique découverte à Samarkand // Archaeology Asia. – 2000. – t.55.
2. Abel-Remusat. Nouveaux mélanges asiatiques. – Paris, 1829. – t. 1.
3. Allot de la Fuye. Monnaies incertaines de la Sogdiane et des contrées voisines. Revue Numismatique. – Paris, 1910; 1925; 1926.
4. Andears F.C. Zwei soghdische Exkurse zu Wilhelm Thomsens: Ein Blatt türkischer Runenschrift // SPAW. – 1910. – H. XV.
5. Asmussen J.P. Xuastvanift // Studies in Manicheism. Studia theologica Danica.– Copenhagen, 1965. – vol. 7.
6. Asmussen J.P. Per Manichäismus als Vermittler literarischen Gutes // Temenos. – 1966. – vol. 2.
7. Azarpay G. Sogdian Painting. The pictorial epic in Oriental art. – Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1981.

8. Bailey H.W. Thaugara // BSOS. – 1937. – vol. VIII.
9. Bailey H.W. A Khotanese Text concerning the Turks in Kantsou // AM. – 1949. – N. S. I.
10. Bailey H.W. Hârahuna // Asiatica. Festschrift Fr. Weller. – Leipzig, 1954.
11. Bang B. Manichäische Hymnen // Le Muséon. – 1925. – t. 39.
12. Bang B. Manichäische Erzähler // Le Muséon. – 1931. – t. 44.
13. Bazin L. Turcs et Sogdiens: les enseignements de l'inscription de Bugut (Mongolie) // Mélanges linguistiques offerts à E. Benveniste. – Paris, 1975.
14. Beal S. Buddhist records of the Western World. – London, 1906. – vol. 1.
15. Benveniste E. Notes sogdiens dans un texte rehlevi de Turfan // JA. – 1930. – t. 217.
16. Benveniste E. Notes sur les textes sogdiens bouddhiques du British Museum // JRAS. – 1931.
17. Benveniste E. Notes sogdiennes IV // BSOS. – 1938. – vol. 9. – pt. 3.
18. Benveniste E. Textes Sogdiens. – Paris, 1940.
19. Benveniste E. Vessantara Jataka / Text sogdian ed., trad., et com. – Paris, 1940.
20. Benveniste E. Études sur quelques textes sogdiens chrétiens II // JA. – 1959.
21. Boyce M. A catalog of the Iranian manuscripts in Manichean script in the German Turfan collection. – Berlin, 1960.
22. Boyce M. The Manichaean literature Middle Iranian // HbO. – 1968. – Abt. 1.
23. Boyce M. A greater in Manichean. Middle Persian and Parthian. Next with notes // Acta Iranica 9. – Teheran – Liege, 1975.
24. Brough H. Comments on Third century Shanshan and history of Buddhism // BSOAS, 1965, vol. 28/3.
25. Bussagli M. Dei Malerei in Zentralasien. – Geneva, 1963.
26. Chavannes E. Voyage de Song Jun dans l'Udyana et le Gandhara (518-522) // BEFEO. – 1903. – vol. 3.
27. Chavannes E. Notes additionnelles sur les Tou-kie (Turcs) occidentaux // T'oung Pao. – Leide, 1904. – vol. 5.
28. Chavannes E., Pelliot P. Un traite manicheen retrouvé en Chine // JA. – 1911. – ser. 11.
29. Clauson G. Turks and wolves // Studia Orientalia – Helsinki, 1964. – t. XXVIII. – vol. 2.
30. Clauson G. The origin of the Turkish “runic” alphabet // Acta Orientalia. – Kopenhagen, 1970. – vol. 32.
31. Compareti M. Sogdiyana Tarihine Giriş // Turkler. 2 cilt. – Ankara: Yeni Türkiye yayinlari, 2002.
32. Enoki K. Sogdiana and Hsiung-nu // CAJ. – 1955. – vol. I. – № 1.
33. Enoki K. The Origin of the white Hung or Hephthalites // EW. – 1955. – vol. VI.
34. Enoki K. The date of Kidârites // The Toyo Cakuho (Reports of Oriental Library). – 1958. – vol. XLI.
35. Enoki K. On the Nationality of the Hephthalites // Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko. – 1959. – № 18.
36. Frye R.N. Sughd and Sogdians: A comparison of Archeological Discoveries with Arabic Sources // Journal of American Oriental society. – 1943. – vol. 63. – № 1.
37. Frye R.N., Sayili A.M. The Turks in Khorasan and Transoxiana at the time of the Arab conquest // The Moslem World. – Hartford. – 1945.
38. Frye R.N. Notes on the early coinage of Transoxiana // ANS. – New-York, 1949. – P. 24–37.
39. Frye R.N. Tarxun – Turxun and Central asian History // Harvard Journal of Asiatic Studies. – Cambridge, 1951. – vol. XIV.
40. Frye R.N. The role of Abu Muslim in the “Abbasid Revolt” // The Muslim World. – Hartford, 1951. – vol. XXXVII.
41. Frye R.N. Jamuk, sogdian ‘peal’? // JOAS, 1952.
42. Fuchs W. Huei-Ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest Indien Zentral Asien um 726 // APAW. – 1938. – vol. 30.
43. Gabain A. von. Altürkische Grammatik. 2. Auflage. – Leipzig, 1950.

44. Gabain A. von. *Buddhistische Turkenmission // Asiatica Festschrift Fiedrich Weller.* –Leipzig, 1954.
45. Gabain A. von. *Inhalt und magische Bedeutung der altturcischen Inschriften // Anthropos.* – 1958. – vol. 48.
46. Gabain A. von. *Alturkische Texte in sogdischen Schrift // Hungaro – Turcica. Studies in honour of J. Nemeth.* – Budapest, 1976.
47. Gauthiot R. *A propos des dix premiers noms de nombre en sogdien bouddhique // MSL.* – 1911. – t. 17.
48. Gauthiot R. *De l’alphabet Sogdien // JA.* – 1911. – ser. 10. – t. 17.
49. Gauthiot R. *Une version sogdienne du Vessantara Jātaka // JA, ser. 10, 1912, t. 19;*
50. Gershevitch I. *A grammar of Manichaean Sogdian.* – Oxford, 1954. – I–X, 2-ed. – Oxford, 1961.
51. Ghirshman R. *Les Chionites-Hephtalites // MDAFA.* – Le Caire, 1948. – t. XII.
52. Gibb H.A.R. *The Arab conquests in Central Asia.* – London, 1923.
53. Golden P.B. *An Introduction to the History of the Turkish People.* Otto Harrassowitz. – Wiesbaden, 1992.
54. Golden P.B. *Khazar studies. An historical-philological inquiry into the origins of the Khazars.* – Budapest, 1980. – vol. 2.
55. Golden P.B. *Türk Halklari tarihine giris / Cev. O. Karatay, Karam.* –Ankara, 2002.
56. Grenet F. *Les Marchands sogdiens Dans les mers du sud à l’époque préislamique // Cahiers de L’Asie Centrale.* – 1996. – № 1-2.
57. Grenet F. Zhan Guangha. *The last refuge of the Sogdian Religion: Dunhuang in the Ninth and Tenth Centuries // Bulletin of the Asia Institute, n.s. 1996.* – vol. 10.
58. Grenet F. *Zoroastre au Badakhshan // Studia Iranica.* – 2002. – vol. 31.
59. Grenet F., de La Vaissière É. *The last days of Pandjikent. Silk Road Art and Archaeology. 8. // Journal of the Institute of Silk Road Studies.* – Kamakura, 2002.
60. Grenet F., Sims-Williams N. *The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters. Transition Periods Iranian History. Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau, Studia Iranica.* – Cahier – Leuven, 1987. – vol. 5.
61. Hansen O. *Zur sogdische Inschrift auf dem drei sprachigen Denkmal von Karabalgasun // Journal de la Société Finno-Ougrienne.* – 1930. – t. 44. – fasc. 3.
62. Hansen O. *Berliner sogdische Texte. 1 (BST 1). Bruchstücke einer sogdischen versionder Geogspassion // APAW.* – 1941. – № 10.
63. Hansen O. *Berliner sogdische Texte. 2 (BST 2). Bruchstücke einer sogdischen versionder Geogspassion // APAW.* – 1955. – № 25.
64. Hansen O. *Die buddhistische und christliche Literatur // HbO.* – 1968. – Bd. 4. – Abschn. 2.
65. Harmatta J. *Byzantinoturcica // Madyar tudományos Akademia. Acta antiquae Academiae scientiarum Hungaricae.* – Budapest, 1962. – t. 10.
66. Harmatta J. *Irano – Turcica // Acta Orientalia Hungaricae.* – 1972. – t. XXV.
67. Harmatta J. *Sogdian Sources for the history of Preislamic Central Asia // Prolegomena to the History of Preislamic Central Asia.* – Budapest, 1972.
68. Haussig H.W. *Die Quelle über der zentralasiatische Herkunft der europäischen awaren // CAJ.* – 1956. – vol. II. – pt. 1.
69. Heikel A. *Inscriptions de l’Orkhon recueillies par l’expédition finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne.* – Helsingfors, 1892.
70. Henning W.B. *New Materialien zur Geschichte des Manichäismus // ZDMG.* – 1936. – Bd. 90. – H. 1.
71. Henning W.B. *Sogdian loan-words in New-Persian // BSOS.* – 1939. – vol. 10. – pt. 1.
72. Henning W.B. *Sogdica.* – London: James G. Forlang Fund, 1940, vol. XXI.
73. Henning W.B. *Sogdian tales // BSOAS.* – 1945. – vol. 11. – pt. 3.
74. Henning W.B. *Sogdian Texts of Paris // BSOAS.* – 1946. – vol. 11. – pt. 4.
75. Henning W.B. *Two Manichaean magical texts // BSOAS.* – 1947. – vol. XII. – pt. 1.
76. Henning W.B. *The date of Sogdian Ancient Letters // BSOAS.* – 1948. – vol. 12. – pt. 3–4.

77. Henning W.B. A Sogdian fragment of the Manichaeic Cosmogony // BSOAS. – 1948. – vol. 12. – pt. 2.
78. Henning W.B. Mitteliranisch // HbO. – 1958. – Abt. 1. – Bd. 4. – Absch. 1.
79. Henning W.B. The Bactrian inscription // BSOAS. – 1960. – vol. XXIII.
80. Henning W. B. Sogdian god // BSOAS. – 1965. – vol. 28. – pt. 2.
81. Henning W. B. The date of the Sogdian Ancient Letters // BSOAS. – 1965. – vol. XXVIII. – pt. 2.
82. Hirth Fr. Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk / In book W. Radloff, 1899.
83. Höldeke Th. Gerichte der Perser und araber zur Zeit der sasaniden aus der arabischen Chronik des Tabari / Übersetzt... von Th. Höldeke. – Leiden, 1879.
84. Jiang Boqin. An Iconological Survey of the Decorative Elements on the Zoroastrian Temple in Jeixiu, Shanxi // China Archaeology and Art Digest. – 2000. – vol. 4. – № 1.
85. Jiang Boqin. The Zoroastrian Art of the Sogdians in China // China Archaeology and Art Digest. – 2000. – vol. 4. – № 1.
86. Kafesoglu I. Türk Milli kültürü. – Istanbul, 1993.
87. Klimkeit H.J. Buddhism in Turkish Central Asia // Humen. – 1990. – vol. 37.
88. Kljashornyj S.G., Livsic V.A. The Sogdian inscription of Bugut revised // Acta Orientalia Hungarica. – Budapest, 1972. – t. XXI, fasc. 1.
89. Krippes K. Sociolinguistic Notes of the Turcification of the Sogdians // CAJ. – 1991. – vol. 35.
90. Kurat A.H. Kuteybe bin Müslim'in Hvarizm ve Semerkend'i zebti (higri 93-94-miladi 712) / Ankara Universitesi Dil va Tarih – Gôgrafiya dergisi. – Cilt VI. – № 4.
91. Laufer B. Sino-Iranica. – Chicago, 1919.
92. Le Coq A. von. Türksche Manihaica aus Chotscho II. // APAW. – 1919. – № 3.
93. Liu Mau-Tsai. Die chinesischen nachrichten zur Geschichte der ost-Turken (t'u-kue). – Wiesbaden, 1958. – Buch I – II.
94. Litvinskiy B.A. Die Gerichte des Buddhismus in Ostturkestan. – Wiesbaden, 1999.
95. Livshitz V.A. A Sogdian Alphabet from Panjikent // W.B. Henning memorial. L., 1970.
96. Livshitz V.A. The Wall Inscriptions on the Site of Afrasiab // Royal Nauruz in Samarkand Proceedings of the LXXVIII, Supplemento N. 1 (2004) / Ed. M. Comparetti, E. De la Vaissiere. – Pisa – Roma, 2006.
97. Lurij B. Die Sprachen zentralasiens in Vergangenheit und Gegenwart // Zentralasien 13. bis 20. Jahrhundert gerichte und Gesellschaft. – Wien, 2006.
98. MacKenzie D.N. Buddhist terminology in Sogdian: a Glossary // AM. – 1971. – N. S. – vol. 17. – pt. 1.
99. MacKenzie D.N. The Buddhist sogdian texts of the British library // Acta Iranica. – 1976. – vol. III.
100. Marquart J. Die Chronologie der altturkishen Inschriften. – Leipzig, 1898. – S. 59–72.
101. Marquart J. Erânšahr nach der Geographie des Ps. Moses. Xorenaq'i. – Berlin, 1901.
102. Maršak B.I. Les Fouilles de Penjikent // Comptes Rendus de l'Académie des Incriptions et Belles Lettres. – 1990.
103. Maršak B.I. Arte della Sogdiana. Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale. Secondo supplemento. 1971-1994. – Roma, 1997. – vol. V.
104. Maršak B.I. Türkler va Soğdlular / Türkler, 2 cilt. – Ankara: Yeni Turkiye yayinlari. 2002.
105. Marshak B.I., Raspopova V.I. Les nomades et la Sogdiane. Nomades et sédentaires en Asie Centrale // Apport de l'archéologie et de l'ethnologie H.– P. Francfort. ed. – Paris, 1990.
106. Marshak B.I., Raspopova V.I. Buddhist icon from Panjikent // Silk Road Art and Archaeology. – Kamakara. 1997-1998. – vol. 5.
107. Mather R.-B. Biography of Lu Kuang. Berkeley// Chinese dynastic histories translations: University of California. – Los Angeles, 1958. – № 7.
108. Menges K.H. Manichaeismus, Chrisentum und Buddhismus in Zentralasien und ihr gegenseitiges Verhältnis // CAJ. – 1991. – vol. 35.

109. Mingana A. The Early of Christianity in Central Asia and the Far East. A New Document // Bulletin of the John Rylands Library. — Manchester, 1925. — vol. 9. — № 2.
110. Mori M. Historical Studies of the ancient Turkish peoples. 1. — Tokyo, 1967.
111. Morovcsik G. Byzantinoturcica. Die byzantischen Quellen der Geschichte der Turk. — Berlin, 1958. — vol. II. — Bd. 1-2.
112. Müller F.W.K. Neutestamentlich Bruchstücke in soghdischer Sprache // SPAW. — 1907. — t. 24.
113. Müller F.W.K. Ein iranischen Sprachdenkmal aus der nördlichen Mongolei // SPAW. — 1909. — t. 5.
114. Müller F.W.K. Mahrnāmag. Ein Doppelblatt aus einem Manichäischen Hymnenbuch // APAW. — 1912.
115. Müller F.W.K. Soghdische Texte I. // APAW. — 1913.
116. Müller F.W.K. Eine soghdische Inschrift aus Ladakh // SPAW. — 1925. — t. 21.
117. Müller F.W.K., Lentz W. Soghdische Texte II. // SPAW. — 1934. — t. 21.
118. Notes on Hwen Thsang's account of the principalities of Tokharistan. By colonel H.Yule. C.B. // Real Asiatic Society of Great Britain and Ireland. — London, 1872.
119. Osawa T. Aspect of the Relationship between the Ancient Turks and the Sogdians — Based on a stone statue with Sogdian Inscription in Xinjiang // Ērān ud An ērān. Studies Presented to B.I. Maršak on the Occasion of His 70 th Birthday. — Venezia, 2006.
120. Pelliot P. Le “Cha tcheoutou fou t'ou king” et la colonie sogdienne de la région du Lob-Nor // JA. — 1916. — ser. IX. — vol. VII. — № 1.
121. Pelliot P. Tokharien ou Koutchéen // JA. — 1934. — t. CCXXIV.
122. Pigoulewskaya N. Fragments syriaques et syro-turcs de Hara-Hoto et de Tourfan // Revue de l'Orient chrétien. — 1938. — 3. ser. — t. X (XXX). — № 1-2.
123. Pulleyblank E.G. A Sogdian colony in Inner Mongolia // TP. — 1952. — vol. 41.
124. Pulleyblank E.G. The consonantal system of old Chinese // AM. — 1962. — N.S. vol. IX. — pt. 1. — 1962.
125. Pulleyblank E.G. Chinese evidence for the date of Kanishka // Bhāratī. — BCI X-XI. Central Asia Number. — Banaras.
126. Pulleyblank E.G. Chinese and Indoeuropean // Journal of Royal Asiatic of Great Britain and Ireland. — London, 1966.
127. Radloff W. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. — St. Pt. — 1895. — Leief. 3.
128. Reichelt H. Die soghdischen Handschriftenreste des Britischen Museums, II. — Heidelberg, 1931.
129. Reischawer E.O. Ennin's Travel in T'ang China. — New York, 1955.
130. Rosenberg F.A. Deux fragments sogdien-bouddhiques du Ts'ien-fo-Tong (Mission S. d'Oldenberg 1914-1915) // ИРАИ. — 1920. — т. XIV.
131. Rybatzki V. Titles of Türk and Uygur Rulers in the Old Turkic Inscription // CAJ. — 2000. — vol. 44.
132. Schefer Ed. The golden peaches of Samarkand: A study of Tang exotics. — Berkeley and Los Angeles, 1963.
133. Scott D. Buddhism and Islam: Past to Present Encounters and Intellectual lessons // Numen. — 1995. — vol. 42. — № 2.
134. Shirotori A. A study on Su-t'e, or Sogdiana // Toyo-bunko. — Tokyo, 1928. — № 2.
135. Sims Williams N. The Sogdian fragments of the British library // IJ. — 1976. — vol. 18.
136. Sims Williams N. Ancient Letters / Encyclopaedia Iranica, ed. E. Yarshater. — London, 1985. — vol. II.
137. Sims Williams N. The Sogdian Ancient Letters: 1, 2, 3 and 5. School of Oriental and African Studies University of London. <http://depts.washington.edu/silkroad/texts.html>.
138. Sims Williams N. The Sogdian Merchants in China and India. Cina e Iran. Da Alessandro Mango alla Dinastia Tang, a cura di Alfredo Cadonna e Lionello Lanciotti. — Firenze, 1996.
139. Sims Williams N., Grenet F. The Sogdian Inscriptions of Kultobe // Shygy. — 2006. — № 1.

140. Spuler B. *Mittelasian sut dem Auftreten der Turken* // HbO. – 1966. – I, Abt. – Bd. V: Altaistic, Absch. 5.
141. Stein A. *Innermost Asia. Detailed report of explorations in Central Asia, Kan–Su and Eastern Iran.* – Oxford, 1928. – vol. I–IV.
142. Sundermann W. *Mittelpersische und parthische Kosmogonische und parabeltexte der Manichäer.* – Berlin, 1973.
143. Tedesco. P. *Ostiranische Nominalflektion* // ZII. – 1926. – Bd. 4.
144. Telegdi S. *Notes sur la grammaire du Sogdien chrétien* // JA. – 1938. – t. 230.
145. Tezcan M. *Kushan and their role in the Turkish history and culture* // Ўрта Осиё археологияси, тарихи ва маданияти. – Тошкент, 2002.
146. Togan A.Z.V. *Oğuz destani / Reşideddin Oğuznâmesi. Tercüme ve Tahlili.* – Istanbul: Ahmed Sait matbaasi, 1972.
147. Togan A.Z.V. *Umumî Türk Tarihi'ne giriş. Cild I. / En eski devirlerden 16. asra kadar. 3 Baski.* – Istanbul: Enderun Kitabevi. Aksiseda matbaasi, 1981.
148. Tomashek W. *Central Asiatische Studies I. Sogdiana* // SPAW. —Wien, 1877. – vol. LXXXVIII.
149. Tomsen V. *Inscriptions de l'Orkhon* // MSFOu. – 1896. – vol. V.
150. Tomsen V. *Ein Blatt in türkischen 'runen'-schrift aus Turfan* // SPAW. – 1910.
151. Vaissière de la É. *Histoire des marchands sogdiens.* – Paris: Collège de France, 2004.
152. Wang H. *Apa Qaghan. Founder of the Western Turkish Khanate, the Splitting up of Turkish Khanat and Formation of the Western Turkish Khanate* // *Social Sciences in China.* – 1982. – № 2.
153. Weller F. *Bemerkungen zur soghd. Vajracchaedika* // AO. – 1936. – t. 14.
154. Wellhausen J. *Das arabische Reich und sein Sturz.* – Berlin, 1902.
155. Windergrin G. *Die religionner Iran.* – Stuttgart, 1965.
156. Yoshida Y. *Some New Readings of the Sogdian Version of the Kara Balgasun inscription* // *Documents et archives de L'Asie Centrale.* – Paris, 1988.
157. Yoshida Y. *Review of the Sims-Williams 1989* // III. – 1989. – vol. 36.
158. Yoshida Y. *Additional Notes on Sims-Williams' Article on the Sogdian Merchants in China and India. Cina e Iran. Da Alessandro Mango alla Dinastia Tang, a cura di Alfredo Cadonna e Lionello Lanciotti.* – Firenze, 1996.
159. Yoshida Y. *On the Taxation System of the Pre-Islamic Khotan* // *Acta Asiatica. Bulletin of the Institute of Eastern Culture. Japanese Studies in the History Pre-Islamic Central Asia.* – Tokyo, 2008.

VI. Энциклопедия ва лугатлар

1. Аъзам А. *Ҳижрий ва милодий тақвимлар кунма-кун мутоносиблик жадваллари.* –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт. 2007.
2. Босфор К.Э. *Мусулманские династии.* – М.: Наука, 1971.
3. *Древнетюркский словарь* / Под ред. В.М. Наделяева, Д.М. Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М. Щербака. – Л.: Наука, 1969.
4. *Лингвистический энциклопедический словарь* / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990.
5. Лоуката Ч. *Развитие письма.* – М.: Изд-во иностранной литературы, 1950.
6. *Религиозные традиции мира. Пер. с англ.* – Бишкек: Туран, 1997.
7. Ртвеладзе Э.В. *Великий шелковый путь / Энциклопедический справочник.* – Ташкент: ЎзМЭ, 1999.
8. Фридрих И. *История письма.* – М.: Наука, 1979.
9. Gharib B. *Sogdian Distionary. Sogdian-Persian-English.* – Teheran: Farhangon Publications, 1995, XXLII.

VII. Диссертация ва авторефератлар

1. Аширов А. Древние религиозные верования в традиционном быту узбекского народа (по материалам Ферганской долины): Автореф. дисс. докт. ист. наук. – Ташкент, 2008. – 48 с.
2. Аманжолов А.С. Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности: Автореф. дисс. ... докт. фил. наук. – Алма-Ата, 1975. – 71 с.
3. Баратова Л.С. Древнетюркские монеты Средней Азии VI–X вв. (типология, иконография, историческая интерпретация): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1995. – 26 с.
4. Бобоёров Ф. Марказий Осиёда VI-VIII асрлардаги сиёсий-этник жараёнлар (Ўрхун-Энасой ёзувидаги манбалар асосида): Тарих фан. номзоди дисс. ... автореф. – Тошкент, 2003. – 29 б.
5. Гюль Э.Ф. Проблемы этнокультурных взаимодействий античном и средневековом искусстве Узбекистана: Автореф. дисс. ... докт. искуc. наук. – Ташкент, 2002. – 46 с.
6. Исаков М.М. Палеографическое изучение согдийских письменных памятников: Дисс. ... докт. ист. наук. – Ташкент, 1992. – 280 лист.
7. Камалов А. Тюрки и иранцы в Танской империи (618-907 гг.): Автореф. дисс. докт. ист. наук. – Алматы, 2008. – 49 с.
8. Кобзева О.П. Великий шелковый путь: проблемы научной периодизации и истоки изучения европейскими учеными во второй половине XIX – начале XX в. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 2001. – 28 с.
9. Лурье П. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии: Дисс. ... канд. филол. наук. – СПб., 2004. – 305 лист.
10. Лурье П. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – СПб., 2004. – 20 с.
11. Маликов А. Тюрки в Среднеазиатском Междуречье в VI-VIII вв. (по археологическим и письменным источникам): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Самарканд, 2000. – 24 с.
12. Мирбобоева Т.Х. Вклад Согда и согдийцев в Великом шелковом пути. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Худжанд, 2005. – 27 с.
13. Мансуров Ў.Н. Суғд ёзма ёдгорликлари манбашунослиги масалалари: Тарих фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2003. – 26 б.
14. Мўминов А.К. Ҳанафий уломаларининг марказий Мовароуннаҳр шаҳарларида тутган ўрни ва роли (II-VII/VIII-XIII асрлар): Тарих фан. докт. дисс. ... автореферати. – Тошкент, 2003. – Б. 14–21.
15. Пардаев М.Х. Северо-западная Уструшана в эпоху раннего средневековья: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1997. – 25 с.
16. Рахманов Н.А. Орхон-Енисейский памятника и тюркские эпосы: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Ташкент, 1991. – 48 с.
17. Шаякубов Ш.Ш. VI-VIII асрлар Марказий Осиё тарихида Суғд (суғд ёзма ёдгорликлари асосида): Тарих фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – Б. 28.
18. Schwarts M. Studeis the texts of the Christian Sogdians: Doc. dis.... Ann. Arbor. University microfilm. 1968. – 76 p.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

ВВ	– Вестник Востока. Москва.
ВДИ	– Вестник древней истории. Москва.
ВЯ	– Вопросы языкознания. Москва.
ГВЛ	– Главная редакция издательства Восточной литературы. Москва.
ЗВОРАО	– Записи Восточного отделения (Имп.) Русского археологического общества. Санкт-Петербург.
ИАН	– Известия Академии наук СССР. Москва.
ИВАН СССР	– Институт востоковедения СССР.
Изв. АН Каз. ССР	– Известия Академии Наук Казахской ССР. Алма-Ата.
Изв. ИВАН	– Известия института востоковедения Академии наук СССР.
Изд. АН СССР	– Издательство Академии Наук СССР. Москва, Ленинград.
ИМКУ	– История материальной культуры Узбекистана. Самарканд.
ИООН АН Тадж. ССР	– Известия отделения общественных наук Академии наук Таджикской ССР.
ИРАН	– Известия Российской Академии наук. Санкт-Петербург.
КСИА	– Краткие сообщения института археологии Академии наук России. Москва
КСИВАН	– Краткие сообщения института востоковедения Академии наук СССР.
КСИИМК	– Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории и материальной культуры АН СССР. Москва – Ленинград.
ЛО ИВАН	– Ленинградский отдел Института востоковедения Академии наук СССР.
МГУ	– Московский Государственный университет.
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР. Москва
МИКК	– Материалы и исследования по истории Киргизии и Казахстана.
МИТТ	– Материалы по истории туркмен и Туркмении.
МИЦАИ	– Международный институт Центральноазиатских исследований. Самарканд
НАА	– Народы Азии и Африки. Москва.
НАН РК.	– Национальная Академия наук Республики Казахстан
ОНУ	– Общественные науки Узбекистана. Ташкент.
ПВ	– Проблемы востоковедения. Москва.
СА	– Советская археология. Москва.
СВ	– Советское востоковедение.
СДГМ	– Согдийские документы с горы Муг.
СНВ	– Страны и народы Востока. Москва.
СС	– Согдийский сборник. Ленинград.
СТ	– Советская тюркология. Баку.
СЭ	– Советская этнография. Москва.
ТКАЭЭ	– Труды Киргизской археологическо-этнографической экспедиции.
ТОЭВ	– Труды отдела Востока Государственного Эрмитажа. Ленинград.
Тр. ИИАЭ Каз. ССР	– Труды института истории, археологии и этнографии Казахской ССР.
Тр. ИИАЭ Тадж. ССР	– Труды института истории, археологии и этнографии Таджикской ССР.
Тр. САГУ	– Труды Среднеазиатского Государственного университета. Ташкент.

Тр. ТАЭ	– Труды Таджикской археологической экспедиции.
ТС	– Тюркологический сборник. Москва.
Уч. зап. ИВАН	– Ученые записи Института востоковедения Академии наук СССР.
ЎзМЭ	– Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Тошкент.
ЭВ	– Эпиграфика Востока. Москва–Ленинград.
ЭО	– Этнографический обзор.
ЮТАКЭ	– Южно-Туркменистанская археологическая комплексная экспедиция.
JOAS	– Journal of the American Oriental Society. New Haven.
ANS	– American Numismatic Society. New York.
AM	– Asia Major. London.
AO	– Acta Orientalia. Leiden.
EW	– East and West. Roma.
BGA	– Bibliotheca Geographorum Arabicorum, ed. M.J. de Goije.
BSO(A)S	– Bulletin of the School of Oriental (and African) Studies. London.
CAJ	– Central Asiatic Journal. Westbaden.
APAW	– Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin.
BEFEO	– Bulletin de l’Ecole française d’Extrême-Orient.
BST	– Berliner sogdian text. Berlin.
GMS	– Gibb Memorial Series.
JA	– Journal Asiatique. Paris.
IJ	– Indo-Iranian Journal. Boston.
MDAFA	– Mémoires de la Délégation archéologique Française en Afghanistan. Paris.
MSL	– Mémoires de la Société de linguistique de Paris.
SPAW	– Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin.
JRAS	– Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. London.
HbO.	– Handbuch der Orientalistik, hrsg. Von B. Spuler. Leiden-Köln
MSFOu.	– Mémoires de la Société Finno-ougrienne. Helsinki.
OLZ	– Orientalistische Literaturzeitung. Leipzig.
TICA	– Turkish international cooperation administration.
TP	– T’oung Pao.
ZII	– Zeitschrift für Indologie und Iranistik. Leipzig.
ZDMG	– Zeitschrift der Deutschen Morgen ländischen Gesellschaft. Leipzig.

ИЛК ЎРТА АСРДАГИ МИНТАҚА ДАВЛАТЛАРИДАГИ СУЛОЛАЛАР

Т. Олмос бўйича

Эфталий ҳукмдорлар (420–565)

Оқ Сивар	420–470
Эфталон	470–496
Тўраман	496–510
Меҳрикор	510–540
Гатфар	540–565
Фаганиш	565
Ахшунвар	565–579

Биринчи Турк хоқонлари (552–603)

Бумин	552–553
Қора	553–554
Мухан	554–574
Таспар	574–581
Нивар	581–587
Чўрбуға	587–588
Тўнга Турон	588–600
Кимин Тўри	600–603

Шарқий Турк хоқонлари (603–745)

Кимин Тўри	603–609
Сивар	609–619
Чулук	619–621
Қора хоқон	621–630
Ашина Суниш	630–639
Сирба	639–646
Чиби	646–647
Иби Тўлў	647–653
Чинжу ябғу	653–659
Ашина Тўрчи	659–676
Тўчи	676–678
Ашина Незук	679–680
Ашина Инон	680–681
Ашина Қутлуғ	682–692
Қапағон	692–716
Билга	716–734
Ашина Билга	734–739
Билга Қутлуғ	739–741
Панкул	742
Суйин	742
Ўзмиш	742–744
Бўлмиш	744–745

Ғарбий Турк хоқонлари (603–742)

Истами	552–576
Билга Гарду	576–600
+ Або	576–593
Инал	593–600
Чўлу	600–611
Шихай	611–618
Тўн ябғу	618–630
Си ябғу	633–633
Багаша Тўлис	633–634
Ишбара Тириш Тўнга	634–639
Баҳодир ёпи	639–640
Ёпи Тўлу	640–651
Ашина Алп	651–658
Ашина Миш	658–662
Ашина Бўркин	662–666
Ашина Тўрчи	671–679
Ашина Незукбек	679–686
Ашина Ёлчин	686–693
Ашина Хужилу	686–690
Ашина Кайду	699–704
Ашина Шан	704–710

Туркаш хоқонлари (710–742)

Ужили	710
Соғи	710–718
Сулухон	718–738
Ашина Ўн Ўк	738–742

Сугд ихшидлари (VII аср бошлари – 800)

О.И. Смирнова бўйича

Тайшиби	VII аср бошлари
Каймочжо	VII аср 1-чораги
(Чюмучжи /Цюймучжи)	
Шишпир (šyšrug,	640/642 – 650/655
Шашеби, Шишбир – شيشير)	
Авархуман (Вархуман,	650/655 – 675
βγwm'n, Фухуман)	
Урк Вартрамука	675 – 695
Тукаспадак (twk'sp'd'k, Дусабати)	695 – 698
Мастич (m'stc'wnc	698 – 700 +
– Унаш (?)) Ўнўк	
Нинешиш (nnyšyš, Нинйешиши)	
Тархун (trγwn, Тухун, طرحون)	700 – 710
Ғўрак ('wγrk, Улэга, غورك)	710 – 738
Турғар('wγrk, Улэга)	738 – 750
Баничур (Мо-чжо, Йазид)	780 – 800

Бухоро ҳукмдорлари – бухорхудот Эларслонийлар
(585\586–873\874)

Шери Кишвар- Эл Арслон	585\586 – 605\606
Шелидин ёки Шели	605\606 – 620
Нишу Гяна Шад ёки Кано	620 – 630
Хелинце	630 – 639\640
Ша ёки Шаба	639\640 – 660
Бидун	660 – 680\681
малика Хатун ёки Қабаж Хатун	680\681 – 693\695
Туғшода I ибн Бидун +	693\695 – 739\740
Вардонхудот	707\708 – 709\710
Кутайба ибн Туғшода	739 \740 – 760
Бунёд ибн Туғшода	760 – 782
Абу Исҳоқ Иброҳим	873\874
ибн Холид ибн Бунёд	

Кеш ҳукмдорлари (655 йилгача)
Ғ. Бобоёров материаллар ёрдамида

Шишпир	655 йилгача
Чжаоу Шиагйе	656 – 660
Хуттал подшосининг амакиваччаси	660 – 680
Номаълум ҳукмдор	700 – 720
Вик	720 – 727
Ахубидо (Ахурпат – ’’γwrpt)	727– 730
Йаньтунь (* у’пδwn)	731/732 – 738
Хубо Йаньтунь ўғли	738–739
Сицзиньти – ал-Ишканд (*’šknδk)	739 – 746/747
Ихрид (суғдча *’γγуд)	747–752
Таранлар (*δ’r’n)	752–760

Уструшона ҳукмдорлари (600–893/ 894)
Ю.Ф. Буряков ва А.А. Грициналар материаллар ёрдамида

Чирдмиш	
Сатачари I	
Раханч I	
Сатачари II	600 – 720 йилгача
Сатачари III	
Раханч II	
Раханч III	
Харабуға (Қорабуға)	720–738
Ханахара (Хонқора)	738–800
Кобус	800–825
Ҳайдар (ал-Афшин)	825–840
Ҳасан	840–860
Абдуллоҳ	860–880
Сайр	880–893/894

Чоч хукмдорлари (605–741)*Ғ. Бобоёров материаллар ёрдамида*

Тегин Тяньчжини	605–609
Ган-тутун (Тўн тутун)	658
Мохэду-тутун (Бахадур тутун, Бадар тархон)	713–740
Инай тутун Кюйле (Инай тутун Кюлюк)	741

Фарғона хукмдорлари (630–745)*Ғ. Бобоёров материаллар ёрдамида*

Ашина Шуни	630-650
Йебочжи	650–660
Аляоцен (Хуминда)	640-660
Хутгал подшосининг амакиваччаси	660 – 680
Алатар	700-720/726
Арслон Тархон	720/739– 745
Ахубидо (Ахурпат – *’γwrpt)	727– 730
Йаньтунь (* у’пδwn)	731/732 – 738
Хубо Йаньтунь ўғли	738–739
Сицзиньти – ал-Ишканд (*’šknδk)	739 – 746/747
Ихрид (суғдча *’γгуд)	747–752
Таран (*δ’г’n)	752–760

Тохаристон хукмдорлари (630–745)*Ғ. Бобоёров материаллар ёрдамида*

Тегин (Деле)	VI аср сўнгги чораги
Тарду шад (Дату ше)	618 – 630
Ишбара ябғу (Шабало-шэху)	630 – 650
Ашина Учебо	653 – 660
Гун Ишбара ябғу (gwn špr’уур)	VII аср сўнгги чораги
Надунили	700– 720
Қутлуғ Тун Тарду (Гудулу Тун Дату)	720 – 730
Шилиман Гало (Сулаймон ?)	750

ИЛК ЎРТА АСР ХИТОЙ СУЛОЛАЛАРИ

А. Камалов бўйича

Суй сулоласи (581 – 618)

Вэнь-ди	581 – 605
Ян-ди	605 – 617
Гун-ди	617 – 618

Тан сулоласи (618 – 907)

Гао-цзу	618 – 627
Тай-цзун	627 – 650
Гао-цзун	650 – 684
Чжун-цзун	684
Жуй-цзун	
У-хоу (У–цзэ–тянь)	
Чжун-цзун	705 – 710
Шан-ди	710
Жуй-цзун	
Сюань-цзун	712 – 756
Су-цзун	756 – 762
Дай-цзун	762 – 780
Дэ-цзун	780 – 805
Шунь-цзун	805 – 806
Сянь-цзун	806 – 821
Му-цзун	821 – 825
Цзин-цзун	825 – 827
Вэнь-цзун	827 – 841
У-цзун	841 – 847
Сюань-цзун	847 – 860
И-цзун	860 – 874
Си-цзун	874 – 889
Чжао-цзун	889 – 905
Ай-ди	905

**ИЛК ЎРТА АСР ЭРОН СОСОНИЙЛАР СУЛОЛАСИ
(224–652)**

Ардашер	224–239
Шопур I	239–272
Хурмузд I	272–273
Варахран (Баҳром) I	273–276
Баҳром II	276–293
Баҳром III	293
Нарсе	293–302
Хурмузд II	302–309
Шопур II	309–379
Ардашер II	379–383
Шопур III	383–388
Баҳром IV	388–399
Яздигирд I	399–420/421
Баҳром V Гўр	421–439
Яздигирд II	439–457
Хурмузд III	457–459
Пероз	459–484
Балаш	484–488
Кавод I	488–496; 498/499–531
Замасп	496–498/499
Хусрав I Анушервон	531–579
Хурмузд IV	579–590
Баҳром Чўбин (Сосоний авлодидан эмас)	590–591
Хусрав II Парвиз	591–628
Кавод II	628
Ардашир III	628–629
Фаррухан Шаҳрвароз (Сосоний авлодидан эмас)	629
Малика Бўрон	629–630
Малика Озармедухт	630–631
Хусрав III, Хурмузд V, Фарухзод Хусрав	629–632
Яздигирд III	632–652

**ВИЗАНТИЯ ИМПЕРАТОРЛАРИ
(403–775)**

Феодосий	403–422
Маркиан	450–457
Анастасий I	491–518
Юстин I	518–527
Юстиниан I	527–565
Юстиниан II	565–578
Ираклий	610–641
Константин IV Погонан	654–685
Тиберий	705–711
Лев III	717–741
Константин V	741–775

**УММАВИЙ АРАБ ХАЛИФАЛАРИ
(41–132 / 661–750)
К. Э. Босфорт бўйича**

Муъавия I ибн Абу Сўфиён	41–60 / 661–680
Йазид I	60–64 / 680–683
Муъавия II	64 / 683–684
Марвон I ибн ал-Ҳаким	64–65 / 684–685
Абдулмалик	65–86 / 685–705
Волид I	86–96 / 705–715
Сулаймон	96–99 / 715–717
Умар ибн Абдулазиз	99–101 / 717–720
Йазид II	101–105 / 720–724
Хишом	105–125 / 724–743
Волид II	125–126 / 743–744
Йазид III	126 / 744
Иброҳим	126 / 744–745
Марвон II	127–132 / 745–750

**УММАВИЙЛАР ДАВРИДАГИ ХУРОСОН НОИБЛАРИ
(41–132 / 661–750)**

ат-Табарий, ан-Наршахий, Балазурий манбалар асосида

Қайс ибн ал-Хайсам	41–42 / 661–663
Абдуллоҳ ибн Хазим	43 / 663–664
ибн Забйон ас-Сулайми	
Ибн Амир Аслам ибн Зуръа ал-Килабий	43–44 / 664–665
Ҳакам ибн Амр ал-Ғифорий	45 / 665–666
Хулайд ибн Абдуллоҳ ал-Ханафий	45–51 / 666–671
Ғолиб ибн Фадал ал-Лайсий	48 / 668–669
Рабиъ ибн Зиёд ал-Хорисий	51–53 / 671–672
Убайдуллоҳ ибн Рабиъ ибн Зиёд	53–55 / 672–675
Сайид ибн Усмон ибн Аффон	56–58 / 676–678
Абдуррахмон ибн Зиёд ибн Сумайя	58–61 / 677–680
Салм ибн Зиёд (Абу Ҳарб)	61–63 / 680–682
Абдуллоҳ ибн Хазим	64–72 / 683–692
ибн Забйон ас-Сулами	
Букайр ибн Вишах ас-Саъдий	73–74 / 693–694
Умайя ибн Абдуллоҳ ибн Холид	74–78 / 694–697
Мухаллаб Абу Суфра ал-Аздий	78–82 / 698–702
Йазид ибн ал-Мухаллаб ибн Абу Суфра	82–85 / 702–704
Муфаддал ибн ал-Мухаллаб ибн Абу Суфра	85 / 704–705
Қутайба ибн Муслим ал-Боҳилий (Абу Хафс)	86–96 / 705–715
Йазид ибн ал-Мухаллаб ибн Абу Суфра	97–99 / 715–717
Жарроҳ ибн Абдуллоҳ ал-Ҳакамий	99–100 / 717–719
Абдуррахмон ибн Нуайм ал-Ҳамидий	100–101 / 719
Саид ибн Абдулазиз ибн ал-Хорис (Хузайна)	101–102 / 719–720
Саид ибн Амр ибн ал-Асвод ал-Хароший	103–104 / 721–723
Муслим ибн Саид ибн Аслам	104–105 / 723–724
ибн Зуръа ал-Килабий	
Холид ибн Абдуллоҳ ал-Касрий	105–109 / 724–728
Ашрас ибн Абдуллоҳ ас-Суламий	109–111 / 728–730
Жунайд ибн Абдуррахмон ал-Муррий	111–115 / 730–734
Асим ибн Абдуллоҳ ибн Йазид	115–117 / 734–736
ал-Хилолий	
Асад ибн Абдуллоҳ Абу Мунзир	117–120 / 736–738
Жаъфар ибн Ханзала ал-Бахрани	120 / 738
Наср ибн Сайёрал-Лайсий	121–131 / 739–748
Абк Муслим Абдуррахмон	132–137 / 749–755

ХИЗМАТИДА БЎЛГАН СУҒДИЙЛАР

Туркий хоқонлар хизматида бўлган суғдийлар

Суғдийлар	Туркий хоқонлар	йиллар
Ан-Напанто (Нахбанд)	Турум Улук ябғу	545–551
Маниах	Истами ябғу хоқон	560–568
Ан-цзя	Таспар хоқон	570–579
Ан-Суй-цзе	Тўнга Турон (Дўлон)	588–600
Ши-ши хуси	Кимин Тўри	603–609
Кан Су-ми	Чўлук ва Сирба	VII аср 1-ярми
Ан Ту-хан	Қора хоқон	630 йиллар
Кан Ян-тян		VII аср 2–ярми
Ан Ян-ян	Қапоғон хоқон	692–716
Кан Мэнсян	Будда дини тарғиботчиси	VII аср

Тан империяси хизматида бўлган суғдийлар

Кан Мо-чжи –		VII аср 2–ярми (ҳарбий саркарда)
Ан Лушан ва Ши Чао-и	император Суцзунга	756–762

ТУРКИЙ УНВОНЛАР

Буғут ёдгорлигида

хоқон	<i>γ'γ'n</i>
ворислари	<i>wkwrt</i>
шадапит	<i>s'δpyt</i>
тархван (тархун ёки тархон)лар	<i>trγw'nt</i>
қўрқапинлар	<i>γwr-γ'p ('y-)nt</i>
тудунлар	<i>tw δwnt</i>
отлик қўшинлар	<i>β'r'k 'sp'δy'n</i>

Қадимги туркий ва суғдий ёдгорликлар асосида

Туркий унвон	Транскрипция	Мансаблар	Суғдий хужжатлар
ябғу	<i>Jabyw</i>	хоқон ўринбосари ҳамда қабила сардори	
тегин	<i>Tegin</i>	шаҳзода, тахт вориси	
шад	<i>Šad</i>	ҳарбий саркарда, ўлка ҳарбий ноиби	
элтабар	<i>eltäbär</i>	тегиндан кейинги маъмур	
хотун	<i>xatun/qatun</i>	ҳукмдор хотини, малика	
тудун	<i>tδ'wn, tudun/tuδun</i>	ўлпон ва солиқ йиғимлари нозири	Муғ архиви А-14
тутук	<i>twttk, tutuq/tutuy</i>	ҳарбий маъмурият бошлиғи	Муғ архиви А-14
тархон	<i>try'n, tarxan/tarqan</i>	элтабардан кейин турадиган маъмур	Муғ архиви А-13
чўр	<i>cwr, cur</i>	Хоқонлик ғарбидаги Ўн ўқ қабила иттифоқи дўлу (тўлис) қабила уруғлари сардори	Муғ архиви В-8 (<i>ck'un cwr βylk</i>)
эркин	<i>Irkin</i>	Ўн ўқ қабилалар иттифоқининг беш нушиби	
чабиш	<i>cp'yš, cafiš</i>	уруғи сардорлари субоши (лашкарбоши)дан кейинги ҳарбий	Муғ архиви А-14

СУҒДИЙ УНВОН ВА ЛАВОЗИМЛАР

Муғ архиви бўйича

Суғдий унвонлар	Транскрипция	Мансаблар	Суғдий хужжатлар
ихшид	<i>xšaydiya</i> (<i>'γš'y''δ, 'γšyδ, MLK'</i>)	хукмдор, подшо	Муғ архиви (B-16, Nov 3, Nov 4, B-8, B-4, A-14, A-20.....)
хвабу	<i>γwβ(w), MR'Y</i>	хукмдор, жаноб	Муғ архиви (Nov 3, Nov 4, B-1, B-4, B-19....)
хунав	<i>γwt'w</i>	ҳоқим, хукмдор	Муғ архиви (Nov 6, B-7, B-17)
фрамандар	<i>prm'nδ'r</i>	фармондор (Ўт) ҳоқим иш юритувчиси	Муғ архиви (B-3, A-18, A-1, A-2, A-3, A-6, A-16, B-13, B-11, B-15, B-18, B-4)
парванак край	<i>prw'nk' kr'k</i>	хужжат тузувчи	Муғ архиви (A-5)
азат	<i>'z't (k'r)</i>	зодагон, озод дехкон	Муғ архиви (A-9)
мағупат	<i>mγwpt</i>	бош қоҳин,	Муғ архиви (A-5)
бағнпат	<i>βγnpt</i>	руҳонийлар етакчиси зардуштий қоҳин,	Муғ архиви (Nov 5)
сраман	<i>sr'mn</i>	руҳоний роҳиб	Муғ архиви (B-7)
дапирпат	<i>δp'yrpt</i>	девон бошлиғи	Муғ архиви (B-17)
хупат	<i>γwpt</i>	молия ишлари бошлиғи	Муғ архиви (A-5)
базкрам	<i>β'zkr'm</i>	ўлпон йиғувчи	Муғ архиви (A-13)
ахурпат	<i>'γwyrpt</i>	отхона бошлиғи	Муғ архиви (B-9)
авазипат	<i>'w'zypt</i>	сув ҳавзаси, ҳавуз бошлиғи	Муғ архиви (B-3)
видпат	<i>wyδpt</i>	ариқ бошлиғи, мироб	Муғ архиви (Nov 6)
друтпат	<i>Δrwtpt</i>	бош табиб	Муғ архиви (A-5)
зутпат	<i>Zwtpt</i>	майхона бошлиғи, бош соқий	Муғ архиви (A-5)
пардизпан	<i>prδyзp'n</i>	боғ, қўриқхона бошлиғи	Муғ архиви (A-5)
катайбошув	<i>ktу'βš'yws</i>	қишлоқ ёки патриархал оила оқсоқоли	Муғ архиви (B-17)

арспан	<i>'rspn</i>	қишлоқ амалдори	Муғ архиви (Nov 2, Б–12, Б–18)
апшарспан	<i>'pš'rspn</i>	арспан ёрдамчиси	Муғ архиви (Б–17)
шайкан	<i>š'ykn</i>	ҳарбий зобит	Муғ архиви (А–9, В–17)
хвишат	<i>Гwyšt</i>	амалдор	Муғ архиви (Nov 3, Nov 4)
ўрникам	<i>'wrnyk'm</i>	амалдор	Муғ архиви (В–4)
хувакар	<i>γw'kr</i>	савдогар	Муғ архиви (А–9)
карикар	<i>k'ryr'r</i>	хизматчи	Муғ архиви (А–9)

СУҒД МУЛКЛАРИ

Сюан-цзан (629-630) га кўра

Мимокия (Мимохэ)	Маймурғ
Цзебудана	Кабудан
Цюйшуанницзя	Кушония
Бухэ	Бухоро
Цзешуанна	Кеш

Хой Чао (726)га кўра

“Ху мамлакати”	Суғд
Ан	Бухоро
Цао	Иштихон
Ши	Кеш
Ши-ло	Чоч ва Илоқ
Ми	Маймурғ
Кан	Самарқанд

Н.Я. Бичуринда (VI–VIII асрлар)

Кан	Самарқанд Суғди
Ми	Маймурғ
Цао	Иштихон
Хэ	Кушония
Кичик Ан	Шарқий Бухоро
Шы	Кеш
Нашебо	Нахшаб

Марказ - Самарқандга бевосита бўйсунувчи

1. Маймурғ	6. Кабудан,
2. Иштихон	7. Фай – Нарпай,
3. Кушония	8. Нурота,
4. Кеш	9. Дабусия
5. Нахшаб	10. Панч

Бухоро мулклари

1. Тавовис	7. Юқори Фаравиз.
2. Қуйи Харқана,	8. Қуйи Фаравиз,
3. Ҳитфар,	9. Зар,
4. Қохуштивон,	10. Фарғидат,
5. Юқори Самжон,	11. Фароб
6. Қуйи Самжон,	12. Пойкент шаҳри

**Абулқосим ибн Ҳавқал бўйича (X аср)
Кешнинг маъмурий бўлиниши рустоклар**

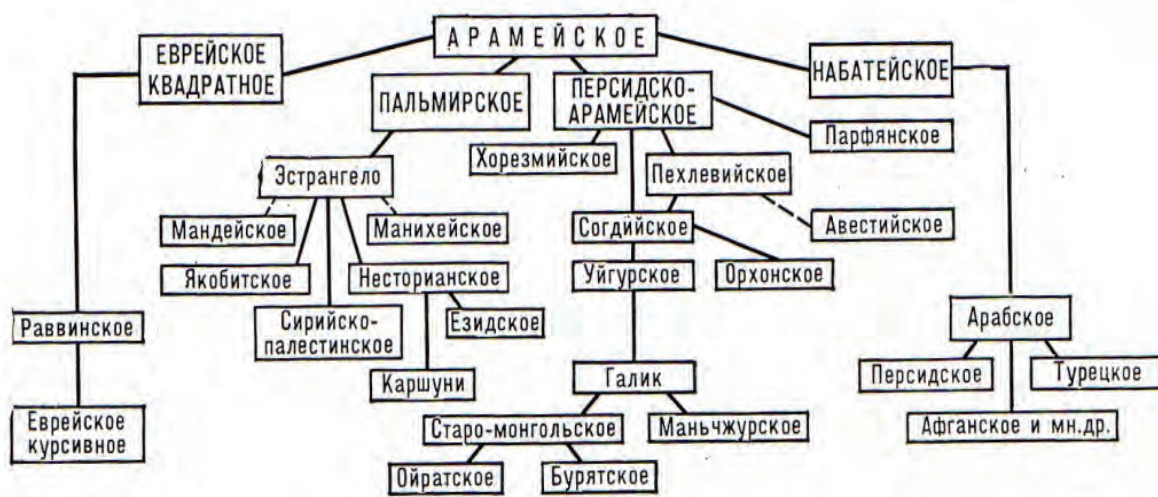
Мийон-Кеш,	Аргон,
Руд,	Жажруд,
Баланберин (Баланддарин),	Хузар-руд,
Расмин (Расмаин),	Хузар,
Кешк,	Суруда,
Ару,	Ички Санг-карда,
Бузмавжон,	Ташқи Санг-карда (Санг-гардак),
Сиём,	Маймург.

**Панч вилояти шаҳар ва қишлоқлари Муғ архиви бўйича
(VII аср охири – VIII аср бошлари)**

Абатмаут	'btm'wt	(Б-6*)
Эвшишт	'ywšyšt	(Б-1, Б-3, Б-4)
Азрўдак	'zr'wdkh (zr'wdkh)	(Б-11, Б-12, Б-18, Б-19)
Азғанк	'zgnkh	(Б-11)
Анзоб	'nz'bh	(Б-18)
Аскатар	'sk'trh (Искандар)	(Б-1, Б-11, Б-13, Б-15)
Аски Разр	'sky rzh	(А-2)
Асфисар	'spysr	(А-1)
Ахсиканд	'gsykndh (gsykndh)	(Б-1, Б-2, Б-10, Б-13)
Ванпар (Фанпар)	b'nprh	(Б-11)
Варз	brz	(Б-6)
Фатмев	(')btmybh	(Б-10)
Вурзвандк	bwrzw'dk	(Б-15)
Вишак	byšk	(А-5)
Дарғаут, Дарғ	drgh'wtk, drgh	(Б-6, Б-15)
Крут	krwt	(Б-16)
К(у)штут	kwštwtk	(Б-7, Б-21)
Мадм	mdmh	(Б-12)
Мартиш ёки Мартишкат	mrtš, mrtškt	(Б-4, Б-5, А-7, Б-15, Б-3, Б-7, Б-1, Nov.1)
Пахут, (Похуд)	p'gwt	(Б-5)
Партан	p'rtn	(Nov.2, Б-15)
Падхуд	pdgwt	(Б-1)
Фармитан ёки Фарнми-тан	pr'mydn / prmydn	(А-5)
Вардакат	wrd'kkty	(А-5)
Зраваб /Зрунб	zr'w'p-/ zrnw'pct	(А-18)

**МУҒ АРХИВИДА ҚАЙД ЭТИЛГАН ТУРКИЙ ИСМ
ВА ЭТНИК НОМЛАР**

Тархун	<i>t'rgwn</i>	(Nov. 3, Nov. 4)
Ўтгагин	<i>'wttkyn</i>	(Nov. 3, Nov. 4)
Фрамандар Ўт	<i>'wtt</i>	(B-3, A-18, A-2, A-3, A-16, A-6, A-1, B-13, B-11)
Хун	<i>gwn</i>	(B-6, A-5, B-2, B-17, B-1, B-9, B-14)
Эркай	<i>'yrk'y</i>	(B-4)
Хунсарак	<i>gwns'r'k</i>	(B-1)
Кўрсарак	<i>kwrsr'k</i>	(B-1)
Турк	<i>twrk</i>	(B-5, B-9, B-1)
Тўн	<i>twn</i>	(A-1, B-1, B-4)
Тардуш	<i>trd(')wš</i>	(Nov.1, B-1)
Тархон	<i>trg'n</i>	(A-13)
Туркман	<i>trwkk-m'n</i>	(B-1)
Тўсах	<i>tws'g</i>	(B-8)

Оромий алифбосининг тадрижий ривожжи

Согдийский			Уйгурский					Арамейский				
Конец	Середина	Начало	Транскрипция	Туркестан			"Кутадгу-билик"		Транскрипция	Иерусалим I в. н.э.	Пальмир IV в. н.э.	Транскрипция
				Конец	Середина	Начало	Начало	Конец				
𐰀	𐰁	𐰂	a, ä	𐰃	𐰄	𐰅	𐰆	𐰇	a, e	𐰈	𐰉	.
𐰊	𐰋	𐰌	i, ī	𐰍	𐰎	𐰏			i			
𐰐	𐰑	𐰒	o, ö, u, ü	𐰓	𐰔	𐰕	𐰖	𐰗	o, ö u, ü	𐰘	𐰙	w
𐰚	𐰛	𐰜	γ, x, q	𐰝	𐰞	𐰟	𐰠	𐰡	g, x			
𐰣	𐰤	𐰥	g, k	𐰦	𐰧	𐰨	𐰩	𐰪	g, k	𐰫	𐰬	k
𐰭	𐰮	𐰯	i, j	𐰰	𐰱	𐰲	𐰳	𐰴	i, j	𐰵	𐰶	j
𐰷	𐰸	𐰹	r	𐰺	𐰻	𐰼	𐰽	𐰾	r	𐰿	𐱀	r
𐰿	𐱀	𐱁	l	𐱂	𐱃	𐱄	𐱅	𐱆	l			
𐱇	𐱈	𐱉	t.	𐱊	𐱋	𐱌				𐱍	𐱎	t.
𐱏	𐱐	𐱑	d	𐱒	𐱓	𐱔	𐱕	𐱖	d, t	𐱗	𐱘	l
𐱙	𐱚	𐱛	č	𐱜	𐱝	𐱞	𐱟	𐱠	č, ġ	𐱡	𐱢	š
𐱣	𐱤	𐱥	s	𐱦	𐱧	𐱨	𐱩	𐱪	s	𐱫	𐱬	s
𐱭	𐱮	𐱯	š	𐱰	𐱱	𐱲	𐱳	𐱴	š	𐱵	𐱶	š
𐱷	𐱸	𐱹	z, ž	𐱊	𐱋	𐱌	𐱍		z	𐱎	𐱏	z
𐱑	𐱒	𐱓	n	𐱔	𐱕	𐱖	𐱗	𐱘	n	𐱙	𐱚	n
𐱜	𐱝	𐱞	b, p	𐱟	𐱠	𐱡	𐱢	𐱣	b, p	𐱤	𐱥	p
𐱧	𐱨	𐱩	σ	𐱊	𐱋	𐱌						
𐱎	𐱏	𐱐	w			𐱒	𐱓	𐱔	w, f	𐱕	𐱖	b
𐱘	𐱙	𐱚	m	𐱜	𐱝	𐱞	𐱟	𐱠	m	𐱡	𐱢	m
𐱣	𐱤	𐱥	h	𐱧					?			

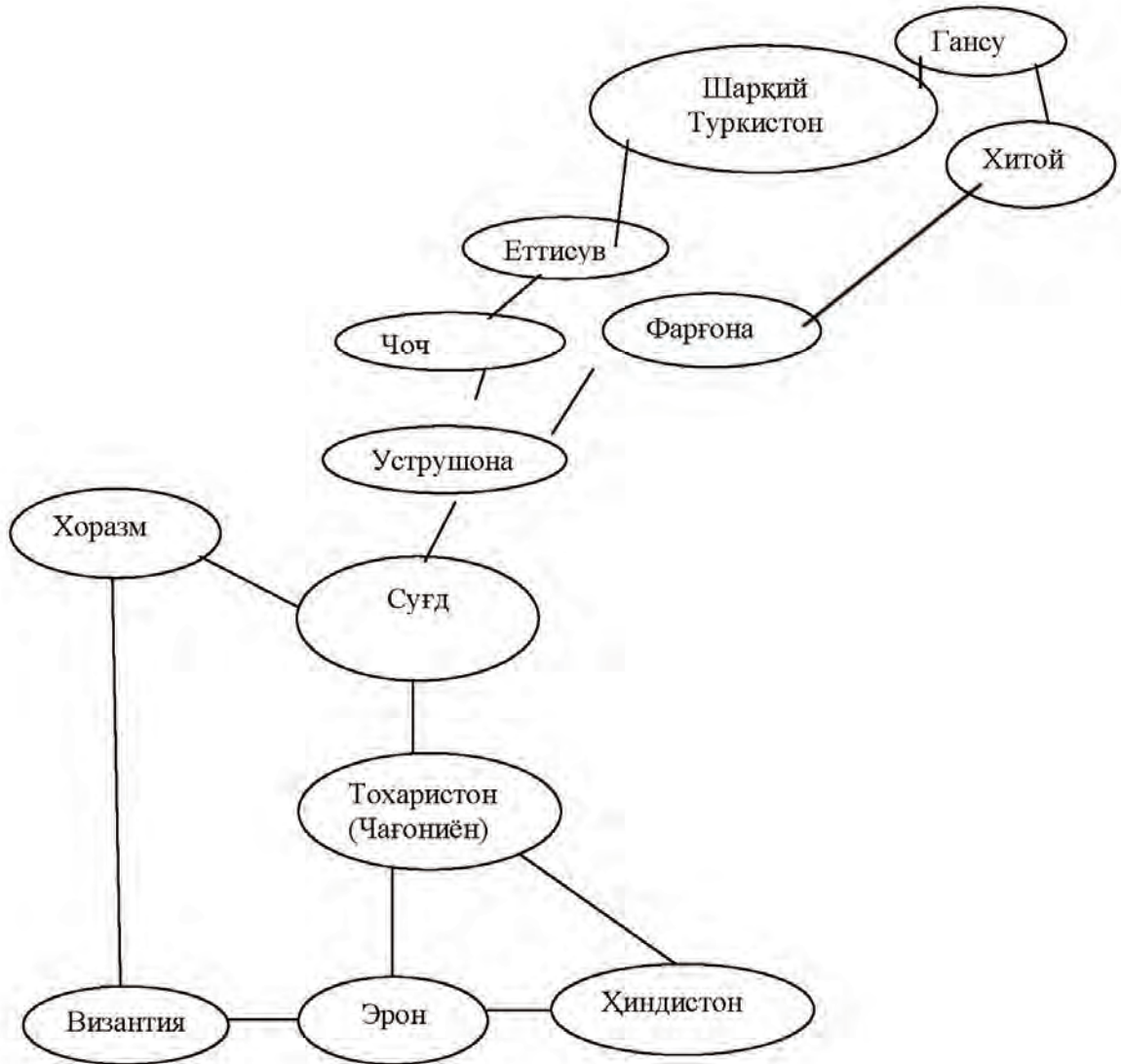
Оромий, согдий ва уйгур алифболари тизими

	Звезд-шриффт (512)	Эстрангело	Несторианский	Яковитский	Сиропалестинский
’					
b	ⲃ	ⲃ	ⲃ	ⲃ	ⲃ
g	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ
d	ⲅ	ⲅ	ⲅ	ⲅ	ⲅ
h	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ
w	ⲇ	ⲇ	ⲇ	ⲇ	ⲇ
z	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ
h	ⲉ	ⲉ	ⲉ	ⲉ	ⲉ
t	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ
j	ⲇ	ⲇ	ⲇ	ⲇ	ⲇ
k	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ
l	ⲉ	ⲉ	ⲉ	ⲉ	ⲉ
m	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ
n	ⲇ	ⲇ	ⲇ	ⲇ	ⲇ
s	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ
e	ⲉ	ⲉ	ⲉ	ⲉ	ⲉ
p	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ
s	ⲇ	ⲇ	ⲇ	ⲇ	ⲇ
q	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ
r	ⲉ	ⲉ	ⲉ	ⲉ	ⲉ
s	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ
t	ⲇ	ⲇ	ⲇ	ⲇ	ⲇ

Сугд-сурёний алифбоси

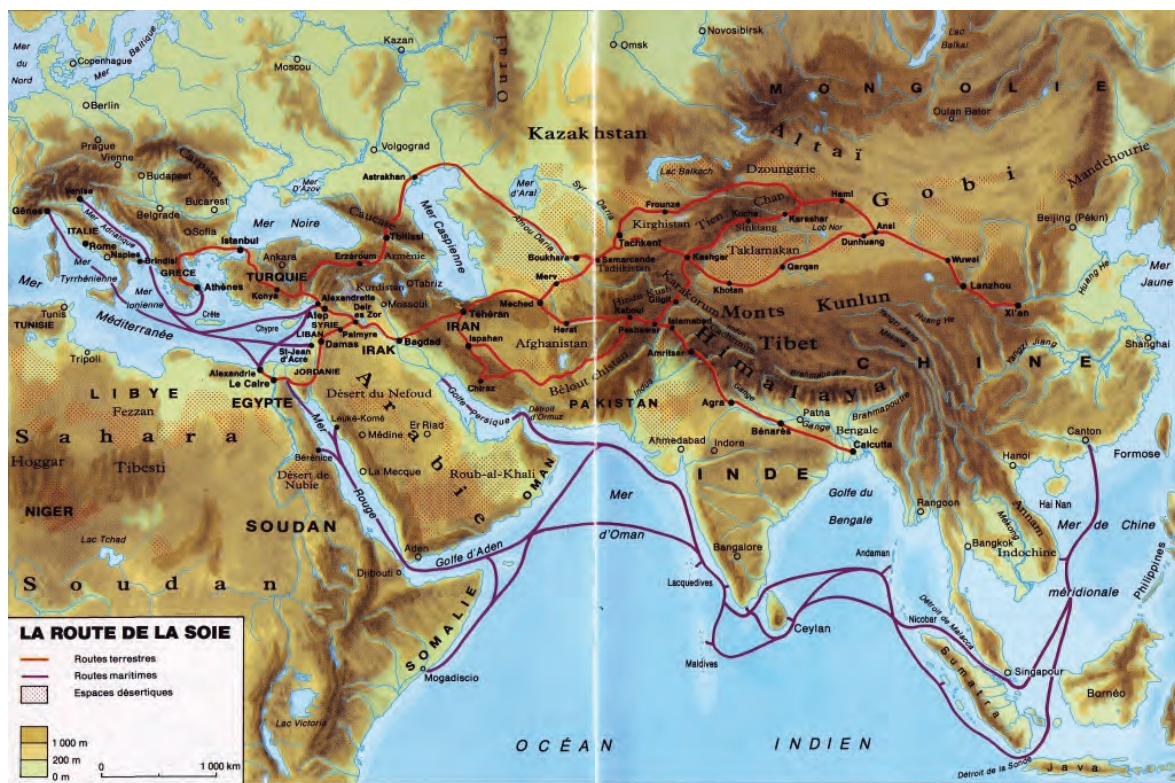
ЗНАКИ ТРАНСЛИТЕР	МАНИХЕЙСКОЕ ПИСЬМО	ЗНАКИ ТРАНСЛИТЕР	МАНИХЕЙСКОЕ ПИСЬМО
<p>• b p m y d h w z ž h t y k x</p>		<p>l g m n s e p f c j g r s t u</p>	

Сугд-монувий алифбоси

Суғднинг минтақавий ва ташқи алоқалари чизмаси

Харита 2

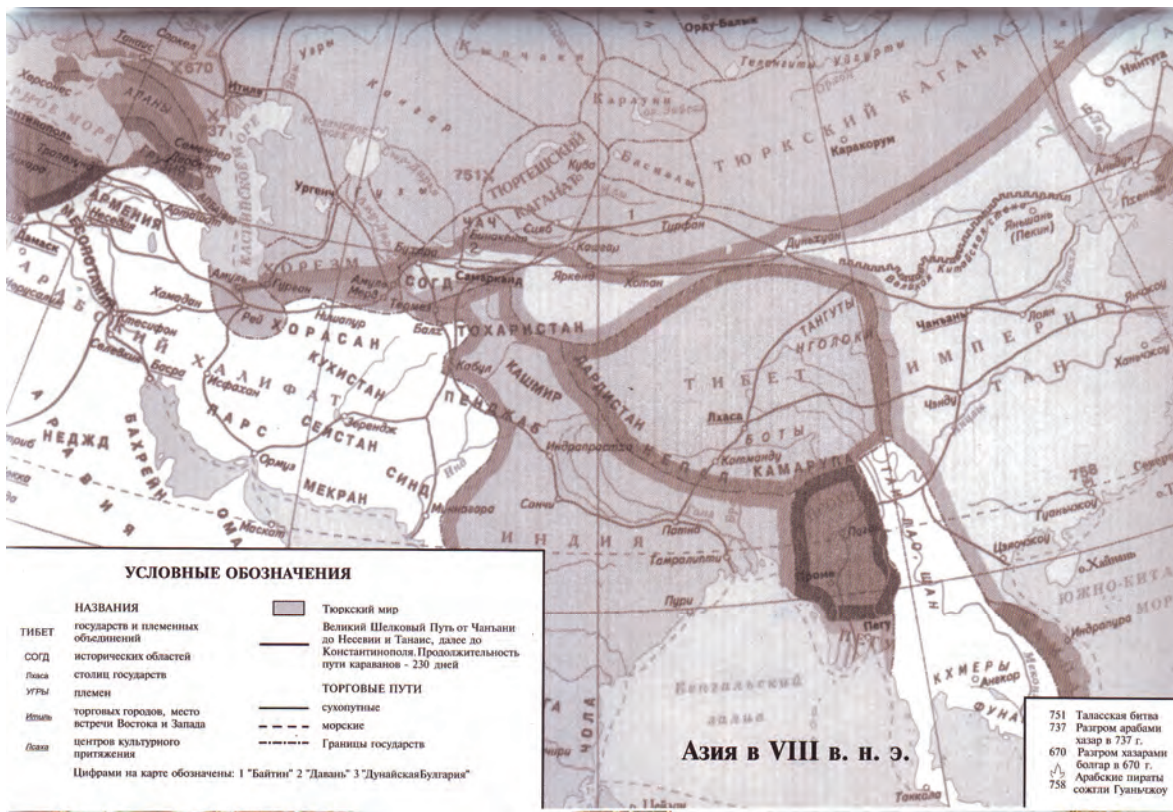
Буюк унак йўли харитаси

Харита 3

Ўрта Осиё савдо йўллари

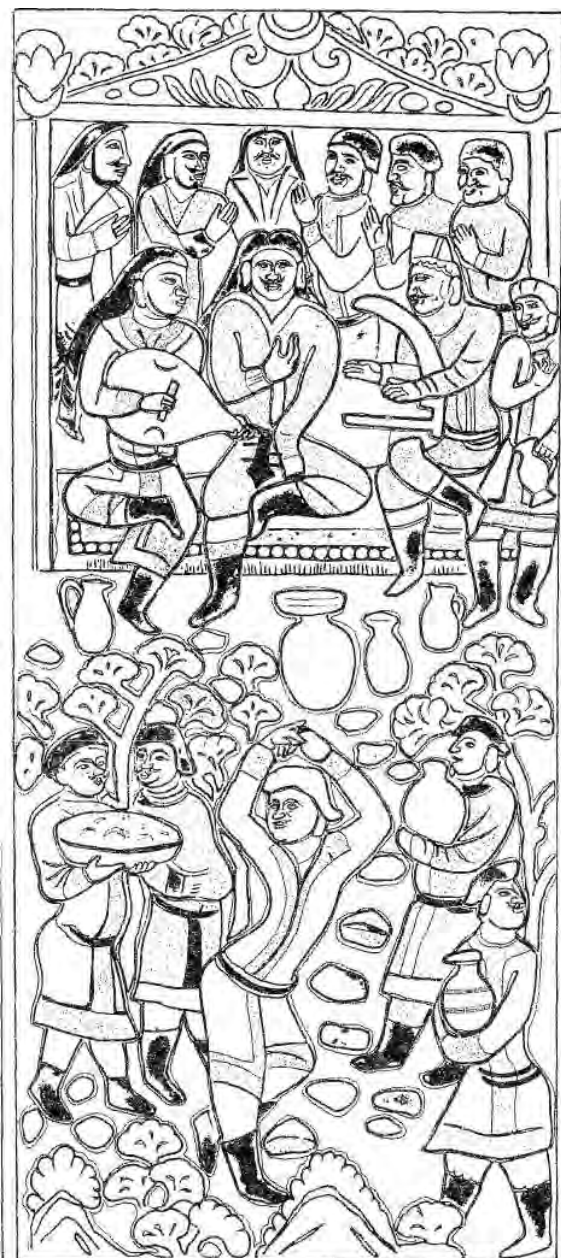

VIII аср Араб халифалиги истолоси даври харитаси

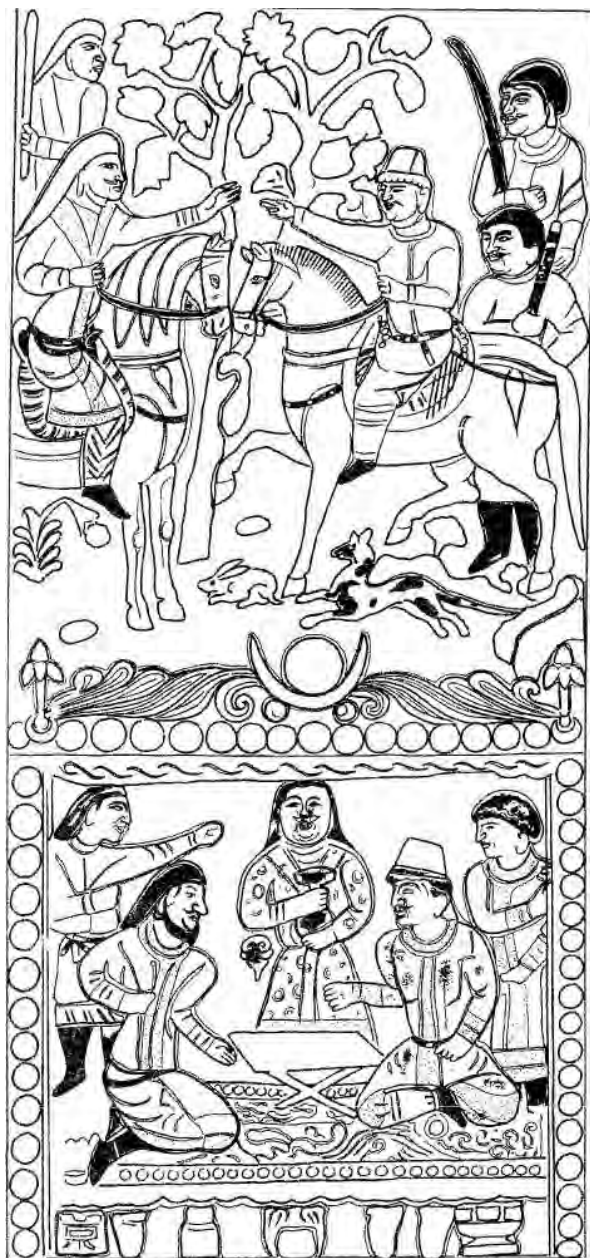
Иллюстрация 1

Бугут ёдгорлиги. Устки қисмдаги бўрини эмаётган бола тасвири

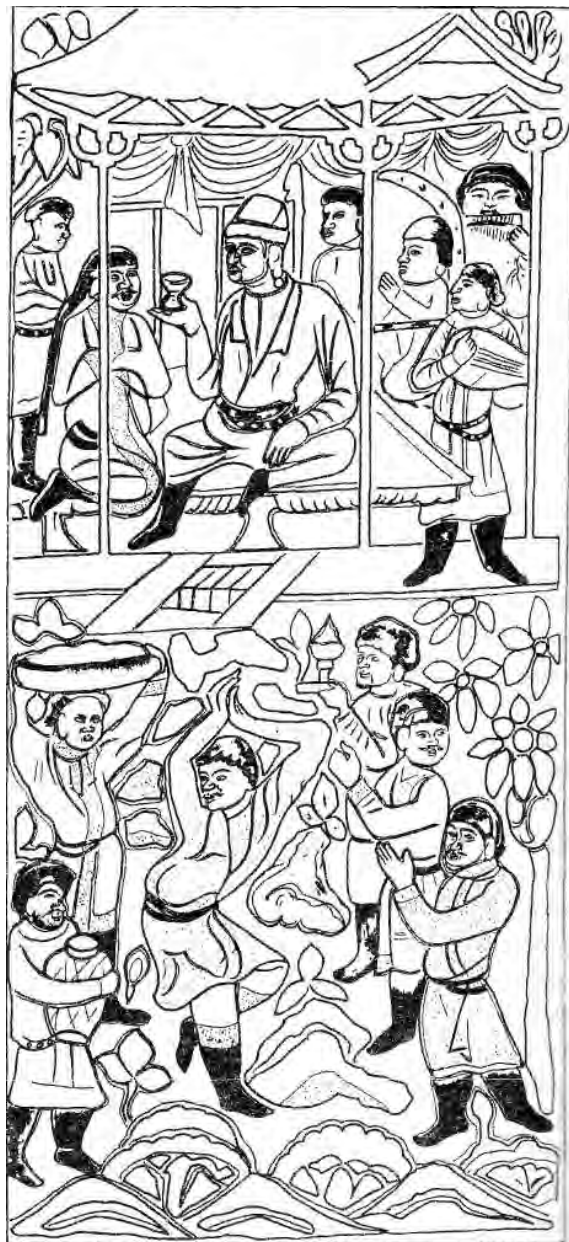
1 - расм

2 - расм

3 - расм

4 - расм

557-58 йилларга оид Тунчжоудаги савдо манзилгоҳи раҳбари – сартбау Аньцзя саркофагидан лавҳа.

1-расм – Аньцзянинг Турк хоқонини (Мухан (554-574) ёки Гаспар (574-581)) кутиб олиниши;

2-расм – Аньцзя ва сугдийларнинг турк аслзодалари билан учрашуви ва музокоралари;

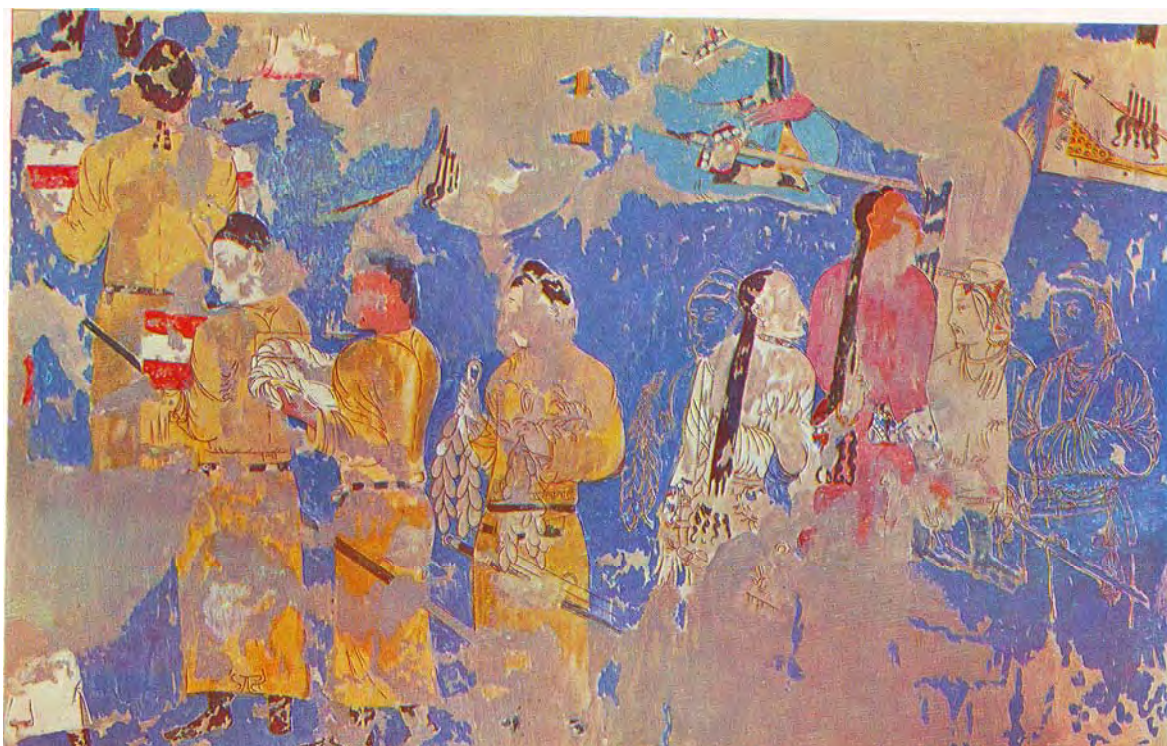
3-расм. – Аньцзя ва сугдий савдогарларнинг Турк хоқони қароргоҳига таширфи;

4-расм – Туркий амалдорларни қабул қилиниши (К.М. Байпаков материаллари асосида)

Турфон лавҳаси. Сугдийларнинг Шарқий Туркистонга таширифи

Иллюстрация 4

Афросиёб лавҳаси. Хорижий элчилар таширифи

Иллюстрация 5

Афросиёб. Чағониён элчиси этагидаги битик

Иллюстрация 6

Афросиёб лавҳаси. Сугдий аслзодалар

Иллюстрация 7

Панжикент. Деворий суратдан лавҳа. VII-VIII асрлар

Иллюстрация 8

Бунжикент. Жанчи қиёфаси

Иллюстрация 9

Чочлик машшоқлар

Иллюстрация 10

Хитой идишидаги тасвир. Ҷрта Осиёлик раққослар.

Иллюстрация 11

*Чоч воҳасидаги Бешкана (Тўймена)дан топилган остодан.
VI-VII асрлар.*

[图 42] 吐鲁番 高昌 摩尼教 写本 (敦煌 吐鲁番 莫高窟 藏经洞)

Монийларнинг сугдий тили диний китобати намунаси

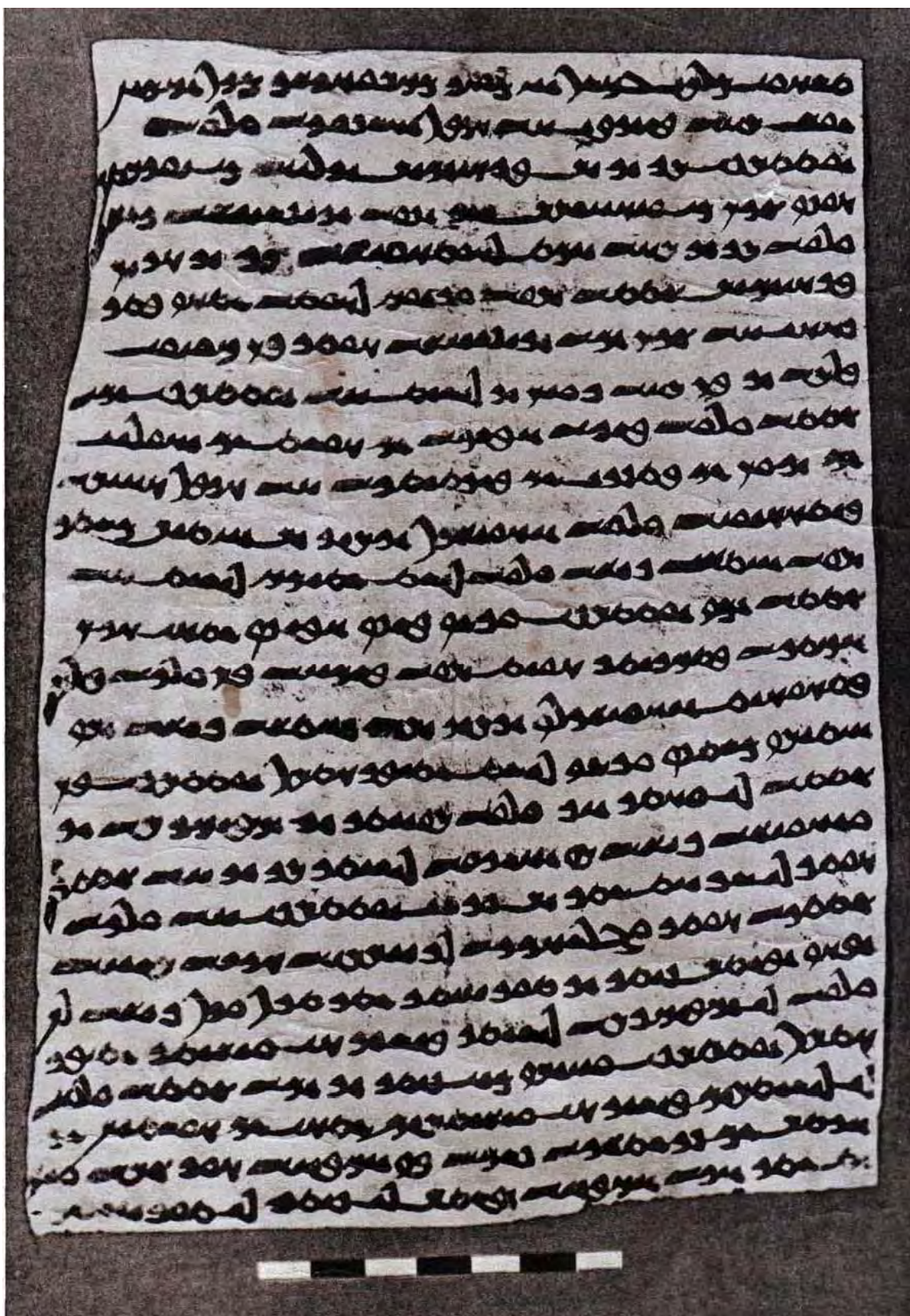
*VI-VII асрларда Самарқандда зарб қилинган турк-суғд тангалари
(т.ф.н. Ф. Бобоёров томонидан ўқиб чиқилган)*

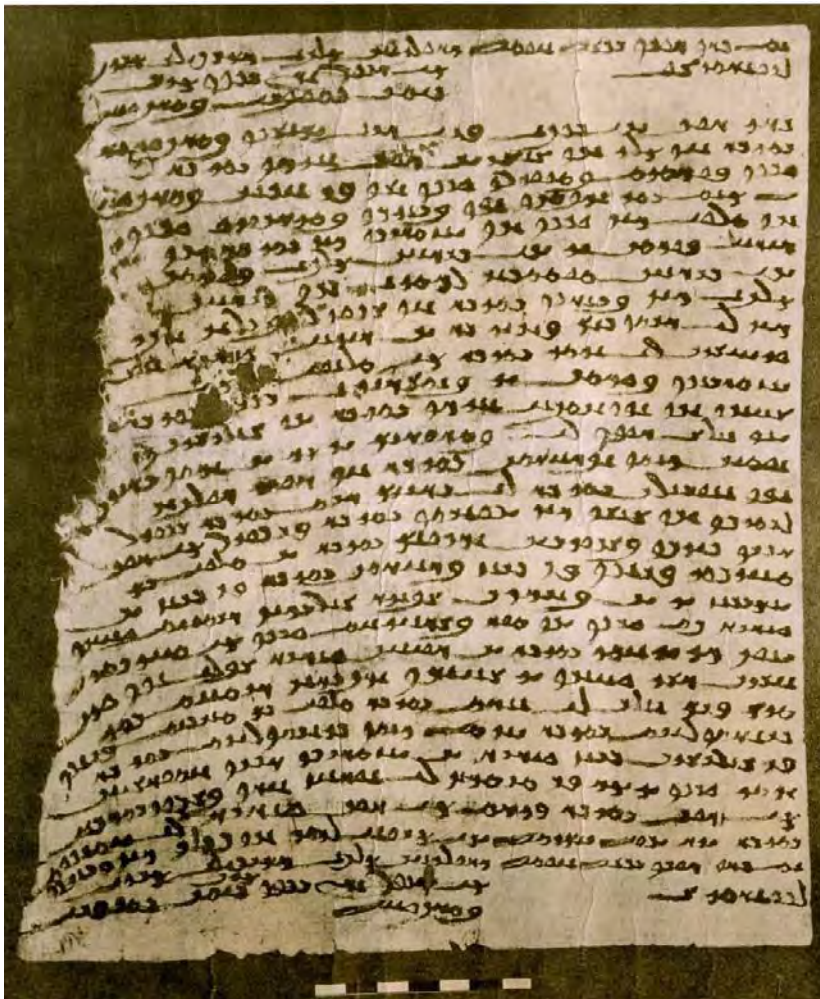
Бугут битигидан лавҳа Б – юза томон сўнги 10-17 қаторлар

Варахша. “Дарик” жумласи битилган лавҳ.

Туркий аслзода Ўттегин ва сугдий қиз Дугудгунча никоҳ бимими

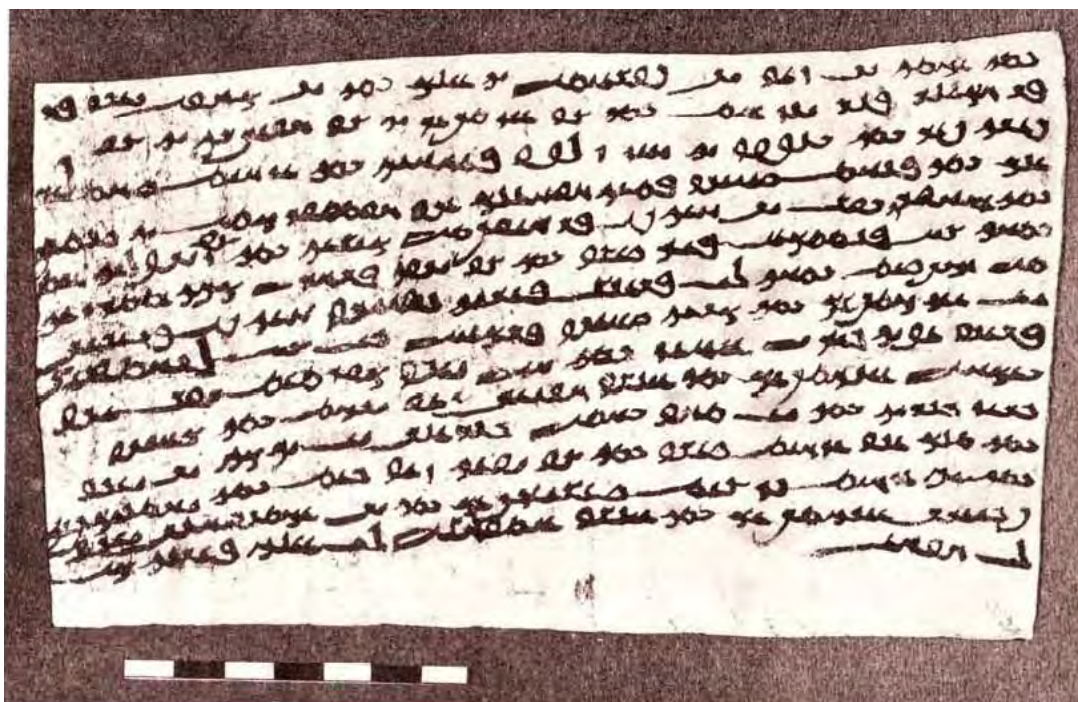
Элчи Фатуфарнинг Деваитичга ўз миссияси ҳақидаги мактуби(ахбороти)

Хужжат 4

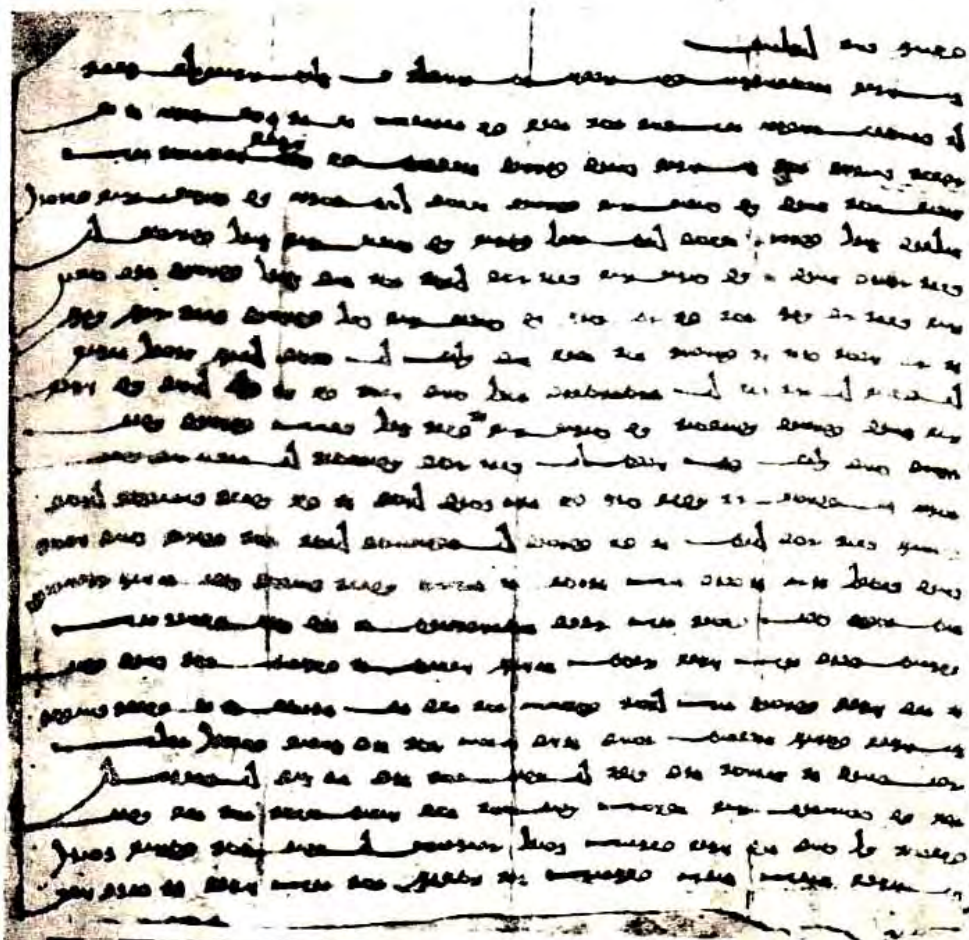

Муз архиви. А-2 хуж. Деваитичнинг фрамандар Ўтга кўрсатмаси

Хужжат 5

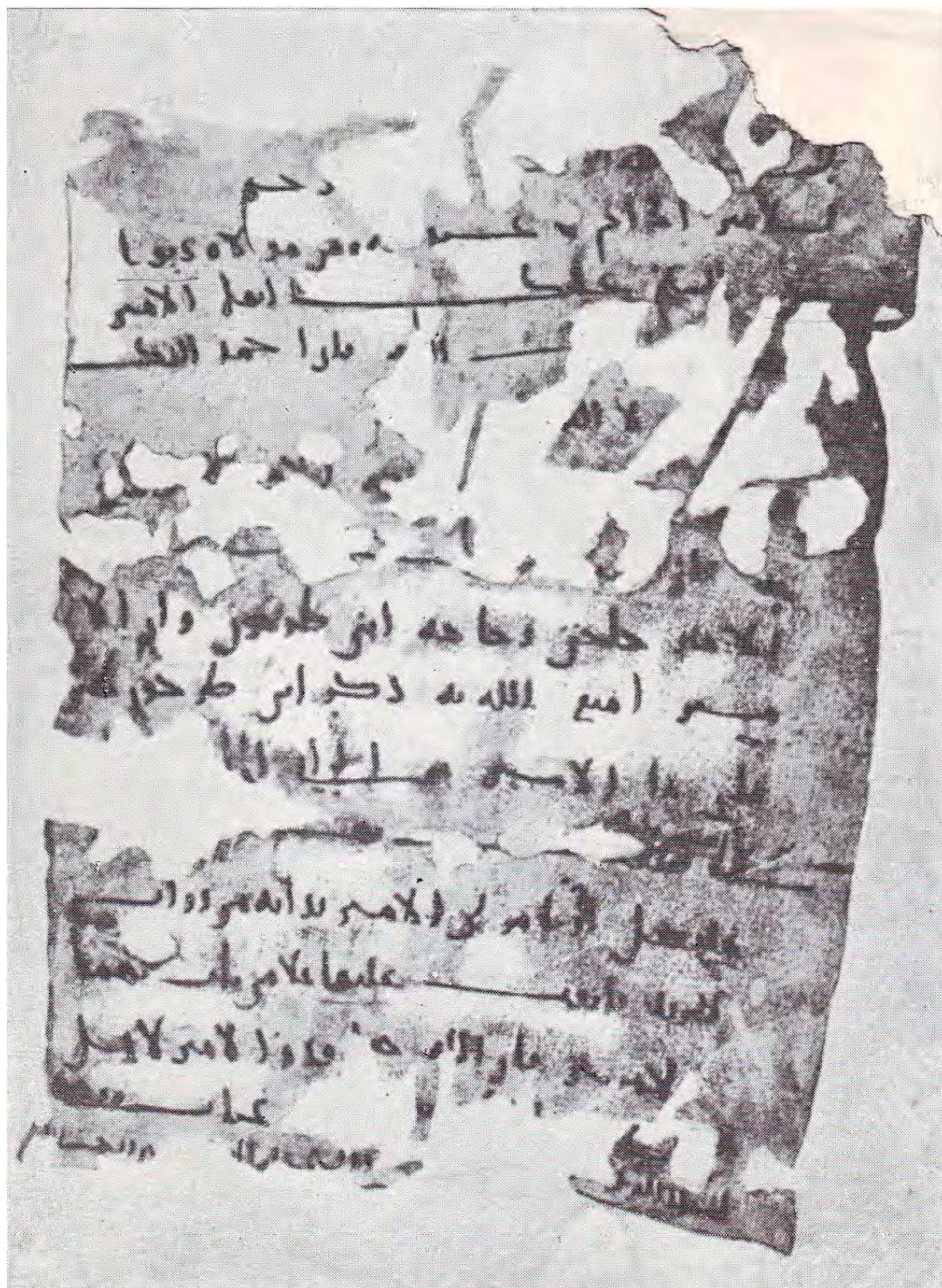

Муз архиви А-9. Сиёсий вазият ҳақида Деваитич хуффиясининг мактуби

Абдурахмон ибн Субҳнинг Деваитичга мактуби

Хужжати 8

Араб ёзуви ва тилидаги Муғ архиви хужжати -1

АЗИМХЎЖА ОТАХЎЖАЕВ

ИЛК ЎРТА АСРЛАР МАРКАЗИЙ ОСИЁ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИДА
ТУРК-СУҒД МУНОСАБАТЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Тарих институти Илмий кенгаши томонидан
нашрга тавсия этилган

Мухаррир
М. Пардаев

Техник муҳаррир
Т. Очилов

Саҳифаловчи
М. Кондрикова

“ART FLEX” нашриёти, 2010.
100129, Тошкент, А. Навоий кўчаси, 30-уй.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Яҳё Ғуломов номи Археология институтида чоп этилди
140151, Самарқанд, В.Абдуллаев кўчаси, 3-уй